

మ హా కవి కాళిదాస కృత కళ్యణవరణము

మొదటి భాగము

(తెలుగు లఘువ్యాఖ్యాన హితము)

మొదటి తొమ్మిది సర్గాలు

వ్యాఖ్యాత

కేశవపంతుల నరసింహశాస్త్రి

విద్వాన్, శిరోమణి, ఆకాశవాణి సంస్కృత పరిచయ కార్యకర్త

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్ - సైఫాబాదు

మొదటి భాగము 4

ప్రథమ ముద్రణ :

జనవరి, 1979

ప్రతులు :

1,000

వెల: రు. 10-00

Paper used for the printing of this book was made available by the Govt. of India at concessional rate.

ముద్రణ :

ము ర శీ ప ప ర్ ప్రెస్,

కుత్తిగూడ, హైదరాబాద్ - 500 027.

తొలి పలుకు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి చేపట్టిన అనేక సారస్వత కార్యక్రమాల్లో సంస్కృత గ్రంథ ప్రచురణ ఒకటి. ఆంధ్ర విద్వాంసులు, కవులు సంస్కృతీకరించిన కొన్ని తెలుగు కావ్యాలు అకాడమీ ప్రకటించింది. వీటిలో శ్రీ యస్. టి. జి. వరదాచార్యులుగారు సంస్కృతంలోనికి అనువదించిన ఏడు తెలుగు శతకాల సంపుటము, శ్రీ సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు పరివర్తించిన కళాపూర్ణోదయము, శ్రీ కుంటిపర్తి శేషశర్మగారు అనువదించిన మనుచరిత్రయు చేరి ఉన్నవి.

కొన్ని సంస్కృత స్వతంత్ర గ్రంథాలను కూడా అకాడమీ ప్రకటించింది. వీటిలో ఇప్పటివరకు ముద్రింపబడిన పుస్తకాలు :- ఆచార్య డా. బి. రామరాజుగారి సంపాదకత్వములో శ్రీ కృష్ణదేవరాయ రచితమైన జాంబవతీ పరిణయ నాటకము, 'అభినవ కాళిదాసు' వెల్లాల ఉమామహేశ్వరుడు రచించిన శృంగారశేఖర ఖాణము, మధురవాణి తచించిన శ్రీరామాయణసార కావ్యతిలకము, శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి ఆంధ్రప్రదేశ్ హాస్యకథలు అనునవి.

డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు, శ్రీ కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రిగార్ల సంపాదకత్వమున ఒక తెలుగు-సంస్కృత విఘంటువును కూడ అకాడమీ ప్రచురించింది, శ్రీహర్షమహాకవి రచించిన నైషధ కావ్యమును టీకా తాత్పర్య వ్యాకరణ విశేషములతో రచించు కార్యమును శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అప్పగించినది. వారంతవరకు మూడేసి వర్గముగా రచించిన మూడు సంపుటములు ముద్రింపబడినవి. నాలుగవ సంపుటము ముద్రణకు సిద్ధముగా ఉన్నది. శ్రీ సుబ్బరామశాస్త్రిగారి సంపాదకత్వములోనే ప్రీ ప్రత్యయాది విశేషములతో క్రొత్తరూపమును సంతరించుకొన్న, కీ. శే. గరణివైయాకరణ కృష్ణాచార్యవिरచితమైన శబ్దరత్నావళి అకాడమీ ప్రచురించినది.

ఈ వరుసలోనే మహాకవి కాళిదాసు రచించిన రఘువంశ కావ్యమునకు తెలుగు లఘువ్యాఖ్యను రచించు పని శ్రీ కేశవవంతుల నరసింహశాస్త్రి గారికి అప్పగింపబడినది.

శ్రీ శాస్త్రిగారు మొదటినుండి తొమ్మిది సర్గలవరకు ప్రతి పదార్థ తాత్పర్య విశేషములతో రచించిన ఈ మొదటి సంపుటమును ప్రచురించి సంస్కృత భాషాభిమానులైన చదువరుల ముందుంచుచున్నాము. రెండవ సంపుటముతో పూర్తి కానున్న ఈ రఘువంశమును శ్రీ శాస్త్రిగారు రచించుచున్నారు. ఈ రచనను చక్కగా నిర్వహించుచున్న శ్రీ కేశవవంతుల నరసింహశాస్త్రిగారికి ఆకాడమీపజ్జన కృతజ్ఞతావందనములు.

ఆంధ్ర పాఠశాలోకానికి ఈ గ్రంథము ఆదరపాత్రము కాగలదని విశ్వసించుచున్నాను.

హైదరాబాద్

28, జనవరి 1979

దేవులపల్లి రామానుజరావు

కార్యదర్శి

విజ్ఞప్తి

కవి కులగురువు, మహాకవి కాళిదాసు రచనలు మధురాతిమధురములన్న విషయము జగద్విదితము. అందులోను రఘువంశ మహాకావ్యము సంస్కృత భాషాధ్యయనము చేయువారి కందఱికిని ప్రప్రథమ పాఠ్యముగ నుండుటయేకాక బహురసభరితమై కంఠస్థముగ జేసికొన దగినట్టి గ్రంథము. దీనిని తెలుగులోనికి పద్యకావ్యముగ ననువదించినవారును, మొదటినుండి అయిదు సర్గలకు మాత్రము, పదవిభాగ, అర్థ, ఆకాంక్షాది విశేషములతో వ్యాఖ్యానమును రచించినవారును, తమ కవనరమని తోచిన సర్గలకు మాత్రము ప్రతిపదార్థ తాత్పర్యములను రచించిన వారును, మన పూర్వలలో నున్నారు. వానిలో కొన్ని అలభ్యములున్నై యున్నవి. కాగా విద్యార్థులకును, రఘువంశ కావ్యార్థమును పూర్ణముగా తెలిసికొన దలచిన రసజ్ఞులకును కలుగుచున్న క్లేశమును అకాడమీవారు గ్రహించినారు, ఈ సత్కార్యమునకు పూనుకొన్నారు.

ఆధునిక విద్యావంతులు కాళిదాసు రఘువంశకావ్య భావ సౌందర్యమును తమంతట తాము ఊహించి, గ్రహింప గల్గుటకు శ్లోకములందలి ప్రతి పదము నకును అర్థము తెలియ వలయును. అందువలన ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ వారు నన్ను రఘువంశ కావ్యమునకు పూర్తిగా, పందొమ్మిది సర్గలకును, ప్రతి పదార్థమును వ్రాయుటకై ఆదేశించిరి. ఒక్క ప్రతిపదార్థమును మాత్రము రచించి వదలినచో చదువరులకు సుబోధముగా నుండజాలదని నేను సూచించుటచేత ఈ విధమైన లఘువ్యాఖ్యను వ్రాయుట కంగీకరించిరి. ఇంతకు అకాడమీవారి యుద్దేశము రఘువంశ మంతయు ఒక సంపుటముగా నుండినచో చదువరులకు సౌలభ్యము చేకూరునన్నదియే. కాని అది సాధ్యపడలేదు, రెండు సంపుటములుగా నీ కావ్యము వెలువడుచున్నది.

ఈ రచనలో సంస్కృత శబ్ద స్వరూపము బోధపడుటకై శ్లోకములందును, అర్థము వ్రాయు నప్పుడును, విసంధులు పాటింప బడినవి. అర్థములు వ్రాయు నప్పుడు, అవసరమును బట్టి రెండు మూడు పదముల కొకసారియే అర్థమును వ్రాయుటయు, దీర్ఘ సమాసములందు కొన్నిచోట్ల ప్రతి పదమును విడదీసి యర్థమును వ్రాయుటయు, కొన్నిచోట్ల విడదీయకయే సముదాయమున కర్థము వ్రాయుటయు జరిగినది. ప్రతి శ్లోకమున కర్థము ముగిసిన పిమ్మట తాత్పర్య సూచక వాక్యము చేర్చబడినది. విశేషములు, శబ్దవ్యుత్పత్తులును అవసర మనుకున్నచోట చేర్చబడినవి. ఇంత మాత్రముగానే ఈ లఘు వ్యాఖ్యను రచించుటకు కారణము చదువరులకు దీనిని సులభముగా నుంచుటయే. విశేషజ్ఞులయిన విద్వాంసులును, వ్యాకరణాది సర్వ విషయ జిజ్ఞాసువులైన విద్యార్థులును మన్నింతురుగాక.

లఘుమల్లినాథీయమనదగిన ఈ తెలుగు లఘువ్యాఖ్యను రఘువంశ మహాకావ్యమునకు రచించు భాగ్యమును నాకు గల్గించిన ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ వారికిని, తత్కార్యదర్శియైన శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావు గారికిని నేను సర్వదా కృతజ్ఞుడనై యున్నాను.

మొదటినుండి తొమ్మిది స్కంధముల ఈ ప్రథమ సంపుటము నిప్పుడు మీ కరకమలములందుంచుచు, ఆచిర కాలమునందే రెండవ సంపుటము నందజేయుటకు ప్రయత్నించుచున్నాను.

26/3RT, బర్క్ టౌపుర,

హైదరాబాద్

విద్యద్విధేయుడు

కేశవపంతుల నరసింహశాస్త్రి

విషయ సూచిక

సర్గ - విషయము	పుటల నెంబరు
1. ప్రథమ సర్గము (దిలీపుడు సంతానోపాయార్థియై వసిష్ఠుని ఆశ్రమము (జేరుట)	1 - 40
2. ద్వితీయ సర్గము (వసిష్ఠాశ్రమము నందున్న దిలీపుడు నందినీధేనువును సేవచేసి వరమును పొందుట)	41 - 78
3. తృతీయ సర్గము (రఘువు పుట్టుట, పెరుగుట, దిలీపుని యాగాశ్వమును రక్షించుటలో ఇంద్రుని జయించుట)	79 - 118
4. చతుర్థ సర్గము (రాజ్యాభిషిక్తుడైన రఘుమహారాజు దిగ్విజయ యాత్ర)	119 - 157
5. పంచమ సర్గము (రఘు మహారాజు కౌత్సమునికి గురు దక్షిణ నొనగుట, అజాని జన్మము, ఇందుమతీ స్వయంవర యాత్ర)	158 - 204

సర్గ - విషయము	పుటల నెంబరు
5. షష్ఠ సర్గము (ఇందుమతీ స్వయంవర వర్ణనము ఆమె అజుని వరించుట)	205 - 251
7. సప్తమ సర్గము (ఇందుమతీ వివాహము, ఈర్వాకువు తైన రాజులను జయించి, అజుడు ఇందుమతితో స్వగృహమును జేరుట)	252 - 290
8. అష్టమ సర్గము (అజుడు, ఇందుమతియు వనవిహారము చేయుచుండగా పూలదండ పడి ఇందు మతి మరణించుట, అజు విలాపము, దశ రథునకు యుక్తవయస్సు రాగానే రాజ్యా భిషేకముచేసి, అజుడు స్వర్గ సుఖము ననుభవించుట)	291 - 342
9. నవమ సర్గము (దశరథుని రాజ్యపాలనము, వేటకు వెళ్లుట, ముని శాపము)	343 - 391

ర ఘు వ ం శ ము

ప్రథమ సర్గము

ప్రార్థన

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్థజ్ఞానయే,
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.

అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపాపన మచింత్యవై భవమ్,
తం నరం వపుషి కుంజరం ముఖే మన్మహే కిమపి తుందిలం మహాః

శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి ! చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామనృణైః కటాక్షపాతైః కురు మా మంబ ! కృతార్థసార్థవాహమ్॥

శ్లో. వాగర్థావివ సంప్రకృతౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే
జగతః పితరౌ వందే పార్వతీపరమేశ్వరౌ.

1

వ్యాఖ్య : వాగర్థావివ (వాక్ + అర్థ + ఇవ) - శబ్దము, అర్థము వలె;
సంప్రకృతౌ - నిత్యసంబంధముగలవారును, జగతః - లోకమునకు, పితరౌ - తల్లి
దండ్రులైనవారును అగు, పార్వతీపరమేశ్వరౌ - పార్వతీపరమేశ్వరులను, వాగర్థ
ప్రతిపత్తయే - (వాక్ + అర్థ + ప్రతిపత్తయే) వాగర్థ - శబ్దార్థములయొక్క,
ప్రతిపత్తయే - జ్ఞానముకొఱకు, వందే - నమస్కరించుచున్నాను. జగత్తుకు పితరులై
శబ్దార్థములవలె నిత్యసంబంధముగల పార్వతీపరమేశ్వరులను శబ్దార్థజ్ఞానముకొఱకై
నమస్కరించుచున్నాను అని భావము. “నిత్యః శబ్దార్థ సంబంధః” అని మీమాంస
కులు శబ్దార్థములకు నిత్యసంబంధమును అంగీకరింతురు. ఈ శ్లోకమునందలి
అర్చితార్థము ‘ఉపమ’. అమృతబీజమైన ‘వ’కారముతో ఈకావ్య మూరంభింపబడి
నందున ఇది శుభప్రదము.

శ్లో. క్వ సూర్యప్రభవో వంశః క్వచాల్పవిషయా మతిః,

తిత్తిర్హుదుస్తరం మోహదుదుషేనాస్మి సాగదమ్.

2

వ్యాఖ్య : సూర్యప్రభవః - సూర్యుడు మూలకారణముగాగల, వంశః - వంశము, క్వ - ఎక్కడ : అల్పవిషయా - కొద్ది విషయములనుమాత్రమేయెఱిగిన, మతిః - నాబుద్ధి, క్వ - ఎక్కడ : దుస్తరం - దాటుటకు సాధ్యముకాని, సాగరం - సముద్రమును, మోహాత్ - అజ్ఞానమువలన, ఉడుపేన - చిన్న తెప్పతో, తిత్తీర్షః - దాటగోరుచున్నవాడను, అస్మి - ఆగుచున్నాను. మహత్తరమైన సూర్యవంశ మెక్కడ? అల్పజ్ఞుడనైన నేనెక్కడ? అజ్ఞానమున సముద్రమును తెప్ప కొయ్యతో దాటదలచుకొంటున్నాను అని భావము. 'క్వ' అను రెండు అవ్యయ పదములు సూర్యవంశముయొక్క ఆధిక్యమును సూచించును. 'ఉడుపము' అనగా తెప్ప, లేదా చర్మముతో పెదురుబద్దలను దొప్ప ఆకారముతో కట్టిన పుట్టి. దీనిని 'అరిగిలి' అని కూడా అందురు.

శ్లో. మందః కవియశఃప్రాథీ గమిష్యా మ్యవహాస్యతాం,

ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహు రివ వామనః.

3

వ్యాఖ్య : మందః - మూఢుడనైన (నేను), కవియశఃప్రాథీ - కవులకు వచ్చు కీర్తిని కోరుచున్నవాడనై, ప్రాంశులభ్యే - ఎత్తుగానున్న వానిచేత పొంద దగిన, ఫలే - పండు విషయమున, లోభాత్ - ఆశవలన, ఉద్బాహుః - పైకి ఎత్తిన చేతులు గల, వామనః ఇవ - పొట్టివానివలె, అవహాస్యతాం - నగు జాతును, గమిష్యామి - పొందగలను. ప్రతివానికిని తాను కవిగా పేర్లు పొంద వలెనన్న యాశ ఉండును. అట్టి యాశకు లోనై అందలి పండ్ల కణ్ణులు చాచు పొట్టివానివలె నగుజాతు పాలగుడునని భావము. ఇందలి 'కవి' శబ్దము ఆదికవి వాల్మీకిని సూచించుననియు, ఆయన రచించిన రామాయణకథను తాను రచింప బూనుట హాస్యాస్పదమనియు, తెల్పుచు కాళిదాసు తన విషయమును వాల్మీకిని దృష్టిలో నుంచుకొని తెల్పినేగాని సామాన్య కవులను దలచి కాదు.

శ్లో. అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్ పూర్వసూరిభిః,

మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణై సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః.

4

వ్యాఖ్య : అథవా - లేదా, పూర్వసూరిభిః - పూర్వకవులచేత, కృత వాగ్ద్వారే - కృత - చేయబడిన, వాగ్ద్వారే - వాగ్రూపమైన ద్వారము గల, అస్మిన్ వంశే - ఈ వంశమునందు, వజ్రసముత్కీర్ణై - వజ్రముచేత బెజ్జము చేయబడిన, మణౌ - మణియుండు, సూత్రస్యేవ (సూత్రస్య + ఇవ) - దారము

నకువలె, మే - నాకు, గతిః - గమనము, అస్తి - కలదు. పూర్వకపు లనగా వాల్మీకి ప్రభృతులు; వజ్రము అనగా మణులకు రంధ్రమువేయు సూది; వృషీయ మైన రమువంశ రచనయందు నావాక్కు, రంధ్రములున్న మణులలో చారము దూరినట్లు ముందుకు సాగిపోవునని భావము.

శ్లో. సోఽహ మాజన్మ శుద్ధానా మాఘలోదయ కగ్రజామ్,

ఆసముద్ర షిఠీశానా మాచాక రథవర్తమామ్.

5

వ్యాఖ్య : (ఈ శ్లోకమునుండి “రఘురామన్వయం వక్ష్యే” అను శ్లోకము వరకు ఒకే అన్వయము. అంతవరకును విశేషణములతో కూడిన ఒక పెద్ద వాక్యము). సోఽహం - (నః + అహం) - అట్టి నేను, ఆజన్మ శుద్ధానాం - పుట్టుక మొదలుకొని పరిశుద్ధులైనవారును, ఆఘలోదయకర్మణాం - ఫలితము సిద్ధించువఱకు కర్మాచరణము చేయువారును, ఆసముద్ర షిఠీశానాం - సముద్ర పర్యంతమైన భూమికి రాజులైనవారును, అనాకరథవర్తమాం - స్వర్గలోకపర్యంతము తమ రథమార్గముగల వారును. “ఆజన్మ, ఆఘలోదయ, ఆసముద్ర, ఆచాక” అనుపదములలోని ‘ఆ’ కారము ‘అజ్’ అను ఉపస్థానాన్నిచ్చి. దీనికి, మర్యాద (హద్దు), అభివిధి (హద్దును కూడ కలుపుకొని) అనునవి అర్థములు. ఇచ్చట అభివిధి. ‘ఆజన్మ’ అనగా గర్భోత్పత్తి నుండియే వైదిక సంస్కారముల చేత శుద్ధులు అనియు, ‘ఆసముద్ర’ - సముద్రములనుకూడ కలుపుకొని అనియు, ‘అనాక’ అనగా స్వర్గమునందు కూడా వీరి రథములకు మార్గము కలదనియు భావము.

శ్లో. యథావిధి హుతాగ్నినాం యథా కామార్చితార్థినాం,

యథాపరాధ దండావాం యథా కాల ప్రబోధినామ్.

6

వ్యాఖ్య : యథావిధి - శాస్త్రప్రకారము, హుతాగ్నినాం - హోమము చేయబడిన అగ్నులు కలవారును, యథాకామ - వారి కోరిక ననుసరించి, అర్చిత - పూజింపబడిన, అర్థినాం - యావతులు గలవారును, యథాపరాధ - అపరాధమునకు తగినట్టి, దండానాం - దండనము గల వారును, యథాకాల - కాలము నతిక్రమింపక, ప్రబోధినాం - మేల్కొను నట్టి వారును. ఏ పాదమున కాపాదము ఒక్క సమాసము. విధిం అనతిక్రమ్య - యథావిధి; కామం అనతిక్రమ్య - యథాకామం; అపరాధం అనతిక్రమ్య - యథాపరాధం; కాలం అనతిక్రమ్య -

యథాకాలం; ఈ యథావిధ్యాదులు తమ ఉత్తరపదములైన హుతాదులతో సమాసమును పొందును. ఈ నాలుగు విశేషణములచేత రఘువంశ రాజులయొక్క దేవతాపూజ, అర్థి సత్కారము, దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణములు, ప్రజా పాలన సమయ జాగరూకత, చెప్పబడినవి.

శ్లో. త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్.

యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్. 7

వ్యాఖ్య: త్యాగాయ - సత్పాత్రదానము కొఱకే, సంభృతార్థానాం - ప్రోగు చేయబడిన ధనము కలవారును, సత్యాయ సత్యపాలనము కొఱకే, మితభాషిణాం - మితముగా మాట్లాడువారును, యశసే - కీర్తికొఱకే, విజిగీషూణాం - విజయేచ్ఛ గలవారును, ప్రజాయై - సంతానము కొఱకే, గృహమేధినాం - వివాహమాడు వారును (భార్యను చేరుపారును). “జాయాచ గృహిణీ గృహమ్” అను నిఘంటువు వలన ‘గృహం’ అనగా భార్య. గృహైః దారైః మేధంతే సంగచ్ఛంతే ఇతి గృహమేధినః అని వ్యుత్పత్తి. గృహమేధి అనగా వివాహితుడు. ఈ విశేషణముల చేత రఘువంశపు రాజుల పరోపకారము, సత్యప్రియత్వము, యశఃపరత్వము, పరిశుద్ధత్వము చెప్పబడినవి.

శ్లో. శైశవేభ్యస్త విద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్.

వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాంతే తనుత్యజామ్. 8

వ్యాఖ్య: శైశవే - బాల్యమునందు, అభ్యస్తవిద్యానాం - నేర్చుకొనబడిన విద్యలు కలవారును, యౌవనే - యౌవన దశయందు, విషయైషిణాం - భోగ్య వస్తువులను కోరువారును, వార్ధకే - ముదుసలితనమునందు, మునివృత్తీనాం - వానప్రస్థాశ్రమమును స్వీకరించి, మునులవలె జీవించువారును, అంత్యే - మరణ సమయమున, యోగేన - యోగాభ్యాస పాటవముచేత, (పరమాత్మ ధ్యానముచేత) తనుత్యజాం - శరీరమును విడుచు వారును;

శ్లో. రఘూణా మన్వయం వత్సే తనువాగ్విభవోఽపిసన్,

తద్గుణైః కర్ణమాగత్య చావలాయ ప్రచోదితః. 9

వ్యాఖ్య: తనువాగ్విభవోఽపిసన్ - తను - స్వల్పమైన, వాగ్విభవః - వాణీప్రసారము గలవాడను, సఽపి - అగుచున్నవాడనైనను, సోఽహం - అట్టి

నేను, తద్గుణైః - ఆ రఘువంశ రాజుల సద్గుణములచేత, కర్ణంజిత్య - నాచెవిని చేరి, చావలాయ - చేతగాని పనిని చేయుటకొఱకై, ప్రచోదితః - ప్రేరేపింపబడిన వాడనై, రఘూణాం - రఘువంశపు రాజులయొక్క, అన్వయం - వంశమును 'రఘువంశ' మను కావ్యమును, వక్ష్యే - చెప్పబోవుచున్నాను. వారి గుణములే నన్ను ప్రేరేపించి నాచేత రఘువంశమును మహాకావ్యమును రచింపజేయు చున్నవని భావము. "సోఽహ రఘూణా మన్వయం వక్ష్యే" అని చెప్పబడిన యాయన్వయమునకు 'కులకమ్' అని పేరు. నాలుగు, లేక అంతకు ఎక్కువగానున్న శ్లోకములకు కర్తృపదము, క్రియ ఒకటిగానే ఉన్నచో అది 'కులకము' అనబడును.

శ్లో. తం సంతః శ్రోతు మర్హంతి సదసద్వ్యక్తి హేతవః,

హేమ్నః సంలక్ష్యతేహ్యగౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా. 10

వ్యాఖ్య : తం - ఆరఘువంశకావ్యమును, సదసద్వ్యక్తి హేతవః (సత్ + అసత్ + వ్యక్తి + హేతవః) - గుణదోషముల ప్రకటనమునకు కారణభూతులైన, సంతః - సత్పురుషులు, శ్రోతుం - వినుటకు, అర్హంతి - తగియున్నారు. హేమ్నః - బంగారముయొక్క, విశుద్ధిః వా - నిర్మలత్వముగాని, శ్యామికాపి వా - ఇతరలోహము. కలిసిన దోషముగాని, అగౌ - అగ్నియందు, సంలక్ష్యతే హి - చక్కగా చూడబడునుగదా! బంగారముయొక్క గుణదోషములు అగ్నిలో తెలిసినట్లు కావ్యమునందలి మంచిచెడ్డలు సత్పురుషులనలనఁ దెలియునని భావము. గుణదోష వివేకాధికారము సజ్జనులయిన విద్వాంసులదేకాని ఇతరులది కాదన్నది కవిహృదయము. 'హేమ్నః' అని బంగారము పేరు నెత్తుటచేత తన కావ్యము ఉత్తమోత్తమ మన్న విశ్వాసము కాళిదాసుకు కలదని ధ్వని.

శ్లో. వై వస్వతో మను రామ మానసీయో మనీషిణాం,

ఆసీ న్మహీక్షితా మాద్యః ప్రణవ శృందసా మివ. 11

వ్యాఖ్య : మనీషిణాం - విద్వాంసులకు, మానసీయః - పూజ్యుడును, ఛందసాం - వేదములకు, ప్రణవః ఇవ - ఓంకారమువలె, మహీక్షితాం - రాజులకు, ఆద్యః - మొదటివాడునునైన, వై వస్వతఃనామ - వై వస్వతుడను ప్రసిద్ధిగల, మనుః - మనువు, ఆసీత్ - ఉండెను. ఒక బ్రహ్మకల్పములో పదునాలుగు మంది మనువులు మారెదరు. మనువు విశ్వపరిపాలనము చేయునట్టి ధర్మనిర్ణేత.

ఈ వైవస్వతుడు వర్తమానమనువు. సూర్యపుత్రుడు (వివస్వతః సూర్యస్య అపత్యం పుమాన్ వైవస్వతః అని ప్యుత్పత్తి). మనువులు స్వాయంభువ, స్వారోచిష, ఉత్తమ, తామస, రైవత, చాక్షు, వైవస్వత, సూర్యసావర్ణిక, దక్షసావర్ణిక, బహ్మసావర్ణిక, రుద్రసావర్ణిక, ధర్మసావర్ణిక, రౌచ్య, భౌమ్యులు పదునాలుగురు. వైవస్వతుడు సూర్యవంశపు రాజుల మూలపురుషుడు.

శ్లో. తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతః శుద్ధిమత్తరః,

దిలీప ఇతి రాజేందు రిందుః క్షీరనిధావివ.

12

వ్యాఖ్య : శుద్ధిమతి - పవిత్రమైన, తదన్వయే (తత్ + అన్వయే) - ఆ మనువుయొక్క వంశమునందు, శుద్ధిమత్తరః - అంతకంటెను పవిత్రుడైన, దిలీపఇతి - దిలీపుడను ప్రసిద్ధిగల, రాజేందుః - రాజచంద్రుడు, క్షీరనిధౌ - పాలనముద్రమునందు, ఇందుఃఇవ - చంద్రుడువలె, ప్రసూతః - పుట్టెను. పవిత్రమైన యా మనువుయొక్క వంశమునందు అంతకంటెను పవిత్రుడైన దిలీపుడు, పాలనముద్రమునందు చంద్రునివలె పుట్టెనని భావము, అలంకారము : ఉపమ.

శ్లో. పూర్వోరస్కో వృషస్కంధః సాలప్రాంశు ర్మహాభుజః,

అత్యకర్మక్షమం దేహం జాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః.

13

వ్యాఖ్య : పూర్వోరస్కః - విశాలమైన పక్షిసలము గలవాడును, వృషస్కంధః - ఎద్దుమూపులవంటి భుజములు గల వాడును, సాలప్రాంశుః - మద్ది చెట్టువలె ఉన్నతమైన వాడును, మహాభుజః - దీర్ఘములైన బాహువులు గల వాడును అగు ఆ దిలీపుడు, అత్యకర్మక్షమం - తన పనులకు తగిన, దేహం - శరీరమును, ఆశ్రితః - ఆశ్రయించిన, జాత్రః - క్షత్రియ సంబంధమైన, ధర్మ ఇవ - ధర్మమా యనునట్లు, స్థితః - ఉండెను. జాత్రధర్మము దిలీపుడుగా అవతరించినదా ఏమి ! అని తాత్పర్యము. అలంకారము ఉత్పేక్ష. ఇచ్చటినుండి మూడు శ్లోకములు దిలీపవర్ణనము.

శ్లో. సర్వాతిరిక్త సారేణ సర్వతేజోభిభావిना,

స్థితః సర్వోన్నతేనోర్ధ్వం కాంత్యా మేరు రివాశ్రమా. 14

వ్యాఖ్య : సర్వాతిరిక్త సారేణ - సర్వభూతముల కంటెను అధికమైన బలముగలదియు, సర్వతేజోభిభావిना - అన్నిటిని తన తేజస్సుచేత తిరస్కరించు

సదియు, సర్వోన్నతేన - అన్నిటికంటెను ఉన్నతమైన, ఆత్మనా-దేహముచేత,
మేరుఃఇవ - మేరుపర్వతమువలె, ఉర్వీం - భూమిని, క్రాంత్యా - ఆక్రమించి,
స్థితః - ఉండెను (విశేషములన్ని మేరుపర్వతమునకుగూడ సరిపోవును)
సర్వోత్కృష్టౌ యుండెనని భావము.

అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభినిర్మితో నృపః,
తస్మా దభిభవత్వేష సర్వభూతాని తేజసా.

అని మనుస్మృతి. అష్టదిక్పాలకుల యంశలచేత రాజు సృజింపబడును.
గనుక అతడు తన బలతేజముల చేత సర్వభూతములను అణచియుంచగలఁడని
భాత్పర్యము.

శ్లో. ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః,

ఆగమైః సదృశారంభః ఆరంభ సదృశోదయః.

15

వ్యాఖ్య : ఆకారసదృశప్రజ్ఞః - ఆకారముతో సమానమైన ప్రజ్ఞకలవాడును,
ప్రజ్ఞయా - బుద్ధిశక్తితో, సదృశాగమః - సమానమైన శాస్త్రపరిశ్రమ కలవాడును,
ఆగమైః - శాస్త్రములతో, సదృశారంభః - సమానమైన కర్మలు (పనులు) గల
వాడును, ఆరంభ - కార్యారంభముతో, సదృశోదయః - సమానమైన ఫలసిద్ధి గల
వాడును. దిలీపుడు ఆకారమునకుదగిన ప్రజ్ఞ, ప్రజ్ఞకుదగిన శాస్త్రజ్ఞానము, దానికి
దగిన కార్యారంభము, దానికిదగిన అభ్యుదయము గలవాడై యుండెనట.

శ్లో. భీమకాంతైః నృపగుణైః స బభూవోఽజీవినాను,

అధృష్య శౌభిగమ్యశ్చ యాదో రత్నై రివార్ణవః.

16

వ్యాఖ్య : భీమకాంతైః - భయంకరములును మనోహరములునగు, నృప
గుణైః - రాజగుణములచేత (తేజస్సు, పరాక్రమము మొదలయిన భయంకర
గుణములును, కులశీల దాక్షిణ్యాది మనోహర గుణములును), సః - ఆ దిలీపుడు,
ఉపజీవినాం - ఆశ్రీతులకు, యాదోరత్నైః - మొసళ్లు మొదలయిన జలజంతువుల
చేతను ముత్యములు మొదలయిన రత్నములచేతను, అర్హవఃఇవ - సముద్రుడువలె
అధృష్యః చ - తిరస్కరించుటకు వీలులేనివాడును, అభిగమ్యః చ - ఆశ్రయించు
టకు వీలయినవాడును, బభూవ - అయియుండెను. అధృష్యత్వము, అభిగమ్య
త్వము రాజులకును, పాలకులకును ఉండవలసిన గుణములు. అవి లేకపోయినట్లొ

ఆక్రితులు, ప్రజలు తలపై కెక్కుదురు. లేదా విరక్తులై దూరము పోయెదరు కనుక ఆ రెండు గుణములును గలిగియుండెనని భావము.

శ్లో. రేఖామాత్ర మపి కుణ్డా దామనో ర్వర్తనః పరమ్,

న వ్యతీయః ప్రజా స్తస్య నియంతు ర్నేమివృత్తయః. 17

వ్యాఖ్య : నియంతుః - శిక్షకుడైన (సారథియైన), తస్య - ఆ దిలీపుని యొక్క, ప్రజాః - ప్రజలు, నేమివృత్తయః - నేమి - చక్రముల అంచుల (కమ్ముల, లేక పట్టాల) యొక్క, వృత్తయః - వర్తనమువంటి వర్తనముగల వారై (నడక), ఆ, మనోః - మనువునుండి, కుణ్డాత్ - అభ్యస్తమైయున్న (నలిగియున్న), వర్తనః - మార్గముకంటె, రేఖామాత్రం అపి - ఒక గీటు మాత్రముకూడ, న వ్యతీయః - ప్రక్కకు తొలగకుండిరి. వైవస్వత మనువునుండి దిలీపుని వరకు ఎన్నో తరములు గడచినవి. అయినను ఆ వంశపు రాజులు మనువు చెప్పిన ధర్మమార్గమున తాము నడచుచు తమ ప్రజలను నడిపించు చుండిరని భావము. సమర్థుడైన సారథి రథచక్రములు రేఖామాత్రముకూడ ప్రక్కకు తొలగ నట్లు దిలీపుని పాలనమున ప్రజలు ధర్మమార్గమును కొంచముకూడ. అతికమింపు కుండిరనుట వలన రెండిటికిని ఔపమ్యము స్ఫురించును. ఉపమాలంకార ధ్వని.

శ్లో. ప్రజానా మేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలి మగ్రహీత్

సహస్రగుణ ముత్సృష్ట మాదత్తే హి రసం రవిః. 18

వ్యాఖ్య : సః - ఆ దిలీపుడు, ప్రజానాం ప్రజలయొక్క, భూత్యర్థం ఏవ (భూతి + అర్థం) - అభివృద్ధి కోసమే, తాభ్యః - వారివలన, బలిం - పన్నును (వారి ఆదాయంలో ఆరవ భాగరూపమైన పన్నులను), అగ్రహీత్ - తీసుకొనెను, హి - అదియుక్తమే, రవిః - సూర్యుడు, సహస్రగుణం - వేయి రెట్లుగా, ఉత్సృష్టం - విడుచుటకు (వర్షించుటకే), రసం - జలమును, ఆదత్తే - స్వీకరించుచున్నాడు. ప్రజావృద్ధి కార్యముల కోసమే దిలీపుడు షష్ఠాంశరూపమైన పన్నులను స్వీకరించుచుండెను. సూర్యుడు వెయ్యిరెట్లుగా వర్షించుటకే నడితటా క్రాదుల జలమును తీసుకొనుచున్నాడు. “అదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టిః” అని ప్రమాణము. అర్ధాంతరన్యాసము అలంకారము.

శ్లో. సేనా పరిచ్ఛద స్తస్య ద్వయ మేవార్థ సాధనమ్,

శాస్త్రేష్వకుంతితా బుద్ధిః మౌర్ఖ్య ధనుషి చాతథా. 19

వ్యాఖ్య : తస్య - ఆదిలీపునికి, సేనా - చతురంగబలము, పరిచ్ఛదః - ఉపకరణమే (చత్రచామరాదులవలె రాజచిహ్నము మాత్రమే), అర్థసాధనం - ప్రయోజన సాధనము మాత్రము, ద్వయమేవ - రెండే, శాస్త్రేషు - అర్థశాస్త్ర నీతిశాస్త్రాదులందు, అకుంతితా - నిరాటంకముగా ముందుకు సాగునట్టి, బుద్ధిః - బుద్ధియు, ధనుషి - విల్లునందు, ఆతతా - ఆరోపితమైన (ఎక్కుపెట్టబడిన), మోర్వీ - అల్లెత్రాడును. దిలీపునికి సైన్యము మొదలయినవి అలంకార ప్రాయములు మాత్రమే, కార్యసాధనమునం దతని బుద్ధియు, ధనుస్సును మాత్రమే చాలి యుండె నని భావము.

శ్లో. తస్య సంవృతమంత్రస్య గూఢాకారేంగితస్య చ,

ఫలానుమేయాః ప్రారంభాః సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ, 20

వ్యాఖ్య : సంవృతమంత్రస్య - దాచబడిన ఆలోచనలు గలిగినట్టియు, గూఢాకారేంగితస్య చ—గూఢ - పైకి కనబడని, ఆకార - రాగద్వేషాదులును, ఇంగిత - హృదయము నందలి మార్పును గల, తస్య - ఆ దిలీపుని యొక్క, ప్రారంభాః - పనుల ఆరంభములు (సామాన్యపాయ ప్రయోగములు), ప్రాక్తనాః - పూర్వజన్మకు సంబంధించిన, సంస్కారాః ఇవ - కర్మవాసనలువలె, ఫలానుమేయాః - ఫలితమునుబట్టి యూహింపదగినవి మాత్రమే (ఆనంద - అయినవి). రాజ్యపాలనమునకు సంబంధించిన ఆలోచనలను, తన మనోభావములను, తానారంభించు పనులను రహస్యముగానుంచి ఫలితము ఏర్పడినప్పుడే నలుగురికి తెలియునట్లు చేయుచుండెనని భావము. ముందుగానే ప్రకటించుట నీతిగాదని యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి చెప్పుచున్నది :

“మంత్రమూలం యతో రాజ్య మతో మంత్రం సురక్షితమ్.

కుర్యాత్ యథాన్యే న విదుః కర్మణాం అఫలోదయాత్.”

శ్లో. జుగోపాత్మాన మత్రస్తో భేజే ధర్మ మనాతురః

అగృధ్ను రాదదే సోఽర్థ మసక్త స్సుఖ మన్వభూత్. 21

వ్యాఖ్య : సః - ఆదిలీపుడు, అత్రస్తః - భీరువుకాకయే, అత్మానం - శరీరమును, జుగోప - రక్షించుకొనెను, అనాతురః - బాధలు లేనివాడైనను, ధర్మం - సుకృతమును, భేజే - ఆర్జించెను, అగృధ్నుః - లోభికాకయే, అర్థం - ధనమును, రాదదే - స్వీకరించెను, అసక్తః - ఆసక్తిలేనివాడై, స్సుఖం -

సౌఖ్యమును, అన్వభూత్ - అనుభవించెను. శరీరము ఆద్యధర్మసాధనము కనుక శరీర రక్షణమును చేసుకొనెనే కాని ఇతరులకు భయపడికాదనియు, ఏదియో అపద వచ్చినప్పుడు కాక నిత్యము పుణ్యకర్మలు చేసెననియు, పిసినిగొట్టుతనముచే గొక రాజధర్మముగా ధనము నార్జించెననియు, ఆ యా సుఖములందు వ్యసనియై ఆన క్తుడు గాక అర్హభోగముల ననుభవించెననియు భావము.

శ్లో. జ్ఞానే మౌనం తమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః,

గుణా గుణానుబంధిత్యా త్తస్య సప్రసవా ఇవ.

22

వ్యాఖ్య : జ్ఞానే - పరవృత్తాంతము తెలిసినప్పుడును, మౌనం-మౌనము, శక్తౌ - ప్రతీకారము చేయగలశక్తి యున్నప్పుడును, తమా - సహనము, త్యాగే - దానముచేయుట యందు, శ్లాఘావిపర్యయః - స్తోత్రమును కోరకుండుటయు, ఇట్లు, తస్య - ఆదిలీపుని యొక్క, గుణాః - జ్ఞానాదిగుణములు, గుణానుబంధిత్యాత్ - విరుద్ధములైన మౌనాదిగుణములతో సాహచర్యముగలవి యగుటవలన, సప్రసవాఇవ - సమానముగా పుట్టినవా (స్తోదరులా) యనునట్లు, (అభూవ - ఉండినవి). “నన్యోపతాపి వచనం మౌనం వ్రతచరిష్టుతా” అను కామందకవచనము ననుసరించుచు, ఇతరులను బాధించు వచనమును పలుకక మౌనము వహించు చుండెను. “శక్తానాం భూషణం తమా” అని చాణక్య వచనము. దానము చేసితి నని చెప్పుకొనుట తప్పు అని మను వచనము: “న దత్త్వా పరికిర్తయేత్.” విరుద్ధములైనను అతనియందు అవిరోధముగా పైగుణము లుండెనని భావము. అలంకారము : ఉత్పేక్ష.

శ్లో. అనాకృష్టస్య విషయై ర్విద్యానాం పారదృశ్యనః,

తస్య ధర్మరతే రాసీత్ వృద్ధత్వం జగసా వినా.

23

వ్యాఖ్య : విషయైః - ఇంద్రియభోగ్యములైన రూపరసాదులచేత, అనా కృష్టస్య - ఆకర్షింపబడని వాడును, విద్యానాం - వేదాది విద్యలయొక్క, పార దృశ్యనః - అంతమును చూచినవాడును, ధర్మరతేః - ధర్మమునం దాసక్తికల వాడును అగు, తస్య - ఆదిలీపునికి, జగసావినా - శారీరకమైన మునలితనము లేకయే, వృద్ధత్వం - వృద్ధత్వము, ఆసీత్ - ఏర్పడెను. అతడు శరీరముచేత యౌవనవంతుడైనను జ్ఞానముచేత వృద్ధుడై ‘వెద్దమనిషి’ అని అనిపించుకొనెనని భావము. వృద్ధత్వము వైరాగ్యముచేతను, విద్యచేతను, జ్ఞానముచేతను, వయస్సు

పెరుగుటచేతను నాల్గవిధములుగానుండును. అందు మొదటి మూడు వృద్ధత్వములు అతనికి కలిగినవి అని భావము.

శ్లో. ప్రజానాం వినయాధానాత్ రక్షణాత్ భరణా దపి,
స పితా పితర స్తాసాం కేవలం జన్మహేతవః. 24

వ్యాఖ్య : ప్రజానాం - ప్రజలకు, వినయాధానాత్ (వినయ + ఆధానాత్) - సన్మార్గ ప్రవర్తనము కలిగించుట వలనను, రక్షణాత్ - భయహేతువుల నుండి కాపాడుట వలనను, భరణాత్ అపి - అన్నపానాదులచేత పోషించుట వలనను కూడ, సః - ఆదిలీపుడు, పితా - తండ్రి యయ్యెను, తాసాం - వారియొక్క, పితరః - తండ్రులు, కేవలం జన్మహేతవః - పుట్టుటకు మాత్రమే కారకులు. ప్రజలకు తమ తల్లిదండ్రులు జన్మకు మాత్రమే కారణము, శిక్షరక్షణాదులచేత దిలీపుడే తండ్రివంటివాడై యుండెనని భావము.

శ్లో. స్థిత్యై దండయతో దండ్యాన్ పరిణేతుః ప్రసూతయే,
అవ్యర్థకామో తస్మాస్తాం ధర్మాయైవ మనీషిణః. 25

వ్యాఖ్య : దండ్యాః - దండింప దగినవారిని, స్థిత్యై - లోకస్థితికొఱకే, దండయతః - శిక్షించు చున్నట్టియు, ప్రసూతయే - సంతానముకొఱకు మాత్రమే, పరిణేతుః - వివాహమాడినట్టియు, మనీషిణః - విద్వాంసుడైన, తస్య - ఆదిలీపుని యొక్క, అర్థకామో అపి - అర్థ కామపురుషార్థములుకూడ, ధర్మాయ + ఏవ - ధర్మము కొరకే, అస్తాం - అయినవి. దండింప దగినవారిని క్రోధద్వేషములచేత కాక, లోకమునందు ధర్మమును ప్రతిష్ఠించుటకొఱకే, దండించుట. “అదండ్యాన్ దండయతః రాజా దండ్యాం శ్చైవాప్యదండయన్, అయతో మహదాప్నోతి నరకం చాధిగచ్ఛతి” అను శాస్త్రము ననుసరించుటకే, అట్లే సంతానము కొఱకే వివాహ మాడెననుట వలన యధేచ్ఛా కామప్రవృత్తి అతనియందు లేకుండెననియు, ఆ రెండు పురుషార్థములను ధర్మ పురుషార్థమును సాధించుటకొఱకే అత డనుసరించె ననియు భావము.

శ్లో. దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివం,
సంపద్వినిమయేనోభౌ దధతు ర్భువనద్వయమ్. 26

వ్యాఖ్య : సః - ఆ దిలీపుడు, యజ్ఞాయ - యజ్ఞములు చేయుటకొఱకు, గాం - భూమిని, దుదోహ - పితికెను (పన్నులు తీసుకొనెను), మఘవా -

ఇంద్రుడు, సస్యాయ - పైరును వృద్ధిపరచుట కొఱకు, దివం - స్వర్గమును, దుదోహ - వర్షరూపమున పిదికెను, ఇట్లు, ఉభౌ - ఇద్దఱును, సంవద్వినిమయేన - తమ సంవదల మార్పుచేత (ఆదాన ప్రదానములచేత), భువనద్వయం - లోక ద్వయమును (భూలోక స్వర్గలోకములు రెండిటిని), దధతుః - పోషించిరి.

“రాజా త్వర్ణాః సమాహృత్య కుర్యా దింద్రమహోత్సవమ్,
ప్రీణితో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టి మావహేత్”.

అని దండనీతి. రాజు యజ్ఞాదులచేత ఇంద్రుని తృప్తిపరచినచో ఇంద్రుడు వర్షములు కురిపించును. కనుక దిలీపుడు ఆ విధముగా చేయును తన దేశమున అనావృష్ట్యాది దోషములను రానీయక ప్రజాపాలనము చేసెనని భావము.

శ్లో. న కిలానుయయు స్తస్య రాజానో రక్షితు ర్యశః,

వ్యావృత్తా యత్ పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా. 27

వ్యాఖ్య : రాజానః - ఇతర రాజులు, రక్షితుః - భయములనుండి కాపాడునట్టి, తస్య - ఆ దిలీపుని యొక్క, యశః - కీర్తిని, నానుయయుః కిల (న + అనుయయుః) - అనుకరింపజాలకపోయిరినుమా, యత్ - ఎందువల్లననగా, తస్కరతా - చౌర్యము, పరస్వేభ్యః - ఇతరుల ధనములనుండి, వ్యావృత్తా - మరలినదై, శ్రుతౌ - వాచకశబ్దమునందు మాత్రమే (తస్కర శబ్దమునందు మాత్రమే), స్థితా - నిల్చియుండినదో. దిలీపుని రాజ్యమునందు తస్కరత్వము అనగా దొంగతనము లేకుండెను. తస్కరత్వమును శబ్దము మాత్రము ‘పంధ్యా పుత్ర గగనకుసుమాది’ శబ్దములవలె అర్థశూన్యమై యుండెనని భావము. అందు వల్ల పరరాజులు అతని కీర్తిని దొంగిలించలేకపోయిరి. అతనివంటి కీర్తి మంతుఁడు లేకుండెనని భావము. అలంకారము : కావ్యలింగము.

శ్లో. ద్వేషోఽపి సమృతః శిష్టః తస్యార్తస్య యథాషధం,

త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽప్యాసీ దంగుళీ వోరగక్షతా. 28

వ్యాఖ్య : శిష్టః - సజ్జనుడు, ద్వేషోఽపి (ద్వేష్యః + అపి) - శత్రువైనను, ఆర్తస్య - రోగికి, ఔషధంయథా - మందువలె, తస్య - ఆ దిలీపునికి, సమృతః - ఇష్టమైనవాడు, అసీత్ - ఆయెను, దుష్టః - దుర్జనుడు, ప్రియోఽపి (ప్రియః + అపి) - ప్రేమాస్పదుడైనను, ఉరగక్షతా - పాముచేత కఠవబడిన, అంగుళీవ - వ్రేలువలె, త్యాజ్యః - విడువదగినవాడు, అసీత్ - ఆయెను - అతనికి శిష్టుడే బంధువు, దుష్టుడే శత్రువు అని భావము. అలంకారము : ఉపమ.

శ్లో. తం వేధాః విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా,
తథాహి సర్వే తస్యాసన్ పరాధైకఫలాః గుణాః. 29

వ్యాఖ్య : వేధాః - బ్రహ్మ, తం - ఆదిలీపుని, మహాభూతసమాధినా - పంచమహాభూతముల యొక్క కారణ సామగ్రిచేత, విదధే నూనం - సృజించి యుండవచ్చును, తథాహి - అట్లేయ్యెయుండును, తస్య - అతనియొక్క, సర్వే గుణాః - అన్ని గుణములును, పరాధైకఫలాః - ఇతరుల ప్రయోజనమే ఫలముగా గలవి, ఆనన్ - అయినవి. పంచభూతముల గుణములైన శబ్దస్పర్శరూపరస గంధములు పరులకే యుపయోగపడునట్లు అతని గుణములుకూడ పరప్రయోజనమే ముఖ్యముగాగల వయ్యెనని భావము. కారణ గుణములు కార్యమునందు సంక్రమించినవను న్యాయము సూచింపబడినది. అలంకారము : ఉత్పేక్ష.

శ్లో. స వేలావప్ర వలయాం పరిభీకృత సాగరామ్,
అనన్యశాసనా ముర్ధ్విం శశానై కపురీ మివ. 30

వ్యాఖ్య : సః - ఆదిలీపుడు, వేలావప్రవలయాం - సముద్రపుటొడ్డు కోట గోడగా కలదియు, పరిభీకృతసాగరాం - అగడ్తగా చేయబడిన సముద్రములు గలదియు, అనన్యశాసనాం - మరియొకని శాసనము లేనిదియు నగు, ఉర్ధ్విం - భూమిని, ఏకపురీం ఇవ - ఒక నగరమునువలె, శశాన - ఏలెను. చతుస్సముద్ర ముద్రితమైన భూమండలమును అనాయాసముగా పాలించెనని భావము. అలంకారము : రూపకము.

శ్లో. తస్య దాక్షిణ్య రూఢేన నామ్నా మగధవంశజా,
పత్నీ సుదక్షిణే త్యాసీ దధర్వరస్యేవ దక్షిణా. 31

వ్యాఖ్య : తస్య - ఆదిలీపునికి, మగధవంశజా - మగధ వంశమునందు పుట్టినదియు, దాక్షిణ్యరూఢేన - దాక్షిణ్య గుణముచేత ప్రసిద్ధమైన (దాక్షిణ్య మనగా ఎదుటివారి చిత్తవృత్తికి అనుకూలముగా వర్తించు గుణము, మొగ మోటమి) నామ్నా - పేరుచేత, సుదక్షిణేతి (సుదక్షిణా + ఇతి) - సుదక్షిణయని, అధ్వరస్య - యజ్ఞపురుషునకు, దక్షిణా ఇవ - దక్షిణయనబడు స్త్రీవలె, పత్నీ - భార్య, ఆసీత్ - ఉండెను. దిలీపునికి మహాపవిత్రురాలగు సుదక్షిణ భార్యయై యుండెను. “యజ్ఞో గంధర్వ స్తస్య దక్షిణా ఆప్సరసః” అని శ్రుతి. దిలీపుడు యజ్ఞపురుషునితోను, సుదక్షిణ దక్షిణతోను పోల్పబడుటచేత ఆదంపతుల ధార్మికత్వ పవిత్రత్వములు సూచితములగును. అలంకారము : ఉపమ.

శ్లో. కళత్రవంత మాత్మాన మవరోధే మహత్యపి,

తయా మేనే మనస్విన్యా లక్షాన్యై చ వసుధాధిపః. 82

వ్యాఖ్య: వసుధాధిపః - భూపతియైన ఆదితీపుడు, అవరోధే - అంతఃపుర జనము, మహత్యపి (మహతి + అపి) - ఎక్కువగా ఉన్నప్పటికిని, మనస్విన్యా - దృఢచిత్తయైన (పతిచిత్తానువర్తనాది నిర్బంధములను సహించునట్టిదియైన), తయా - ఆసుదక్షిణాదేవిచేతను, లక్ష్యై చ - రాజ్యలక్ష్మిచేతను, ఆత్మానం - తనను, కళత్రవంతం - భార్యగలవానినిగా, మేనే - తలచెను. 'రాజానో బహువల్లభాః' అను న్యాయముచేత అంతఃపుర స్త్రీలెందఱున్నను సుదక్షిణయే పట్టపురాణి. వసుధాధిపశబ్దముచేత భూమి, రాజ్యలక్ష్మి, సుదక్షిణ ఈ ముగ్గురి చేతనే ఆతడు తనను కళత్రవంతునిగా భావించెను. రాజులకు భూమిని, రాజ్య లక్ష్మిని భార్యలనుగా వర్ణించుట కవినమయము.

శ్లో. తస్యా మాత్మానురూపాయాం ఆత్మజన్మనముత్సుకః,

విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః. 83

వ్యాఖ్య: సః - అతడు, ఆత్మానురూపాయాం - తనకు తగినదియైన, తస్యాం - ఆసుదక్షిణాదేవియందు, ఆత్మజన్మనముత్సుకః - కుమారుడు పుట్టుట యందు త్వరపడువాడై, విలంబితఫలైః - ఆలస్యముయిన పుత్రప్రాప్తి రూప ఫలముగల, మనోరథైః - కోరికలతో, కాలం - కాలమును, నినాయ - గడపెను. 'ఆత్మజన్మ' అను శబ్దమునకు పుత్రుడనియు, తానే పుత్రరూపమున జన్మించుట యనియు నర్థము. "ఆత్మా వై పుత్రనామాసి" అన్న శ్రుతి రెండవ యర్థమువకు ప్రమాణము. దిలీపుడు ఎప్పుడు కుమారుడు పుట్టునాయన్న కోరిక లతో కాలము గడపుచుండెనని భావము.

శ్లో. సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజా దవతారితా,

తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే. 84

వ్యాఖ్య: తేన - ఆ దిలీపునిచేత, సంతానార్థాయ - సంతానమే ప్రయోజన ముగాగల, విధయే - అనుష్ఠానము కొఱకు, స్వభుజాత్ - తనభుజముల నుండి, అవతారితా - దింపబడిన, జగతః - భూమి యొక్క, గుర్వీ - గొప్పదియైన, ధూః - భారము, సచివేషు - మంత్రులయందు, నిచిక్షిపే - ఉంచబడెను, దిలీపుడు సంతానార్థమై చేయవలసిన మంత్రతంత్రాద్యనుష్ఠానము కొరకై రాజ్యపాలన భార మును మంత్రులపై సుంచెనని భావము.

శ్లో. అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతౌ పుత్రకామ్యయా,
తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురో శ్శగ్మతు రాశ్రమమ్. 35

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, పుత్రకామ్యయా - పుత్రసంతానేచ్ఛచేత,
తౌ దంపతీ - ఆ భార్యాభర్తలు (సుదక్షిణా దిలీపులు), ప్రయతౌ - ప్రతనియము
కలవారై, విధాతారం - బ్రహ్మను, అభ్యర్చ్య - పూజించి, గురోః - తమ కుల
గురువైన, వసిష్ఠస్య - వసిష్ఠమహాముని యొక్క, ఆశ్రమం - ఆశ్రమమును
గుఱించి, జగ్మతుః - వెళ్లిరి. సంతానార్థమైన సుదక్షిణా దిలీపులు వసిష్ఠాశ్రమము
నకు వెళ్లిరి. పుత్రసంతానార్థము బ్రహ్మను ఉపాసించవలెనని మంత్ర శాస్త్రజ్ఞుల
నిర్ణయము. “స ఖలు పుత్రార్థిభిరుపాస్యతే” కులగురువైన వసిష్ఠుడు ఉపాయము
చెప్పునని అచ్చటికి నియమ విష్టలుగలవారై వెళ్లిరని భావము.

శ్లో. స్నిగ్ధ గంభీర నిర్హృష మేకం స్యండన మాస్థితౌ,
ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతా వివ. 36

వ్యాఖ్య: స్నిగ్ధ గంభీర నిర్హృషం - మధుర గంభీరమైన ధ్వనిగల, ఏకం
స్యండనం - ఒకే రథమును, ప్రావృషేణ్యం - వర్షాకాలమునందు వచ్చునట్టి,
పయోవాహం - మేఘమును, విద్యుదైరావతావివ (విద్యుత్ + ఐరావతౌ + ఇవ) -
మెఱుపు, జలరూపమైన ఐరావత గజము వలె, అస్థితౌ - అధిరోహించిన
వారై (తౌ దంపతీ - ఆ దంపతులు, ఆశ్రమం - వసిష్ఠాశ్రమమును గురించి,
జగ్మతుః - వెళ్లిరి). ఇచ్చటనుండి 45 వ శ్లోకమువరకును పూర్వశ్లోకము నందలి
“తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురో శ్శగ్మతు రాశ్రమమ్” అను వాక్య సూచనముగా
నన్వయించుకొని యర్థము నెఱుగవలెను. ఏకస్యండన శబ్దము ఆ దంపతుల
మనోరథైక్యమును సూచించుటయేగాక, వసిష్ఠాశ్రమమునకు వినయ విసీతులై
ఆడంబరము లేనివారై వెళ్లిరను విషయమునుగూడ సూచించును. అలంకారముః
ఉపమ.

శ్లో. మాభూ దాశ్రమ పీడేతి పరిమేయ పురస్సరౌ,
అనుభావ విశేషాత్తు సేనాపరివృతా వివ. 37

వ్యాఖ్య: అశ్రమ పీడా - ఆశ్రమమునకు బాధ, మాభూత్ - కలుగకుండు
గాక, ఇతి - అని, పరిమేయపురస్సరౌ - లెక్కపెట్టదగిన సేవకులు గలవారై,
అనుభావ విశేషాత్తు - తేజోవిశేషము నలననై తే, సేనాపరివృతావివ (సేనాపరి

వృత్త + ఇవ) ఒక సైన్యముచేత చుట్టబడియున్నారా ఏమి యనునట్లు, (స్థిత - ఉన్నవారై, జగ్గుతుః - వెళ్లిరి) వసిష్ఠాశ్రమమునకు జన సమ్మర్దమువలని బాధ కలుగకుండుటకై 'పురస్సరో' అనగా ముందునడచువారు, ఆశ్రమ మార్గమును చూపుటకును తమకు కావలసినంతపట్టుకును గల పరిజనులతో వెళ్లిరిని భావము.

శ్లో. సేవ్యమానౌ సుఖస్పర్శైః సాలనిర్యాస గంధిభిః,

పుష్పరేణూత్కరై ర్వాతై రాధూత వనరాజిభిః.

38

వ్యాఖ్య : సుఖస్పర్శైః - ప్రియమైన స్పర్శగలవియు, సాలనిర్యాస గంధిభిః - మద్దిచెట్ల జిగురువాసన గలవియు, పుష్పరేణూత్కరైః - పుష్పిడులను చల్లుచున్నట్టివియు, ఆధూతవనరాజిభిః - కొంచము కదలింపబడిన వనపంక్తులు గలవియునైన, వాతైః - వాయుపులచేత, సేవ్యమానౌ - సేవింపబడుచున్న వారై (జగ్గుతుః - వెళ్లిరి). ఆ + ధూత—ఆధూత, 'అజ్' అను అవ్యయ మునకు మర్యాద - హద్దు, అభివిధి - పూర్తిగా తనలో కలుపుకొని, ఈషత్ - కొంచము అను నర్థములు కలవు. కనుక ఆధూత అనగా కొంచముగా కదల్చ బడిన అని యర్థము. వారి దారిలో చల్లని మెల్లని పరిమళవంతములైన వాయు పులు వీచినవనియు, అది భావిశుభసూచకమనియు భావము.

శ్లో. మనోఽభిరామాః శృణ్వంతౌ రథనేమి స్వనోన్ముఖైః,

షడ్జనంవాదినీః కేకాః ద్విధాభిన్నాః శిఖండిభిః.

39

వ్యాఖ్య : రథనేమిస్వనోన్ముఖైః - రథచక్రముల ధ్వనులవలన పైకెత్త బడిన ముఖములుగల (చక్రధ్వనులు మేఘధ్వనులను భ్రమచేతనని భావము), శిఖండిభిః - నెమళ్ళచేత, ద్విధా - రెండు విధములుగా, భిన్నాః - వేరుపడి నవియు, షడ్జనంవాదినీః - షడ్జన్వరమును పోలినవియు, మనోఽభిరామాః - మనస్సునకు ప్రియమైనవియు నగు, కేకాః - నెమలి కేకలను, శృణ్వంతౌ - విను చున్నవారై (జగ్గుతుః - వెళ్లిరి) మనోహరములైన నెమలి కేకలను వినియానం దించుచు వెళ్లిరిని భావము. 'శుద్ధము, వికృతము' అను భేదములచేత, లేదా 'మృతము, అమృతము' అను భేదములచేత షడ్జన్వరము రెండు విధములు. అట్లే నెమలి కేక రెండు విధములుగా నుండును కనుక 'షడ్జనంవాదినీః' అన్నాడు. 'షడ్జం మయూరో వదతి' నెమలి షడ్జన్వరమును పలుకునని శాస్త్రము. 'స రి గ మ ప ద ని' అను సప్తస్వరములను పలుకుటలో పొరపాటు రాకుండు టకై వాటిని మృగ వక్షల స్వరములతో పోల్చి నిర్ణయించినారు శాస్త్రజ్ఞులు.

“మయూర, చాతక, చాగ, క్రౌంచ, కోకిల, దర్బరాః,
గజశ్చ సప్త షడ్జాదీః క్రమాదుచ్ఛారయంత్యమ్”.

నెమిలి, వానకోయిల, మేక, క్రౌంచపక్షి (కొరకంచు), కోకిల, కప్ప, ఏనుగు, వరుసగా సప్తస్వరములను పలుకును.

శ్లో. పరస్పరాక్షి సాదృశ్య మదూరోఽష్టిత వర్తన్తు, 40
మృగద్వంద్వేషు పశ్యంతౌ న్యందనాబద్ధ దృష్టిషు.

వ్యాఖ్య: అదూరోఽష్టితవర్తన్తు - దగ్గరగానే విడువబడిన మార్గము కలవియు (రథము వెళ్ళుటకు మాత్రము దారిని వదలి ప్రక్కన నిల్చుని యుండినట్టివని యర్థము), న్యందనాబద్ధదృష్టిషు - రథమునందే నిలిపియుంచబడిన చూపులు గలవియు నగు, మృగద్వంద్వేషు - లేడిజంటలయందు, పరస్పరాక్షి సాదృశ్యం - ఒకరి కన్నుల సామ్యము నొకరు, పశ్యంతౌ - చూచుచున్నవారై, (జగ్మతుః - వెళ్లిరి). గుఱ్ఱములు, రథవక్రముల ధ్వనులు చిత్రముగా గనపడుటచేత లేడి జంటలు రథమునే చూచుచు దారిప్రక్కనే నిలిచియున్నవి. ఆడులేళ్ల కనులయందు సుదక్షిణానేత్రసాదృశ్యమును దిలీపుడును, మగలేళ్ల కనులయందు దిలీపనేత్ర సాదృశ్యమును సుదక్షిణాదేవియును చూచుకొనిరని భావము. (‘మృగీచ మృగశ్చ మృగా’ అని ఏకశేషసమాసము; పిమ్మట, మృగయోః ద్వంద్వాని మృగద్వంద్వాని, తేషు మృగద్వంద్వేషు అని తత్పురుష సమాసము. అప్పుడు మృగమిథునముల జంటలు అనునర్థము వచ్చును).

శ్లో. శ్రేణీబంధా ద్విత్తన్వద్భి రస్తంభాం తోరణస్రజమ్, 41
సారపైః కలనిర్హార్దైః క్వచి దున్నమితాననౌ.

వ్యాఖ్య: శ్రేణీబంధాత్ - పరుసలుకట్టుటవలన, అస్తంభాం - స్తంభములు లేని, తోరణస్రజం - తోరణమాలను, విత్తన్వద్భిః - ఏర్పరచుచున్నట్లుగా నున్న ట్టియును, కలనిర్హార్దైః - అవ్యక్త మధురమైన అరపులుగల, సారపైః - బెగ్గురు పక్షులచేత, క్వచిత్ - ఒకచోట, ఉన్నమితాననౌ - ఆకాశమువైపున కెత్తబడిన ముఖములు గలవారై (జగ్మతుః - వెళ్లిరి). బెగ్గురుపక్షులు ఆకాశమున బారులుతీర్చి అరచుచుండగా తలలెత్తి వాటిని చూచుచు నేగిరని భావము. తోరణమనగా ఇంటి బహిర్ద్వారము (వెద్దగానుండు ప్రాకారాదుల ద్వారము). దానికి కట్టినట్టి ‘స్రజము’ అనగా మామిడియాకులతో లేదా పూలతో కట్టబడుదండ. దానిని యేర్పరచుచున్నవా?

ఏమి అని ఉత్పేక్ష, 'ఇవ' లేనందున అది గమ్యోత్పేక్ష అలంకారము. ఇది వారి ప్రయాణమునకు కుభసూచకము.

శ్లో. పవన స్యానుకూలత్వాత్ ప్రార్థతా సిద్ధి శంసినః,
రజోభి స్తురగోత్కిరై రస్పృష్టాలక వేష్టనౌ. 42

వ్యాఖ్య : ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - మనోరథసిద్ధిని సూచించునట్టి, పవనస్య - వాయువుయొక్క, అనుకూలత్వాత్ - ఆనుకూల్యమువలన, తురగోత్కిరైః - మట్టములచేత పైకివల్లబడిన, రజోభిః - దుమ్ములచేత, అస్పృష్టాలక వేష్టనౌ - అస్పృష్ట - తాకబడని, అలక - సుదక్షిణాదేవి ముంగురులును, వేష్టన - దిలీపుని తలపాగయు గలవారై (జగ్మతుః - వెల్లిరి) అనుకూల వాయువునగా మనమువెళ్లు దిశకే వీచునట్టిగాలి, అదియు మెల్లగానుండునది. 'పవనస్య అనుకూలత్వాత్' - గాలి అనుకూలముగా నుండుటవలన అనురీతిగా అర్థమును చెప్పుటకూడ ఆచార ములో నున్నది. ఇట్టిచోట్ల షష్టికి ప్రథమార్థము చెప్పుటవలన తెలుగుఅర్థము భాగా జోధపడును.

శ్లో. సరసీ స్వరవిందానాం వీచి విక్షోభ శీతలమ్,
ఆమోద ముపజిఘ్రంతౌ స్వ నిశ్వాసా నుకూలిణమ్. 43

వ్యాఖ్య : సరసీషు - కొలకులయందు, వీచివిక్షోభ శీతలం - అల్లల క్షవ లికచేత చల్లబడినదియు, స్వనిశ్వాసానుకూలిణం - తమ నిట్టూర్పుగాలిని పోలి నదియునగు, అరవిందానాం ఆమోదం - తామరపూల సువాసనను, ఉపజిఘ్రంతౌ - ఆఘ్రాణించుచున్నవారై (జగ్మతుః - వెల్లిరి) చల్లని పద్మపరిమళము నాఘ్రాణిం చుచు ప్రయాణముచేసిరని భావము. సుదక్షిణా దిలీపుల నిశ్వాసవాయువును కమల గంధము అనుకరించుచున్నట్లు చెప్పుటచేత ఆ దంపతులు సాముద్రిక శాస్త్ర ప్రకా శము ఉత్తమజాతి స్త్రీ పురుషులని ధ్వని. ఉపమానమగు కమలగంధమునకు ఉపమే ష్టత్వము కల్పింపబడుటచేత ఇది ప్రతీపాలంకారము.

శ్లో. గ్రామే ప్వాతత్త విస్పృష్టేషు యూప చిహ్నేషు యజ్ఞనామ్,
అమోఘాః వ్రతిగృహ్ణంతా వర్ష్యానవద మూళిమః. 44

వ్యాఖ్య : ఆత్మవిస్పృష్టేషు - తమచేత దానము చేయబడినవియు, యూప చిహ్నేషు - యూప - యజ్ఞ పశుబంధన స్తోత్రములు, చిహ్నేషు - గుర్తులుగా

గల, గ్రామేషు - దారిలోవచ్చు గ్రామములందు, అమోఘః - వృథాగోపించి, యజ్ఞసాం ఆవిషః - యజ్ఞములు చేసిన సోమయాజుల యొక్క ఆశీర్వాదములను, ఆర్ఘ్యనుపదం (అర్ఘ్య + అనుపదం) - పాదోదకమును తీసుకొన్న వెంటనే, ప్రత్యగృహంతా - స్వీకరించు చున్నవారై (జగ్ముతుః - వెళ్లెరి). తామిచ్చిన బ్రాహ్మణగ్రహారములను యూపస్తంభముల గుర్తులతో తెలుసుకొని, రథము నాపి దిగి, వారు బంధుభావములతో నిచ్చిన నీటితో కాళ్లు కడుగుకొని, వెంటనే అమోఘములైన వారి యాశీస్సులను స్వీకరించుచు అలస్యము చేయక వెళ్లుచుండి రని భావము. 'అర్ఘ్యం' అనగా పూజాద్రవ్యములు, పాదములు కడుగుకొనుటకై ఇచ్చు నీరు మొదలగునది.

శ్లో. హైయంగవీన మాదాయ హోషవృద్ధా నుపస్థితాన్,

నామధేయాని పృచ్ఛంతో వన్యానాం మార్గశాఖనామ్. 45

వ్యాఖ్య : హైయంగవీనం - నిన్నటి పాలలో వచ్చిన వెన్నను కఱగ బెట్టిగా వచ్చిన ఆవు నేతిని (సద్యోఘృతమును), ఆదాయ - తీసికొని, ఉపస్థితాః - వచ్చిన, హోషవృద్ధాః - గొల్లపల్లెల పెద్దలను, వన్యానాం - అడవిలో వుండిన, మార్గశాఖనాం - దారిలోని చెట్లయొక్క, నామధేయాని - పేర్లను, పృచ్ఛంతో - అడుగుచున్నవారై, (జగ్ముతుః - వెళ్లెరి). రాజు తమ పల్లెల సమీపమునందలి మార్గమున వెళ్లుచున్నట్లు తెలిసిన గ్రామస్థులు "రిక్తహస్తేన నోపేయాత్ రాజానం, దేవతాం గురుమ్" అను న్యాయము ననుసరించి, తమ కృషి ఫలితములలో నుత్తమోత్తమమైన సద్యోఘృతమును కానుకగా తీసికొని ఆయనను దర్శించిరి. వచ్చిన పెద్దలను ప్రేమతో పలుకరించుట రాజధర్మము కనుక సుదక్షిణా దిలీపు లా పెద్దలను దారియందలి చెట్లపేర్ల నడుగుచు కొంతదూరము వారితో ముచ్చటించుచు వెళ్లి వారిని తృప్తిపరచిరని భావము. అనాటి రాజులకును ప్రజలకును ఉండిన సాన్నిహిత్యానుబంధము లట్టివి.

శ్లో. కావ్యభిఖ్యా తయో రాసీత్ ప్రజతో శ్శుద్ధ వేషయోః,

హిమ నిర్ముక్తయో ర్యోగే చిత్రా చంద్రమసో రివ. 46

వ్యాఖ్య : ప్రజతోః - వెళ్లుచున్నవారును, శుద్ధవేషయోః - తేల్లని వస్త్రములు ధరించిన, తయోః - ఆ సుదక్షిణాదిలీపులకు, హిమనిర్ముక్తయోః - మంచు నుండి విడువబడిన, చిత్రాచంద్రమసోః ఇవ - చిత్రానక్షత్రమునకును చంద్రునికిని

వలె, యోగేనతి - ఒకచోట చేరుట జరుగగా, కాపి (కా + అపి) - ఒకావాక, అభిఖ్యా - శోభ, ఆసీత్ - కలిగెను. తెల్లని వస్త్రములు ధరించి వెళ్లుచున్న ఆ దంపతుల కాంతి విశేషము మంచునుండి విడివడిన చిత్తా నక్షత్ర చంద్ర సంయోగమువలె అనిర్వాచ్యముగా నుండెను. చిత్రా నక్షత్రముతో చంద్రునికి సంబంధ మేర్పడినప్పుడే చైత్ర మాసము వచ్చును. శిరఃముత్యపులో మంచుతో గప్పబడి యుండుటవలన కాంతి యుండదు. ఈ యువమానమువలన ఆ దంపతులకు దుఃఖకాలము గడచి సంతోషకాలము వచ్చినట్లు సూచింపబడినది. వసంత కాలము ఉల్లాసమును గలిగించునుగదా !

శ్లో. తత్త ద్యూమిపతిః పత్యైర్దర్శయన్ ప్రియదర్శనః,
అపి లఘిత మధ్యానం బుబుధే న బుధోపమః.

47

వ్యాఖ్య : ప్రియదర్శనః - ప్రియమైన దర్శనము గలవాడును (చూడ ముచ్చటయైన రూపము గలవాడని యర్థము), బుధోపమః - బుధుడు ఉపమానముగా గలవాడును (అనేక విషయములు తెలిసినవాడు) అగు, భూమిపతిః - దిలీప మహారాజు, పత్యైర్ - భార్యకు, తత్తత్ - ఆయా విశేషములను, దర్శయన్ - చూపుచు, లఘితం అపి - దాటివచ్చినదేయైనప్పటికిని, అధ్యానం - మార్గమును, న బుబుధే - ఎఱుగక పోయెను. ప్రియురాలికి మార్గస్థవిశేషములను దెలుపు సంతోషముతో దిలీపునికి మార్గము గడచినట్లే యనిపించలేదని భావము.

శ్లో. స దుష్ప్రపయశాః ప్రాప దాశ్రమం శ్రాంత వాహనః,
సాయం సంయమిన స్తస్య మహార్షే ర్మహిషీనభిః.

48

వ్యాఖ్య : దుష్ప్రపయశాః - ఇతరులకు పొందశక్యముగాని కీర్తిగల వాడును, శ్రాంతవాహనః - అలసిన రథాశ్వములు గలవాడును, మహిషీనభిః - భార్యమాత్ర సహాయుడును అగు, సః - ఆ దిలీపుడు, సాయం - సాయంకాలమున, సంయమినః - నియమవంతుడైన, తస్య మహార్షేః - ఆ వసిష్ఠమహర్షి యొక్క, ఆశ్రమం - ఆశ్రమమును, ప్రాపత్ - చేరెను. సుదక్షిణా దిలీపులు, అలసిపోయిన గుఱ్ఱములు గలవారై తామును అలసి సాయంకాలమునకు వసిష్ఠాశ్రమమును జేరిరని భావము.

వసిష్ఠాశ్రమ వర్ణనము :

శ్లో. వనాతరా దుపావృతైః సమి త్కుశ ఫలా హరైః,
పూర్వమాణ మదృశ్యాగ్ని ప్రత్యుద్యాతై స్తపస్విభిః.

49

వ్యాఖ్య : వనాంతరాత్ - ఇతర వనమునుండి, ఉపావృతైః - తిరిగి వచ్చినట్టియును, సమిత్కుశఫలాహరైః - సమిధలను, దర్భలను, ఫలములను తెచ్చుకొనుచున్నట్టియును, అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః - సామాన్య దృష్టికి అదృశ్యమైన హోమాగ్నులచేత ఎదుర్కొనబడుచున్నట్టి, తపస్విభిః - మునులచేత, పూర్వమాణం - నిండిపబడుచున్న (అంతకుముందు ఎక్కువ జనంలేని ఆశ్రమం ఇప్పుడు పచ్చుచున్న మునులతో నిండిపోవు చున్నదని భావము) ఆశ్రమం - అట్టి వసిష్ఠాశ్రమమును, ప్రాపత్ - చేరెను. అని వెనుకటి శ్లోకమునందలి క్రియతో అన్వయము. యజ్ఞములు చేయునట్టి ఆహితాగ్నులు మరియొకచోటికివెళ్లి తిరిగి వచ్చినప్పుడు హోమాగ్నులు, లోకమున గ్రామాంతరమునుండి తిరిగి వచ్చిన తండ్రిని పుత్రులు ఎదుర్కొనునట్లు, ఎదుర్కొనునని వేదము చెప్పుచున్నది. “ప్రోష్యా గచ్ఛతా మాహితాగ్నినామగ్నయః ప్రత్యుద్యాంతి” యథాహ - “కామం పితరం ప్రోషితవంతం పుత్రాః ప్రత్యాధావంత్యేవ మేతమగ్నయః ప్రత్యాధావంతి సకలలాఽదారూనివాహరః”.

శ్లో. ఆకీర్ణ మృషిపత్నీనా ముటజ ద్వాద రోధిభిః,

అపత్నై రివ నీహార భాగధేయోచితై ర్మృగైః.

50

వ్యాఖ్య : నీహారభాగధేయోచితైః - నివ్వరిధాన్యముల భాగములకు అర్హములైనవియు, ఉటజద్వారోధిభిః - పర్ణశాలల ద్వారములను అడ్డగించుచున్నవియు నగు, మృగైః - లేళ్లచేత, మృషిపత్నీనాం - మునిపత్నులయొక్క, అపత్నై రివ - విడ్డలచేతవలె, ఆకీర్ణం - వ్యాప్తమైన (ఆశ్రమం - ఆశ్రమమును, ప్రాపత్ - చేరెను). భాగ + ధేయ - భాగధేయ - భాగము, “నామ, రూప, భాగ” అను శబ్దములకు తమ యర్థమునందే ఈ ‘ధేయ’ ప్రత్యయము వచ్చును. నామధేయము, రూపధేయము, భాగధేయము అని రూపములు. మునిపత్నులవద్ద, పిల్లలవలె మారాము చేయుచున్న లేళ్లగల నయాశ్రమము కనపడెనని భావము.

శ్లో. సేకాంతే ముని కన్యాభిః తక్షణోజ్జిత వృక్షకమ్,

విప్రసంభాయ విహంగానా మాలవాలాంబు పాయినామ్.

51

వ్యాఖ్య : సేకాంతే - నీళ్లు పోసిన పిమ్మట, మునికన్యాభిః - మునికన్యల చేత, ఆలవాలాంబుపాయినాం - పాదుల యందలి జలమును త్రాగునట్టి, విహంగానాం - పక్షులయొక్క, విప్రసంభాయ - నమ్మకము కొఱకు, తక్షణోజ్జిత

వృక్షకం - వెంటనే విడిచిపెట్టబడిన మొక్కలుగల, (అశ్రమ - అశ్రమమును, ప్రాపత్ - చేరెను.) చెట్లకు నీళ్ళుపోసిన పిమ్మట పాదులలో నిల్చిన నీళ్ళను త్రాగు పక్షులు బెదరిపోకుండ మునికన్యలు దూరముగా నిల్చుని యుండిరని భావము. 'వృక్షః' అనగా చెట్టు. 'వృక్షకః' అనగా బాలవృక్షము (మొక్క). ఇచ్చట సమానమునందు ద్వితీయాంతమై వృక్షకమ్ అని కనపడుచున్నది, అశ్రమం అను దానికి విశేషణము.

శ్లో. ఆతపాత్యయ సంక్షిప్త నీవారాసు నిషాదిభిః,

మృగై ర్వర్తిత రోమంథ ముటజాంగణ భూమిషు.

క2

వ్యాఖ్య: ఆతపాత్యయ సంక్షిప్త నీవారాసు (అతప + అత్యయ + సంక్షిప్త + నీవారాసు) - ఎండ తగ్గిపోగానే ప్రోగుచేయబడిన నీవారధాన్యముగల, ఉటజాంగణ భూమిషు - పర్వతాలయొక్క ముంగిటి ప్రదేశములందు, నిషాదిభిః - కూర్చొనియున్న (లేళ్లు కూర్చొనుట యనగా వొక విధముగా పరుండుటయే). మృగైః - లేళ్ళచేత, వర్తితరోమంథం - చేయబడుచున్న నెమరుగల (నెమరు వేయుచున్న లేళ్ళుగల, (అశ్రమం ప్రాపత్ - అశ్రమమును చేరెను) అశ్రమ కుటీరముల ముందు ఆరబోసిన వివ్వరిధాన్యములను, సాయంకాలమున ప్రోగులు చేసి యురచగా చిలువెండలలో ఆ కుప్పలమీద కూర్చుని లేళ్ళు నెమరు వేయుచుండెనని భావము.

శ్లో. అభ్యుత్థితాగ్ని పిశునై రతిథీ నాశ్రమోన్ముఖాః,

పునానం పవనోద్ధూతై ర్ధూమై రాహుతి గంధిభిః.

58

వ్యాఖ్య: అభ్యుత్థితాగ్ని పిశునైః (అభ్యుత్థిత, అగ్ని, పిశునైః) - ప్రజ్వలించిన అగ్నిని సూచించునట్టియు, పవనోద్ధూతైః - (పవన, ఉద్ధూతైః) వాయువుచేత పైకి ప్రసరింప జేయబడినట్టివియు, ఆహుతి గంధిభిః - అగ్నిలో వేయబడిన హోమద్రవ్యముల వాసనగలవియునగు, ధూమైః - పొగలచేత, అశ్రమోన్ముఖాః (అశ్రమ, ఉన్ముఖాః) - అశ్రమము వై పునకు వచ్చుచున్న, అతిథీః - అతిథులను, పునానం - పవిత్రము కేయుచున్న, (అశ్రమం - అశ్రమమును, ప్రాపత్ - చేరెను.) ప్రజ్వలించుచున్న అగ్నులలోని హోమద్రవ్యముల పరిమళముతో గూడిన హోమధూమములు అశ్రమమునకు వచ్చుచున్న అతిథులను పవిత్రము చేయుచుండెనని భావము.

శ్లో. అథ యంతార మాదిశ్య ధుర్యాన్ విశ్రామయేతి సః,
తా మవారోపయ త్పత్నిం రథా దవతతార చ.

54

వ్యాఖ్య : అథ - అనంతరము (అశ్రమమును చేరిన పిమ్మట), సః - అదిలీపమహారాజు, యంతారం - సారథిని, “ధుర్యాన్ విశ్రామయ” - గుఱ్ఱములను విశ్రమింపజేయుము, ఇతి - అని, అదిశ్య - ఆజ్ఞాపించి, తాంపత్నిం - భార్యయైన అనుదక్షిణాదేవిని, రథాత్ - రథమునుండి, అవారోపయత్ - దింపెను, అవతతార చ - తానుగూడ దిగెను. దిలీపుడు సారథితో గుఱ్ఱములను విశ్రమింపజేయుమని చెప్పి, అనుదక్షిణాదేవిని రథమునుండి దింపి, తాను దిగెనని భావము.

శ్లో. తస్మై సభ్యాః సభార్యాయ గోప్త్రే గుప్తతమేంద్రియాః.
అర్హణా మర్హతే చక్రః మునయో నయ చక్షుషే.

55

వ్యాఖ్య : సభ్యాః - సభయందు యోగ్యులైన వారును, గుప్తతమేంద్రియాః - మిక్కిలి నియమింపబడిన యింద్రియములు గలవారును, (అయిన) మునయః - మునులు, సభార్యాయ - భార్యసహితుడును, గోప్త్రే - రక్షకుడును, అర్హతే - పూజ్యుడును, నయచక్షుషే - నీతిశాస్త్ర నిర్ణీతమైన చూపుగల జాతును అగు, తస్మై - ఆ దిలీపుని కొఱకు (దిలీపునికి), అర్హణాం - పూజను, చక్రః - చేసెరి. ‘గుప్తతమేంద్రియాః’ అను పదము వారి రాగద్వేషములు లేని ప్రవర్తనను తెలుపును. ‘సభ్యాః’ అను పదము మునులందరును ఒక సభగావించి దిలీపునికి స్వాగతము పలికిరనియు, ‘అర్హణాం’ అను పదము, దిలీపుడు రాజుని యనియు, అసలు రాజు అష్టదిక్పాలకుల అంశ కలవాడు కావున పూజార్హుడనియు తెలుపును. మునులు దిలీపునికి చక్కని అతిథి సత్కారము చేపిరని శ్లోక భావము.

శ్లో. విధేః సాయంతన స్యాంతే స దదర్శ తపోనిధిమ్,
అన్వాసిత మరుంధత్యా స్వాహాయేవ హవిర్భుజమ్.

56

వ్యాఖ్య : సాయంతనస్య - సాయంకాలమునకు సంబంధించిన, విధేః - కర్మానుష్ఠానముయొక్క, అంతే - ముగింపునందు, సః - ఆదిలీపుడు, అరుంధత్యా - అరుంధతీదేవితేత, అన్వాసితం - సేవింపబడియుండిన (ఉచితాసనముపై) గూర్చుండబెట్టి తాను ప్రక్కన గూర్చుని యుండినదని యర్థము), తపోనిధిమ్.

తపస్సులకు నిధియైన వసిష్ఠుని, స్వాహాయా - స్వాహాదేవితేత, అన్వాసితం - వేదింపబడిన, హవిర్బుజం ఇవ - అగ్నిహోత్రునివలె, దదర్శ - దర్శనము చేసెను. దిలీపుడు చేరునప్పటికి వసిష్ఠుడు సాయంకాల హోమాదులను చేయుచుండుటచేత, కర్మానుష్ఠానము పూర్తియగువఱకు వేచియుండి, వసిష్ఠుడు పత్నీ సహితుడై యుచితాసనమున గూర్చున్నప్పుడు దర్శనము చేసెనని భావము. పూజ్యులైనవారు చేతిలో సమిధలను, పువ్వులను, దర్బలను, అగ్నిని, జలమును, మృత్తును, అన్నమును, పుస్తకమును పట్టుకున్నప్పుడును, జపహోమములు చేయుచున్నప్పుడును వారికి నమస్కరింపరాదని శాస్త్రము. అనగా ప్రత్యభివాదన, ఆశీర్వాదదులను చేయుటకు వీలులేని సమయమున అభివాదనము చేయకూడదని భావము. అందుకే దిలీపుడు వేచియుండుట. అగ్నిహోత్రుని భార్యకు 'స్వాహా, అగ్నయీ' అని పేర్లు.

శ్లో. తయో ర్జగృహతుః పాదాన్ రాజా రాజ్ఞీచ మాగధి,
తౌ గురు ధ్రువపత్నీచ ప్రీత్యా ప్రతిననందతుః. 57

వ్యాఖ్య : మాగధి - మగధరాజపుత్రయు, రాజ్ఞీ - రాణీయైన, సుదక్షిణాదేవియు, రాజా చ - దిలీపమహారాజును, తయోః - ఆ యరుంధతీ వసిష్ఠుల యొక్క, పాదౌ - రెండు పాదములను, జగృహతుః - పట్టుకొనిరి, గురుపత్నీ - గురు భార్యయైన అరుంధతీయు, గురుశ్చ - గురువైన వసిష్ఠుడును, తౌ - వారిద్దరిని (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులను), ప్రీత్యా - ప్రేమతో, ప్రతిననందతుః - ఆశీర్వాదములతో గౌరవించిరి. సుదక్షిణాదిలీపులు నమస్కరింపగా నరుంధతీ వసిష్ఠు లాశీర్వదించిరని భావము.

శ్లో. త మాతిథ్యక్రియా శాంత రథక్షోభ పరిశ్రమమ్,
పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమ మునిం నునిః. 58

వ్యాఖ్య : మునిః - వసిష్ఠమహాముని, ఆతిథ్యక్రియా శాంత రథక్షోభ పరిశ్రమం - అతిథి సత్కారక్రియలచేత శాంతించిన రథసంచలనమువలని అలసట కలవాడును, రాజ్యాశ్రమ మునిం - రాజ్యమును ఆశ్రమమున మునివంటివాడును అగు, తం - ఆదిలీపుని, రాజ్యే - రాజ్యమందలి, కుశలం - క్షేమమును గుఱించి, పప్రచ్ఛ - అడిగెను. వసిష్ఠుడు దిలీపునికి ఆతిథ్య మిచ్చి, అలసట తీరిన పిమ్మట అతని కుశలము నడిగెను.

“బ్రాహ్మణం కుశలం సృచ్చేత్ జిత్రబంధు మనామయం,
వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య కూద్ర మారోగ్య మేవవ”.

అని మనుస్మృతి. క్రొత్తగా కలుసుకున్నప్పుడు, బ్రాహ్మణుని ‘కుశలమా?’ యనియు, జిత్రయుని ‘అనామయమా?’ అనియు, వైశ్యుని ‘క్షేమమా?’ యనియు, కూద్రుని ‘ఆరోగ్యమా?’ అనియు నడుగవలెను. ఇచ్చట దిలీపుడు మునివంటి వాడు కనుక ‘కుశలమా’ అని యడిగెనని తెలియవలెను.

శ్లో. అథాధర్వ నిధే స్తస్య విజితారిపురః పురః,

అర్ధ్యా మర్థపతి ర్వాచ మాదదే వదతాం వరః..

59

వ్యాఖ్య : అథ - అనంతరము, విజితారిపురః - జయింపబడిన శత్రు నగరములు కలవాడును, వదతాంవరః - వక్తలలో శ్రేష్ఠుడును నగు, అర్థపతిః - కుబేరునివంటి వాడగు దిలీపమహారాజు, అధర్వనిధేః - అధర్వ వేదమునకు నిధి యైన, తస్య - ఆ వసిష్ఠునియొక్క, పురః - ఎదుట, అర్ధ్యాం - అర్థవంతమైన, వాచం - వాక్కును, ఆదదే - స్వీకరించెను (మాటలాడుటకు మొదలు పెట్టెనని యర్థము). “విజితారిపురః, అర్థపతిః, వదతాంవరః” అను విశేషణముల వలన దిలీపునికి అంగబలము, అర్థబలము, పలుకుబడియున్నవి. సంతానము మాత్రమే కొరత. కనుక అధర్వ వేదనిధియైన వసిష్ఠుడు తమ కులగురువు, పురోహితుడు కనుక ఆయన నాశ్రయించెనని భావము. “త్రయ్యాంచ దండనిత్యాంచ కుశలః స్యాత్ పురోహితః, అధర్వవిహితం కుర్యాత్ నిత్యం శాంతికపౌష్టికే” అని పురోహిత లక్షణము. ఋగ్వజుస్సామ వేదములు వచ్చి, దండనితి తెలిసి, అధర్వ వేదమునందు చెప్పబడిన శాంతిక పౌష్టిక కర్మలను జరిపించుచు రాజునకు శ్రేయమును చేకూర్చువాడు పురోహితుడు. ఆ లక్షణములన్నియు వసిష్ఠునియందు కలవు కనుక దిలీపుఁ డతనితో తన వాంఛను దెలుపుటకు ప్రారంభించెనని తాత్పర్యము.

శ్లో. ఉపపన్నం నను శివం సస్తస్వంగేషు యస్య మే,

దై వీనాం మానుషీణాంచ ప్రతికర్తా త్వ మాపదామ్. 60

వ్యాఖ్య : యస్య - ఏ నాయొక్క, దై వీనాం - దైవికములును, మానుషీణాంచ - మానవులవల్ల కలిగినవియునగు, ఆపదాం - ఆపదలకు, త్వం - నీవు, ప్రతికర్తా - ప్రతిక్రియచేయువాడవై యున్నావో. (తస్య)మే - అట్టి నాకు, సస్తసు, అంగేషు - ఏదయిన రాజ్యాంగములయందు, శివం - కుశలము, ఉపపన్నంనను -

ఉండనేయున్నదికదా. నీ మహిమచేత నాకెట్టి యాపదలును లేక సుఖముగా నున్నానని భావము. 'స్వామి, అమాత్యుడు, సుహృత్, కోశము రాష్ట్రము, దుర్గము, సైన్యము' సప్తాంగములు, 'అగ్నిభయం, వరదలు, వ్యాధులు, కఱపు, జననష్టం,' ఈ అయిదు దైవికములయిన ఆపదలు. 'ఆయుక్తులు, చోరులు, శత్రురాజులు, రాజవల్లభులు, రాజాయొక్క రోభము' అను అయిదు మానవులవల్ల కలుగు ఆపదలు.

శ్లో. తవ మంత్రకృతో మంత్రైః దూరా త్ప్రళమితారిభిః

ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిదః శరాః

61

వ్యాఖ్య : దూరాత్ - దూరమునుండియే (పరోక్షముగానే), ప్రళమితారిభిః - శమింపజేయబడిన శత్రువులుగల, మంత్రకృతః, తవ, మంత్రైః - మంత్రకర్తవైన నీయొక్క మంత్రములచేత, దృష్టలక్ష్యభిదః - కంటికి కనపడు లక్ష్యములను మాత్రమే భేదింప గలిగిన, మే - నాయొక్క, శరాః - బాణములు, ప్రత్యాదిశ్యంతే ఇవ - నిరాకరింపబడుచున్నవా? యనున ట్లున్నది. నీవు దూరమునుండియే నాకు శత్రుబాధ లేకుండునట్లు ప్రయోగించు మంత్రముల ముందు నా బాణములు నిరుపయోగములు సుమా! అలంకారము: ఉత్ప్రేక్ష. మంత్రకర్తయనగా శత్రు నిర్మూలనార్థమై వీజాక్షర సంపుటిచేత చేయబడు మంత్రములకు కర్త, లేక ప్రయోక్త యని యర్థము. దిలీపుని శరములు అవసరము లేకయే వసిష్ఠుని మంత్రములచేత శత్రువులు నిర్వీర్యులగుచుండిరని భావము, ఇది మానుషములైన అవత్తులకు వసిష్ఠుడు చేయుచున్న ప్రతీకారము.

శ్లో. హవి రావర్జితం హోతః త్వయా విధివ దగ్నిషు

వృష్టి రభవతి సస్యానాం అవగ్రహ విశోషిణామ్.

62

వ్యాఖ్య : హే హోతః! - హోమముచేయునట్టి ఓ వసిష్ఠ మునీ! త్వయా - నీచేత, విధివత్ - శాస్త్రప్రకారముగా, అగ్నిషు - అగ్నులయందు, అవర్జితం - వేయబడిన, హవిః - నెయ్యి, అన్నము మొదలయిన హోమద్రవ్యము, అవగ్రహ విశోషిణాం - అనావృష్టిచేత ఎండిపోవుచున్న, సస్యానాం - పైరులకు, వృష్టిః - వర్షము, భవతి - అగుచున్నది. నీవు చేయు హోమముల వలన నా దేశమున సస్యములు ఫలించుచున్నవని భావము. యజ్ఞయాగాదు లాచరించుచు వసిష్ఠుడు దిలీపుని రాజ్యమునందు వచ్చు దైవికములైన యాపదలను తొలగించుచుండును.

అగ్నిలో వేసిన అహుతి సూర్యునిఁ జేరి వర్షహేతు వగునని మనుస్మృతి చెప్పుచున్నది.

శ్లో. “అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే
అదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టిః వృష్టే రన్నం తతః ప్రజాః”

శ్లో. పురుషాయుష జీవినో నిరాతంకా నిరీతయః

య నృదీయాః ప్రజా స్తస్య హేతు స్త్వద్భ్రహ్మవర్చసమ్ 83

వ్యాఖ్య : మదీయాః - నారై న, ప్రజాః - ప్రజలు, పురుషాయుష జీవిన్యః - నూరు సంవత్సరములు జీవించువారును, నిరాతంకాః - భయరహితులును, నిరీతయః - ఈతిబాధలు లేనివారును అనునది, యత్ - ఏదైతే కలదో, తస్య - దాని కంతటికిని, త్వత్ బ్రహ్మవర్చసం - నీ వ్రతాధ్యయన సంపత్తియే, హేతుః - కారణము. నా ప్రజలు భయరహితులై, ఈతిబాధలు లేనివారై నూరు సంవత్సరములు జీవించుటకు నీ తపస్సే కారణమని భావము. “శతాయుర్వై పురుషః” అను శ్రుతి వలన ‘పురుషాయుషం’ అనగా నూరు సంవత్సరములు జీవితకాలము. ఈ శబ్ద మిట్లే యుండును. ‘పురుషాయువు’ అనుట తప్పు. ఈతి బాధలు: “అతివృష్టి, అనావృష్టి, శలభములు, మూషికములు, చిలుకలు, ఒకరి కొకరు దగ్గర దగ్గరగా నున్న రాజులు” అని ఆరు విధములని కామందక నీతి సారము చెప్పుచున్నది.

శ్లో. త్వయైవం చింత్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా

సానుబంధాః కథం న స్యుః సంపదో మే నిరాపదః. 84

వ్యాఖ్య : బ్రహ్మయోనినా - బ్రహ్మపుత్రుడవును, గురుణా - కులగురువు వునైన, త్వయా - నీ చేత, ఏవం - ఈ చెప్పిన విధముగా, చింత్యమానస్య - తలపబడుచున్నవాడను, నిరాపదః - ఆపదలు లేనటువంటివాడనునగు, మే - నాయొక్క, సంపదః - సంపదలు, సానుబంధాః - అనుసూతములు (అవిచ్ఛిన్నములు), కథం న స్యుః - ఎట్లు కాకుండును? బ్రహ్మపుత్రుడవైన నీవు నాయందు కరుణ గలిగియున్నప్పుడు నా సంపద లవిచ్ఛిన్నముగా నుండక యేమగునని భావము.

శ్లో. కింతు వధ్వాం తవై తస్యాం అదృష్ట సదృశ ప్రజమ్

న మా మవతి సద్వీపా రత్నసూరపి మేదిసి.

వ్యాఖ్య : కింతు - కాని, తవ - నీ యొక్క, ఏతస్యాం వధ్వాం - ఈకోడలియందు, అదృష్టసదృశప్రజం - చూడబడని తగిన సంతానము గల, మాం - నన్ను, సద్యోపాఅపి - ద్వీపములతో కూడినదైనను, రత్నసూః అపి - రత్నములను ప్రసవించుచున్నదైనను, మేదిసీ - భూమి, న అవతి - సంతోషపెట్టుటలేదు. ఈ నీ కోడలియందు నాకుఁ దగిన పుత్రుఁ డుదయింపనందున సర్వసంపన్నమైన నా రాజ్యము నన్ను సుఖపెట్టజాలకున్నది యని దిలీపుడు తాను వచ్చిన పనిని పసిపునితో నివేదించెను.

ఇచ్చటి నుండి ఆఱు శ్లోకముల వఱకు తనకు పుత్ర సంతానము లేనందు వల్ల కలుగుచున్న విషాదమును వెల్లడించును.

శ్లో. నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండ విచ్ఛేద దర్శినః
న ప్రకామ భుజ శ్రాద్ధే స్వధా సంగ్రహ తత్పరాః. 66

వ్యాఖ్య : మత్తః, పరం - నాతరువాత, పిండవిచ్ఛేదదర్శినః - పిండదానము ఆగిపోవుటను ఊహించుచున్న, వంశ్యాః - మా వంశమువారైన పితృదేవతలు, స్వధాసంగ్రహతత్పరాః - పితృభోజన ద్రవ్యమును దాచుకొనుటయందు ఆసక్తులగుచు, శ్రాద్ధే - ఇప్పుడు నేనుపెట్టు శ్రాద్ధకర్మయందు, ప్రకామభుజః - పూర్తిగా భోజనముచేయువారు, న భవంతి - అగుటలేదు. నూనం - సత్యము. 'స్వధా' అనునది అవ్యయము- పితృభోజ్యము అనియర్థము. ఇకముందు తమకు శ్రాద్ధములు జరుగవుగదా యన్న చింతతో నిప్పుడును తృప్తిగాతినక, నేనిచ్చిన 'స్వధా' ద్రవ్యమును నాపితరులు దాచుకొనుచున్నారు. అని తన అనవత్యతను గురించి విలపించుచున్న వానివలె పసిపునితో విన్నవించెను.

శ్లో. మత్పరం దుర్లభం మత్స్వా నూనమావర్జితం మయా,
పయః పూర్వైః స్వనిశ్వానైః కవోష్ణ ముపభుజ్యతే. 67

వ్యాఖ్య : మత్పరం - నా యనంతరమున, దుర్లభం - అలభ్యమని, మత్స్వా - తలచి, మయా - నాచేత, ఆవర్జితం - విడువబడిన, పయః - జలము, స్వనిశ్వానైః - నిట్టూర్పులు విడుచుచున్న, పూర్వైః - మాపితరులచేత, కవోష్ణం - వెచ్చబడునట్లుగా, ఉపభుజ్యతే నూనం - స్వీకరింపబడుచున్నదని ఊహించుచున్నాను. నా యనంతరమిట్టి జలము లభింపదుగదాయను దుఃఖమునవచ్చు నిట్టూర్పులతో వారుత్రాగు తర్పణజలము వెచ్చనై పోవుచుండవచ్చునని యూహించు చున్నానని భావము.

శ్లో. సోఽహ మిజ్ఞా విశుద్ధాత్మా ప్రజాలోప నిమీలితః,

ప్రకాశ శ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇవాచలః

68

వ్యాఖ్య : ఇజ్ఞావిశుద్ధాత్మా - యాగముచేత పరిశుద్ధమైన ఆత్మగలవాడను, ప్రజాలోపనిమీలితః - సంతానలోపముచేత మఱుగుపడిన వాడను అగు, సోఽహం (నే + అహం) - అట్టినేను, లోకాలోకః - చక్రవాళ మనబడెడు, అచలః ఇవ - పర్వతమువలె, ప్రకాశశ్చ - ప్రకాశముకలవాడను, అప్రకాశశ్చ - ప్రకాశములేని వాడనుకూడ, (అస్మి - అగుచున్నాను.) నాకు యాగములు చేయుటచేత దేవ ఋణము తీరినదికాని పుత్రసంతానము లేనందున పితృఋణము తీరలేదు. కనుక చక్రవాళపర్వతము లోపలిభాగమున సూర్యతేజముచేత ప్రకాశించుచును, వెలువలి భాగమున చీకటిచేత ప్రకాశములేనిదిగను ఉన్నట్లు నేను సగము చీకటియగు జీవితము గడుపుచున్నానని భావము. “లోకాలోక శ్చక్రవాళః” అని అమరము. ఈ పర్వతము సర్వవిశ్వమును చుట్టియుండి లోపలమాత్రమే కనబడుచున్నదనియు, వెలుపలిభాగమంతయు అంధకారమే యనియు పురాణవచనము.

శ్లో. లోకాంతర సుఖం పుణ్యం తపోదాన సముద్భవమ్,

సంతతిః శుద్ధవంశ్యా హి పరత్రేహ చ శర్మణే.

69

వ్యాఖ్య : తపోదాన సముద్భవం - తపస్సు, దానము కారణములుగా కలిగిన, పుణ్యం - పుణ్యము, లోకాంతరసుఖం హి - పరలోకమునందు కలుగునట్టి సుఖము కలిగించునది మాత్రమే. శుద్ధవంశ్యా - పరిశుద్ధమైన వంశమున బుట్టిన, సంతతిః - సంతానము, పరత్ర - పరలోకమునందును, ఇహ - ఈ లోకమునందును, శర్మణే - సుఖముకొరకు (భవతి - అగుచున్నది) తపోదానాదులవలన కలిగిన పుణ్యము పరలోకసుఖమును మాత్రమే ఇచ్చును. సత్సంతానము ఇహ పరలోక సౌఖ్యములను ప్రసాదించును గదా యని విన్నవించెను.

శ్లో. తయా హీనం విధాత రాం కథం పశ్య న్న దూయసే,

సిక్తం స్వయమివ స్నేహాత్ వంద్య మాశ్రమ నృక్షకమ్. 70

వ్యాఖ్య : హేవిధాతః - ఓబ్రహ్మ! తయా - అట్టి సంతతిచేత, హీనం - హీనుడనై (సంతతిలేనివాడనైన), మాం - నన్ను, స్నేహాత్ - వాత్సల్యము వలన, స్వయం - సొంతముగా, సిక్తం - నీళ్లుపోయబడినదై, వంద్యం - గొడ్డువోయిన, ఆశ్రమనృక్షకం ఇథ - నీ యాశ్రమమునందలి చిన్నచెట్టునువలె, పశ్యన్ - చూచు

చున్నవాడవై, కథం - ఎట్లు, నదూయసే - బాధపడకున్నావు? నీవు దోహదమూ చేసి, పెంచినమొక్క గొడ్డువోయినట్లు, నీ యనుగ్రహ పాత్రుడనైన నేను సంతాన హీనుడనై యుండగా చూచుచు నెట్లారకున్నావని భావము. 'విధాతః!' అని సంభోధించుటలనశక్తి కలిగియు ఉపేక్షించుటను సూచించును. 'ఆశ్రమవృక్షకం' అనునది తన సర్వశ్రేయమును వసిష్ఠుని దయపై నాధారపడియున్నట్లు తెలుపును. ఆలంకారము; ఉపమ.

శ్లో. అసహ్య పీడం భగవన్! ఋణ మంత్ర్య మవేహి మే,
అరుంతుద మివాలాన మనిర్వాణస్య దంతినః.

71

వ్యాఖ్య: హే భగవన్ - ఓ భగవంతుడా! మే - నాయొక్క, అంత్ర్యం - చివరిదియైన, ఋణం - పితృఋణమును, అనిర్వాణస్య - స్నానము లేనట్టి, దంతినః - ఏనుగునకు, అరుంతుదం - మర్మచ్ఛేదియైన (పుండును రాపిడి చేయునట్టి) అరామివ - బంధన స్తంభమువలె, అసహ్యపీడం - భరింపరాని బాధ కలగించువానినిగా, అవేహి - తెలిసికొనుము. జలమజ్జనములేని గజము కట్టుగొయ్యి వల్ల బాధపడుచున్నట్లు నేను మర్మచ్ఛేదియైన పితృఋణముచే బాధపడుచున్నానని భావము. భగవంతుడనగా ప్రాణులయొక్క ఉత్పత్తిని, విनाశమును, ఆగమనమును, గమనమును, ఏద్యను ఎఱిగిన తపస్సంపన్నుడు. గజమునకు మూడు పనులు ముఖ్యము. "నిర్వాణము, ఉత్థానము, శయనము". అవిలేనిచో అది బాధపడును. మానవునికి జన్మతః మూడు ఋణము లేర్పడును. అవి, "దేవఋణము, ఋషి ఋణము, పితృఋణము" అనునవి. యాగము, దానము, సంతానము అనునవి క్రిమముగా ఆఋణములను తీర్చును.

శ్లో. తస్మాన్మృచ్చ్యే యథా తాత! సంవిధాతుం తథార్హసి,

ఇత్వాకూఠాం దురాపేఽర్థే త్వదధీనా హి సిద్ధయః.

72

వ్యాఖ్య: హేతాత! - ఓతండ్రీ! తస్మాత్ - ఆ పితృఋణమునుండి, యథా - ఏ విధముగా, ముచ్చ్యే - ముక్తుడనగుదునో, తథా - అవిధముగా, సంవిధాతుం - చేయుటకు, త్వం - నీవు, అర్హసి - తగియున్నావు. ఇత్వాకూఠాం - ఇత్వైకువంశీయులకు, దురాపే - దుర్లభమైన, అర్థే - కార్యమునందు, సిద్ధయః - ఫలిములు, త్వదధీనాహి - నీ యధీనములేకదా! కనుక ఆ పితృఋణము నుండి నేను విముక్తుడగు మార్గమును సూచింపుము. మా ఇత్వైకువంశీయులకు అసాధ్యమైన పనులు నీ యనుగ్రహముచేతనే ఫలించుచుండును గదా అని భావము.

శ్లో. ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యాన స్తిమిత లోచనః,
క్షణమాత్ర మృషి స్తస్థో సుప్తమీన ఇవ హ్రదః. 73

వ్యాఖ్య : ఇతి - ఈ విధముగా, రాజ్ఞా - దిలీప మహారాజచేత, విజ్ఞాపితః - నిన్ను వింపబడిన. ఋషిః - వసిష్ఠమహర్షి, ధ్యాన స్తిమిత లోచనః - ధ్యానముచేత నిశ్చలములైన కన్నులుగలవాడై, క్షణమాత్రం - క్షణకాలము, సుప్తమీనః - నిద్రించిన చేపలుగల, హ్రదః ఇవ - సరోవరమువలె, తస్థో - ఉండెను. ఇట్లు దీనుడై ప్రార్థించుచున్న దిలీపునిపై కరుణగలిగి సంతానము లేకపోవుటకు గల కారణము నెఱుగుటకు వసిష్ఠుడు క్షణకాలము ధ్యాన నిమగ్నుడై యుండెనని తాత్పర్యము.

శ్లో. సోఽపశ్యత్ ప్రణిధానేన సంతతేః స్తంభకారణమ్,
భావితాత్మా భువో భర్తుః అథై నం ప్రత్యబోధయత్. 74

వ్యాఖ్య : సః - ఆ వసిష్ఠముని, ప్రణిధానేన - ఏకాగ్ర చిత్తముచేత, భావితాత్మా - శుద్ధమైన ఆంతఃకరణము గలవాడై, భువః - భూమికి, భర్తుః - పతియైన దిలీపునియొక్క, సంతతేః - సంతానమునకు, స్తంభకారణం - ప్రతిబంధక కారణమును, అపశ్యత్ - కనుగొనెను, అథ - తరువాత, ఏనం - దిలీపుని, ప్రత్యబోధయత్ - తెలియువానినిగా చేసెను (దిలీపునికి తెలిసెనని యర్థము) 'ప్రణిధాన' మనగా యోగవిశేషము. అట్లు ధ్యాన నిమగ్నుడైన వసిష్ఠుడు భావితాత్ముడై దిలీపునికి సంతానము గలుగకుండుటకు గల కారణమును దెలిసికొని, ముందు చెప్పబోవు రీతిగా నతనికిఁ జెప్పెనని భావము.

శ్లో. పురా శక్ర ముపస్థాయ తవోర్విం ప్రతియాస్యశః,
ఆసీ త్కల్పతరు చ్ఛాయాం ఆశ్రితా సురభిః పథి. 75

వ్యాఖ్య : పురా - పూర్వమొకప్పుడు, శక్రం - దేవేంద్రుని, ఉపస్థాయ - సేవించి, ఉర్విం, ప్రతి - భూలోకమును గుఱించి, యాస్యశః - వచ్చుచున్న, తవ - నీయొక్క, పథి - మార్గమునందు, కల్పతరు చ్ఛాయాం - కల్పవృక్షముయొక్క నీడను, ఆశ్రితా - ఆశ్రయించినదై, సురభిః - కామదేనువు, ఆసీత్ - ఉండెను. నీవువచ్చు దారిలో కల్పవృక్షపునీడలో కామదేనువు పండుకొని ఉండినది. ఇంద్రసమాగమానంతరము తిరిగి భూలోకమునకు వచ్చుచున్న నీవు దానిని గమనింప లేదని భావము.

శ్లో. ధర్మలోప భయా ద్రాజ్ఞీం ఋతుస్నాతా మనుస్మరన్,

ప్రదక్షిణ క్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః. 76

వ్యాఖ్య : ఋతుస్నాతాం - రజస్వ లానంతర స్నానము చేసి యుండిన, రాజ్ఞీం - ఈ సుదక్షిణాదేవిని, ధర్మలోప భయాత్ - ధర్మలోపము కలుగునన్న భయమువలన, అనుస్మరన్ - తలచుకొనుచున్న వాడవగుచు, ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం - ప్రదక్షిణముయటకు తగియున్న, తస్యాం - ఆ కామధేనువు విషయమున, త్వం - నీవు, సాధు - ప్రదక్షిణాది సత్కారమును, నాచరః (స + అచరః) - చేయలేదు.

“మృదం గాం దైవతం విప్రం పుత్రం మధు చతుష్పథమ్,

ప్రదక్షిణాని కుర్వీత విజ్ఞాతాంశ్చ వనస్పతీన్”. అని శాస్త్రము.

కనుక గోవునకు ప్రదక్షిణము చేయవలెను. ఇక కామధేనువు విషయమున చెప్పవలసిన దేమున్నది? కాని దిలీపుడు ఋతుస్నాతమైన భార్యవద్దకి వెళ్ళకపోవుట ధర్మమన్న ఆలోచనలోపడి, ప్రదక్షిణము చేయలేదు. ఋతుకాల భార్యాసంగము ధర్మము. దానిని ఉపేక్షించుట అధర్మము అని పరాశరస్మృతి చెప్పుచున్నది.

“ఋతుస్నాతాంతు యో భార్యాం స్వస్థస్సన్ నోపగచ్ఛతి,

బాలగోఘ్నాపరాధేన విభ్యతే నాత్ర సంశయః”.

కనుక ఆత్మరలో వెళ్లుచు, దిలీపుడు కామధేనువునకు ప్రదక్షిణ నమస్కారాలు చేయక వెళ్లిన సంగతిని వసిష్ఠుఁ డతనితోఁ జెప్పెనని భావము.

శ్లో. అవజానాసి మాం యస్మాత్ తతస్తే న భవిష్యతి,

మత్ప్రసూతి మనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా. 77

వ్యాఖ్య : యస్మాత్ - ఏకారణమువలన, మాం - నన్ను, అవజానాసి - తిరస్కరించుచున్నావో, తతః - అందువల్ల, మత్ప్రసూతిం - నా సంతానమును, అనారాధ్య - ఆరాధింపక, తే - నీకు, ప్రజా - సంతానము, నభవిష్యతి - కలుగదు, ఇతి - ఇట్లని, సా - ఆకామధేనువు, త్వాం - నిన్ను, శశాప - శపించెను ఏ సంతానార్థివై వెళ్ళుచు నన్నవమానించితివో ఆ సంతానము నాబిడ్డ నారాధింపక నీకు కలుగకుండుగాక అని శాపమిచ్చెను. కామధేనువు : దిలీపుని మనోగతము నెఱిగియే తగిన శాపమిచ్చి తద్విమోచనోపాయమును పలికినది. నీవు సంతానార్థివై నన్ను మరచితివి కనుక, నా సంతానమును సేవించిననే కాని నీకు సంతానము కలుగజోదని శాపవచన రహస్యము.

శ్లో. స శాపో న త్వయా రాజన్ న చ సారథినా శ్రుతః

నద త్యాకాశ గంగాయాః స్తోత స్యుద్దామ దిగ్గజే. 78

వ్యాఖ్య : హే రాజన్ - ఓ రాజా! ఉద్దామదిగ్గజే - గొలుసు లూడదీసుకొని వచ్చిపడిన దిగ్గజములు గల, ఆకాశగంగాయాః స్తోతసి - ఆకాశగంగా ప్రవాహము, నదతి (నతి) - ధ్వనించుచుండగా, సః శాపః - ఆశాపము, త్వయా - నీచేత, న శ్రుతః - విసబడలేదు. సారథినా చ - నీ రథసారథిచేతగూడ, న శ్రుతః - విసబడలేదు. గంగాప్రవాహ ధ్వనిలో నీకు గాని, నీ సారథికిగాని ఆ శాపవచనము వినపడలేదు. దిలీపుడు అన్యమనస్కుడగుటచేత కామధేనువును చూడలేదు. శాపవచనము ఆయనకుగాని, సారథికిగాని గంగానదిలోని దిగ్గజ ఘీంకార ప్రవాహ ధ్వనులచేత వినపడలేదు. వినియున్నచో కామధేనువును తమాషణము కోరియుండెడివాడే. రథ వేగము వలని వాయుధ్వని కూడా దానికి తోడ్పడినది. 'ఉద్గతా దామ్నః ఉద్దామానః' అని ఉద్దామశబ్ద వ్యుత్పత్తి. దిగ్గజములు జలక్రీడార్థమై కట్టుత్రాళ్లు తెంచుకొని వచ్చి పడినవని భావము.

శ్లో. ఈప్సితం తదవజ్ఞానాత్ విద్ధి సార్గళ మాత్మనః,

ప్రతిబద్ధాతి హి శ్రేయః పూజ్య పూజా వ్యతిక్రమః. 79

వ్యాఖ్య : తదవజ్ఞానాత్ - తత్ - ఆకామధేనువుయొక్క, అవజ్ఞానాత్ - అవమానమువలన, ఆత్మనః - నీ యొక్క, ఈప్సితం - కోరిక, సార్గళం (స + అర్గళం) - ప్రతిబంధకముతో కూడినట్టిదని, విద్ధి - తెలిసికొనుము. పూజ్యపూజా వ్యతిక్రమః - పూజింపదగిన వారియొక్క పూజకు వ్యతిరేకముగా నడచుట, శ్రేయః - శ్రేయస్సును, ప్రతిబద్ధాతి హి - అడ్డగించును గదా! ఆ కామధేనువును గుర్తింపక పోవుట నీ కోరికకు ప్రతిబంధకమైనది. పూజ్యులను గుర్తింపక పోవుట శ్రేయస్సుకు భంగకరము గదా! యని వసిష్ఠుడు దిలీపునితో ననెను. అలంకారము : అర్థాంతరన్యాసము.

శ్లో. హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతనః,

భుజంగ విహిత ద్వారం పాతాళ మధితిష్ఠతి. 80

వ్యాఖ్య : సా చ - ఆ కామధేనువు కూడ, ఇదానీం - ఇప్పుడు, దీర్ఘ సత్రస్య - చిరకాలము చేయతగిన యాగము నాచరించుచున్న, ప్రచేతనః - వరుణునియొక్క, హవిషే - అజ్యము మొదలయిన హోమ ద్రవ్యము కొలకై.

భుజంగ పిహిత ద్వారం - పాములచేత అడ్డగింపబడిన ద్వారముగల, పాతాళం - పాతాళలోకమును, అధితిష్ఠతి - అధివసించియున్నది (పాతాళము నందున్నది అని యర్థము). ఇప్పుడా కామధేనువు వరుణుడు చేయు యాగమునకు పాలు, నేయి చేకూర్చుటకు పాతాళ లోకమునందున్నది. నీవు వెళ్ళి ప్రార్థించుటకు వీలుపడదు; కామధేనువు వద్దకి వెళ్లుటకుగాని, శాప విమోచనమునకై ప్రార్థించుటకుగాని బహు కాలము వరకు వీలులేదని భావము. దీర్ఘ సత్రయాగము పూర్తి యగువరకు చాల కాలము పట్టును గదా!

శ్లో. సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః,

ఆ గాధయ సపత్నీకః ప్రీతా కామధుఘా హి సా.

81

వ్యాఖ్య : తదీయాం సుతాం - దాని పుత్రికను (నందినీ ధేనువును), సురభేః - కామధేనువునకు, ప్రతినిధిం కృత్వా - ప్రతినిధిగా చేసుకొని, శుచిః - పవిత్రుడవును, సపత్నీకః - భార్యాసహితుడవునై, ఆ గాధయ - సేవింపుము - హి - ఎందువలననగా, సా - ఆ నందిని, ప్రీతా - సంతృప్తినిఁ జెందినదై, కామ ధుఘా - కోరికలను పిండునది (భవతి - అగును) ఇప్పుడు కామధేనువు బిడ్డయగు నందినీ ధేనువును దాని తల్లికి ప్రతినిధిగా భావించి సేవింపుము, అది సంతసింపి నీ కోరికలిచ్చును. కామధేనువు “మత్స్యనూతిమనారాధ్య” అని శాపమిచ్చినది కనుక నందినీసేవ అవసరమయ్యెను. నందినికూడా కామధేనువు వలనే కోరికలను ఫలించఁ జేయగలదు. శాపప్రభావము సుదక్షిణపైఁగూడ పడును గనుక సపత్నీకుడవై సేవింపుమని వసిష్ఠుడు చెప్పెను.

శ్లో. ఇతి వాదిన ఏవాన్య హోతు రాహుతి సాధనమ్,

అనింద్యా నందినీనామ ధేను రావన్యతే వనాత్.

82

వ్యాఖ్య : ఇతి - ఈ విధముగా, వాదినఁడవ హోతుః - హోమశీలుడైన వసిష్ఠుడు చెప్పుచుండగానే, అన్య ఆహుతి సాధనం - అతని హోమ ద్రవ్యములకు సాధనమైనట్టిదియు, నందినీనామ - నందినియను పేరుగలదియు నగు (నందయతీతి నందినీ, సంకోషపెట్టునది యని వ్యుత్పత్తి), అనింద్యాధేనుః - పూజార్హ యైనగోవు, వనాత్ - వనమునుండి, ఆవన్యతే - తిరిగివచ్చెను. ఇట్లు వసిష్ఠుడు చెప్పుచుండగానే పూజార్హ యగు నందిని వనమునుండి ఆశ్రమమునకు తిరిగివచ్చెను.

నందినీ వర్ణనము :

శ్లో. లలాటోదయ మాభుగ్నం పల్లవ స్నిగ్ధ పాటలా,
బిభ్రతీ శ్వేత రోమాంకం సంధ్యేవ శశినం నవమ్.

83

వ్యాఖ్య : పల్లవ స్నిగ్ధ పాటలా - చిగురాకువలె నిగనిగలాడుచు కొంచెము ఎఱ్ఱగా నున్నదియు, లలాటోదయం - నొసటియందు పుట్టిన, అభుగ్నం - కొంచెము వంకర తిరిగిన, శ్వేత రోమాంకం - తెల్లని వెంట్రుకల చిహ్నమును, బిభ్రతీ - ధరించు చున్నదియనై, సంధ్యాకవ - సంధ్యవలె, (స్థితా - ఉండిన, దేనుః - ఆవు, అవవృతే - తిరిగి వచ్చెను). మెత్తని చిగురాకువలె నిగనిగలాడు ఎఱ్ఱని శరీరముగల నందినీదేనువు నుదుట చంద్రవంక ఆకారముతో తెల్లని వెంట్రుకల రేఖ యున్నది. అది సంధ్యాకాలమున ఎఱ్ఱబారిన ఆకాశమునందు కనపడు చంద్ర రేఖవలె మన్నది. సంధ్యా కాలమున సుదక్షిణా దిశీపులు వసిష్ఠాశ్రమమును చేరి నారు. సంధ్యవలె నందినీదేనువు వచ్చినది. ఈ మొదలయిన భావనాచిత్రము గీసిన కాళిదాసు ఉపమాలంకారము ఇతరులకు సాధ్యము కానిది.

శ్లో. భువం కోష్ఠేన కుండోద్ధీ మేధ్యే నావవృథా దపి,
ప్రసవేనాభివర్షంతీ వత్సాలోక ప్రవర్తినా.

84

వ్యాఖ్య : కోష్ఠేన - కొంచెము వెచ్చనైనట్టియు, అవభృథాత్ - అవభృథ స్నానముకంటెను, మేధ్యేన - పవిత్రమైనట్టియు, వత్సాలోక ప్రవర్తినా - దూడను చూచుటచేత కలిగినట్టిదియు నగు, ప్రసవేన - క్షీర స్రావముచేత, భువం - భూమిని, అభివర్షంతీ - తడుపుచున్నది యై, కుండోద్ధీ - కడవవంటి పెద్ద పొదుగుగల (ఆ నందినీదేనువు, అవవృతే-తిరిగివచ్చెను.) కుండంతటి పొదుగుగల ఆ నందిని వత్సముపై మనస్సు కలిగి క్షీరధారలతో నేలను తడుపుచు ఆశ్రమము నకు వచ్చెనని భావము. అవభృథము : యజ్ఞము, వ్రతము, మొదలయిన కర్మల యుండవలంబించిన దీక్షంతమునందు పుణ్యనదీ జలమున చేయుస్నానము. అది ఒక ఉత్సవముగా చేయబడును.

శ్లో. రజఃకణైః ఖురోద్ధూతైః స్పృశద్భి గ్గాత్ర మంతికాత్,
తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధిం ఆదధానా మహీషితః.

85

వ్యాఖ్య : ఖురోద్ధూతైః - గిట్టలచేత నెగురగొట్టబడినవియు (రేపబడిన), అంతికాత్ - నమీపమునుండి, గాత్రం - శరీరమును, స్పృశద్భిః - తాకుచున్నవియునగు,

రజఃకణ్ఠైః - ధూళికణములచేత, మహీక్షితః - రాజునకు, తీర్థాభిషేకజాం - తీర్థ స్నానమువలన కలిగిన, శుద్ధిం - పవిత్రతను, అదధానా - కగించుచున్నదియై, (దేనుః - నందిని, అవవృతే - తిరిగివచ్చెను.) నందినీదేనువు తన బిడ్డకోసమై వేగముగా వచ్చుటచేత గిట్టల తాకిడితో లేచిన దుమ్ము సుదక్షిణా దిలీపులను కప్పి తీర్థస్నాన పుణ్యమును వారికి లభింపజేసినదని భావము. గోరజస్నానమునకు వాయవ్య స్నానమని పేరు. “ఆగ్నేయము, వారుణము, బ్రాహ్మము, వాయవ్యము” అని స్నానము నాలుగు విధములు.

“ఆగ్నేయం ఖన్తనా స్నానం అవగాహ్య తు వారుణమ్,
అపొహిష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజః స్మృతమ్”

శ్లో. తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞ స్తపోనిధిః,
యాజ్ఞ మాశంసితావంధ్య ప్రార్థనం పున రబ్రవీత్. 86

వ్యాఖ్య : నిమిత్తజ్ఞః - శకున శాస్త్రము తెలిసిన, తపోనిధిః - వసిష్ఠుడు, పుణ్యదర్శనాం - పవిత్రమైన దర్శనముగల, తాం - ఆ నందినీ దేనువును, దృష్ట్వా - చూచి, అశంసితావంధ్య ప్రార్థనం - మనోరథ సాఫల్యముగల యాచన చేసిన, యాజ్ఞ - తనచే యజ్ఞాదులు చేయింపబడు దిలీపుని గురించి, పునః - మరల, అబ్రవీత్ - చెప్పెను. దిలీప వసిష్ఠులకు యాజ్ఞయాజక భావము సంబంధము. యాజకుడనగా వైదికకర్మలు చేయించు పురోహితుడు. యాజ్ఞుడనగా అట్టి కర్మలుచేయు యజమాని. వసిష్ఠుడు తపోనిధి కనుక పరోక్షమున జరిగిన శాపమును దెలిపెను. నిమిత్తజ్ఞుడు కనుక ఇప్పుడు శకునఫలమును చెప్పుచున్నాడని భావము.

శ్లో. అదూరవర్తిసిం సిద్ధిం రాజన్! విగణ యాత్మనః
ఉపస్థితేయం కళ్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్. 87

వ్యాఖ్య : హేరాజన్ - ఓ రాజా! యత్ - ఏకారణమువలన, ఇయం - ఈ, కళ్యాణీ - మంగళరూపిణియైన నందిని, నామ్ని కీర్తిత ఏవ - పేరును చెప్పుకోగానే, ఉపస్థితా - వచ్చినదో, (తత్ - ఆ కారణమువలన) ఆత్మనః - నీయొక్క, సిద్ధిం - మనోరథ సిద్ధిని, అదూరవర్తిసిం - సమీపమునందున్న దానినిగా, విగణయ - లెక్కంపుము (తెలిసికొనుము). అనుకొనుచుండగనే నందినీదేనువు వచ్చినది కనుక నీ మనోరథసిద్ధి చాలా సమీపకాలమునందే కలుగునని గ్రహింపుమని భావము.

శ్లో. వన్యవృత్తి రిమాం శశ్వ దాత్మానుగమనేన గాం,
విద్యా మభ్యసనే నేన ప్రసాదయితు మర్హసి.

88

వ్యాఖ్య : వన్యవృత్తి - పశుమునందలి కందమూలాదులే జీవనోపాయముగా గలవాడనై, ఇమాం గాం - ఈ గోవును, శశ్వత్ - సదా (ఎప్పుడును విడువక), అత్మానుగమనేన (ఆత్మ + అనుగమనేన) - నీ యనుసరణముచేత, అభ్యసనేన - అభ్యాసముచేత, విద్యాం, ఇవ - విద్యనువలె, ప్రసాదయితుం - ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకు, అర్హసి - తగుదువు (అట్లు చేయుము). విద్యార్థివలె బ్రహ్మచర్యమును, మునులవలె వన్యఫలాహారాదులను చేయుదు నిరంతరముగా నందినిని నేవింపుమని భావము.

శ్లో. ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితి మాచర,
నిష్ణణాయాం నిషీదా స్యాం పీతాంభసి పిబే రపః.

89

వ్యాఖ్య : అస్యాం - ఈ దేనువు, ప్రస్థితాయాం (సత్యాం) - బయలుదేరినదికాగా, ప్రతిష్ఠేథాః - నీవు బయలుదేరుము, స్థితాయాం - నిలువబడినది కాగా, స్థితిం, ఆచర - నీవును నిలుచుండుము. నిష్ణణాయాం - కూర్చున్నది (పడుకున్నది) కాగా, నిషీద - నీవును కూర్చుండుము, పీతాంభసి - నీరుత్రాగినదికాగా, అపః - నీళ్లను, పిబే - త్రాగుము. అది బయలుదేరినచో నీవు బయలుదేరి, అది పడుకున్నచో నీవు కూర్చుని, అది నీరుత్రాగినపుడు నీవు నీరుత్రాగి, నిరంతరము దానిని అనుసరించి నేవింపుచుండుమని గవానుసరణప్రకారము నుపదేశించెను.

శ్లో. వధూ ర్భక్తిమతీ చై నాం అర్చితా మాతపోవనాత్,

ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు సాయం ప్రత్యుద్యజే దపి.

90

వ్యాఖ్య : వధూః చ - నీ భార్యకూడా (లేదా మా యీకోడలుకూడా) భక్తిమతీ - భక్తిగలదియు, ప్రయతా - నియమము గలదియునై, అర్చితాం - తనచేత గంధ పుష్పాదులు పెట్టి పూజింపబడిన, ఏనాం - ఈ దేనువును, ప్రాతః - ఉదయమున, ఆతపోవనాత్ - తపోవనము వఱకు, అన్వేతు - వెంట వచ్చును గాక, సాయం అపి - సాయంకాలమున గూడ, ప్రత్యుద్యజేత్ - (అంతదూరము వచ్చి) ఎదుర్కొనునుగాక. నీ భార్యకూడా భక్తినియమములు గలదియై ఉదయమున దానిని పూజించి వనము దాక సాగనంప వలెను, సాయంకాల మది తిరిగి వచ్చునప్పుడు స్వాగతము చెప్పవలెను. గర్భదారణ, ప్రసవాదులచేత సంతానోత్పత్తికి

ముఖ్యధారమైన సుదక్షిణాదేవి, కామధేనుశాప ప్రభావానికి గురియై యున్నందున ఆమెయు, స్త్రీ స్వభావమునకు, శక్తికి, విరుద్ధము కానంతవఱకు నందినీధేనుసేవను చేయవలసియే యున్నదని వసిష్ఠోపదేశ సారాంశము.

శ్లో. ఇత్యాప్రసాదా దస్యా స్త్వం పరిచర్యాపరో భవ,

అవిష్ణుమస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్.

91

వ్యాఖ్య : ఇతి - ఈ చెప్పినవిధముగా, త్వం - నీవు, అప్రసాదాత్ - అనుగ్రహ పర్యంతము (ప్రసన్నురాలగువఱకు), అస్యాః - ఈ ధేనువుయొక్క - పరిచర్యా పరః - సేవా తత్పరుడవు, భవ - అగుము, తే - నీకు, అవిష్ణుం - అవిష్ణుము, అస్తు - అగుగాక, పితేవ (పితా + ఇవ) - మీ తండ్రివలెనే, పుత్రిణాం - సత్పుత్రులు గల వారియొక్క, ధురి - ముందు, స్థేయాః - నిలువుము (సత్పుత్రవంతులలో అగ్రేనరుడవు కమ్ము). ఇట్లు దానికి అనుగ్రహము కలుగు పరకును పరిచర్య చేయుము, ఆ పరిచర్య నిర్విఘ్నముగా సాగునుగాక, నీ తండ్రి వలె నీవును పుత్రవంతులలో శ్రేష్ఠుడ వగుదువుగాక అని వసిష్ఠుఁ డాశీర్వదించెను.

శ్లో. తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమాన్ సపరిగ్రహః,

ఆదేశం దేశకాలజ్ఞః శిష్యః శాశితు రానతిః.

92

వ్యాఖ్య : దేశకాలజ్ఞః - దేశకాలములనెరిగిన వాడును, ప్రీతిమాన్ - సంతోషవంతుడును, శిష్యః - శిష్యుడునగు దిలీపుడు, సపరిగ్రహః - భార్యాసహితుడై, ఆనతిః (సన్) - వినముడైనవాడగుచు, శాశితుః - గురువైన వసిష్ఠునియొక్క, ఆదేశం - ఆజ్ఞను, తథేతి (తథా ఇతి) - అట్లేయని, ప్రతిజగ్రాహ - స్వీకరించెను (దిలీపుడు సంతోషముతో గురుని యాదేశమును బదులు పలుకక సరేయని స్వీకరించెను). ఇప్పుట దేశమనగా హోమాగ్ని సన్నిధి. కాలమనగా హోమానంతర కాలము. ఆ సమయమున తపోనిధియైన వసిష్ఠుడు ఆర్షజ్ఞానముతో చెప్పుట. ఇక దానికి బదులాడక అంగీకరించుటయే దిలీపుని దేశకాలజ్ఞతకు లక్షణము, కనుకనే బదులు పలుకక ఆదేశమును స్వీకరించెనని భావము.

శ్లో. అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞః సంవేశాయ విశాం పతిమ్,

సూనుః సూనృతవాక్ స్రవ్యః విససజ్ఞో గృతశ్రియమ్.

93

వ్యాఖ్య : అథ - తరువాత, ప్రదోషే - రాత్రిసమయమున, దోషజ్ఞః -

విధ్వాంసుడును, సూన్యతవాక్ - సత్యప్రియ భాషయు, స్రష్టా - బ్రహ్మయొక్క, సూనుః - పుత్రుడైన వసిష్ఠుడు, ఊర్జిత శ్రీయం - సమృద్ధమైన సంపదగల, విశాం - పతిం - ప్రజాధిపతి యైన దిలీపుని, సంవేశాయ - నిద్రకొల్పకై, వినసర్జ - విడిచి పెట్టెను (పంపెను). వసిష్ఠ మహాముని కామదేను కావమును, తన్నివారణోపాయమును, నందినీ సేవాక్రమమును దిలీపునికిచెప్పి, యతడంగీకరించిన పిమ్మట ఇక వెళ్లి నిద్రింపుమని యానతిచ్చెనని భావము. “ప్రియం సత్యం చ సూన్యతమ్” అని హలాయుధ నిఘంటువు.

శ్లో. సత్యా మపి తపఃసిద్ధౌ ని యమాపేక్షయా మునిః,

కల్పవిత కల్పయామాస వన్యా మేవాస్య సంవిధామ్. 94.

వ్యాఖ్య : కల్పవిత - వ్రత ప్రయోగము నెఱిగిన, మునిః - వసిష్ఠుడు. తపఃసిద్ధౌ - తపస్సువలన రాజయోగ్యమైన అహారాదికమును సంపాదించు శక్తి, సత్యాం, అపి - ఉండినప్పటికిని, నియమాపేక్షయా - ఇప్పటినుండియే వారికి వ్రత చర్య అరంభమగుగాక యన్న భావముచేత, అస్య - ఆ దిలీపునికి, వన్యాం ఏవ - అరణ్య లభ్యమైనదే యైన, సంవిధాం - కుశాది శయనసామగ్రిని, ఫలాదికమును కల్పయామాస - యిప్పించెను. ఆ క్షణమునుండియే సుదక్షిణా దిలీపులకు బ్రహ్మ చర్య వ్రతాదులను కల్పించెనని భావము.

శ్లో. నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలాం

అధ్యాస్య ప్రయత పరిగ్రహ ద్వితీయః,

తచ్ఛిష్యాధ్యయన నివేదితావసానాం

సంవిష్టః కుశశయ నే నిశాం నినాయ.

95.

వ్యాఖ్య : సః - ఆ దిలీపుడు, కులపతినా - ఆశ్రమాధిపతియైన వసిష్ఠుని చేత, నిర్దిష్టాం - చూపబడిన, పర్ణశాలాం అధ్యాస్య - పర్ణశాలయందు నివసించి (ఇచ్చట సప్తమ్యర్థమున ద్వితీయా విభక్తి) ప్రయత పరిగ్రహద్వితీయః - నియమవంతు. రాలైన భార్య మాత్రమే తోడుగా గలవాడై, కుశశయనే - దర్భశయ్యయందు, సంవిష్టః - నిద్రించినవాడై, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం - ఆయన శిష్యుల వేదపఠనముచేత తెలుపబడిన అంతముగల, నిశాం - రాత్రిని, నినాయ - గడపెను. దిలీపుడు కులపతియైన వసిష్ఠుఁ డాదేశించిన బ్రహ్మచర్యమును పాటించి దర్భ పడకు

పై నిద్రించి, శిష్యుల వేడఘోషచేత ఉషఃకాలమున మేల్కొనెనని భావము. 'కుల చతి' యనగా పదివేలమంది శిష్యులకు అన్నవస్త్రములిచ్చి వేదాధ్యయనము చేయించు మహర్షి. పూర్వకాలమున శిష్యులు అవరరాత్రమందు వేదమును కంఠస్థము చేసెడివారు. అట్లు చేయవలయునని ధర్మశాస్త్రము. "నిశాంతే న పరిశ్రాంతో బ్రహ్మదీత్య పునః స్వపేత్" అని మనువు; "నచావరరాత్రమదీత్య పునః స్వపేత్" అని గౌతముడు. (తెల్లవారుజామున చదువుకొని మరల నిద్రింపరాదు; ఒకవేళ ఎక్కువగా అలసిపోయినచో మళ్ళీ నిద్రింపవచ్చును).

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత

రఘువంశ కావ్యమున ప్రథమసర్గమునకు తెలుగు లఘువ్యాఖ్య.

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

ద్వితీయ సర్గము

శ్లో. అథ ప్రజానా మధిపః ప్రభాతే

జాయా ప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యాం,

వనాయ పీతప్రతిబద్ధ వత్సాం

యశోధనో ధేను మృషే ర్ముమోచ.

1

వ్యాఖ్య : అథ - అనంతరము, యశోధనః - కీర్తియే ధనముగా భావించు వాడును, ప్రజానాం - ప్రజలకు, అధిపః - పాలకుడు నైన దిలీప మహారాజు, ప్రభాతే - మరునాటి ప్రాతఃకాలమునందు, జాయా ప్రతిగ్రాహిత గంధమాల్యాం - జాయా - భార్యయైన సుదక్షిణా దేవిచేత, ప్రతిగ్రాహిత - స్వీకరింపజేయ బడిన, గంధమాల్యాం - గంధము, పూలదండలు కలదియును, పీత ప్రతిబద్ధ వత్సాం - పాలుత్రాగినదియు తిరిగి కట్టివేయబడినదియు నగు లేగ గలదియునగు, ముమోచ - దేనుం - వసిష్ఠ మహర్షియొక్క గోవును (నందినీధేనువును), వనాయ - వనము నకు వెళ్లుటకై, ముమోచ - విడిచిపెట్టెను. ఇందలి 'జాయా' శబ్దము సుదక్షిణా దేవి సంతానవతి కాబోవు నంశమును సూచించును. 'ప్రభాత' శబ్దము దిలీపుని జీవితము నందలి అంధకారము తొలగుటను సూచించును. 'యశోధన' శబ్దము దిలీపుడు తాను సంతాన హీనుడను నపకీర్తిని భరింపజాలక రాజుకు అనర్హుడైనను ఆవును కాయుటకు పూనుకొనెనను విషయమును సూచించును.

శ్లో. తస్యాః ఖురన్యాస పవిత్ర పాంసు

మపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా,

మార్గం మనుష్యేశ్వర ధర్మపత్నీ

శ్రుతేరివార్థం స్మృతి రన్యగచ్ఛత్.

2

వ్యాఖ్య : అపాంసులానాం - నిర్దోషురాండ్రైన స్త్రీలయొక్క, ధురి - అగ్రమున, కీర్తనీయా - చెప్పదగిన, మనుష్యేశ్వర ధర్మపత్నీ - దిలీపుని భార్య

చరణ - సేవకుడైన, తేన - ఆ దిలీపునిచేత, శేషః - మిగిలిన, అనుయాయివర్గః - అపి - అనుచరుల సమూహము కూడ, న్యషేధి - నిషేధింపబడెను, తన్య - అతనికి, శరీరరక్ష - దేహరక్షణము, అన్యతః - మరియొకని వలన, న - అక్కరలేదు. మనోః - మనువుయొక్క, ప్రసూతిః - సంతతి (క్షత్రియజాతి), స్వవీర్యగుప్తాహి - తన పరాక్రమము చేతనే రక్షింప బడునట్టిదికదా ! సుదక్షిణతో పాటు మిగిలిన అనుచర వర్గమునుగూడ వెనుకకు పంపెనని భావము,

శ్లో. ఆస్వాదవద్భిః కబళై స్తృణానాం

కంఠూయనై ర్దంశనివారణై శ్చ.

అవ్యాహతైః నైవరగతై శ్చ తస్యాః

సమ్రాట్ సమారాధన తత్పరో భూత్.

5

వ్యాఖ్య - సమ్రాట్ - చక్రవర్తియైన ఆ దిలీపుడు, ఆస్వాదవద్భిః - రసవంతములైన, తృణానాం - గడ్డిపరకలయొక్క, కబళైః - కబళములచేతను, కంఠూయనైః - గోకుటలచేతను, దంశనివారణైః - ఈగలను దోలుట చేతను, అవ్యాహతైః - ఇటునటు అదల్చబడని, నైవరగతైః చ - స్వేచ్ఛా సంచారములచేతను, తస్యాః - దానియొక్క (ఆ నందిని యొక్క), సమారాధన తత్పరః - సేవాతత్పరుడు, అభూత్ - ఆయెను. నందినికి మనస్సు సంతోషపడునట్లు సర్వవిధములయిన పరిచర్యను చేయుచుండెనని భావము. రాజసూయ యాగము చేసినవాడును, భూమండలాధిపతియై రాజులందరిని శాసింప గలవాడును నగు రాజు 'సమ్రాట్టు' అనబడును.

శ్లో. స్థితః స్థితా ముచ్చలితః ప్రయాతాం

నిషేదుషీ మాసన బంధధీరః,

జలాభిలాషీ జలమాదదానాం

ఛాయేవ తాం భూపతి రన్యగచ్ఛత్.

6

వ్యాఖ్య : భూపతిః - దిలీప మహారాజు, తాం - ఆ నందినిదేనువును, స్థితాం - నిలచియున్న దానిని, స్థితః - నిలుచున్న వాడగుచును, ప్రయాతాం - నడచుదానిని, ఉచ్చలితః - నడచువాడగుచును, నిషేదుషీం - పడుకొన్న దానిని. ఆసన బంధధీరః - స్థిరముగా కూర్చొనువాడగుచును, జలం - నీటిని, ఆదదానాం - తీసుకొనుచున్న దానిని, జలాభిలాషీ - తాను నీరు త్రాగఁ గోరుచును,

చాయా ఇవ - నీడవలె, అన్వగచ్ఛత్ - అనుసరించు చుండెను. మన నీడ మనమేమి చేసిన అది దానిని చేయును. కొంచము కూడ భేదముండదు. అట్లే దిలీపుడు నందినిని విడువక సేవించెననియు దాని యాహారవిద్రాదు లెట్లో తనవియు నతే నియు మించుకొనెననియు తాత్పర్యము. 'చాయేవ' అనునది గొప్ప యుపమానము. అలంకారము - ఉపమ.

శ్లో. స న్యస్త చిహ్నం మపి రాజలక్ష్మీం

తేజోవిశేషానుమితాం దధానః,

అసీ దనావిష్కృత దానరాజిః

అంతర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః

7

వ్యాఖ్య : న్యస్త చిహ్నం, అపి - తీసి యుంచబడిన లాంఛనములు కలది యైనను, తేజోవిశేషానుమితాం - తేజోవిశేష - ప్రాభవాతిశయముచేత, అనుమితాం - ఊహింపబడిన, రాజ లక్ష్మీం - రాజశోభను, దధానః - ధరించుచున్న, సః - ఆ దిలీపుడు, అనావిష్కృత - బయటికి కానరాని, దానరాజిః - మదోదక ప్రావము గలదియు, అంతర్మదావస్థః - లోననే యున్న మదస్థితిగల, ద్విపేంద్రః - ఇవ - గజరాజు వలె, అసీత్ - ఉండెను (రాజచ్ఛిములను ధరింపకపోయినను దిలీపుడు రాజువలెనేకనబడెను).

శ్లో. లతావ్రతానోద్గ్రధితైః స కేకైః

అధిజ్యధన్వా విచచార దావం

రజ్జాపదేశాన్మనిహోమధేనోః

వన్యాన్ వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వాన్.

8

వ్యాఖ్య : లతావ్రతానోద్గ్రధితైః - లతావ్రతాన - వంకరలు తీరిన తీగల చేత, ఉద్గ్రధితైః - ఎత్తి కట్టబడిన, కేకైః - శిరోజములతో, సః - అతడు, అధిజ్యధన్వా - ఎక్కువెట్టబడిన విల్లు కలవాడగుచు, ముని హోమధేనోః - వసిష్ఠ హోమార్థమున్న నందినీధేనువు యొక్క, రజ్జాపదేశాత్ - రక్షణ నెపము వలన, వన్యాన్ - అరణ్యమునందున్న, దుష్ట సత్త్వాన్ - క్రూరమృగములను, వినేష్యన్, ఇవ - శిక్షింపబోవువాని వలె, దావం - అరణ్యమును, విచచార - సంచరించెను. అలం : ఉత్పేక్ష. నందినిని రక్షించు నెపమున వేటకానివేషము ధరించిన దిలీపుడు దుష్టమృగములను శిక్షింపబోయిన వానివలె నుండెనని భావము).

శ్లో. విసృష్ట పార్శ్వనుచరస్య తస్య
పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య,
ఉదీరయామాసు రివోన్మదానా
మాలోకశబ్దం వయసాం విరావైః

9

వ్యాఖ్య : విసృష్ట పార్శ్వనుచరస్య - విడిచిపెట్టబడిన పార్శ్వనుచరులు
గలవాడును, పాశభృతా - వరుణునితో, సమస్య - సమానుడైన, తస్య - ఆ
దిలీపునికి, పార్శ్వద్రుమాః - దారిప్రక్కనున్న వృక్షములు, ఉన్మదానాం - మదిం
చిన, వయసాం - పక్షులయొక్క, విరావైః - ధ్వనులచేత, ఆలోకశబ్దం - 'రాజు
వచ్చున్నాడు చూడుడు' అను శబ్దమును, లేదా 'జయ' శబ్దమును, ఉదీరయా
మానుః ఇవ - పలికినవా యనినట్లుండెను. రాజభటులు చేయువనిని వృక్షములు
నిర్వర్తింపెనని భావము. వరుణుడు ఋగ్వేద దేవతలలో సర్వశ్రేష్ఠుడు. అతని
యువమానము దిలీపుని యుత్కర్షను తెలుపును. దిలీపుడు నడచుదారి ప్రక్కన
వృక్షములు, వానిపై ని పక్షుల కిలకిలారావములుండుట సహజము. వాటిని రాజు
నడచునప్పుడు ప్రక్కననడచు సేవకులు పలుకు 'చూడుడు, తొలగుడు, జయ
జయ' అను శబ్దములుగా చెప్పుటచే నిది ఉత్ప్రేక్షలంకారము.

శ్లో. మరుత్ప్రయక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం
త మర్చ్యమారా దభివర్తమానం,
అవాకిరన్ బాలలతాః ప్రసూనైః
అచారలాజై రివ పౌరకన్యాః.

10

వ్యాఖ్య : మరుత్ప్రయక్తాః - వాయువుచేత ప్రేరేపింపబడిన, బాలలతాః -
లేతతీగలుకూడ, ఆరాత్ - సమీపమునందు, అభివర్తమానం - నడిచి వెళ్లుచున్నట్టి
యును, మరుత్సఖాభం - వాయుమిత్రుడైన యగ్నివలె ప్రకాశించుచున్నవాడును,
అర్చ్యం - పూజనీయుడైన, తం - ఆ దిలీపమహారాజును, ప్రసూనైః - పువ్వుల
చేత, పౌరకన్యాః - పట్టణములందలి కన్యలు, అచారలాజైః ఇవ - రాజు బయ
టికి వెళ్లునప్పుడు చల్లు వరిపేలాల చేతవలె, అవాకిరన్ - చల్లినవి. గాలికి కదలు
చున్న తీగలు పువ్వులను రాజుపై రాలిగా నవి పౌరకన్యలు చల్లు పేలాలవలె నుండె
నట. దిక్పాలకాంశ గల రాజు అగ్నితుల్యుడు, అగ్ని మరుత్సఖుడు కనుక మిత్రుని
గౌరవింపుడని మరుత్తులతా కన్యలను ప్రేరేపించెను. అగ్ని సర్వదా పూజ్యుడు.

ఇచ్చట లతలకు పౌరకన్యోపమానము మిక్కిలి క్లాపింపదగినట్టిది. కవి సూక్ష్మ దృష్టిని వెల్లడించును. పౌరశ్రీలన్నచో స్వారస్యముండదు. వారు పరాంగనలు కావచ్చును. రాజును చూచి సిగ్గుపడవచ్చును. కన్య లట్లుకాదు.

శ్లో. ధనుర్భుతోఽవ్యస్య దయార్ద్రాభావం

ఆఖ్యాత మంతఃకరణై ర్విశంకైః,

విలోకయంత్యో వపురాపు రణ్ణాం

ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః.

11

వ్యాఖ్య : ధనుర్భుతః, అపి - ధనుర్దరుడై యున్నప్పటికిని, విశంకైః - అనుమానపడని, అంతఃకరణైః - మనస్సులచేత, ఆఖ్యాతం - చెప్పబడిన, దయార్ద్రాభావం - దయాస్వభావముగల, అస్య - దిలీపునియొక్క, వపుః - శరీరమును, విలోకయంత్యః చూచుచున్న, హరిణ్యః - ఆడులేళ్లు, అణ్ణం - తమ కన్నులయొక్క. ప్రకామవిస్తారఫలం - మిక్కిలి విశాలములై యుండుటకు తగిన ఫలమును, అపుః - పొందినవి. ధనుర్దరుడై యున్నను, అతనియందు గోచరించు దయా స్వభావమును గమనించి, లేళ్లు నిర్భయముగా దిలీపునిజూచుచు తమ విశాల నేత్రముల సాఫల్యమును బొందెనని భావము.

శ్లో. స కీచక్తే క్షూరుతపూర్ణరంధ్రైః

కూజద్భి రాపాదిత వంశకృత్యం,

శుక్రావ కుంజేషు యశః స్వ ముచ్చైః

ఉద్గీయమానం వనదేవతాభిః.

12

వ్యాఖ్య : సః - ఆ దిలీపుడు, క్షూరుతపూర్ణరంధ్రైః - గాలిచేత నిండిన రంధ్రములు గల (కనుకనే), కూజద్భిః - ధ్వనించుచున్న, కీచక్తేః - వెదుళ్లచేత, ఉచ్చైః - బిగ్గరగా, ఆపాదిత వంశకృత్యం - కూర్చబడిన వేణువుల కర్తవ్యము కలుగునట్లుగా, కుంజేషు - పొదరిండ్లయందు, వనదేవతాభిః - వనదేవతల చేత, ఉద్గీయమానం - గానము చేయబడుచున్న, స్వం, యశః - తనకీర్తిని, శుక్రావ - వినెను. గాలిచే పూరింపబడిన వెదుళ్లుచేయుధ్వని వేణునాద తానముకాగా వనదేవతల చేత చేయబడిన తన యశోగానమును దిలీపుడు వినెనని భావము.

శ్లో. పృక్త స్తుషారై ర్గిరినిర్హరాణాం

అనోకహాకంపిత పుష్పగంధీ,

త మాతృవక్లాంత మనాతపత్రం

ఆచారపూతం పవనః సిషేవే.

13

వ్యాఖ్య : గిరినిర్వరాజాం - పర్వతములనుండి దిగు ప్రవాహములయొక్క,
 తుషారైః - నీటి తుంపురులచేత, పృక్తః - తడిసినదియు, అనోకహః - కంపిత
 పుష్పగంధీ-అనోకహ - చెట్లయొక్క, అకంపిత - కొంచము కదలుచున్న, పుష్ప -
 పువ్వులయొక్క, గంధీ - పరిమళము గలదియు నగు, పవనః - గాలి, ఆనాత
 పత్రం - ఫలము లేని వాడును, అతపక్లాంతం - ఎండచే బడలినవాడును, ఆచార
 పూతం - నడవడిచేత పవిత్రుడైన, తం - ఆ దిలీపుని, సిషేవే - సేవించెను.
 జగత్పావనుడైన పవనుడు వ్రతాచరణ పవిత్రుడై ఫలచామరములులేక వాడుబారు
 చున్న దిలీపుని కైత్య సౌరభ్య మాంద్యగుణములు కలవాడై సేవించెనని భావము.
 దిలీపునికి హాయినిగాల్పు గాలి వీచెననుట.

శ్లో. శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్నిః

ఆసీద్విశేషా ఫలపుష్ప సృద్ధిః,

ఊనం నవత్వే వృద్ధికో బబాధే

తస్మిన్ వనం గోప్తరి గాహమానే.

14

వ్యాఖ్య : గోప్తరి - రక్షకుడైన, తస్మిన్ - ఆ దిలీప మహారాజు, వనం -
 అరణ్యమును గాహమానే (నతి) - ప్రవేశించిన వాడుగుండగా, వృష్ట్యా, వినా,
 అపి - వర్షములేకున్నను, దవాగ్నిః - అరణ్యాగ్ని, శశామ - చల్లారెను, ఫల
 పుష్పసృద్ధిః - ఫలపుష్పములవృద్ధి - విశేషా - అధికమైనది, ఆసీత్ - అయ్యెను,
 న త్వేషు - మృగములయందు, అధికః - గొప్పదైన వ్యాఘ్రాదికము, ఊనం - తక్కువ
 బలముగల హరిణాదికమును, న బబాధే - బాధింపలేదు. దిలీపుడు వనమును ప్రవే
 శింపగానే దవాగ్ని చల్లారెననియు, ఫలపుష్పములు ఎక్కువగా వృద్ధిచెందెననియు,
 చిన్న మృగములను పెద్దవి బాధించుట మానెననియు భావము.

శ్లో. సంచారపూతాని దిగంతరాణి

కృత్వా దినాంతే నిలియాయ గంతుం,

ప్రచక్ర మే పల్లవరాగతామ్రా

ప్రభా పతంగస్య మునేశ్వ ధేనుః.

15

వ్యాఖ్య : పల్లవరాగ తామ్రా - చిగురాకుల కాంతివలె ఎఱునిదైన, పతం

గన్య - సూర్యుని యొక్క, ప్రభా - కాంతియు, మునేః - వసిష్ఠుని యొక్క, దేనుః ష - గోవున్ను, దిగంతరాణి-దిక్కులనడిమి భాగములను, సంచారపూతాని-తనసంచారముచేత పవిత్రమైనవానినిగా, కృత్వా - చేసి, దినాంతే - సాయంకాలమందు, నిలయాయ - సూర్యవక్షమున అస్తవర్వతమునకు, దేనువక్షమున ఆశ్రమమునకు, గంతుం - వెళ్లుటకు, ప్రచక్రమే - ప్రారంభించెను. నందినీదేనువు ఎఱ్ఱగానుండెనని భావము.

శ్లో. తాం దేవతా పిత్రతిథి క్రియార్థాం
అన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః,
బభౌచ సా తేన సతాం మతేన

శ్రద్ధేవ సాక్షా ద్విధినోపవన్నా.

16

వ్యాఖ్య : మధ్యమలోకపాలః - భూలోకపాలుడైన దిలీపుడు, దేవతాపిత్రతిథి క్రియార్థాం - దేవతల యొక్కయు, పితృదేవతల యొక్కయు, అతిథుల యొక్కయు క్రియలే ప్రయోజనముగాగల (యాగ శ్రాద్ధ దాన కర్మలు ప్రయోజనములుగాగల), తాం - ఆ నందినీదేనువును, అన్వక్ - అనుసరించి, యయౌ - వెళ్లెను, సతాం - సత్పురుషులకు, మతేన - సమ్మతుడైన, తేన - ఆ దిలీపుని చేత, ఉపవన్నా - కూడిన, సాచ - ఆ దేనువుకూడ, సతాం మతేన విధినా - సత్పురుషులకు సమ్మతమైన అనుష్ఠానముచేత, ఉపవన్నా - కూడిన, సాక్షాత్ - కంటికి కనబడు, శ్రద్ధేవ (శ్రద్ధా + ఇవ) - ఆస్తిక్య బుద్ధివలె, బభౌ - ప్రకాశించెను. వైచికకర్మలకు శాస్త్రచోదితమైన అనుష్ఠానము (విధి) ఆస్తిక్యబుద్ధి (శ్రద్ధ) ముఖ్యములు. దిలీపుడు విధితోను, దేనువు శ్రద్ధతోను పోల్చబడుటచే వారి పవిత్రత్వము వ్యక్తము.

శ్లో. స పల్వలోత్తీర్ణ వరాహాయూథా
న్యాయాన వృక్షోన్ముఖ బర్హిణాని,
యయౌ మృగాధ్యాసిత శాద్వలాని
శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్.

17

వ్యాఖ్య : సః - ఆ దిలీప మహారాజు, పల్వలోత్తీర్ణ వరాహాయూథాని - పల్వల - నీటి గుంటలనుండి, ఉత్తీర్ణ - పైకి వచ్చిన, వరాహాయూథాని - పండుల గుంపులు గలవియు, అవాసవృక్షోన్ముఖ బర్హిణాని - నివాస వృక్షముల వైపునకు మరలిన నెమళ్లు గలవియు, మృగాధ్యాసిత శాద్వలాని - లేళ్లచేత అధిమ

సింహబడిన పచ్చికబయళ్లు గలవియు నగుటచేత, శ్యామాయమానాని - నల్లబడుచున్న, వనాని - అరణ్యములను, పశ్యన్ - చూచుచు, యయౌ - వెళ్లెను. సాయంకాలమున వనము మిక్కిలి పచ్చనై నలుపు రంగుతో కనపడుచుండె ననియు, ఆ వర్ణమునకు వరాహ ములా, నెమళ్లు, పచ్చికబయళ్లు కూడా దోహదము చేసినవనియు భావము.

శ్లో. అపీన భారోద్వహన ప్రయత్నాత్
గృప్తి గ్గురుత్వా ద్వపుషో వరేంద్రః,
ఉభా వలంచక్రతు డంచితాభ్యాం
తపోవనావృత్తివథం గతాభ్యామ్.

18

వ్యాఖ్య : గృప్తిః - నందినీదేనువు, అపీనభారోద్వహన ప్రయత్నాత్ - పొదుగు బరువును మోయుటయందలి ప్రయాసము వల్లను, వరేంద్రః - దిలీప మహారాజు, ద్వపుషః - దేహముయొక్క, గురుత్వాత్ - గొప్పతనము వలనను, ఉభా - ఇద్దరును, అంచితాభ్యాం - అందమొలుకుచున్న, గతాభ్యాం - నడకలచేత, తపోవనావృత్తివథం - తపోవనమునుండి తిరిగివచ్చుమార్గమును, అలంచక్రతుః - అలంకరించిరి. పెద్ద పొదుగుగల దేనువు, సర్వాంగపుష్టమైన దేహముగల దిలీపుడు మార్గమునకు అందమును గూర్చిరని భావము. గృప్తిః - ఒకయీత యీనిన అవు. నందినీ దిలీపులు తిరిగివచ్చుచున్న తపోవన మార్గము రమణీయముగా కనబడుటకు ఆ యిద్దరి నడకల హుందాతనము కారణము.

శ్లో. వసిష్ఠధేనో రనుయాయినం తం
ఆవర్తమానం వనితా వనాంతాత్,
వపౌ నిమేషాలస పక్షపంక్తిః
ఉపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్.

19

వ్యాఖ్య : వసిష్ఠధేనోః - వసిష్ఠుని గోవుయొక్క, అనుయాయినం - అనుచరుడైన వాడును, వనాంతాత్ - అరణ్యమునుండి, ఆవర్తమానం - తిరిగి వచ్చుచున్నవాడును నగు, తం - ఆ దిలీపుని, వనితా - సుదక్షిణాదేవి, నిమేషాలస పక్షపంక్తిః - నిమేష - మూతపడుటయందు, అలస - సోమరితనముగల, పక్షపంక్తిః - వెంట్రుకల యొక్క, పంక్తిః - వరుసకలది యగుచు (తెప్పలు వ్రాల్చునై యని అర్థము), లోచనాభ్యాం - రెండు కన్నులతోను, ఉపోషితాభ్యాం, ఇవ •

ఉపవాసమున్నవాని చేతవలె, పపా - పానముచేసెను. ఉపోషితుడు దప్పిగాని, విడువక జలమును త్రాగునట్లు సుదక్షిణ తన రెండు కన్నులతో తిరిగి వచ్చుచున్న దిలీపుని త్రాగెను, అనగా తెప్పలు వాల్చక ప్రేమాతిశయమున చూచెనని భావము. దీని వలన సుదక్షిణ పాతివ్రత్యము, భర్తయందలి విశేషానురాగమును సూచితములు. 'వనితా' శబ్దమునకు అత్యంతానురాగవతి అని యర్థము.

శ్లో. పురస్కృతా వర్తమని పార్థివేన
ప్రత్యుద్గతా పార్థివ ధర్మపత్న్యా
తదంతరే సా విరరాజ ధేనుః

దినక్షపా మధ్యగతేన సంధ్యా.

20

వ్యాఖ్య : వర్తమని - మార్గమునందు, పార్థివేన - పృథివీశ్వరుడైన దిలీపునిచేత, పురస్కృతా - ముందుంచుకొన బడినదియు, పార్థివ ధర్మపత్న్యా - రాజ ధర్మపత్ని సుదక్షిణచేత, ప్రత్యుద్గతా - ఎదురుకొనబడినదియు నగు, సా - ఆ నందిని ధేనువు, తదంతరే - వారిద్దరినడుమ, దినక్షపా మధ్యగతా - పగటికిని రాత్రికిని నడుమనున్న, సంధ్యా ఇవ - సంధ్యవలె, విరరాజ - ప్రకాశించెను. సంధ్య ఎఱ్ఱనిది, నందిని ఎఱ్ఱనిది కనుక ఆ ధేనువు వారి నడుమ దిన రాత్రుల నడుమనున్న సంధ్యవలె నుండెనని భావము.

శ్లో. ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినిం తాం
సుదక్షిణా సాక్షతపాత్ర హస్తా,
ప్రణమ్య చానర్ప విశాల మస్యాః
శృంగాంతరం ద్వార మివార్థసిద్ధేః.

21

వ్యాఖ్య : సాక్షత పాత్ర హస్తా - అక్షతలుగల పక్లమును చేతులయందు పట్టుకొన్న, సుదక్షిణా - సుదక్షిణాదేవి, పయస్వినిం - సమృద్ధిగా పాలిచ్చునట్టి, తాం - ఆ నందినిధేనువును, ప్రదక్షిణీకృత్య - ప్రదక్షిణము చేసియు, ప్రణమ్య - నమస్కరించియు, అస్యాః - దానియొక్క, విశాలం - వెడల్పుగానున్న, శృంగాంతరం - కొమ్ముల నడిమి భాగమును, అర్థసిద్ధేః - తమ కార్యసిద్ధికి, ద్వారం, ఇవ - ద్వారమువలె నున్నదానిని, అనర్ప - అర్పించెను. తమ కార్య సిద్ధికి ద్వారమా యనునట్లున్న నందినియొక్క ముఖమును సుదక్షిణ గంధ పుష్పాక్షతలతో అలంకరించెనని భావము.

శ్లో వత్సోత్సుకాఽపి స్తిమితా సపర్యాం
ప్రత్యగ్రహీ తేనైతి ననందతు స్తా,
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం
ప్రసాద చిహ్నాని పురః ఫలాని.

22

వ్యాఖ్య : సా - ఆ నందిని, వత్సోత్సుకా, అపి - దూడవిషయమై త్వర
పడుచున్నదై నను, స్తిమితా - కదలక నిలిచినదై, సపర్యాం - పూజను, ప్రత్య
గ్రహీత్ - స్వీకరించినది, ఇతి - అని, తౌ - వారిద్దరు (సుదక్షిణా దిలీపులు),
ననందతుః - సంతోషపడిరి, భక్త్యా - భక్తిచేత, ఉపపన్నేషు - కూడినవారి విష
మున, తద్విధానాం - అలాంటి వారియొక్క (నందినివంటి మహానీయలయొక్క),
ప్రసాద చిహ్నాని - ప్రసన్నతా లక్షణములు, పురఃఫలాని,హి - సమీపించిన ఫల
సిద్ధి కలవి కదా; దూడవద్దికి వెళ్లిపోక, నిలిచి, తాముచేసిన పూజను నందిని స్వీక
రించుట తమకు అచిరకలమున సంతాన ప్రాప్తికి సూచకమని వారు అనందించి
రని భావము.

శ్లో. గురోః సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ
సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీపః
దోహవసానే పునరేవ దోగ్ధీం
భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపు ర్నిషణ్ణామ్.

23

వ్యాఖ్య : భుజోచ్ఛిన్నరిపుః (భుజ + ఉచ్ఛిన్న + రిపుః) - భుజములచేత
చేదించబడిన శత్రువులుగల అనగా పరాక్రమవంతుడైన, దిలీపః - దిలీపుడు, సదా
రస్య - భార్యా సహితుడైన, గురోః - గురువైన వసిష్ఠునియొక్క, పాదౌ -
పాదము ను, నిపీడ్య - పట్టి (నమస్కరించి), సాంధ్యం - సంధ్యాకాలమునకు
సంబంధించిన, విధిం - అనుష్ఠానమును, సమాప్య, చ - ముగించియు, దోహ
వసానే - పాలుపిరికిన పిమ్మట, నిషణ్ణాం - పరుండిన, దోగ్ధీం - పాడియావైన
ఆ నందినిని, పునరేవ - మళ్లీ కూడ, భేజే - సేవించెను. నందినివెంట నడచెనని
తాత్పర్యము. పూర్వపదములేని 'దోగ్ధీ' శబ్దము కోరికలను పితుకునది అన్న
అర్థమును సుపరింపజేయును.

శ్లో. తా మంతికన్యస్త బలిప్రదీపాం
అన్యాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః,

క్రమేణ సుప్తామను సంవివేక

సుప్తోత్థితాం ప్రాత రనూదతిష్ఠత్.

24

వ్యాఖ్య : గోప్తా - రక్షకుడైన దిలీపుడు, గృహిణీసహాయః (సన్) - భార్యాసహితుడగుచు, అంతికన్యస్త బలిప్రదీపాం - సమీపమందుంచ బడిన పూజా ద్రవ్యములు దీపములునుగల, తాం - ఆ నందినీధేనువును, అన్వాన్య - అనుసరించి కూర్చుని, క్రమేణ - క్రమపరిపాటిగా, సుప్తాంఅను - నిద్రించిన యావు పద్ధనే, సంవివేక - నిద్రించెను, ప్రాతః - ఉదయమున, సుప్తోత్థితాం - నిద్రించి లేచినదానిని, అనూదతిష్ఠత్ అనుసరించి లేచెను. అది నిద్రమేల్కొనగా తానును లేచి నిల్చునె ననుట 'క్రమేణ' అను పదము వరుసగా జరుగుచున్న నందినీ దినచర్యను, దాని ననుసరించుచున్న సుదక్షిణా దిలీపుల వ్రత విధానమును సూచించును.

శ్లో. ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం
సమం మహిష్యా మహానీయకీర్తైః
సప్త వ్యతీయు స్త్రిగుణాని తస్య
దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య.

25

వ్యాఖ్య : ఇత్థం - ఈ విధముగా, ప్రజార్థం - సంతానముకొఱకు, మహిష్యాసమం పట్టపురాణితో గూడ, వ్రతం - వ్రతమును, ధారయతః - ఆచరించుచున్నవాడును, మహానీయకీర్తైః - కొనియాడ దగిన కీర్తిగలవాడును, దీనోద్ధరణోచితస్య (దీన + ఉద్ధరణ, ఉచితస్య) దీనుల దైన్యమును పోగొట్టుట కర్తుడైన, తస్య ఆ దిలీపునికి, త్రిగుణాని - మూడురెట్లయిన, సప్త ఏడు, దినాని - రోజులు, వ్యతీయుః - కడచినవి, ఇతువదియొక్క రోజులు గడచిపోయెననియు అట్లు ధేనువును సేవించెననియు భావము. కడచిన 25 శ్లోకములలో దిలీపునికి విశేషజములుగా ఉపయోగించబడిన "ప్రజానామధిపః, సమ్రాట్, మరుత్సభాభం, ఆచారపూతం, మధ్యమలోకపాలః, భుజోచ్చిన్న రిపుః, గోప్తా, మహానీయకీర్తైః" అను పదములు దిలీపుని ధార్మిక ప్రజాదరణాది గుణములను, పరాక్రమమును, సంతానముకొరకై పదు రెట్లములను సూచించుటయేకాక, ధాన్యోపు కథాంశములుగూడ సూచించుచున్నవి.

శ్లో. అన్యేద్యు రాతానుచరస్య భావం
జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః,
గంగాప్రపాతాంత నిరూఢ ఘానం
గౌరీగురో ర్గహ్వర మావివేళ.

26

వ్యాఖ్య : అన్యేద్యుః - మరునాడు (ఇరువది రెండవ దినమున), ముని
హోమధేనుః - వసిష్ఠుని హోమార్థమై యున్న నందినీధేనువు, అతానుచరస్య -
తనకు సేవకుడైయున్న దిలీపునియొక్క, భావం - భక్తిభావమును, జిజ్ఞాసమానా -
తెలిసికొన గోరుచున్నదియగుచు, గంగా ప్రపాతాంత నిరూఢ ఘానం - గంగా
ప్రవాహము పడుచోట మొలచిన లేత పచ్చికగల, గౌరీగురోః - పార్వతికి తండ్రి
యగు హిమాద్రియొక్క, గహ్వరం - గుహను, అవివేళ ప్రవేశించెను. ఇరు
వది రెండవ దినమున నందిని దిలీపుని భక్తినిఁ బరీక్షింపఁ దలచినదియై ఒక
హిమవత్సర్వత గుహలో ప్రవేశించెనని భావము.

శ్లో. సా దుష్ప్రథర్షా మనసాపి హింసైః
ఇత్యద్రి శోభా ప్రహితేక్షణేన,
అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనో నృపేణ
ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష.

27

వ్యాఖ్య : సా ఆ నందినీధేనువు, హింసైః - ఘాతుక మృగముల
చేత, మనసా, అపి - మనస్సుచేత కూడ (కోరికమాత్రమున గూడ), దుష్ప్ర
థర్షా - చెనకుటకు (భయపెట్టుటకు) శక్యముకావెదొ, ఇతి - ఇట్లునకొని, అద్రిశోభా
ప్రహితేక్షణేన - పరవ్రత సౌందర్యముపై ప్రసరింప జేయ బడిన కన్నులు గల,
నృపేణ - రాజైన దిలీపునిచేత, అలక్ష్మితాభ్యుత్పతనః (అలక్ష్మిత + అభ్యుత్పతనః) -
చూడబడని లంఘనముగల, సింహః - ఒకానొక సింహము, తాం - ఆదేనువును,
ప్రసహ్య - హఠాత్తుగా, చకర్ష, కిల - లాగుకొని పోయెనునుమా! హిమాచల,
గంగాపాత, శాద్వలాది శోభలను చూస్తూ ఒక క్షణకాలము దేనువును చూచుటను
దిలీపుడు ఏమదినప్పుడు ఆయనకు తెలియనీయక ఒక సింహము నందినిని లాగు
కొని ఆ గుహలోనికి పోయెనని భావము.

శ్లో. తక్షిణ మాక్రందిత మార్తసాధోః
గుహానిబద్ధ ప్రతికల్ప దీప్తం,

రశ్మిష్టివాదాయ నగేంద్రసక్తాః

నివర్తయామాస స్మవశ్య దృష్టిమ్.

23

వ్యాఖ్య : గుహానిబద్ధ ప్రతిశబ్దద్వీం - ఆగుహాయందు నిండి సుదీర్ఘమైన, తదీయం, ఆక్రందితం - ఆ నందినీ సంబధమైన యార్తనాదము (రోదనధ్వని). ఆర్తసాధోః - దుఃఖితుల విషయమున కరుణాశాలియైన, నృపన్య - రాజయొక్క, నగేంద్రసక్తాం - పరవ్వతరాజుపై లగ్నమైయున్న, దృష్టిం - చూపును, రశ్మిమ - పగ్గములయందు (కట్టి), ఆధాయ, ఇవ - లాగబడినట్లు, నివర్తయామాస - వెనుకకు మరలించెను. సింహముచేత లాగబడిన గోవుయొక్క ఆక్రందనము దిలీపుని దృష్టిని హఠాత్తుతా గుహవైపు మరలించెనని భావము.

శ్లో. స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం

ధనుర్ధరః కేసరిణాం దదర్శ,

అధిత్యకాయా మివ ధాతుమయ్యాం

లోద్రద్రుమం సానుమతః ప్రపుల్లమ్.

29

వ్యాఖ్య : ధనుర్ధరః - విల్లును ధరించిన, సః - ఆ దిలీపుడు, పాటలాయాం - కొంచము ఎత్తిగానున్న, గవి - ధేనువుమీద, తస్థివాంసం - కూర్చుని యున్న, కేసరిణం - సింహమును, సానుమతః - పరవ్వతము యొక్క, ధాతుమయ్యాం - ఎఱుపురంగుతో కూడిన (ఎఱుని రాళ్లు మట్టిగల గైరిక ధాతువు). అధిత్యకాయాం - నెత్తముమీద (పరవ్వతముయొక్క పైభాగమున ఒక ప్రక్కనున్న కొద్దిపాటి స్థలమునందు) తస్థివాంసం - ఉండినదియై, ప్రపుల్లం - విరియ బూచిన, లోద్రద్రుమం - లొద్దుగు చెట్టునువలె, దదర్శ - చూచెను. ఎఱుని నందినిపై గూర్చునియున్న తెల్లని సింహము, జాజురంగుగల కొంఠనెత్తముపై నిల్చి విరియ బూచిన లొద్దుగు చెట్టువలె దిలీపుని కంటికిఁ గనపడెనని భావము.

‘ధనుర్ధరః, కేసరిణం, ప్రపుల్లం’ మొదలయిన పదములన్నియు విందైన యర్థములతో (సాఖిప్రాయములు) నుండుటచేత ఇది పరికరాలంకార పుష్టమైన ఉపమాలంకారము. అరణ్యకమైన లోద్రద్రుమమోపమానము కాళిదాసుని సమయజ్ఞ తను సూచించుచున్నది. సింహమును చూచుట, ధనువు నెక్కుబెట్టుట ఏకకాలమున జరిగెను.

శ్లో. తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ
వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః,
జాతాభిషంగో నృపతి ర్నిషంగాత్
ఉద్ధర్తు మైచ్ఛత్ ప్రసభోద్భృతారిః.

80

వ్యాఖ్య : తతః - తరువాత, మృగేంద్రగామీ - సింహము వలె నడచు
వాడును, ప్రసభోద్భృతారిః - బలాత్కారముగా పెరికి వేయబడిన శత్రువులు గల
వాడును నగు, నృపతిః - దిలీపుడు, జాతాభిషంగః - కలిగిన అవమానముగల
వాడై, వధ్యస్య - వధింపదగిన, మృగేంద్రస్య - సింహముయొక్క, వధాయ -
సంహారముకొఱకు, నిషంగాత్ - తూణీరమునుండి, శరం - బాణమును, ఉద్ధ
ర్తుం - పైకితీయుటకు, ఐచ్ఛత్ - తలచెను. వెంటనే దిలీపుడు సింహముపై బాణ
మును వేయుటకు సమకట్టెను. 'మృగేంద్రగామీ' అను పదము దిలీపుడు నందినీపై
కెక్కి కూర్చున్న సింహమును చూడగానే సింహమువలె ఒక్క లంఘనముతో
దగ్గరకువెళ్లి బాణమును తూణీరమునుండి తీయబోయెనను భావమును సూచించును.

శ్లో. వామేతర స్తస్య కరః ప్రహర్తుః
నఖప్రభా భూషిత కంకపత్రే,
సక్తాంగుః సాయకపుంఖ ఏవ
చిత్రార్పితారంభ ఇవావతస్థే.

81

వ్యాఖ్య : ప్రహర్తుః - కొట్టబోవు వాడైన, తస్య - ఆ దిలీపునియొక్క,
వామేతరః (వామ + ఇతరః) - కుడిదియైన, కరః - చేయి, నఖప్రభాభూషిత
కంకపత్రే—నఖప్రభా - గోళ్ళకాంతులచేత, రూషిత - కప్పబడిన, కంక - రా
బిందు యొక్క, పత్రే - ఈకలు గల, పుంఖే ఏవ - పిడియందే, సక్తాంగుః -
అతుక్కుపోయిన వ్రేళ్లుగలదియై, చిత్రార్పితారంభఃఇవ - చిత్రపటమునందు చూప
బడిన ప్రారంభము గలదివలె, అవతస్థే - ఆగిపోయెను. తూణీరమునుండి బాణ
మును తీయబోయిన దిలీపునిహస్తము బాణపుపిడిమీదనే అతుకుకొని పోయెననియు
అది చిత్రపటమునందలి బొమ్మవలె కదలక మెదలక యుండెననియు భావము.
అలం ; ఉపమ.

శ్లో. బాహు ప్రతిష్ఠంభ వివృద్ధ మన్యుః
అభ్యర్థ మాగస్కృత మస్పృశద్భిః,

రాజా స్వతేజోభి రదహ్య తాంత
రోగీవ మంత్రైషధ రుద్ధ వీర్యః.

32

వ్యాఖ్య : బాహు ప్రతిష్ఠింభవివృద్ధమన్యః - భుజ ప్రతిబంధము వలన
వృద్ధి చెందిన కోపముగల వాడైన, రాజా - దీరీపుడు, మంత్రైషధరుద్ధ వీర్యః -
మంత్రము చేతను, ఓషధి అవగా చెట్టురసము చేతను, అపబడిన శక్తిగల, రోగీవ
(రోగీ + ఇవ) సర్పమువలె, అభ్యర్థం - ఎదుటనున్న, అగస్కృతం తప్పు
చేసిన దానిని (సింహమును), అస్పృశద్భిః - తాకకండా ఉన్న. స్వతేజోభిః -
తన ప్రకాశములచేత, అంతః - లోలోపలనే, అదహ్యత - దహింపబడెను. తన
కవచారము చేసి యెదుటనున్న శత్రువును కఱవబోగా మంత్రము మొదలయిన
వానిచేత వివీర్యము చేయబడిన సర్పమువలె బాణము వేయబోయిన చేయి అగి
పోగా దీరీపుడు తనలోనే ఉడికిపోయెనని భావము. అలం : ఉపమ,

శ్లో. త మార్యగృహ్యం నిగృహీతధేనుః
మనుష్యవాచా మనువంశ కేతుమ్,
విస్మాయయన్ విస్మిత మాతృవృత్తై
సింహోరునత్త్వం నిజగాద సింహః.

33

వ్యాఖ్య : నిగృహీతధేనుః - గట్టిగా పట్టుకోబడిన యావుగల, సింహః -
సింహము, అర్యగృహ్యం - మంచివారి పక్షము నహించువాడును, మనువంశ
కేతుం - మను వంశమునకు ధ్వజమువంటి వాడును, సింహోరునత్త్వం - సిం
హము కంటే ఎక్కువైన బలముగల వాడును, అత్మవృత్తై - అప్పటి తన స్థితి
విషయమున, విస్మితం - ఆశ్చర్యపడుచున్న వాడును పగు, తం ఆ దీరీవ మహా
రాజును, మనుష్యవాచా - మనుష్య భాషణముచేత, విస్మాయయన్ - ఇంకను
ఆశ్చర్యమును పొందించుచు, నిజగాద - పెద్దగా పల్కెను, నిర్భయముగా పెద్దగా
సింహము దీరీపుని గురించి పలికెనని భావము. 'విస్మాయయన్' ఇదియే సాధు
ప్రయోగమనియు, 'విస్మావయన్' సాధువు కాదనియు పుల్లివాడుని వ్యాఖ్య.

శ్లో. అలం మహిషాల! తత శ్రమే
ప్రయుక్త మప్యస్త్ర మితో వృథా స్యాత్
న పాదపోన్మానిన శక్తి రింహః
శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మూరుతశ్య.

34

వ్యాఖ్య : మహిపాల! - ఓ రాజా! తప - నీకు, శ్రమేచ - శ్రమతో, అలం పనిలేదు, ఇతః - ఈ నామీద, ప్రయుక్తం, అపి ప్రయోగింపబడినది యైనను, అత్తం - బాణము, వృథా, స్యాత్ - వ్యర్థమగును, పాదపోన్మూలన శక్తి - వృక్షములను పెల్లగించుటయందు శక్తిగల, మారుతస్య - వాయువు యొక్క, రంహః - వేగము, శిలోచ్ఛయే - పర్వతమునందు, వ మూర్ఛతి ప్రసరింపదు కదా! ఓ రాజా! నీవు నాపై బాణము వేసినను అది వ్యర్థమే అగును. వాయువుయొక్క వేగము చెట్టును పెకలించును గాని పర్వతమును గదలించునా? అని సింహము పలికెను.

శ్లో. కైలాసగౌరం వృష మారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహ పూతపృష్ఠమ్
అవేహి మాం కింకర మష్టమూర్తేః
కుంభోదరం నామ నికుంభమిత్రమ్

58

వ్యాఖ్య : కైలాసగౌరం - కైలాసపర్వతమునలె తెల్లని చైన, వృషం - వృషభమును (నందీశ్వరుని), ఆరురుక్షోః - ఎక్కగోరుచున్న, అష్టమూర్తేః - శివునియొక్క, పాదార్పణానుగ్రహ పూతపృష్ఠం - పాదార్పణ - పాదమునుంచుట యనెడు, అనుగ్రహ - అనుగ్రహముచేత, పూత - పవిత్రము చేయబడిన, పృష్ఠం - వీవు కలవాడను, నికుంభమిత్రం - నికుంభుడనువానికి స్నేహితుడను, కుంభోదరం నామ - కుంభోదరుడను పేరుగల నన్ను, కింకరం - శివుని సేవకునిగా, అవేహి - తెలిసికొనుము. ఎత్తైన నందీశ్వరుని పై కెక్కునప్పుడు శివుడు నా వీవును మెట్టుగా నుపయోగించుకొనును. అట్లు శివపాదస్పర్శ చేత పవిత్రమైన వీవుగల కుంభోదరుడనబడు శివసేవకుడను గాని మృగమునుగానని సింహము పలికెను. 'నికుంభుడు', సుప్రసిద్ధ శివకింకరుడుగాను, కుమారస్వామి భటుడుగాను పురాణములలో పేర్కొనబడెను. శివుని అష్టమూర్తులు (శరీరములు) : “పురివి, జలము, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము, సూర్యుడు, చంద్రుడు, యజ్ఞము చేసిన సోమయాజి” అనునవి.

శ్లో. అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్రీకృతో సౌ వృషభధ్వజేన.

యో హేమకుంభస్తన నిస్సృతానాం

స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః.

36

వ్యాఖ్య : పురః - ఎదుట, అముం, దేవదారుం ఈ దేవదారు వృక్షమును, వశ్యసి - చూచుచున్నావుకదా! అసౌ-ఇది, వృషభధ్వజేన శివునిచేత, వృత్రీకృతః - కుమారుడుగా భావింపబడినది, యః - ఏయీదేవదారువు, స్కందస్య. మాతుః - కుమారస్వామికి తల్లియైన పార్వతియొక్క, హేమకుంభస్తన నిస్సృతానాం - బంగారు కుండయను స్తనమునుండి స్రవించునట్టి, పయసాం - ఉదకముల యొక్క (పాలయొక్క), రసజ్ఞః రుచినెఱిగినదై యున్నదో! పార్వతి కుమార స్వామిని క్షీరముతో తృప్తి పరచినట్లే ఈ దేవదారు వృక్షమును నీటితో తృప్తి పరచుచున్నదనియు, ఇది శివపార్వతులకు ముద్దుబిడ్డవంటిదనియు భావము.

శ్లో. కంఠాయమానేన కటం కదాచిత్

వన్యద్విపే నోన్మృథితా త్వగస్య

అక్షైన ముద్రే స్తనయా శుశోచ

సేనాన్య మాలీఢ మివాసురాస్త్రిః.

37

వ్యాఖ్య : కదాచిత్ - ఒకానొకప్పుడు, కటం - గండస్థలమును, కంఠాయమానేన - గోకుమారుచున్న, వన్యద్విపేన - అడవి ఏనుగుచేత, అన్య - దీని యొక్క, త్వక్ - చర్మము, ఉన్మృథితా - నలిగి పైకి లేచునట్లు చేయబడినది, అథ - అప్పుడు, అక్షై - హిమాద్రియొక్క, తనయా - కూతురైన పార్వతి, అసురాస్త్రిః - రాక్షసుల బాణములచేత, అలీఢం - ఛేదించబడిన, సేనాన్యం, ఇవ కుమారస్వామిని గుఱించినవలె, ఏనం ఈ దేవదారు వృక్షమును గుఱించి, శుశోచ - దుఃఖించెను. ఒకప్పుడు ఒక వనగజ మీ దేవదారు వృక్షమును రాచు కొనగా దీని చర్మము పైకి లేచినది, పార్వతి దానిని చూచి కుమారస్వామి రాక్షసుల బాణములచేత ఛేదించబడినట్లువలె మిక్కిలి దుఃఖించినది.

శ్లో. తదాప్రభృత్యేవ వనద్వపానాం

త్రాసార్థ మస్మిన్నహ మద్రుకుః,

వ్యాపారిత శూలభృతా విధాయ

సింహత్వ మంకాగత సత్త్వ వృత్తి.

38

వ్యాఖ్య : తదావ్రభృతీ, ఏవ అది మేదలుకొనియే, వనద్విపానాం - అదవి ఏనుగులయొక్క, త్రాసార్థం భయము కొఱకు కూలభృతా శివునిచేత, అంకాగతసత్త్వవృత్తి - అంకాగత - సమీపమునకు వచ్చిన, సత్త్వ - ప్రాణులు మాత్రమే, వృత్తి - జీవనాధారముగాగల, సింహత్వం - సింహమునై యుండుటను, విధాయ ఏర్పఱచి, అహం - నేను, అస్మిన్ ఈ, అద్రికుక్షే - పర్వతగుహయందు, వ్యాపారితః - సేవకుడుగా నుంచబడితిని. అప్పటినుండి ఈ చెట్టును గజములు రాచుకొనకుండ చూచుటకై శివుడు నన్నిచ్చట కావలి యుంచి నాడు. నేను 'అంకాగత సత్త్వ వృత్తి' అనగా నా వద్దికి వచ్చిన మృగాదులను మాత్రమే భక్షింపవలెనుగాని, ఆహారార్థమై వేటాడరాదు. అది శివుని యాజ్ఞ అని సింహము పలికెను.

శ్లో. తస్యాల మేషా తుధితస్య తృప్త్యై
ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ
ఉపస్థితా శోణితపారణా మే
సురద్విష శాంధ్రమసీ సుధేవ.

39

వ్యాఖ్య : పరమేశ్వరేణ శివునిచేత ప్రదిష్టకాలా - నిర్దేశించబడిన భోజనకాలము గలదియై, ఉపస్థితా నా వద్దికి వచ్చిన, ఏషా - ఈ, శోణిత పారణా - రక్తభోజనము, సురద్విషః - దేవశత్రువైన రాహువుయొక్క, తృప్త్యై - తృప్తికొఱకు, శాంధ్రమసీ చంద్రునికి సంబంధించిన, సుధేవ (సుధా + ఇవ) - అమృతమువలె, తుధితస్య - ఆకలిగొనియున్న, మే - నాయొక్క, తృప్త్యై - తృప్తికొఱకు, అలం - చాలును. శివానుగ్రహము చేత ఆకలివేళకు నా యెడటికి వచ్చిన ఈ గోవు, రాహువునకు చంద్రకిరణామృతము వలె నాకిప్పటికి చాలును అన్నది సింహము. 'పారణ' యనగా వ్రతాదులయందలి యుపవాసము ముగిసిన పిమ్మట చేయునట్టి భోజనము. అమృతమునకై ప్రయత్నించిన రాక్షసులలో రాహు వున కప్పుడప్పుడు లభించు చంద్రుని కిరణామృతముతోనే తృప్తియని భావము.

శ్లో. స త్వం నివర్తస్య విహాయ లజ్ఞాం
గురో ర్భవాన్ దర్శితశిష్యభక్తిః
శస్త్రేణ రక్ష్యం య దశకర్మరతుం
న తద్యః శస్త్రభృతాం షిణోతి.

40

వ్యాఖ్య : సః త్వం - అట్టి నీవు (దేనువును రక్షింపగల ఉపాయము లేని నీవు), లజ్ఞాం - సిగ్గును, విహాయ - విడిచి, వివర్తన్వ - వెనుకకు మరలుము, భవాన్ - నీవు, గురోః - నీ గురువునకు, దర్శిత శిష్యభక్తిః - చూపబడిన శిష్యభక్తి గలవాడవయితివి, యత్ - ఏ, రక్ష్యం - కాపాడదగిన వస్తువు, శస్త్రేణ - ఆయుధము చేత, అశక్యరక్ష్యం - సాధ్యముగాని రక్షణకలదియో, తత్ - ఆ వస్తువు, శత్రుభృతాం - సాయుధులైన క్షత్రియుల యొక్క, యశః - కిరివి, నక్షిణోతి - నశింపజేయదు. నీవు దేనువును రక్షింపలేకపోయినందున కీర్తికి భంగము రాదు. పాపము కూడ కలుగదు, గురుభక్తిని చూపితివి. నీవు రక్షింపజాలని దేనువు నెట్లు రక్షింపగల్గుదువు? అని భావము.

శ్లో. ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజ్
మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య
ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశ ప్రభావాత్
అత్యన్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార.

41

వ్యాఖ్య : పురుషాధిరాజః - పురుష శ్రేష్ఠుడైన దివీపుడు, ఇతి - ఈ విధమైన, మృగాధిరాజస్య - మృగపతియైన సింహము యొక్క, ప్రగల్భం - ప్రౌఢమైన, వచః - పలుకును, నిశమ్య - విని, గిరిశ ప్రభావాత్ - శివునియొక్క ప్రభావమువలన, ప్రత్యాహతాస్త్రః - కుంతితమైన బాణము కలవాడై, అత్యన్య - తన విషయమున, అవజ్ఞాం - అవమానమును, శిథిలీచకార - నడచించుకొనెను - విడిచెను. మానావమానములు సమానులతో ప్రతిఘటనము కలిగినప్పుడుగాని, పరమేశ్వరుని విషయమున కాదని గ్రహించెనని భావము.

శ్లో. ప్రత్యబ్రవీచ్చైన మిషుప్రయోగే
తత్పూర్వభంగే వితథప్రయత్నః
జడికృత శ్రుంభిక వీక్షణేన
వజ్రం ముముక్షున్నివ వజ్రపాణిః

42

వ్యాఖ్య : తత్పూర్వభంగే - అదియే మొట్టమొదటి దైవ ప్రతిబంధముగల, ఇషుప్రయోగే బాణప్రయోగమునందు, వితథప్రయత్నః - వ్యర్థమైన ప్రయాసకలవాడై, వజ్రం - వజ్రాయుధమును, ముముక్షన్ - విడువగోరుచు, శ్రుంభిక వీక్షణేన - ముక్కుంటి ఘాతచేత, జడికృతః - వ్రంధింపబడిపోయిన,

వజ్రపాణిః, ఇవ - ఇంద్రునివలె (ఉండిన దిలీపుడు), ఏనం - ఈ సింహమును గురించి, ప్రత్యబ్రవీత్ చ - బదులు పలికెను. (ప్రతి + అబ్రవీత్ = ప్రత్యబ్రవీత్). దిగంబర రూపమున అడ్డము వచ్చిన శివుని నెఱుగక దారినుండి తొలగి పొమ్మనుచు, పోనందున నింద్రుడు వజ్రాయుధమును ప్రయోగింపబోగా శివుని మహిమచేత నది బాహువుతోనహః స్తంభించిపోయెను అని పురాణము. అట్లే బాణము పిడికిలికి అంటుకుపోయిన చేయిగల దిలీపుని స్థితికి ఇంద్రోపమానము చెప్పబడినది.

శ్లో. సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేంద్ర కామం
హాస్యం వచ స్తద్య దహం వివక్షుః
అంతర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద
సర్వం భవాన్ భావ మతోఽభిధాస్యే.

48

వ్యాఖ్య : మృగేంద్ర - ఓ సింహమా! యత్వచః - ఏ మాటను, అహం - నేను, వివక్షుః - పలుకదలచుచున్నానో, సంరుద్ధచేష్టస్య - అడ్డగింపబడిన కదలిక గల నాయొక్క, తత్ - ఆ మాట, కామం - మిక్కిలి, హాస్యం - పరిహాసంపదగినదే, (కాని), భవాన్ - నీవు, ప్రాణభృతాం - ప్రాణులయొక్క, అంతర్గతం - మనస్సునందున్న, సర్వం - సమస్తమైన, భావం - అభిప్రాయమును, వేద హి - ఎఱుగుదువు కదా! అతః - అందువలన, అభిధాస్యే - చెప్పబోవుచున్నాను. సత్యమునే చెప్పెదను కనుక అది హాస్యాస్పదము కాదని సర్వప్రాణులయొక్క హృద్గతాభిప్రాయము నెఱిగినట్టి నీవు గుర్తింపగలవని పలుకబోవుచున్నానని భావము.

శ్లో. మాన్యస్స మే స్థావర జంగమానాం
సర్గ స్థితి ప్రత్యవహార హేతుః
గురో రపీదం ధన మాహితాగ్నేః
నశ్య త్పురస్తా దనుపేక్షణీయమ్.

44

వ్యాఖ్య : స్థావరజంగమానాం - చరాచరములైన ప్రాణులయొక్క, సర్గ స్థితి ప్రత్యవహార హేతుః - పుట్టుకకు, బ్రతుకుటకు, మరణమునకు గూడ కారణమైన, సః - ఆ పరమేశ్వరుడు, మే - నాకు, మాన్యః - పూజ్యుడే, (కాని) పురస్తాత్ - కనులయెదుట, నశ్యత్ - నశించుచున్న (చావనున్న), ఇదం - ఈ, ఆహితాగ్నేః - యజ్ఞము చేయుచున్న, గురోః - గురువైన వస్థినియొక్క, ధన్యం,

అపి - గోరూపమైన ధనము కూడ, అనుపేక్షణీయం - ఉపేక్షించదగినది కాదు గదా! సృష్టిస్థితి లయములకు హేతువైనప్పుడు నాకును పూజ్యుడే. ఈశ్వరాజ్ఞ ననుసరించి 'అంకాగతసత్త్వవృత్తి' వైన నీకు గోవును విడిచినచో, కనుల యెదుట చనిపోవుచున్న గురువుగారి గోవును ఉపేక్షించిన పాపము నాకు తప్పదు కదా! అని భావము.

శ్లో. స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం
దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద
దినావసా నోత్సుక బాలవత్సా
విస్మయతాం ధేను రియం మహర్షే.

45

వ్యాఖ్య : సః త్వం - అట్టి నీవు (దగ్గటికి వచ్చిన ప్రాణిని మాత్రమే తినునట్టి వ్రతముగల నీవు), మదీయేన - నాదియైన, దేహేన - శరీరముచేత, శరీరవృత్తిం - నీ దేహజీవనమును, నిర్వర్తయితుం - నెరవేర్చుకొనుటకు, ప్రసీద - అనుగ్రహింపుము; దినావసానోత్సుక బాలవత్సా - దినావసాన - సాయం కాలమునందు, ఉత్సుక - తల్లి వచ్చునని యాతరపడుచున్న, బాలవత్సా - లేగ దూడ గలిగిన, ఇయం - ఈ, మహర్షేః ధేనుః - వసిష్ఠ మహామునియొక్క అవు, విస్మయతాం - విడిచిపెట్టబడుగాక. నందినీ ధేనువును విడిచి నన్ను ఆహారముగా స్వీకరింపుము. నీ దగ్గటికి ధేనువువలెనే నేనును వచ్చినాను. పాలకెదురు చూచుచున్న లేగ గల యావును చంపుటకంటె నన్ను చంపి తినుట మేలుకదా అని భావము.

శ్లో. అథాంధకారం గిరిగహ్వరాణాం
దంష్ట్రామయూతైః శకలాని కుర్వన్
భూయ స్స భూతేశ్వర పార్శ్వవర్తి
కించి ద్విహ స్యార్థపతిం బభాషే.

46

వ్యాఖ్య : అథ - తరువాత, భూతేశ్వర పార్శ్వవర్తి - నీవుని యనుచరుడైన, సః - అసింహము, గిరిగహ్వరాణాం - పర్వత గుహలయొక్క, అంధకారం - చీకటిని, దంష్ట్రామయూతైః - కోరలకిరణకాంతలచేత, శకలాని - ముక్కలు ముక్కలుగా, కుర్వన్ - చేయుచున్నదియై, కించిత్ - కొంచముగా. విహస్య - నవ్వి, అర్థపతిం - సంపన్నుడైన దిలీపునుద్దేశించి, భూయః - మరల, బభాషే -

పలికెను. తరువాత సింహము తన కోరలకాంతులు గుహాయందలి చీకటిని ముక్కలు చేయుచుండగా నన్ని దిలీపునితో మరల పలికెను. కోరల కాంతులచేత చీకటి ముక్కలు ముక్కలుగా కనపడుచున్నదట! అనగా అంభకార బంధురమైన గుహలో దంష్ట్రా కాంతికిరణములు చొచ్చుకొని పోయినందున తిలతండులముల వలె తెల్లని కిరణములు, చీకటిముక్కలు కలిసి మనోహర దృశ్యముగా నేర్పడిన దని భావము. అద్భుతమైన భావన.

శ్లో. ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం
నవం వయః కాంత మిదం వపుశ్చ
అల్పస్య హేతోః బహుహాతు మిచ్ఛన్
విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్.

47

వ్యాఖ్య : ఏకాతపత్రం - ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యముగల, జగతః - ప్రపంచము యొక్క, ప్రభుత్వం - రాచరికమును, నవం క్రొత్తదైన, వయః - వయస్సును, కాంతం - చక్కదనముగల, ఇదంవపుః - ఈ శరీరమును, బహు - అనేకము, అల్పస్య - కొద్దిపాటిదైన, హేతోః - కారణమునకై, హాతుం - విడిచి పెట్టుటకు, ఇచ్ఛన్ - కోరుచున్న, త్వం - నీవు, మే - నాకు, విచారమూఢః - యుక్తాయుక్త విమర్శనజ్ఞానములేని మూర్ఖుడవుగా, ప్రతిభాసి - కనపడుచున్నావు. (అందుకే నవ్వుపచ్చినది) అల్పమైన గోవు ప్రాణమునకై ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యముగల ప్రభుత్వము, నూత్నవయః సౌందర్యముగల దేహము విడువఁ దగినవి కావనియు, అట్లు విడువబూనుట వెట్టి యనియు తాత్పర్యము.

శ్లో. భూతానుకంపా తవ చే దియం గౌః

ఏకా భవేత్ స్వస్తిమతీ త్వదంతే,

జీవన్ పునః శశ్య దుపప్లవేభ్యః

ప్రజాః ప్రజానాథ! పితేవ పాసి.

48

వ్యాఖ్య : ప్రజానాథ! - ఓ దిలీప మహారాజా! తవ - నీకు, భూతానుకంపాచేత్ - ప్రాణులయందు దయయే ఉండినచో, త్వదంతే (త్వత్ + అంతే) - నీ మరణానంతరము, ఇయం ఈ, ఏతా, గౌః - ఒక్క గోవు మాత్రమే, స్వస్తిమతీ - క్షేమముగలది, భవేత్ - అగును, జీవన్ పునః నీవు బ్రతితియున్న వాడవుచో, పితేవ (పితా + ఇవ) - తండ్రివలె, ప్రజాః ప్రజలందరిని, ఉపసర్గే

భ్యః - ఉపద్రవములనుండి, శశ్వత్ ఎల్లప్పుడను, పాసి - రక్షించుచుండువు. నీవు మరణించినచో నీ గోవు మాత్రమే బ్రతుకును. నీవు ప్రజానాథుడవు, ఒక్క గోవుకోసము ప్రాణములను విడుతువేని అనేక విపత్తులనుండి ప్రజాబాహుళ్యమును కాపాడవలసిన బాధ్యతగల రాజధర్మమును గోల్పోయి పతితుడవయ్యెదవు. కనుక నీ యుక్తి యుక్తముగా లేదు. అని సింహము పలికెను.

శ్లో. అథై కథేనో రపరాధ చండాత్

గురోః కృశానుప్రతిమాత్ బిభేషి,

శక్యోఽస్య మన్యు రభవతా వినేతుం

గాః కోటిశః స్పర్శయతా ఘటోద్భిః.

49

వ్యాఖ్య : అథ - అట్లుకాక, ఏకదేనోః - ఒకే ఒక గోవు గల వాడును, (కనుకనే), అపరాధచండాత్ - నీ యపరాధముచేత తీవ్రమైన కోపము గలవాడై, కృశాను ప్రతిమాత్ అగ్నిహోత్రునితో సమానుడగానగు, గురోః - గురువైన వసిష్ఠుని వలన. బిభేషి భయపడుచున్నావా? అస్య - ఆయనయొక్క, మన్యుః - కోపము, ఘటోద్భిః కుండలవంటి పొదుగులు గల, గాః - గోవులను, కోటిశః - కోట్లకొలదిగా, స్పర్శయతా దానముచేయునట్టి, భవతా - నీచేత, వినేతుం తొలగించుటకు, శక్యః సాధ్యమైనదే. ఈ గోవు పోయినందువలన కలుగు వసిష్ఠుని కోపమును కోట్లకొలదిగా నీవిచ్చు గోవులద్వారా పోగొట్టవచ్చును. కనుక గురుకోపమునకు భయపడకుము. దీనికి జదులుగా ననేక గోవుల నతనికిచ్చి కోపమును తొలగింపుమని భావము.

శ్లో. త ద్రక్ష కల్యాణ పరంపరాణాం

భోక్తార మూర్ఖస్వల మాత్మదేహం,

మహీతల స్పర్శనమాత్ర భిన్నం

ఋద్ధం హి రాజ్యం పద మైంద్ర మాహుః.

50

వ్యాఖ్య తత్ - అందువలన, కల్యాణపరంపరాణాం - శుభ పరం పరలను, భోక్తారం అనుభవించునట్టిదియును, ఊర్ఖస్వలం - మంచిబలము గల వియునగు, అత్మదేహం నీ శరీరమును, రక్ష - కాపాడుకొనుము; ఋద్ధం - నర్వసంపదలతో వృద్ధిచెందిన, రాజ్యం - రాజ్యము, మహీతల స్పర్శనమాత్ర భిన్నం మామిని స్పృశించుట మాత్రము చేతనే వేరుగానున్న, ఐంద్రం ఇంద్ర

సంబంధమైన, పదం - పదవినిగా, అహః, హి - చెప్పుదురుగదా! సర్వసమ్మద్ధమైన రాజ్యము స్వర్గమే కనుక, దేహత్యాగము వలన నీకు కలుగబోవు స్వర్గమేదియు నుండదు. కనుక కల్యాణ పరంపరానుభవమునకు యోగ్యమైన దేహమును రక్షించుకొనుము.

శ్లో. ఏతావ దుక్త్వా విరతే మృగేంద్రే
ప్రతిస్వనే నాస్య గుహగతేన
శిలోచ్చయోఽపి ఊతిపాల ముచ్చైః
ప్రీత్యా తమేవార్థ మభాషతేవ.

51

వ్యాఖ్య : మృగేంద్రే - సింహము, ఏతావత్ - ఇంతమాత్రము, ఉక్త్వా - పలికి, విరతే (సతి) - విరమించినది కాగా, గుహగతేన - గుహయందు ప్రవేశించిన, అన్య - ఈ సింహము యొక్క. ప్రతిస్వనేన - ప్రతిధ్వని చేత, శిలోచ్చయః, అపి - పర్వతము గూడ, ప్రీత్యా - సంతోషముచేత, ఊతిపాలం - రాజును గుఱించి, తం, ఏవ, అర్థం - అదేయభిప్రాయమునే, ఉచ్చైః - బిగ్గరగా, అభాషతేవ (అభాషత + ఇవ) - పలికెనాయన్నట్లుండెను. గుహ ప్రతిధ్వనుల వలన. సింహము పలుకులు దీర్ఘానికి రెండేసి పర్యాయములు వినపడెననియు, అది సింహవచనములను పర్వతము పైతము ఆమోదించినట్లుండెనని భావము.

శ్లో. నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పున రభ్యువాచ,
ధేన్వా తదధ్యాసిత కాతరాత్యా
నిరీక్ష్యమాణః సుతరాం దయాళుః.

52

వ్యాఖ్య : దేవానుచరస్య - పరమేశ్వరుని సేవకుడైన సింహము యొక్క, వాచం - వాక్కును, నిశమ్య - విని, మనుష్యదేవః - రాజు, తదధ్యాసిత కాతరాత్యా - తత్ - ఆ సింహము యొక్క, అధ్యాసిత - ఆక్రమణము చేత, కాతరాత్యా - బెడరుచున్న చూపులు గల, ధేన్వా - గోవు చేత, నిరీక్ష్యమాణః - చూడబడుచున్న వాడగుచు, సుతరాం - ఇంకను ఎక్కువగా, దయాళుః - దయ గలు

వాడగుచు, పునరపి - మరల కూడ, ఉవాచ - పలికెను. తనను సింహమునకు వదలిపెట్టు నేమో యని బెదరుచు, తనను చూచుచున్న గోవును చూచుచు, మిక్కిలి కఠిగిన హృదయము కలవాడైన దిలీపుడు మరల నిట్లు పలికెనని భావము.

శ్లో డక్షాత్ కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః
క్షత్రస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః
రాజ్యేన కిం తద్విపరీత వృత్తేః
ప్రాణై రుపక్రోశ మలీమసై ర్వా.

53

వ్యాఖ్య : ఉదగ్రః - ఉన్నతమైన, క్షత్రస్య - క్షత్రియ వర్ణము యొక్క, శబ్దః - వాచకమైన పదము (అనగా క్షత్ర శబ్దము, లేదా క్షత్రియ శబ్దము), డక్షాత్ - నాశము నుండి, త్రాయతే - రక్షించును, ఇతి - అని (అను వ్యుత్పత్తి చేత), భువనేషు - లోకములందు, రూఢః కిల - ప్రసిద్ధమై యున్నదికదా! తద్విపరీత వృత్తేః - దానికి విరుద్ధమైన ప్రవర్తన గల వానికి, రాజ్యేన - రాజ్యముతో గాని, ఉపక్రోశమలీమసైః - నిందచేత మలినములైన, ప్రాణైః వా - ప్రాణములతో గాని, కిం - ఏమి పని? క్షత్రియ శబ్దమునకు ఇతరులను కాపాడు వాడని యర్థము. అట్లు చేయలేని వానికి రాజ్యముతో గాని నింద్యములైన ప్రాణములతో గాని యేమి పని యని భావము. ఇది 'ఏకాతపత్రం' ఇత్యాది సింహ వచనమునకు సమాధానము. 'క్షత్ర' శబ్దము 'పంకజ' శబ్దము వలె యోగ రూఢము. అనగా వ్యుత్పత్త్యర్థమును, ప్రసిద్ధార్థమును గలది. అంతే కాని వట్టి ప్రసిద్ధార్థము గల 'అశ్వకర్ణ' వంటి శబ్దము కాదు. 'అశ్వకర్ణ' ఒక ఓషధి. అందులో అశ్వత్థము గాని, కర్ణత్వము గాని లేదు.

శ్లో. కథం ను శక్యో ఒనునయో మహర్షేః
విశ్రాణనా చ్చాన్యవయస్వినీనామ్,
ఇమా మనూనాం సురభే రవేహి
రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాస్యామ్.

54

వ్యాఖ్య : మహర్షేః - వసిష్ఠుని యొక్క. అనునయః చ - ఓదార్పు కూడ, 'అన్యవయస్వినీనాం' - ఇతరములయిన పాడియావుల యొక్క, విశ్రాణనాత్ -

ధానము వలన, కథం ను శక్యః - ఎట్లు సాధ్యపడును? ఇమాం - దీనిని, సురభేః - కామదేనువు కంచే, అనూనాం - తక్కువ కాని దానినిగా, అవేహి - తెలిసికొనుము; అస్యాం - దీనిమీద, త్వయా - నీచేత, ప్రహృతం, తు - దెబ్బపడుటయందువా? రుద్రౌజసా (రుద్ర + జసా) - పరమేశ్వరుని సామర్థ్యముచేతనే. నీవు శివకింకరుడవై ఆ దేవుని ప్రభావము చేతనే దీనిమీద దెబ్బను వేసితివి కాని నీ శక్తి వలన కాదు, ఇది కామదేను తుల్య ప్రభావము గల గోవు. దీనికి బదులుగానేనన్ని గోవులిచ్చినను సరిపోవు. వసిష్ఠుని కోపమును శమింపజేయుట ఆసాధ్యము అని దిలీపు డనెను.

శ్లో. సేయం స్వదేహార్పణ నిష్క్రయేణ

న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః

న పారణా స్యా ద్విహతా తవైవం

భవేదలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః,

౪౪

వ్యాఖ్య: సేయం (సా + ఇయం) - అట్టి యీ నందినీ ధేనువు, మయా - నాచేత, స్వదేహార్పణ నిష్క్రయేణ - నా శరీరము నర్పించుట యను వెల చేత, భవత్తః - నీ నుండి, మోచయితుం - విడిపించుటకు, న్యాయ్యా - తగి యున్నది, ఏవం - ఈ విధముగా చేసినచో, తవ - నీ యొక్క, పారణా - భోజనము, విహతా - భంగము కలిగింపబడినది, న స్యాత్ - కాబోదు, మునేః - వసిష్ఠ మహర్షి యొక్క, క్రియార్థః చ - హోమక్రియ యను ప్రయోజనము కూడ, అలుప్తః - లోపించనిది, భవేత్ - కాగలదు. కనుక దీనిని విడిపించుట న్యాయ్యము, తల్లికై అఱ్ఱులు సాచుచున్న గోవత్సమునకును, వసిష్ఠ మునికిని నందినీ ధేనువే కావలెను. “అంకాగతనత్త్వవృత్తి” దగ్గఱకు వచ్చిన ప్రాణిని భక్షింప వలసిన నీకు ధేను వై నను, నేనై నను, సమానమే కదా? యని సమాధానము చెప్పెను.

శ్లో. భవానపీదం పరవా నవై తి

మహాన్ హి యత్న స్రవ దేవదారా,

స్థాతుం నియోక్తు ర్నహి శక్య మగ్రే

వినాశ్య రక్ష్యం స్వయ మక్షతేన.

౪౫

వ్యాఖ్య: పరవాన్ - పరతంత్రుడవైన. భవాన్, అపి - నీవుకూడ, ఇదం - ఈ చెప్పబోవు విషయమును, అవైతి - ఎఱుగుదవు; దేవదారౌ - దేవదారు వృక్ష విషయమున, తవ - నీ యొక్క, యత్నః - రక్షణ ప్రయత్నము, మహాన్ హి - గొప్పది కదా! రక్ష్యం - కాపాడదగిన వస్తువును, వినాశ్య - నాశము పొందించి, స్వయం - తాను మాత్రము, అక్షతేన - దెబ్బ తినకుండునున్న సేవకుని చేత, నియోక్తుః - తన స్వామి యొక్క, అగ్రే - ఎదుట, స్థాతుం - నిలుచుటకు, న, శక్యం, హి - సాధ్యము కాదు కదా! దేవదారు వృక్షమును నశింప జేసినచో నీవు శివుని యెదుట నిలువ సాధ్యము కానట్లే, నందినీ దేనువును నశింపజేసి నేను వసిష్ఠుని యెదుట నిలువజాలనను విషయమును నీవెఱుగనిది కాదని భావము.

శ్లో. కి మవ్యహింస్య స్తవ చేన్మతోఽహం
యశశ్శరీరే భవ మే దయాళుః
ఏకాంత విధ్వంసిషు మద్విధానాం
పిండే ష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు.

57

వ్యాఖ్య: కిమపి . లేక, అహం - నేను, తవ - నీకు, అహింస్యః - చంపదగని వాడనుగా, మతః, చేత్ - ఇష్టదస్తై తి నేని, మే - నా యొక్క, యశశ్శరీరే - కీర్తియనెడు శరీరము నందు, దయాళుః - కరుణగల వాడవు భవ - కమ్ము; మద్విధానాం - నాబోటి వారికి, ఏకాంత విధ్వంసిషు - తప్పక నశించి పోవునట్టి, భౌతికేషు - పంచ భూతముల కలయికతో నేర్పడిన, పిండేషు - శరీరముల యందు, అనాస్థా, ఖలు - అనపేక్షయే సుమా! నాకు శరీరము ముఖ్యము గాదు. వివేకవంతులయిన మాబోటి వారికి నశ్వరములైన దేహముల మీదికంటెను అనశ్వరమైన కీర్తిమీదనే యెక్కువ మక్కువ, కనుక నా దేహము మీద కాక నా కీర్తిమీద కరుణ జూపుమని దిలీపుడు పలికెను.

శ్లో. సంబంధ మాభాషణపూర్వ మాచూః
వృత్త స్స నౌ సంగతయో ర్వనాంతే
త ద్భూతనాథానుగ ! నార్హసి త్వం
సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్.

58;

వ్యాఖ్య : సంబంధం - సఖ్యమును, అభాషణపూర్వం - సంభాషణమే
కారణముగా గలదానిదిగా, అహుః - చెప్పుదురు, వనాంతే - అరణ్యమునందు,
సంగతయోః - కలిసికొన్న, నౌ - మన యిద్దఱికి, సఃస్పృతః - అది జరిగినది,
తత్ - అందువలన, హే భూతనాథానుగ - ఓ ఈశ్వరసేవకుడా! సంబంధినిః -
స్నేహితుడనైన, మే - నా యొక్క, ప్రణయం - ప్రార్థనను, విహంతుం -
భంగపరచుటకు, త్వం - నీవు, నార్హసి (న + అర్హసి) - తగవు. పెద్దలు సంభాష
ణము వలన సఖ్యము కలుగునని చెప్పుదురు. అది మనకు జరిగినది కనుక సం
బంధి నైన నామాటను దీసివేయకుము. అని ధర్మబద్ధములును హేతు బద్ధములును
అగృహ్యవలుకులతో దిలీప మహారాజు సింహమును నిరుత్తరమును గావించెను.

శ్లో. తథేతి గాం ముక్తవతే దిలీపః

సద్యః ప్రతిష్ఠంభ విముక్త బాహుః

స స్యస్త శస్త్రో హరయే స్వదేహ

ముపానయత్ పిండమి వామిషస్య.

59

వ్యాఖ్య : తథేతి (తథా + ఇతి) - అట్లేయని, గాం - దేనువును. ముక్త
వతే - విడిచి పెట్టినట్టి, హరయే - సింహము కొఱకు, సద్యః - వెంటనే, ప్రతి
ష్ఠంభవిముక్త బాహుః - స్తంభించుటనుండి విడివడిన బాహువుగల, సః దిలీపః -
అదిలీపుడు, స్యస్తశస్త్రః - నేలపై నుంచబడిన ఆయుధము గలవాడగుచు, స్వ
దేహం - తన శరీరమును, అమిషస్య - మాంసము యొక్క, పిండం. ఇవ -
కబళమును వలె, ఉపానయత్ - సింహసమీపమునకు జేర్చెను. సింహము దిలీపుని
వచనముల నంగీకరించి దేనువును విడువగా దిలీపుడు బాణ తూణీరములను
నేలపై వదలి తన శరీరము నొక మాంసపు ముద్దనుగా సింహము వద్దకి జేర్చెను.
ఈ శ్లోకమునందు కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు “సస్యస్తశస్త్రః” అను పాఠమును
గ్రహించి, దిలీపు డస్త్రసన్యాసమును చేసి తన దేహమును సింహమున కర్పించె
ననియు, గోరక్షణము చేయజాలని తన యస్త్రము వృథాయని భావించెననియు
వ్యాఖ్యానించిరి. అట్లు చేసినచో మరల అస్త్రమును గ్రహించుట కతడు ప్రాయశ్చిత్త
విధిని జరుపుకోవలసి యుండును, అట్టి సన్యాసమునకుఁ బ్రసక్తియు లేదు.

శ్లో. తస్మిన్ తుదే పాలయితుః ప్రజానాం

ఉత్పశ్యతః సింహనిపాత ముగ్రం,

అవాఙ్ముఖ సోమరి పుష్పవృష్టిః
పపాత విద్యాధర హస్త ముక్తా.

60

వ్యాఖ్య : తస్మిన్, క్షణే - ఆ క్షణమునందు, ఉగ్రం - భయంకరమైన, సింహనిపాతం - సింహము యొక్క పాటును, ఉత్పత్యతః - ఊహించుచున్న వాడును, అవాఙ్ముఖస్య - క్రిందికివంచిన ముఖముగల వాడును, ప్రజానాం - ప్రజల యొక్క, పాలయితుః - పాలకుడైన దిలీపునియొక్క, ఉపరి - మీద, విద్యాధర హస్తముక్తాం - గగనచరులైన విద్యాధరులయొక్క చేతులనుండి విడువబడిన, పుష్పవృష్టిః - పుష్పవర్షము, పపాత - పడెను. అట్లు తనను మ్రింగుమని సింహముమందు వంగిన దిలీపునిమీద విద్యాధరులు పుష్పవర్షము కురిపించిరి. కాని దిలీపుడు దానిని గమనింపక సమాహిత చిత్తుడై సింహనిపాతమున కెదురుచూచుచుండెను.

శ్లో. ఉత్తిష్ఠ వత్సే త్యమృతాయమానం

వచో నిశ మోర్జితముత్థిత స్సన్,

దదర్శ రాజా జననీ మివ స్వాం

గా మగ్రతః ప్రస్రవిణీం న సింహమ్.

61

వ్యాఖ్య : రాజా - దిలీప మహారాజు, అమృతాయమానం - అమృతము వంటిదగుచు, ఉత్థితం - బయలుదేరిన, “హేవత్స! ఉత్తిష్ఠ - నాయనా లెమ్ము” ఇతి - అను, వచః - మాటను, నిశమ్య - విని, ఉత్థితఃసన్ - లేచినవాడగుచు, అగ్రతః - ఎదుట, ప్రస్రవిణీం - పాలు కురియుచున్న, గాం - నందినీధేనువును, స్వాం జననీం, ఇవ - తన తల్లినివలె, దదర్శ - చూచెను, సింహం - సింహమును, న దదర్శ - చూడలేదు (సింహము అంతర్ధానమును పొందినది) అప్పుడు నాయనా: లెమ్ము అను అమృతవాక్కులు వినబడగానే దిలీపుడు లేచి నిల్చుండెను. ఎదుట పాలుకురియుచున్న నందిని మాత్రమే యున్నది. సింహము అదృశ్యమైనది.

శ్లో. తం విస్మితం ధేను రువాచ సాధో!

మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి,

ఋషిప్రభావా న్మయి నాంతకోఽపి.

ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింప్రసాః.

62

వ్యాఖ్య : విస్మితం అశ్చర్యముతో గూడిన, తం - ఆ దిలీపుని గుఱించి,
 డేనుః - నందినీ డేనువు, ఉవాచ - ఇట్లు పలికెను, సాధో! - ఓ సత్పురుషడా!
 మయా - నాచేత, మాయాం మాయను, ఉద్భావ్య - కల్పించి, పరీక్షితః - పరీ-
 క్షింపబడినవాడవు, అసి - అగుచున్నావు; ఋషిప్రభావాత్ వసిష్ఠుని మహిమ-
 పలన, అంతకః, అపి - యముడు కూడా, మయి - నా మీద, ప్రహర్తుం - దెబ్బ-
 వేయుటకు, ప్రభుః - సమర్థుడు, న - కాడు, అన్యహింసాః - ఇతరములగు-
 ఘాతుక మృగముముల విషయము, కిముత - ఏమి చెప్పవలెను? ఓ సజ్జనుడా!
 పినుము “వ్రతాచరణముకొఱకు నిన్ను వసిష్ఠుడు నావెంట పంపెనుగాని నన్ను
 రక్షించుటకుగాదు. నేను ఋషిమహిమచేతనే లేదా స్వీయప్రభావముచేతనే సురక్షి-
 తను. నన్నెవ్వరును చంపలేరు. ఈ జరిగినకథ సంతటిని నీ పరీక్షార్థమై నేను
 కల్పించితిని” అని విస్మితుడై యున్న రాజుతో నందిని యనెను.

శ్లో. భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంపయా చ

ప్రీతాస్మి తే పుత్ర! వరం వృణీష్య.

న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి

మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్.

63

వ్యాఖ్య : పుత్ర - కుమారా! గురౌ - గురువునందలి, భక్త్యా - భక్తి-
 చేతను, మయి - నాయందలి, అనుకంపయా చ - కరుణచేతను, తే నీకొఱకు,
 ప్రీతాస్మి (ప్రీతా + అస్మి) - తృప్తికలదానై తిని (నిన్ను గుఱించి సంతోషించితిని),
 వరం - వరమును, వృణీష్య - కోరుకొనుము, మాం - నన్ను, కేవలానాం,
 పయసాం - ఒక పాలకుమాత్రమే, ప్రసూతిం - కారణమునుగా, న అవేహి -
 భావింపకుము (మంచి పాలిచ్చు గోవుగా మాత్రమే తలంపకుము), ప్రసన్నామ్ -
 ప్రసన్నురాలనై, కామదుఘాం - కోరికలనిచ్చు దానినిగా కూడ, అవేహి - తెలిసి,
 కొనుము. నీ గురుభక్తి చేతను. నాయందలి కరుణచేతను, సంతసించితిని ‘వర-
 మును కోరుము ఇచ్చెద’ననెను. ‘పుత్ర!’ అని సంతోషించుట పుత్రవరమును,
 కోరుకొమ్మని సూచించుట. అంతేకాక, పదములవరుస “పుత్రవరం వృణీష్య” అని,
 యుండుట చమత్కారమును కలిగించుటయే కాక ఇక పుత్రవరమును కోరి సిద్ధిని,
 పొందవచ్చుననియు సూచించును.

శ్లో. తత స్సమానీయ స మానితార్థీ

హస్తౌ స్వహస్తార్జిత వీరశబ్దః

వంశస్య కర్తార మనంతకీర్తిం

సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే.

64

వ్యాఖ్య : తతః - తరువాత, మానితార్థీ - గౌరవింపబడిన యాచకులు గల వాడును. స్వహస్తార్జిత వీరశబ్దః (స్వహస్త + ఆర్జిత + వీర + శబ్దః) తన భుజములచేత సంపాదించబడిన 'వీర' అను బిరుద శబ్దముగల వాడును అగు, సః - ఆ దిలీపుడు, హస్తౌ - రెండు చేతులను, సమానీయ - జోడించి, (దోసిలిన్నాగ్ని) వంశస్య - తనవంశమునకు, కర్తారం - ప్రవర్తకుడును, అనంతకీర్తిం - విస్తారమైన యశస్సు గలవాడును నగు, తనయం - పుత్రుని, సుదక్షిణాయాం - సుదక్షిణా దేవియందు, (కలుగునట్లు) యయాచే - యాచించెను. ఎందఱో యద్ధులను తృప్తి పరచిన మహావీరుడగు దిలీపుడు చేతులు జోడించి వంశ ప్రతిష్ఠాపకుడైన కుమారుని ఇమ్ముని నందినీ దేనువును వరమడిగెను. సూర్యవంశమున 'కకున్ధుడు' ప్రవర్తకు డగుటచే "కాకున్ధ వంశమనియు, ఇశ్వైకుడు ప్రవర్తకు డగుటచేత ఇశ్వైకువంశ" మనియు ఇంతవరకు ప్రసిద్ధమయ్యెను. ఇకమీద తనకు పుట్టబోవు కుమారుని సేరుతో ప్రసిద్ధము కావలెను. అది దిలీపుని కోరిక. అది నందినీ వరము చేత సిద్ధించి రఘువు పుట్టును, అతని పేరుతో నికమీద రఘువంశపు రాజులను పేరు వచ్చును. కాళిదాసు తన కావ్యమున కందులకే "రఘువంశము" అని నామకరణము చేసెను.

శ్లో. సంతాన కామాయ తథేతి కామం

రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా

దుగ్ధ్వా పయః పత్రపులే మదీయం

పుత్రోపభుంక్ష్యేతి త మాదిదేశ.

65

వ్యాఖ్య : సా, పయస్వినీ - ఆ పాడియావు, సంతాన కామాయ - సంతతిని గోరుచున్న, రాజ్ఞే - దిలీప మహారాజు కొఱకు, తథేతి - సరేయని, కామం - కోరికను, ప్రతిశ్రుత్య - తప్పక యిచ్చెదనని చెప్పి, పుత్ర - ఓ కుమారా! మదీయం, పయః - నా పాలను, పత్రపులే - ఒక ఆకు దొప్పయందు, దుగ్ధ్వా -

పెండుకొని, ఉపభుంక్ష్య - భుజింపుము (త్రాగుము). ఇతి - అని, తం - అతనిని, అదిదేశ - ఆజ్ఞాపించెను.

శ్లో. వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్య కేషం
గురో రనుజ్ఞా మధిగమ్య మాతః
ఔధస్య మిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం
షష్ఠాంశ ముర్వాప్య ఇవ రక్షితాయాః.

66

వ్యాఖ్య: మాతః - ఓ తల్లీ! వత్సస్య - దూడ యొక్కయు, హోమార్థ విధేశ్య - హోమక్రియా విధి యొక్కయు, కేషం - మిగిలినట్టి (ఆ రెండు పనులకు కాగా మిగిలినట్టి) తవ - నీ యొక్క, ఔధస్యం - ఊరిమును, రక్షితాయాః - నాచే కాపాడబడిన, ఉర్వాప్యః - భూమి యొక్క (భూఫలితము యొక్క) షష్ఠాంశం. ఇవ - ఆఱవ భాగమునువలె, గురోః - గురువైన వసిష్ఠుని యొక్క, అనుజ్ఞాం - సమ్మతిని, అధిగమ్య - పొంది, ఉపభోక్తుం - అనుభవించుటకు, ఇచ్ఛామి - కోరుచున్నాను, పాలుదొన్నెలో పెండుకొని త్రాగుమన్న నందినితో తల్లీ! వసిష్ఠ హోమమునకును, నీబిడ్డకును సరిపోగా మిగిలిన పాలను గురువునానతి పొంది త్రాగెదనని పలికెను. 'షష్ఠాంశమును' భూస్వామి యనుమతితోనే రాజు పన్నుగా గ్రహింపవలెను, యజమాని లేని సమయమున పంటనంతటిని రాజు గ్రహించుట ధర్మము కాదు. అందువలన దిలీపుడు గురు సమ్మతిని అపేక్షించినాడు. ఇది కాగిదాసు రాజనీతి వైశారద్యమునకు సూచకము.

శ్లో. ఇత్థం ఊతీశేన వసిష్ఠ ధేనుః
విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ
తదన్వితా హైమవతాచ్చ కుక్షేః
ప్రత్యాయయా వాశ్రమ మశ్రమేణ.

67

వ్యాఖ్య: ఇత్థం - ఈ విధముగా, ఊతీశేన - రాజు చేత, విజ్ఞాపితా - విన్నవించబడిన, వసిష్ఠధేనుః - వసిష్ఠుని గోవు, ప్రీతతరా - మరింతగా సంతోషించినది, బభూవ - ఆయెను; తదన్వితా - ఆయనతో కలసినదియై, హైమవతాశ్, కుక్షేః - హిమవత్పర్వతగుహ నుండి, అశ్రమేణ - సుఖముగా, అశ్రమం - అశ్రమమును గురించి. ప్రత్యాయయౌ, చ - తిరిగి వచ్చెను, కూడ.

దిలీపుని వచనముల వలన మిక్కిలి సంతోషించిన నందిని హిమగిరి గుహ నుండి దిలీప సహితముగా వసిష్ఠాశ్రమమునకు సుఖముగా తిరిగివచ్చెను.

శ్లో. తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం

గురు ర్నృపాణాం గురవే నివేద్య

ప్రహర్ష చిహ్నోనుమితం ప్రియాయై

శశంస వాచా పునరుక్తయేవ.

68

వ్యాఖ్య: ప్రసన్నేందుముఖః - నిర్మలమైన చంద్రునివంటి ముఖముగల, - నృపాణాం, గురుః - రాజులందఱిలోను పెద్దవాడైన దిలీపుడు, ప్రహర్ష చిహ్నోనుమితం - తన సంతోషాతిశయము యొక్క చిహ్నముల చేతనే ఊహింపబడిన (ప్రహర్ష + చిహ్న + అనుమితం), తస్యాః - ఆ దేనువు యొక్క. ప్రసాదం - అనుగ్రహమును, పునరుక్తయేవ (పునరుక్తయా + ఇవ - తెలిసిన విషయమునే మరల చెప్పుచున్నట్లున్న, వాచా - వాక్కుచేత, గురవే - గురువైన వసిష్ఠుని కొఱకు, నివేద్య - విన్నవించి, ప్రియాయై - ప్రియురాలైన సుదక్షిణకును, శశంస - చెప్పెను. చెప్పినది చెప్పుట పునరుక్తి. కాని యిచ్చట ముఖ చిహ్నములచేతనే గ్రహించిన వసిష్ఠ సుదక్షిణలకు దిలీపుని హక్కు పునరుక్తియే యనునట్లు భాసించినది. అలంకారము: ఉత్పేక్ష.

శ్లో. స నందినీస్తన్య మనిందితాత్మా

సద్వత్సరో వత్సహుతావశేషం

వపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః

శుభ్రం యశో మూర్త మివాతిత్పష్టః.

69

వ్యాఖ్య: అనిందితాత్మా - మెచ్చదగిన స్వభావము గలవాడును, సద్వత్సరః - మంచివారి యందు ప్రేమకలవాడును నగు, సః - ఆ దిలీపుడు, వసిష్ఠేన - వసిష్ఠునిచేత, కృతాభ్యనుజ్ఞః (కృత + అభి + అనుజ్ఞః) - చేయబడిన యనుమతి కలవాడై, వత్సహుతావశేషం - వత్సకు, హోమమునకు, సరిపోగా మిగిలిన, నందినీస్తన్యం - నందినీ దేనువు క్షీరమును, శుభ్రం - తెల్లనిదియు, మూర్తం - రూపమును ధరించిన (మూర్తిమంతమైన) యశః, ఇవ - కీర్తినివలె, అతిత్పష్టః (సన్) - మిక్కిలి దప్పిగాన్న వాడగుచు, వపౌ - పానముచేసెను..

పవిత్రాత్మగల దిలీపుడు వసిష్ఠానుమతి పొంది వత్సకు హోమమునకు సరిపడగా య్యర్థా ల్లెక్కణను మూర్తిభవించిన కీర్తినివలె మిక్కిలి శ్రద్ధతో పానముచేసెను. కీర్తి తెల్లగా నుండునని కవి సమయము. ఇచ్చట ఊరము మూర్తిమంతమైన యశస్సుగా భావింపబడినది కనుక ఉత్పేక్షలంకారము.

శ్లో. ప్రాత ర్యథోక్త వ్రత పారణాంతే
ప్రాస్థానికం స్వస్త్వయనం ప్రయుజ్య
తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం
ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః.

70

వ్యాఖ్య: వశీ - జితేంద్రియుడైన, వసిష్ఠః - వసిష్ఠుడు, ప్రాతః - మరు-
నాటి ప్రాతః కాలమున, యథోక్త వ్రతపారణాంతే (యథా + ఉక్త + వ్రత +
పారణా + అంతే) - శాస్త్రోక్తమైన గోసేవావ్రత సమాప్తయందు చేయవలసిన-
భోజనము చేసినపిమ్మట, ప్రాస్థానికం - ప్రయాణకాలమునందు చేయవలసిన-
స్వస్త్వయనం - శుభాశీర్వచనమును, ప్రయుజ్య - చేసి, తౌ - ఆ, దంపతీ -
భార్యభర్తలను, స్వాం, రాజధానీం, ప్రతి - తమరాజధానీ నగరమును గుఱించి,
ప్రస్థాపయామాస - ప్రయాణము చేయించెను. వసిష్ఠుడు వ్రతసమాప్తిని గావిం-
చిన సుదక్షిణా దిలీపులను భోజనము చేయించి మరునాడు స్వనగరమునకు బ్రయా-
ణము చేయించెను.

శ్లో. ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశం
అనంతరం భర్తు రరుంధతీం చ
ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే
సన్మంగళోదగ్రతర ప్రభావః.

71

వ్యాఖ్య: నృపః - దిలీపమహారాజు, హుతం - అప్పుడే హోమము చేయ-
బడిన, హుతాశం - అగ్నినీ (హోమద్రవ్యముచే ప్రజ్వలించి మండుచున్న అగ్ని-
దేవునినీ), భర్తుః - భర్తయైన వసిష్ఠుని యొక్క, అనంతరం - తరువాత,
అరుంధతీం చ - అరుంధతీదేవిని, సవత్సాం - దూడతో కలిసియున్న, ధేనుం చ--
నందినీదేనువును, ప్రదక్షిణీకృత్య - ప్రదక్షిణముచేసి అందఱికిని ప్రదక్షిణము
చేసి యని యర్థము). సన్మంగళోదగ్రతర ప్రభావః (సత్ + మంగళ + ఉదగ్ర

తర + ప్రభావః) - మంచి ప్రదక్షిణాది మంగళాచారములచేత, మిక్కిలి యతిశయించిన మహిమగల వాడగుచు, ప్రతస్థే - బయలుదేరెను. దిలీపుడు హోమాన్నికిని, వసిష్ఠునికిని, అరుంధతికిని, సవత్సయైన నందికిని బ్రదక్షిణముచేసి, తన్మూలమున అతిశయించిన తేజస్సుగల వాడై బయలుదేరెను. పుత్రవరప్రాప్తి, గురుజన సేవాలాభము, దిలీపుని ప్రభావము 'ఉదగ్రతరము' అనగా మిక్కిలి యనుమడించుటకు కారణములు. మహాసంతోషముతో తిరిగివెళ్లెనని యభిప్రాయము.

శ్లో. శ్రోత్రాభిరామ ధ్వనినా రథేన
స ధర్మపత్నీ సహితః సహిష్టుః,
యయా వనుద్ధాత సుఖేన మార్గం
స్వేనేన పూర్ణేన మనోరథేన.

72

వ్యాఖ్య: ధర్మపత్నీ సహితః - భార్యాసహితుడును, సహిష్టుః - వ్రతాది శుష్టములను సహించు స్వభావము గలవాడునగు, సః - ఆ దిలీపుడు, శ్రోత్రాభిరామ ధ్వనినా - చెవులకింపైన ధ్వనిగలదియు, అనుద్ధాత సుఖేన - కుదుపులు లేనందున సుఖకరమైనదియు నగు, రథేన - రథముచేత, స్వేన - తనదియగు, పూర్ణేన - సఫలమైన, మనోరథేనేన (మనోరథేన + ఇవ) - కోరికచేత వలెనే, మార్గం - త్రోవను, యయా - నడచెను. శ్రుతి సుఖమును గలిగించు ధ్వనిగల రథముపై ధర్మపత్నీ సహితుడైన దిలీపుడు పూర్ణమనోరథుడై స్వనగరమునకు వెళ్లెను. దిలీపుడు వసిష్ఠునివద్దకి వచ్చునప్పుడు. రథధ్వని "స్నిగ్ధగంభీర విద్వోషమై" యుండి నది. ఇప్పుడు "అనుద్ధాతసుఖము"గా నున్నది. అప్పుడు చింతాక్రాంతుడై యున్నందున అది రణగొణ ధ్వని, ఇప్పుడు సంతోషచిత్తుడు గావున శ్రోత్రాభిరామధ్వని. మనోరథపక్షమున సుతుడు కలుగునన్న సుఖవాక్యశ్రుతి.

శ్లో. త మాహితౌత్సుక్య మధర్శనేన
ప్రజాః ప్రజార్థవ్రత కర్మితాంగం,
నేత్రైః పపుః తృప్తి మనాపువద్భిః
నవోదయం నాథ మివౌషధీనామ్.

73

వ్యాఖ్య: అధర్శనేన - ఇంతకాలము కనబడకుండుటచేత, ఆహితౌత్సుక్యం (ఆహిత + ఔత్సుక్యం) - కలిగింపబడిన ఉత్కంఠకలవాడును, ప్రజార్థ

వ్రత కర్మితాంగం - సంతానార్థమైన వ్రతముచేత కృశించిన శరీరము గలవాడును, నవోదయం - నూతనాభ్యుదయము కలవాడును నగు, తం - ఆ దిలీపుని, ప్రజాః - ప్రజలు, తృప్తిం - తృప్తిని, అనాపునవద్భిః - పొందలేకున్నట్టి, నేత్రైః - కన్నులతో, ఓషధీనాం, నాథం, ఇవ - చంద్రునినివలె, పపూః - పానము చేసిరి. (మిక్కిలి ఆక్తిసతో చూచిరని యర్థము) చంద్రపక్షమున, అదర్శనేన - కాలమువలన (కృష్ణపక్ష) కనబడకుండుట, వ్రత - తన కళలను దేవతలకు వరుసగానిచ్చు వ్రతము. నవోదయం - శుక్లపక్షోదయము, మొదలయిన యర్థములను గ్రహింపవలెను.

శ్లో. పురందరశ్రీః పుర ముత్పతాకం

ప్రవిశ్య పారై రభినంద్యమానః,

భుజే భుజంగేంద్ర సమాన సారే

భూయః స భూమే ర్దుర మాపసంజ.

74

వ్యాఖ్య: పురందరశ్రీః - దేవేంద్రుని సంపదవంటి సంపదగల, సః - ఆ దిలీపుడు, పారైః - ఎదుర్కొనుటకు వచ్చిన పురజనులచేత, అభినంద్యమానః - సంతోష పెట్టబడుచున్నవాడగుచు, ఉత్పతాకం - ఉన్నతముగా చేయబడిన జెండాలుగల, పురం - పట్టణమును, ప్రవిశ్య - ప్రవేశించి, భుజంగేంద్ర సమానసారే - అది శేషునితో సమానమైన బలముగల, భుజే - తన భుజమునందు, భూయః - మరల, భూమేః - భూమియొక్క, ధురం - భారమును, ఆససంజ - వహించెను. “తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే” (వ్రథమసర్గ 34 శ్లో) ఆశ్రమమునకు వెళ్లునప్పుడు మంత్రులపై నుంచబడిన రాజ్యభారమును మరల వహించెనని భావము. “ఉత్పతాకం” రాజులు రాజధాని నగరమును విడిచి వెళ్లినప్పుడు సౌధములమీద జెండాను తీసియుంచుటయు, వారు నగరమును చేరగానే మరల పతాకము నెగులు వేయుటయు నాచారమై యుండెను. దానివలన ప్రజలకు రాజు నగరమున నుండెనని లేక గ్రామాంతరమునకు వెళ్లెనని యను సంశయము కలుగకుండుటయు, ఇతరములగు మరికొన్నియు ప్రయోజనములు.

శ్లో. అథ నయనసముత్థం జ్యోతి రత్రేరివ ద్యౌః

సురసరిదివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యూత మైశం,

నరపతికుల భూత్యై గర్భ మాధత్త రాజ్ఞీ

గురుభి రభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః.

75

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, ద్యౌః - ఆకాశము, అత్రేః - అత్రిమహర్షి యొక్క, నయనసముత్థం - నేత్రమునుండి వుట్టిన, జ్యోతిః, ఇవ - కాంతినివలె (చంద్రునివలెను), సురసరిత్ - దేవనదియైన గంగ, వహ్నిష్ఠాశత - అగ్ని చేత ఉంచబడిన, ఐశం - ఈశ్వర సంబంధమైన, తేజః, ఇవ - వీర్యరూపమైన షణ్ముఖునివలెను, రాజ్ఞీ - సుదక్షిణాదేవి, నరపతి కులభూత్యై - దిలీపుని వంశాభి వృద్ధికోటకు, గురుభిః - గొప్పవియైన, లోకపాలానుభావైః - దిక్పాలకుల తేజస్సులచేత, అభినివిష్టం - ప్రవేశింపబడిన, గర్భం - గర్భమును, ఆధత్త - ధరించెను. అత్రి మహాముని నేత్రమునుండి చంద్రుడు వుట్టినట్లు హరివంశము నందున్నది. శివవీర్యమును అగ్నితెచ్చి గంగానదియందుంచుటచేత కుమారస్వామి వుట్టినట్లు రామాయణాదులందు కలదు. ఇచ్చట చెప్పబడిన “లోకపాల” శబ్దము దిలీపునికి పర్యాయపదము. “అష్టానాం లోకపాలానాం వపురారయతే నృపః” అని మనుస్మృతి. ఇందలి “ఆధత్త” అను క్రియ స్త్రీ కర్తృకమైన గర్భధారణమును తెలుపును. వైదికమత సంప్రదాయము ననుసరించి భర్త, భార్యను, “నీవు గర్భమును ధరించి పదియవమాసమున ప్రసవింపుము” అని కోరవలసినట్లు ఋగ్వేదాశ్వలాయన సీమంత్రమంత్రము చెప్పుచున్నది. “యథేయం పృథివీమహ్యశ్వానా గర్భమాదదే, ఏవం త్వం గర్భమాదేహి దశమే మాసి సూతవే” కనుక సుదక్షిణ పై విధముగా గర్భమును ధరించినట్లు చెప్పుట కాశిదాసుయొక్క లౌకిక, వైదిక పాండితికి తార్కాణము.

ఇది మహాకవి కాశిదాసకృత రఘువంశ

కావ్యమున ద్వితీయ సర్గకు

తెలుగు లఘువ్యాఖ్య.

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశ

మ హా కా వ్య ము

తృ తీ య స ర్గ ము

శ్లో. అభేషితం భర్తు రుపస్థితోదయం
సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం,
నిదాన మిత్వాకుకులస్య సంతతేః
సుదక్షిణా దౌర్హృదలక్షణం దధౌ.

1

వ్యాఖ్య : అథ - గర్భధారణము తర్వాత, సుదక్షిణా - రాజీయైన సుదక్షిణాదేవి, ఉపస్థితోదయం - సమీపించిన ఫలకాలముగల, భర్తుః - పతియైన దిలీపుని యొక్క, ఈషితం - మనోరథ మైనట్టిదియు, సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం - సఖీజన - చెలికత్తెలయొక్క, ఉద్వీక్షణ - ఎదురుచూపులకు, కౌముదీముఖం - వెన్నెల వచ్చుట వంటిదియు, ఇత్స్వేకు కులస్య - ఇత్స్వేకు వంశము యొక్క, సంతతేః - అవిచ్ఛిన్నతకు, నిదానం - మూలకారణమైనదియు నగు, దౌర్హృదలక్షణం - గర్భచిహ్నమును (ముందు చెప్పబోవు రీతిగా), దధౌ - ధరించెను, “సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీ మహమ్” అని మరియొక పాఠము గలదు. ‘కౌముదీ’ అనగా దీప్తోత్పవతిధి (పండుగ). భవిష్యోత్తర పురాణమునందు “కౌమోదంతే జనా యస్యాం తేనాసౌ కౌముదీ మతా” అని చెప్పబడి యున్నది. సుదక్షిణా గర్భచిహ్నము సఖీజనమున కా పండుగవంటిదని భావము. మాతృహృదయము, శిశు హృదయమును కలిపి యుండుటచేత గర్భమునకు “దౌర్హృదము” అని పేరు వచ్చినది. అలంకారము : రూపకము.

శ్లో శరీరసాదా దసమగ్ర భూషణా
ముఖేన సా లక్ష్మ్యత లోద్రపాండునా,

తను ప్రకాశేన విచేయతారకా

ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ.

2

వ్యాఖ్య : శరీరసాదాత్ - దేహము యొక్క కృత్యమువలన, అసమగ్ర భూషణా - కొన్ని యాభరణములు మాత్రమే ధరించినదియు, లోద్రపాండునా - లొడ్డుగు పువ్వువలె తెల్లబడిన, ముఖేన - ముఖముతో (కూడిన), సా - ఆ సుద. షీణా దేవి, విచేయతారకా - వెదుకదగిన నక్షత్రములు గలదియు, (కొద్దిపాటి. తారకలు గలది) తను ప్రకాశేన - అల్పమైన కాంతిగల, శశినా చంద్రునితో (కూడినది) ప్రభాతకల్పా ప్రాతఃకాల ప్రాయయైన, శర్వరీ, ఇవ - రాత్రివలె, అలక్ష్యత - కనబడెను. కొద్దిపాటి యాభరణములతోను, లొడ్డుగపువ్వువలె తెల్ల బారిన ముఖముతోను, చిక్కిపోయిన శరీరముతోను ఉన్న సుదక్షిణాదేవి లెక్కిం దగిన చుక్కలతో, కాంతి తఱగి పోయిన చంద్రబింబముతోను కూడి తెల్లవార బోయే ముందున్న రాత్రివలె కనబడుచుండెనని భావము. ఈ ఉపమానంకారము వలన “జైమత” అను గర్భ లక్షణము చెప్పబడినది. రాత్రిని వెన్నెల రాత్రినిగా చెప్పట చక్కని ఉపమానము.

శ్లో. తదాననం మృత్యురభి షీతీశ్వరీ

రహ స్యపాఘ్రాయ న తృప్తి మాయయా,

కరీవ సి క్తం వృషత్తైః పయోముచాం

శుచివ్యపాయే వనరాజి పల్వలమ్.

3

వ్యాఖ్య : షీతీశ్వరః - రాజు, రహసి - ఏకాంతమునందు, మృత్యురభి - మట్టిచేత సువాసనకలదైన, తదాననం - ఆ సుదక్షిణాదేవి ముఖమును, ఉపాఘ్రాయ - వాసనచూచి, తృప్తి - తృప్తి, న, ఆయయా - అంతగా పొంద లేదు. (ఎవరు దేనినివలె) శుచి వ్యపాయే - శుచి - గ్రీష్మ ఋతువు యొక్క, వ్యపాయే - అవసానమునందు, పయోముచాం - మేఘములయొక్క, వృషత్తైః - నీటిచుక్కలచేత, సి క్తం - తడుపబడిన, వనరాజ్యాః - అరణ్య పంక్తికి సంబం దించిన, పల్వలం చిన్న సరస్సును, ఉపాఘ్రాయ - మూర్కొనిన పిమ్మట, కరీవ - ఏనుగువలెనే. తొలకరి చినుకులు పడినప్పుడు వచ్చు భాగంధముగల, చిన్నచిన్న గుంటలలో ఏనుగులు నేలను మూర్కొనుచు ఆనందపడినట్లు, దిలీపుడు. మట్టివాసనతో కూడిన సహజసుగంధమగు సుదక్షిణా ముఖ పరిమళమును పదే పదే

అహూణించుచుండెనని భావము. గర్భిణీస్త్రీలు మృద్భక్షణము చేయుట లోక ప్రసిద్ధము. దీని వలన “దోహదము” అను లక్షణము చెప్పబడినది.

శ్లో. దివం మరుత్వానివ భోక్త్యతే భువం
దిగంత విశ్రాంత రథో హి తత్సుతః,
అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే
మనో బబంధాన్యరసాన్ విలుఘ్య సా.

4.

వ్యాఖ్య : హి - ఎందువల్లనైతే, దిగంత విశ్రాంత రథః - దిగంతము. లండు విశ్రమించునట్టి రథములుగలుగు (చక్రవర్తికానున్న), తత్సుతః - ఆ సుడ. క్షీణా కుమారుడు, మరుత్వాన్ - ఇంద్రుడు, దివం, ఇవ - స్వర్గమునువలె, భువం - భూమిని, భోక్త్యతే - అనుభవించబోవనున్నాడో, అతః - ఇందువలన, ప్రథమం - మొదట, సా - ఆమె, తథావిధే - ఆ విధమైన (భూవికారమైన మట్టి), అభిలాషే - భోగ్యవస్తువునందు, అన్యరసాన్ - ఇతర రసములు గల పదార్థములను, విలుఘ్య - అతిక్రమించి (విడిచి), మనః - మనస్సును, బబంధ - నిలిపెను. ఇతర గంధములకంటె నామెకు మట్టి వాసనయే యెక్కువ ఇష్టముగా నుండెను. ‘దోహద’ లక్షణమైన మృద్భక్షణమును గురించిన ఉత్ప్రేక్ష ఇది. పుట్టుబోవు పుత్రుని భూభోగసూచనార్థమైనదే యీ మృద్భక్షణము అని తాత్పర్యము.

శ్లో. న మే హ్రీయా శంసతి కించి దీప్సితం
స్పృహోవతీ వస్తుషు కేషు మాగధీ,
ఇతి స్మ పృచ్ఛ త్యనువేల మాదృతః
ప్రియాసఖీ రుత్తర కోసలేశ్వరః.

5.

వ్యాఖ్య : మాగధీ - మగధరాజ పుత్రియైన సుదక్షిణ, హ్రీయా - సిగ్గుచేత, కించిత్, ఈప్సితం - ఏ కోరికనుగూడ, మే - నాకు, న శంసతి - చెప్పుదు, కేషు వస్తుషు - ఏ వస్తువులయందు, స్పృహోవతీ - కోరిక గలచైయున్నదో : ఇతి - అని, అనువేలం - అనుక్షణమును (నిముషనిముషమునకు) ఆదృతః - ఆదరము కలవాడై, ప్రియాయాః - భార్యయొక్క, సఖీ - చెలికత్తెలను (దాసి

అను), ఉత్తర కోసలేశ్వరః - ఉత్తర కోసల దేశమునకు ప్రభువైన దిలీపుడు, పృచ్ఛతిస్మ - అడిగెను. సఖులకైనచో కోరికలు దాపక చెప్పనని యభిప్రాయము. “ఉత్తర కోసలేశ్వర మాగధీ” శబ్దములు వారి యభిజాత్యమును వెల్లడించుచున్నవి.

శ్లో. ఉపేత్య సా దోహద దుఃఖ శీలతాం
యదేవ వప్రే తదపశ్య దాహృతమ్,
న హీష్ట మస్య త్రిదివేపి భూపతేః
అభూ దాసాద్య మధిజ్యధన్వనః.

6

వ్యాఖ్య: సా - ఆ సుదక్షిణాదేవి, దోహద దుఃఖశీలతాం - దోహద - గర్భిణీ మనోరథముచేత, దుఃఖశీలతాం - దుఃఖ స్వభావము కలిగియుండుటను, ఉపేత్య పొంది, యత్ - ఏ వస్తువును, వప్రే - కోరెనో, తత్ - ఆ వస్తువు, (భర్తా) - భర్తచేత, అహృతం - తీసుక రాబడినదిగా, అపశ్యదేవ - చూడనేచూచెను (పొందెనని యర్థము), హి - ఎందువలన ననగా, అధిజ్యధన్వనః - అస్య భూపతేః - ధనుర్ధరుడగు ఈ దిలీపమహారాజునకు, త్రిదివేపి - స్వర్గము నందుఁగూడ, ఇష్టం - కోరబడిన వస్తువు, అనాసాద్యం - పొంద శక్యముగానిది, న అభూత్ - లేకుండెను. గర్భిణీ మనోరథమును తీర్చకపోయినచో గర్భమునకు వికారముగాని, ప్రావముగాని కలుగునని యాయుర్వేదము. కనుక దిలీపుఁడు సుదక్షిణపైగల యనురాగవిశేషముచేత, గాక శాస్త్రసమ్మత మనియే ఆమె కోర్కెలను దీర్చుటందెనని భావము. “దోహదస్యాప్రదానేన గర్భోదోషమవాప్ను యాత్” అని ప్రమాణము.

శ్లో. క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం
ప్రచీ రుమానావయ వా రరాజ సా,
పురాణ పత్రాపగమా దంతరం
తేవ సన్నద్ధ మనోజ్ఞ వల్లవా.

7

వ్యాఖ్య: సా - ఆ సుదక్షిణాదేవి, క్రమేణ - క్రమముగా, దోహద వ్యథాం - దొర్చుదగ్గేశమును (గర్భిణీ బాధను) చ - కూడ, నిస్తీర్య - దాటి,

ప్రచీయమానావయవా - అరోగ్యపడుచున్న అవయవములు గలది యగుచు, పురాణవత్రావగమాత్, అనంతరం - పండుటాకులు రాలిపోయిన పిమ్మట, సంనద్ధ మనోజ్ఞ పల్లవా - సంనద్ధ - మొలచిన, మనోజ్ఞ - అందమైన, పల్లవా - చిగుళ్లుగల, లతేవ - తీగవలె, రరాజ - ప్రకాశించెను. క్రమక్రమముగా క్లేశము తగ్గిన సుదక్షిణ, పండుటాకులు రాలినపిమ్మట చిగిర్చిన తీగవలె నిగనిగలాడుచు అందముగాఁ గనబడుచుండెనని భావము.

శ్లో. దినేషు గచ్ఛత్సు నితాంతపీవరం

శదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,

తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః

సుజాతయోః పంకజకోశయోః శ్రియమ్.

8

వ్యాఖ్య: దినేషు - దోహదదినములు, గచ్ఛత్సు - గడచుచున్నవి కాగా, నితాంతపీవరం - మిక్కిలి బలసినదియు, అనీలముఖం - అంతట నల్లబడిన చూచుకములు గలదియు నగు, తదీయం స్తనద్వయం - ఆ సుదక్షిణాదేవిది యగు చన్నుగవ, భ్రమరాభిలీనయోః - తుమ్మెదలచేఁ గప్పబడినవియు, సుజాతయోః - సుందరములైన, పంకజకోశయోః - తామర మొగ్గలయొక్క, శ్రియం - కాంతిని, తిరశ్చకార - తిరస్కరించెను. (అనగా వానికంటె నందముగా నుండెనని భావము). అలంకారము: వ్యతిరేకము.

శ్లో. నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాం

శమీ మివాభ్యంతరలీన పానకామ్,

నదీ మివాంతఃసలిలాం సరస్వతీం

నృపః ససత్వాం మహిషీ మమన్యత.

9

వ్యాఖ్య: నృపః - రాజు, ససత్వాం - ఆపన్నసత్వయైన (గర్భిణీయైన), మహిషీం - పట్టపురాణిని, నిధానగర్భాం - నిధి గర్భమునందున్న, సాగరాంబరాం - ఇవ - సముద్రవననయైన భూదేవిని వలెను, అభ్యంతరలీన పానకాం - లోపల దాగియున్న అగ్నిగల, శమీమివ - జమ్మి తీగనువలెను, అంతః సలిలాం - అంత ర్గత జలముగల, సరస్వతీం నదీమివ - సరస్వతీ నదినివలెను, అమన్యత - తలఁ

చెను. “అపన్నవత్సా, గుర్విణీ, అంతర్వత్తీ, గర్భిణీ” ఇవి సమానార్థకములు; సుదక్షిణాదేవికి జెప్పఁబడిన పై యుపమానములచేత గర్భస్థమైన శిశువుయొక్క భాగ్యవత్త్వము తేజస్విత్వము, పావనత్వమును సూచింపఁబడినవి. యజ్ఞాగ్నిని శమీ గర్భమునుండి మధించి సంపాదించుట వైదికాచారము. దీర్ఘపుడు సుదక్షిణను గర్భమునందు నిధిగల భూదేవితోను, అంతర్గతాగ్నియైన శమీలతతోను, అంత స్ఫులిలయైన సరస్వతీనదితోను సమానముగా, పవిత్రురాలిగా భావించెనని యభిప్రాయము.

శ్లో. ప్రియానురాగస్య మనః సమున్నతేః

భుజార్జితానాం చ దిగంత సంపదామ్,

యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియాః

ధృతేశ్చ ధీరః సదృశీ ర్వ్యధత్త సః.

10

వ్యాఖ్య : ధీరః - ధీరుడైన, సః - ఆ దిలీప మహారాజు, ప్రియానురాగస్య - భార్యయందలి యనురాగమునకును, మనః సమున్నతేః - తన మనస్సు యొక్క యోన్నత్యమునకును (అనగా తన యౌదార్యమునకు), భుజార్జితానాం - తన భుజ బలముచేత సంపాదించఁబడిన, దిగంత సంపదాం - అన్ని దిక్కుల యందుఁ గూర్చబడిన సంపదలకును, ధృతేశ్చ - తనకు పుత్రుఁడు కలుగఁ బోవు చున్నాడను సంతోషమునకును, సదృశః - తగినట్టి, పుంసవనాదికాః - పుంసవనము మొదలయిన, క్రియాః - సంస్కారములను, యథాక్రమం - వరుసను తప్పనియక, వ్యధత్త - చేసెను. పుంసవన, అనవరోభన, సీమంతోన్నయనాది గర్భ సంస్కారములను క్రమముగా ద్వితీయ, చతుర్థ, షష్ఠ మానములందు మహా వైభవముగా జరిపించెనని భావము. మానవుఁడు పుట్టగానే మానవుఁడు కాఁ జాలఁడు, గర్భధారణము మొదలు చతుర్వింశతి సంస్కారములను పొంది, ఆత్మ గుణ, విద్యా, పురుషార్థాదులను సంపాదించిననాడే యుత్తమ మానవుఁడు కాగలుగునని భారతీయుల విశ్వాసము. అందువలన దీర్ఘపుడు సంస్కారములను గర్భమొనకు జరిపించెను.

శ్లో. సురేంద్ర మాత్రా శ్రిత గర్భ గౌరవాత్

ప్రయత్న ముక్తాసనయా గృహోగతః,

తయోపచారాంజలి భిన్న హస్తయా

ననంద పారిష్లవ నేత్రయా నృపః.

11

వ్యాఖ్య: గృహగతః - అంతఃపురమునకు తిరిగి వచ్చిన, నృపః - దిలీపుడు, సురేంద్రమాత్రాశ్రిత గర్భగౌరవాత్ - సురేంద్ర - అష్ట దిక్పాలకుల యొక్క, మాత్రా - అంశలచేత, ఆశ్రిత - అనుప్రవిష్టమైన, గర్భ - గర్భము యొక్క, గౌరవాత్ - బిరుదు వలన. ప్రయత్న ముక్తాననయా - ప్రయత్న - ప్రయత్నముచేత, ముక్త - విడువఁ బడిన, ఆననయా - పీతము గలదియును (అతి ప్రయత్నముతో కేచి నిలుచున్నట్టి అని యర్థము), ఉపచారాంజలి భిన్న హస్తయా - ఉపచార - గౌరవమునకు సంబంధించిన, అంజలి - దోయినిఁ గూర్చుటయందు, భిన్న - చేతగాని, హస్తయా - చేతులు గలదియును, పారిష్లవ నేత్రయా - త్వరగా మర్యాదను పాటించలేక పోయితినిగదా యను భయమువలన చలించుచున్న నేత్రములు గలదియు నగు, తయా ఆ సుదక్షిణచేత, ననంద - సంతోషించెను. పతి తనవద్దికి వచ్చినపుడు గర్భభారముచేత ఉపచారములు చేయఁ జాలక చింతిలుచున్న సుదక్షిణను చూచి ఇంతకాలమునకు గర్భభారాలనయైన భార్యను జూడఁ గలిగితినిగదా! యని దిలీపుడు సంతోషించెనేకాని ఆమె పూర్వమువలె ప్రత్యుత్థానా ద్యుపచారములు చేయలేదని కినియలేదు. రాజు దిక్పాల కాంక్షతో జన్మించునని మనువు చెప్పెను. “అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృపః”.

శ్లో. కుమార భృత్యా కుశలై రనుష్ఠితే

భిషగ్భి రాప్తై రథ గర్భభర్మణి.

పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖం ప్రియాం

దదర్శ కాలే దివ మభితా మివ.

12

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, కుమార భృత్యా కుశలైః - శిశు చికిత్సయందు నేర్పరులైన (భృత్యా - చికిత్స), ఆప్తైః - తమమేలును గోరునట్టి, భిషగ్భిః - వైద్యులచేత, గర్భభర్మణి - గర్భపోషణము, అనుష్ఠితే సతి - చేయబడినది యగుచుండగా, కాలే - దశమ మాసమునందు, ప్రసవోన్ముఖం - ప్రసవించుటకు సిద్ధముగా నున్న, ప్రియాం - భార్యను, అభితాం - మేఘయుక్తమైన, దివం

ఇవ - ఆకాశమునువలె, పతిః - భర్త, ప్రతీతః - హృష్టుఁడగుచు, దదర్శ - చూచెను (ఎప్పుడు ప్రసవించునా యని యెదురు చూచుచుండెను.) వర్షింపఁబోవు మేఘముతోఁ గూడిన యాకాశమును ప్రజలు హృష్టులై చూచినట్లు ప్రసవించఁ బోవు భార్యను దిలీపుఁ డమందానంద భరితుడై చూచెనని భావము. “గర్భకర్మణీ” అను పాతమునందు గర్భాధాన ప్రతీతి కలుగుటవలన ఆ పాతమును మల్లినాఘుఁడు వదలిపెట్టెను. అలం : ఉపమ.

శ్లో. గ్రహై స్తతః పంచభి రుచ్చసంశ్రయై

రసూర్యగైః సూచితభాగ్యసంపదమ్.

అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా

త్రిసాధనా శక్తి రివార్థ మక్షయమ్.

13

వ్యాఖ్యః తతః - పిమ్మట, శచీసమా - శచీదేవితో సమానురాలైన ఆ సుదక్షిణాదేవి, సమయే - ప్రసూతి కాలమునందు, ఉచ్చసంశ్రయైః - తమ తమ ఉచ్చస్థానములైన మేషాదిరాసుల యం దున్నవియును, అసూర్యగైః - సూర్య గ్రహముతో కలియనివియు (అనగా అవ్యతిరేకవియు) నగు, పంచభిఃగ్రహైః - అయిదు గ్రహములచేత (అప్పటి కాలచక్రము ననుసరించి యథాసంభవముగా నుచ్చరాసి స్థితములైన ఏవో అయిదు గ్రహములచేత నని యర్థము), సూచితభాగ్య సంపదం - సూచింపబడిన భాగ్య, రాజ్య, ధనాది భావములు పొందగలిగిన, పుత్రం - కుమారుని, త్రిసాధనా - ప్రభావ, మంత్ర, ఉత్సాహాత్మకములైన సాధనములు గల, శక్తిః - శక్తి, అక్షయం - నశింపని, అర్థం ఇవ - ప్రయోజనమునువలె, అసూత - కనెను. (మంచి ముహూర్తమున సుదక్షిణ పుత్రునిఁ గనెనని భావము). ప్రభుశక్తి, మంత్రశక్తి, ఉత్సాహశక్తి అనబడు శక్తిత్రయము రాజ్య స్థైర్య పాలనాదులకు ముఖ్యము. ఈ శ్లోకమునందు నవగ్రహముల స్థాన విధికాదుల చేత కవి తన జ్యోతిర్విద్యా ప్రావీణ్యమును వెల్లడించెను. సుదక్షిణాదేవిని ఇంద్రాణితో నుపమించుటచేత పుట్టిన శిశువుయొక్క భాగ్యవిశేషము సూచితమైనది.

శ్లో. దిశః ప్రసేదు ర్మృతుతో వపుః సుఖాః

ప్రదక్షిణార్చిర్హవి రగ్ని రాదదే,

బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్క్షణం

భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్.

14

వ్యాఖ్య: తత్క్షణం - ఆ నిమిషమునందు, దిశః - దిక్కులు, ప్రసేదుః - నిర్మలము లయ్యెను, మరుతః - వాయువులు, సుఖాః - హాయి నిచ్చునవియై, వపుః - వీచెను, అగ్నిః - హోమగ్ని, ప్రదక్షిణార్చిః - సవ్యముగా తిరుగు జ్వాలలు కలదియై, హవిః - హోమ ద్రవ్యమును, అదదే - స్వీకరించెను, సర్వం - సమస్తమును, శుభశంసి - శుభ సూచకమైనది, బభూవ - అయ్యెను, తాదృశాం - అట్టి వారియొక్క, భవః - జన్మము, లోకాభ్యుదయాయ హి - లోక శ్రేయస్సు కొఱకేకదా! అందువలన దేవతలుగూడా సంతృప్తులైరని భావము. ఆశిశువు పుట్టగానే ప్రకృతి యంతయు ప్రసన్నమై దేశ శ్రేయస్సును సూచించెను.

శ్లో. అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా

సుజన్మన స్తస్య నిజేన తేజసా,

నిశీధదీపాః సహసా హతత్విషో

బభూవు రాలేఖ్యసమర్పితా ఇవ.

15

వ్యాఖ్య: అరిష్టశయ్యాం పరితః - అరిష్ట - సూతికా గృహము నందలి, శయ్యాంపరితః - పరుపుచుట్టును (ఇచ్చట పష్టి విభక్త్యర్థముగల శయ్యా శబ్దము, పరితఃఅను నవ్యయముతోఁ జేరుటవలన ద్వితీయా విభక్త్యంతమైనది), విసారిణా - వ్యాపించినదియు, సుజన్మనః - మంగళకరమైన పుట్టుకగల, తస్య - ఆ శిశువు యొక్క, నిజేన - సహజమైన, తేజసా - తేజస్సుచేత, సహసా - హఠాత్తుగా, హతత్విషః - క్షీణించిన కాంతులుగల, నిశీధ దీపాః - అర్ధరాత్రము నందలి దీపములు, అలేఖ్యసమర్పితాః ఇవ - చిత్తరువునం దుంచబడినవివలె, బభూవుః - ఆయినవి. నిశీధ శబ్దము దీపముల కాంత్యాధిక్యమును సూచించుటకు, అట్టి కాంతిగల దీపములు ఆ శిశువుయొక్క సహజ కాంతిచేత నిస్తేజస్కములై చిత్తరువు నందలి దీపములవలె కనబడుచుండెనని భావము.

శ్లో. జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే

కుమార జన్మామృత సమ్మితా ఊరమ్,

అదేయ మాసీత్త్రయ మేవ భూవతేః

శశివ్రభం చత్ర ముభే చ చామరే.

16

వ్యాఖ్య: భూవతేః - దిలీపునికి, అమృత సమ్మితాక్షరం - అమృతముతో సమానమైన అక్షరములుగల, “కుమారజన్మ”, - “పుత్రోత్పత్తి” అని, శంసతే - చెప్పుచున్న, కుద్ధాంతచరాయ - అంతఃపురమునఁ దిరుగునట్టి, జనాయ - జనము కొఱకు, త్రయమేవ - మూడు మాత్రమే, అదేయం - ఇచ్చుటకు వీలు లేనివి, అసీత్ - అయ్యెను, (అవి యేవి యనఁగా) శశి వ్రభం - చంద్ర కాంతిగల, చత్రం - శ్వేత చుత్రమున్ను, ఉభే చామరేవ - రెండు చామరములున్ను. చత్ర చామరములు రాజ చిహ్నములు కనుక వాటిని తప్ప ఇతర వస్తువుల నన్నిటిని పుత్రోత్పత్తి వార్తను చెప్పిన పరిజనమునకు సంతోషముతో బహుకరించెనని భావము.

శ్లో. నివాత పద్మ స్తిమితేన చతుషా

నృపస్య కాంతం పిబతః సుతాననమ్,

మహోదధేః పూర ఇవేందుదర్శనాత్

గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని.

17

వ్యాఖ్య: నివాత పద్మ స్తిమితేన - నివాత - గాలిలేని ప్రదేశము నందలి, పద్మ - కమలమువలె, స్తిమితేన - కదలిక లేని, చతుషా - కంటితో, కాంతం - సుందరమైన, సుతాననం - పుత్రముఖమును, పిబతః - త్రాగుచున్న (మిక్కిలి యాస క్రితో చూచుచున్న), నృపస్య - దిలీప మహారాజుయొక్క, గురుః - అత్యధిక మైన, ప్రహర్షః - సంతోషము, ఇందుదర్శనాత్ - చంద్ర దర్శనమువలన, గురుః - పెద్దదయిన, మహోదధేః పూరః ఇవ - సముద్రముయొక్క జలమువలె, అత్మని - తనలో, న ప్రబభూవ - నిలువలేక పోయెను. చంద్రోదయ కాలము నందు పొంగిన సముద్రజలము ఒడ్డు లొరసినట్లు, పుత్ర ముఖదర్శనము వలనఁ గలిగిన ప్రహర్షము దిలీపునిలో నిముడజాలక బహిర్గతమయ్యెను. అందఱి యెదుట తన సంతోషాతిశయమును దిలీపుడు వెల్లడించెనని భావము.

శ్లో. స జాతకర్మణ్యుభలే తపస్వినా

తపోవనా దేత్య పురోధా కృతే,

దివీసూను ర్మణి రాకరోద్భవః

ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ

18

వ్యాఖ్య: సః - ఆ దివీసూనుడు, తపస్వినా - తపస్వియైన వాడును, పురోధసా - పురోహితుడునైన వసిష్ఠునిచేత, తపోవనాత్ - తపో వనమునుండి, ఏత్య - వచ్చి, అఖిలే - సమగ్రమైన, జాతకర్మణ - పుట్టిన శిశువునకు చేయవలసిన సంస్కారము, కృతే - చేయఁబడినదికాగా, ప్రయుక్త సంస్కారః - సానఁబట్టుట మొదలయిన సంస్కారము చేయఁబడిన, ఆకరోద్భవః మణిః ఇవ - గనిలో పుట్టిన రత్నమువలె, అధికం - ఎక్కువగా, బభౌ - ప్రకాశించెను. వసిష్ఠుని మంత్ర ప్రభావమువలన శిశువు మిక్కిలి తేజస్వి యయ్యెననియు వైదిక సంస్కారము ఖనిలో పుట్టిన మణికి శాణకషణమువలె మిక్కిలి యవసరమనియు, జాతకర్మ అట్టిదనియు భావము. “ప్రాజ్ఞాభివర్ధనా త్పుంసో జాతకర్మ విధీయతే” అను మనువచనమువలన మగ శిశువునకు బొడ్డు కోయకముందు చేయవలసిన వైదిక సంస్కారమునకు “జాతకర్మ” అని పేరు.

శ్లో. సుఖశ్రవా మంగళతూర్య నిస్వరాః

ప్రమోద నృత్యైః సహ వారయోషితామ్,

న కేవలం పద్మని మాగధీపతేః

పథి వ్యజృంభంత దివౌకసా మపి.

19

వ్యాఖ్య: సుఖశ్రవాః - వినుటకు సౌంపైన, మంగళతూర్య నిస్వరాః - మంగళవాద్య ధ్వనులు, వారయోషితాం - వేష్యలయొక్క, ప్రమోద నృత్యైః సహ - ఆనంద నర్తనములతో కూడ, మాగధీపతేః - సుదక్షిణా భర్తయగు దివీపునియొక్క, సద్మనికేవలం - గృహమునందు మాత్రమే, న - కాదు, దివౌకసాం - దేవతలయొక్క, పథి అపి - మార్గమైన యాకాశమునందు సైతము, వ్యజృంభంత - విజృంభించెను. మంగళవాద్య ధ్వనులు రాజగృహముననేకాక, పుట్టిన బిడ్డ దేవాంశ సంభూతుడును, దేవతల కువకరింపబోవు వాడును నగుటచేత దేవదుండుభులును మ్రోగెనని భావము.

శ్లో. న సంయత స్తస్య బభూవ రక్షితుః

విసర్జయే ద్యం సుతజన్మహర్షితః,

ఋణాభిధానా తస్య మేవ కేవలం

తదా పితౄణాం ముముచే న బంధనాత్.

20

వ్యాఖ్య: రక్షితుః - చక్కని పాలకుడైన, తస్య - ఆ దిలీపునికి, సం-
యతః - కారాగారబద్ధుడు, న బభూవ - లేకపోయెను, సుతః సన్మహర్షితః -
కుమారునియొక్క పుట్టుకచేత సంతోషపడిన వాడై, యం - ఏ బద్ధుని, వినర్హ-
యేత్ - విడిపింపఁ దలచెనో; కనుక, సః - అతఁడు, తదా - అప్పుడు, పితౄ-
ణాం - పితృ దేవతలయొక్క, ఋణాభిధానాత్ - ఋణమును పేరుగల, బంధ-
నాత్ - బంధనమునుండి, కేవలం స్వయమేవ - ఒక్క తాను మాత్రమే,
ముముచే - విడువఁబడెను. రాజులకు కుమారోదయాది హర్షాతిరేకము కలిగి-
నప్పుడు కారాగార బద్ధులను విడుచుట యాచారము, సత్పరిపాలకుడైన యతని
రాజ్యమునందు దొంగతనము మొదలయినవి లేకుండుటవలన బద్ధుడై లేక
పోయెను. కనుక ఇక తానొక్కడే పితౄణాం బంధనమునుండి విముక్తిని గాంచెనని-
భావము. ఇచ్చట “ఏష వా అన్యఙ్ఞోయః పుత్రీ” అను శ్రుతి ప్రమాణము.

శ్లో. శ్రుతస్య యాయా దయ మంత మర్భకః

తథా పరేషాం యుధి చేతి పార్థివః,

అవేక్ష్య ధాతో ర్గమనార్థ మర్థపితే

చకార నామ్నా రఘు మాతృసంభవమ్.

21

వ్యాఖ్య: అర్థవిత్ - శబ్దముల యర్థము వెల్లడిగిన వాడైన, పార్థివః -
పుణివీపతియగు దిలీపుడు, అయం అర్భకః - ఈ పిల్లవాడు, శ్రుతస్య -
శాస్త్రముయొక్క, అంతం - పారమును, యాయాత్ - చేరుటకు శక్తుఁడగును,
ఇతి - అను కారణమువలన, ధాతోః - ‘లఘి’ ధాతువునకుగల, గమనార్థం -
గమనమును నర్థమును, అవేక్ష్య - ఎఱిగి, అత్యసంభవం - తన పుత్రుని,
నామ్నా - పేరుచేత, రఘుం - రఘువునుగా (రఘు శబ్దవాద్యునిగా) చకార -
చేసెను. రఘువు అని నామకరణము చేసెననియు అది సార్థక నామధేయమనియు
భావము. “అఘి వఘి లఘి గత్యర్థాః” అను పాణినీయ ధాతుపాఠమునందు చెప్ప
బడిన ‘లఘి’ ధాతువునకు గమనము అర్థము. దానికి ఉజ్జాది సూత్రములచేత
ఉత్పత్తి, రేఫము వచ్చుచేత ‘రఘుః’ అను శబ్దము సిద్ధించును. పదిరోజుల

పురుడు దాటగానే శిశువునకు వామకదళము చేయబలయనని శంఖస్మృతి చెప్పుచున్నది. “అశౌచే తు వ్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధీయతే”.

శ్లో. పితుః ప్రయత్నా తస్మాత్ సమగ్రసంపదః

శుభైః శరీరావయవై ర్దినేదినే,

పుష్పోష వృద్ధిం హరిదశ్వ దీధితే

రనుప్రవేశా దివ బాలచంద్రమాః.

22

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రమువు, సమగ్ర సంపదః - సంపూర్ణ సంపదలుగల, పితుః - తండ్రియొక్క, ప్రయత్నాత్ - ప్రయత్నము వలన, శుభైః - మనోహరములైన, శరీరావయవైః - శరీరముయొక్క అవయవములచేత, హరిదశ్వ దీధితేః - హరిదశ్వ - సూర్యుని యొక్క, దీధితేః - కాంతి యొక్క, అను. ప్రవేశాత్ - ప్రవేశమువలన, బాలచంద్రమాః - బాలచంద్రుడు, ఇవ - వలె, దినేదినే - ప్రతి దినమును, వృద్ధిం - పెరుగుదలను, పుష్పోష - సంతరించుకొనెను. పోషణము వలన రమువు చంద్రునివలె దినదినాభివృద్ధిని పొంది ముద్దులు మూట గట్టుచుండెనని భావము.

శ్లో. ఉమావృషాంకౌ శరజన్మనా యథా

యథా జయంతేన శచీపురందరౌ,

తథా నృపః సాచ సుతేన మాగధీ

ననందతు త్తత్సదృశేన తత్సమా.

23

వ్యాఖ్య: ఉమా వృషాంకౌ - పార్వతీ పరమేశ్వరులు, శరజన్మనా - కుమారస్వామిచేత, యథా - ఏ విధముగా, ననందతుః - సంతోషపడిరో, శచీపురందరౌ - శచీదేవియు ఇంద్రుడును, జయంతేన - జయంతునిచేత, యథా - ఏ విధముగా, ననందతుః - సంతోషపడిరో, తథా - అదేవిధముగా, తత్సమా - ఆ పార్వతీ పరమేశ్వర, శచీ పురందరులతో సమానులైన, సా మాగధీ - ఆ మగధరాజపుత్రియగు సుదక్షిణయు, నృపశ్చ - దిలీపుడును, తత్సదృశేన - అట్లుగా జయంతులతో సమానుడైన, సుతేన - కుమారుడైన రమువుచేత, ననందతుః - సంతోషపడిరి.

శ్లో. రథాంగనామ్నో రివ భావబంధనం
బభూవ యత్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్,
విభక్త మప్యేకగుతేన తత్తయోః
పరస్పరస్యోపరి పర్యచీయత.

24

వ్యాఖ్య: రథాంగనామ్నో ఇవ - చక్రవాకముల జంటకువలె, తయోః - ఆ సుదక్షిణా దిలీపులకు, భావబంధనం - హృదయాకర్షకమైన, పరస్పరాశ్రయమ్ - ఒండొరుల నాశ్రయించిన, యత్రేమ - ఏ ప్రేమ, బభూవ - ఉండెనో, తత్ - ఆ ప్రేమ, ఏకగుతేన - ఒకే కుమారునిచేత, విభక్తమపి - విభజింపబడినను, పరస్పరస్య ఉపరి - ఒకరిమీద నొకరికి, పర్యచీయత - ఎక్కువగా వృద్ధిచెందెను. జలాదిరూపమైన ఒకానొక వస్తువు ఒక యాచారమునందు (పాత్రయందు) ఉంచబడినప్పుడున్న కొలతను, రెండు పాత్రములందు పంచినప్పుడు కోల్పోవును. అట్లే యా దంపతుల కొకరిపై నొగరికిగల ప్రేమ విభక్తమై కుమారునియందుఁ బ్రవేశించినది కనుక తగ్గవలెను. కాని అట్లు తగ్గక యింకను వృద్ధిచెందినది. ఇది చమత్కారము. అనగా “నీవలన నాకింత చక్కని కుమారుఁడు కలిగెఁగదా!” యని దిలీపుడును, అట్టి భావముతోనే సుదక్షిణయు, కృతజ్ఞతాపూర్వకమును, పుత్ర దర్శనోద్దిపితమును నగు ప్రేమను పరస్పరము పెంచుకొని యానందించిరిని తాత్పర్యము.

శ్లో. ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితం వచో
యయా తదీయా మవలింబ్య చాంగులిమ్,
అభూచ్ఛ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా
పితు ర్ముదం తేన తతాన సోఽర్చకః.

25

వ్యాఖ్య: సః అర్చకః - ఆశువు, ధాత్ర్యా -దాదిచేత, ప్రథమోదితం - మొదట పలికింపబడిన, వచః - మాటను, ఉవాచ - పలికెను, తదీయాం - అదాదిదియైన, అంగులిం - వ్రేలిని, అవలింబ్య - పట్టుకొని, యయాచ - నడచెను గూడ, ప్రణిపాత శిక్షయా - ప్రణిపాత - నమస్కారము యొక్క, శిక్షయా - నేర్పుటచేత, నమ్రః - నమస్కరించు వాఁడు, అభూచ్ఛ - అయ్యెను గూడ, తేన - ఇట్టి యభివృద్ధిచేత, పితుః - తండ్రికి, ముదం - సంతోషమును, తతాన -

ఎక్కువచేసెను, ఆ పిల్లవాడు దాది పలికించిన మాటలు పలుకుచును, ఆమె వ్రేలు పట్టుకొని నడచుచును, పెద్దలకు నమస్కరించుచును దిలీపునికి మిక్కిలి సంతోషమును గూర్చెనని భావము.

శ్లో. త మంక మారోప్య శరీరయోగజైః

సుఖై ర్నిషించంత మివామృతం త్వచి,

ఉపాంత సంపీలిత లోచనో నృపః

చిరాత్ సుతస్పర్శ రసజ్ఞతాం యయా.

26

వ్యాఖ్య: శరీరయోగజైః - శరీర స్పర్శవలన కలిగిన, సుఖైః - సుఖములచేత, త్వచి - చర్మేంద్రియమునందు, అమృతం - అమృతమును, నిషించంతంశవ - చిలుకరించుచున్నట్లున్న, తం - ఆ పుత్రుని, అంకం - తొడను, ఆరోప్య - ఎక్కించుకొని (తొడమీద నెక్కించుకొని), ఉపాంత సమ్మీలిత. లోచనః - ఉపాంత - తుదితెప్పలచేత, సమ్మీలిత - మూయబడిన, లోచనః - కన్నులుగల వాడగుచు, నృపః - దిలీపుడు, చిరాత్ - చాలాసేపు, సుతస్పర్శ రసజ్ఞతాం - పుత్రస్పర్శ రసాస్వాదమును, యయా - పొందెను. 'చిరాత్' అను పదమునకు బహుకాలమునకు అని యర్థము చెప్పినచో, దిలీపునికి బహుకాలమునకు సంతానము కలిగినది కనుక యంతకాలమునకు పుత్రగాత్ర పరిష్కరంగ సుఖమెట్టిదో తెలిసి యానందరస నిమగ్నుడయ్యెనను భావముగూడ సిద్ధించును.

శ్లో. అమంస్త చానేన పరార్థ్య జన్మనా

స్థితే రభేత్తా స్థితిమంత మన్వయమ్,

స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యవర్తినా

పతిః ప్రజానా మివ సర్గ మాత్మనః.

27

వ్యాఖ్య: స్థితేః రభేత్తా - మర్యాదాపాలకుడైన - ఆ దిలీపుడు, పరార్థ్యః జన్మనా - ఉత్కృష్టమైన జన్మముగల, అనేన - ఈ రముపుచేత, అన్వయం - వంశము, ప్రజానాం పతిః - బ్రహ్మ. గుణాగ్ర్యవర్తినా - గుణ - సత్త్వరజస్తమో గుణములలో, అగ్ర్య - మొదటిదియైన సత్త్వ గుణముచేత, వర్తినా - నడచునట్టి, స్వమూర్తిభేదేన - తన యవతారమైన విష్ణుపుచేత, ఆత్మనః - తన.

యొక్క, సర్గంశవ - సృష్టివివర, స్థితిమంతం - ప్రతిష్ఠావంతమైన దానినిగా, అమంత - తలచెను (తన వంశము నిలచినట్లు భావించెను). సృష్టికర్త తన సృష్టిలో సత్వగుణ ప్రధానమైన విష్ణురూపమున తానే యవతరించుటచేత సృష్టి మర్యాద ప్రతిష్ఠావంతమైనట్లు భావించినరీతిగా, దిలీపుఁ డుత్తమోత్తమ జన్మగల యా పుత్రునిచేత తన వంశమర్యాద సుస్థిరమైనట్లు భావించెనని యభిప్రాయము.

శ్లో. స వృత్తచూల శ్చలకాకపక్షకై

రమాత్యపుత్రైః సవయోభి రన్వితః,

లిపే ర్యథావద్గ్రహణేవ వాఙ్మయం

సదీముఖేనేవ సముద్ర మావిశత్.

28

వ్యాఖ్య: వృత్తచూలః - కడచిన చూడాకర్మగల (పుట్టువెంట్రుకలు తీసి జుట్టు పెట్టఁబడిన) సః - ఆ రఘువు, చలకాకపక్షకైః - కదలి యాడుచున్న పిల్లజుట్లు కలవారును, సవయోభిః - స్నేహితులునగు, అమాత్య పుత్రైః - మంత్రుల కుమారులతో, అన్వితఃసన్ - కలిసినవాడగుచు, లిపేః - ఏబదిసంఖ్య గల అకారాదిక్షకారాంత వర్ణములయొక్క, యథావద్గ్రహణేన - ఉన్నది యున్నట్లు గ్రహించుటచేత, వాఙ్మయం - శబ్దజాతమును, సదీముఖేన ఇవ - సదీద్వారమున, సముద్రమివ - సముద్రమునువలె, ఆవిశత్ - ప్రవేశించెను. మొసలి మొదలగు జంతువులు నదిద్వారా సముద్రమునందు ప్రవేశించినట్లు రఘువు పంచాశద్వర్ణాత్మికమైన మాతృకద్వారా వాఙ్మయ సముద్రమున సులభముగాఁ బ్రవేశించెను. పరమాలను నేర్చుకొని విద్యలో ప్రవేశించెనని భావము.

శ్లో. అథోపసీతం విధివ ద్వివశ్చితో

వినిన్యై రేనం గురవో గురుప్రియమ్,

అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవు రత్రతే

క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి.

29

వ్యాఖ్య: అథ - అనంతరము (మనుప్రోక్తమైన గర్భైకాదశ వతసరము నందు - పదకొండవయేట) విధివత్ - శాస్త్ర ప్రకారముగా, ఉపసీతం - ఉపనయ సము చేయఁబడి నట్టియు, గురుప్రియం - గురువులకు ప్రేమ పాత్రుఁడు నగు,

ఏనం - ఈ రఘువును, వివశ్చితః - విద్వాంసులగు, గురవః - గురువులు.
 వినిన్యః - శిక్షించిరి (విద్యల నభ్యసంపఁ జేసిరి). తే - ఆ గురువులు, అత్ర -
 ఈ రఘువునందు, అవంధ్య యత్నాశ్చ - సఫల ప్రయత్నము గలవారును, బభూ-
 వుః - అయిరి ; హి - అదియట్లే యగును, క్రియా - విద్యా శిక్షణము, వస్త్రావ-
 హితా - వస్త్ర - అర్హుడగు విద్యార్థియందు, ఉపహితా - ప్రయోగింపఁబడి-
 నదియై, ప్రసీదతి - ఫలించును. రఘు కుమారునికి గురువులు బోధించిన విద్యలు
 చక్కగా వచ్చుచుండెను. వారు సఫలప్రయత్ను లగుచుండిరి. ఇచ్చట క్రియా-
 శబ్దమునకు 'శిక్ష' అర్థము, "క్రియాహి ద్రవ్యం వినయతి నా ద్రవ్యమ్" అని కౌటి-
 ల్యార్థ శాస్త్రము. చదువు వచ్చుటకు స్వభావసిద్ధమైన పాత్రతకావలయునని కౌటిల్య-
 మతము.

శ్లో. ధియః సమగైః స గుణై రుదారధీః

క్రమా చ్చతస్ర శ్చతురర్ణవోపమాః,

తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి

ర్దిశో హరిద్భి ర్హరితా మివేశ్వరః.

90

వ్యాఖ్యః ఉదారధీః - ఉత్కృష్టబుద్ధిగల, సః - ఆ రఘువు, సమగైః -
 సంపూర్ణములైన, ధియఃగుణైః - బుద్ధియొక్క గుణములచేత, చతురర్ణవోపమాః -
 నాలుగు సముద్రములతో సమానమగు, చతస్రః - నాలుగైన, విద్యాః - "ఆస్మి-
 క్షకీ, త్రయా, వార్తా, దండనీతి" యను విద్యలను, హరితాం - దిక్కులకు,
 ఈశ్వరః - ప్రభువైన సూర్యుడు, పవనాతిపాతిభిః - గాలికన్నను ముందు పరు-
 గెత్తనట్టి, హరిద్భిః - తన గుఱ్ఱముల చేత, చతస్రః దిశఃఇవ - నాలుగు దిక్కు-
 లనువలె, క్రమాత్ - వరుసగా, తతార - దాతెను (నేర్చెనని యర్థము), రఘు-
 కుమారుడు, కుశ్రూష, శ్రవణం, గ్రహణం, ఊహోబోహలు, అర్థవిజ్ఞానము,
 తత్త్వజ్ఞానము అను ధీగుణములు కలవాడై వానిచేత సముద్రోపమానములైన చతు-
 ర్విద్యలను, సూర్యుఁ డతివేగముగల తన గుఱ్ఱములచేత సువిశాలములైన దిక్కుల
 నధిగమించినట్లధిగమించెనని భావము.

శ్లో. త్వచం స మేధ్యాం పరిధాయ రౌరవీం

అశిక్షతాన్త్రం పితు రేవ మంత్రవత్,

న కేవలం తద్గురు రేకపార్థివః

ఊతావభూ దేక ధనుర్దరోఽపి సః.

31

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘువు. మేధ్యం - పరిశుద్ధమైనదియు, రౌరవం - మహాకృష్ణ మృగమునకు సంబంధించిన (నల్లని మగజింకదియగు) త్వచం - చర్మమును. పరిధాయ - ధరించి, మంత్రవత్ - సమంత్రకమైన, అత్తం - ఆగ్నేయాది అత్తజాతమును, పితృపిత - తండ్రి వలననే. అశిత - నేర్చుకొనెను. తద్గురుః - అతని తండ్రియైన దిలీపుడు, ఏకపార్థివః కేవలం - ఏక - అద్వితీయుడైన, పార్థివః కేవలం - రాజమాత్రమే, న - కాదు, ఊతౌ - భూమిమీదు, సః - అతడు, ఏక ధనుర్దరః అపి - అద్వితీయుడైన విలుకాడును, అభూత్ - అయియుండెను. దిలీపుడు అద్వితీయుడైన చక్రవర్తియే కాక అసాధారణ ధనుర్దరుడు నగుటచేత నతనివద్దనే రఘువు శస్త్రాస్త్ర విద్యలను నేర్చెనని భావము. బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య బ్రహ్మచారులు క్రమముగా గృష్టాజిన, రౌరవాజిన, మేషచర్మములను ధరింప వలయుననియు, శణ్ణమేమాది వస్త్రములను (నారబట్టలను, పట్టువస్త్రములను) సైతము ధరింపవచ్చుననియు మనువుచెప్పెను.

శ్లో. మహాఊతాం వత్సతరః స్పృశన్నివ

ద్విపేంద్రభావం కలభః శ్రయన్నివ,

రఘుః క్రమాత్ యౌవనభిన్న శైశవః

పుషోష గాంభీర్యమనోహరం వపుః.

32

వ్యాఖ్య: రఘుః - రఘువు, క్రమాత్ - వరుసగా, యౌవనభిన్న శైశవః - సన్ - యౌవన - పడుచుదనముచేత, భిన్న - తొలగింపబడిన, శైశవః సన్ - శిశుత్వము గలవాడగుచు, మహాఊతావం - మహావృషభత్వమును, స్పృశన్ - తాకుచున్న (ప్రొందుచున్న), వత్సతరః ఇవ - కోడెదూడవలెను, ద్విపేంద్రభావం - మహాగజత్వమును, శ్రయన్ - ఆశ్రయించుచున్న, కలభః ఇవ - ఏనుగుపిల్లవలెను, గాంభీర్యేణ - లోతైన హృదయముచేత, మనోహరం - అందమైన, వపుః - దేహమును, పుషోష - పెంచెను. రఘువుదేహము, బాల్యమునుండి తారుణ్యమునందు ప్రవేశించెనని భావము.

శ్లో. అథాస్య గోదానవిధే రసంతరం
 వివాహదీక్షాం నిరవర్తయ ద్గురుః,
 నరేంద్రకన్యా స్త మవాప్య సత్పతిం
 తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః.

333

వ్యాఖ్య: అథ - అనంతరము, గురుః - తండ్రి, అన్య - ఈ రఘువునకు, గోదానవిధే - కేశాంతమను సంస్కారముయొక్క, అనంతరం - తరువాత, వివాహదీక్షాం - వివాహదీక్షను, నిరవర్తయత్ - జరిపించెను, అథ - ఆ తరువాత, నరేంద్రకన్యాః - రాజకన్యకలు, తం - ఆ రఘువును, దక్షసుతాః - దక్ష ప్రజాపతి కుమార్తెలైన రోహిణి మొదలగువారు, తమోనుదం ఇవ - చంద్రునిని, వలె, సత్పతిం - మంచి మగనిని, అవాప్య - పొంది, అబభుః - చక్కగా ప్రకాశించిరి. “రాజానో బహువల్లభాః” అను న్యాయమున నతని కనేక కన్యలతో వివాహము జరిగెనని భావము. ‘గావో లోమాని కేశాదీయంతే ఖండ్యంతే అస్మిన్ ఇతి గోదానం’ గాః (గో) అను శబ్దము వుంలింగమైనప్పుడు సూర్యుడు, వృషభము, ఒకానొకక్రతువు (గోదానం), ఋషి అని యర్థములు. స్త్రీ లింగమైనప్పుడు దిక్కు, భారతి, భూమి, కామధేనువు అని యర్థములు. ‘గో’ శబ్ద ముభయలింగమైనప్పుడు నల్లరఘు, వజ్రము, జలము, కిరణము, చూపు, బాణము, కేశము (వెంట్రుక) అర్థములని కేశవనిఘంటువు. ఈ గోదానకర్మ బ్రాహ్మణునికి పదహారవ సంవత్సరము నందును, క్షత్రియునికి ఇరువది రెండవ సంవత్సరమునందును జరుగవలెనని, మనువు చెప్పెను. ‘తమోనుదం’ అనుపదము రఘువునకుఁ గూడ నన్వయించును. తన యజ్ఞానమును (తమస్సును) విద్యలచేత పోగొట్టుకున్నట్టి వాడని యర్థము.

శ్లో. యువా యుగవ్యాయత బాహు రంసలః

కవాటవతాః పరిణద్ధ కంధరః,

వపుః ప్రకర్షా దజయ ద్గురుం రఘు

స్తథాపి నీచై ర్వి నయా దదృశ్యత.

334

వ్యాఖ్య: ఇత రఘువుయొక్క యౌవరాజ్య యోగ్యతను గురించిన వర్ణనము: యువా - యువకుండును, యుగవ్యాయత బాహుః - యుగ - కాడిమాను,

చలె, వ్యాయత - సుదీర్ఘములైన, (ఎత్తైన భుజములు గలవాడు). కవాటపక్షి - తలుపులపంటి విశాలమైన వక్షస్థలము గలవాడును, పరిజర్థ కంధరః - విశాలమైన మెడ కలవాడును అగు, రఘుః - రఘువు, వపుఃప్రకర్షాత్ - శరీరాధిక్యము వలన, గురుం - తండ్రిని, అజయత్ - జయించెను, తథాపి - అట్లయ్యెను, వినయాత్ - నమ్రతవలన, నీచైః - చిన్నవాడుగా, అదృశ్యత - కనబడెను. యౌవన మద విలసితుడై యుండెననియు, దీర్ఘ జాహ్నువులతోను, విశాలమైన వక్షస్థలముతోను, గాంభీర్యముతోను చూడముచ్చటగా నుండెనని భావము.

శ్లో. తతః ప్రజానాం చిర మాత్మనా ధృతాం

నితాంతగుర్వీం లఘుయిష్యతా ధురం,

విసర్గ సంస్కారవిసీత ఇత్యసౌ

స్వపేజ చక్రే యువరాజ శబ్దభాక్.

౩5

వ్యాఖ్య: తతః - తరువాత, ఆత్మనా - తనవేత, చిరం - బహుకాలము, ధృతాం - ధరింపఁ బడినదియు, నితాంతగుర్వీం - మిక్కిలి బరువైనదియు నగు, ప్రజానాం - ప్రజలయొక్క, ధురం - భారమును (ప్రజాపాలన భారమును), లఘుయిష్యతా - చలకనచేసుకోఁ దలచుచున్న, స్వపేజ - దిలీప మహారాజుచేత, అసౌ - ఈ రఘువు, విసర్గ సంస్కారవిసీతః - విసర్గ - స్వభావముచేతను, సంస్కార - శాస్త్రజివిత వాసనచేతను, విసీతః - నమ్రుడు, ఇతి - ఇట్లని, యువరాజ శబ్దభాక్ - యువరాజ శబ్దవాచ్యుడుగా, చక్రే - చేయఁబడెను. దిలీపుడు రఘువును యువరాజుగాఁజేసి తన భారమును తగ్గించుకొనఁ దలచినవాడై యతనికి యౌవరాజ్య పట్టాభిషేకమును జేసెను. వినయము : 'స్వాభావికము, కల్పితము' అని రెండువిధములు. రఘువు ఉభయ సంపన్నుడు కనుక "విసీత మౌరసం పుత్రం యౌవరాజ్యేభిషేచయేత్" అను కామందక వచనానుసారముగా రఘువును యువరాజునుగాఁ జేసెనని భావము.

శ్లో. నరేంద్ర మూలాయతనా దనంతరం

తదాస్పదం శ్రీ ర్యువరాజ సంజ్ఞితమ్,

అగచ్ఛ దంశేన గుణాభిలాషిణి

నవావతారం కమలాది వోత్పలమ్.

౩6

వ్యాఖ్య: గుణాభిలాషిణీ - గుణములను అభిలషించునట్టి, శ్రీః - రాజ్య
లక్ష్మి (పద్మముల నాశ్రయించు కాంత్యధిదేవతయు), నరేంద్రమూలాయతనాత్ -
నరేంద్ర - దిలీపుఁడను, మూలాయతనాత్ - ప్రధాన స్థానమునుండి, అనంతరం -
సన్నిహితమును, యువరాజ సంజ్ఞితం - యువరాజును పేరుగలదియు నగు, తదా
స్పదం - ఆ రఘువు అనేడు తనస్థానమును, కమలాత్ - బహుకాలముక్రింద
పుట్టిన కమలమునుండి, నవావతారం - క్రొత్తగా ఉదయించిన, ఉత్పలమివ -
తలువనువలె, అంశేన - భాగముచేత, అగచ్ఛత్ - చేరెను, పగటి వేళయందు
కమలమునందుండి యుండి వివిగిన పద్మశ్రీ సాయంత్రమీనందు క్రొత్తగా విచ్చిన
తలువయందు మక్కువను జూపినట్లు, దిలీపునియందుఁ జిరకాలఘ్న వసించిన రాజ్య
లక్ష్మి యువకుడైన రఘువును మక్కువతో జేరెనని యభిప్రాయము. శ్రీలు
సహజముగా యువకునియం దనురక్త లగుదురుగదా! కమలమునుండి యుత్పల
మును పద్మశ్రీ చేరినట్లు చెప్పిన యువమానమువలన దిలీపుడు సూర్యునివంటి
వాఁడనియు, రఘువు చంద్రునివంటి వాఁడనియు, చంద్రోదయ సమయమునకు
సూర్యుఁడు వృద్ధుఁడయ్యెననియు, 'అంశేన' అనుటచేత సూర్యాంశ చంద్రునిలో
నుండుటచేత రాజ్యలక్ష్మి అవ్యభిచారిణి యనియు ధ్వనింపదున్నది. కాళిదాసు చెప్ప
నట్టి ఉపమానము ఉపమేయమున కెంతటి యాధిక్యమును జేకూర్చవలయునో
యంతటి యాధిక్యమును జేకూర్చును. కనుకనే 'ఉపమా కాళిదాసస్య' అన్నాడు
విజ్ఞాలు.

శ్లో. విభావసుః సారథినేవ వాయునా
ఘన వ్యపాయేన గభస్తిమా నివ
బభూవ తేనా తితరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః.

97

వ్యాఖ్య: సారథినా - సహాయభూతుడైన, వాయునా - వాయువుచేత,
విభావసుః ఇవ - అగ్నివలెను, ఘన వ్యపాయేన - శరత్పమయముచేత (ఘన -
మేఘము, దాని వ్యపాయము వినాశము. మేఘములు తొలఁగి పోవుటయే శరత్తు)
గభస్తిమాన్ ఇవ - సూర్యునివలెను, కటప్రభేదేన - గండ్డనలము పగిలి పుడుము
ప్రవించుటచేత, కరీఇవ - ఏనుగువలెను, పార్థివః - రాజు (దిలీపుడు) తేన -
సహాయభూతుడైన ఆ రఘువుచేత. అతితరాం - ఎక్కువగా, సుదుస్సహః -

నహనశీలుఁడు, బభూవ - అయ్యెను. యవరాజైన రమువు తోడ్పడుచుండుట చేత ప్రజాపాలనాది క్షేత్రమును దిలీపుఁడు సులభముగా నహించుచు హాయిగా నుండెనని భావము.

శ్లో. నియుజ్య తం హోమతురంగ రక్షణే

ధనుర్ధరం రాజసుతై రనుద్రుతమ్.

అపూర్ణ మేకేన శతక్రతూపమః

శతం క్రతూనా మపవిష్ను మావ సః.

389

వ్యాఖ్య: శతక్రతూపమః - ఇంద్రుడు ఉపమానముగాఁ గల, సః - ఆ దిలీపుడు, రాజసుతైః - పెక్కు రాజకుమారులచేత, అనుద్రుతం - వెంబడింపం బడినవాఁడును, ధనుర్ధరం - ధానుష్కుఁడునైన, తం - ఆ రమువును, హోమ తురంగ రక్షణే - యజ్ఞాశ్వ రక్షణమునందు, నియుజ్య - నియోగించి, ఏకేన - ఒకే అశ్వమేధముచేత మాత్రమే, అపూర్ణం - తక్కువగానున్న, క్రతూనాం - అశ్వమేధయాగము యొక్క, శతం - నూరింటిని, అపవిష్ను - విష్ణుములు తొలఁగునట్లుగా, అవ - పొందెను. రమువు యాగాశ్వములను వెంబడించి దిగ్విజయమును సాధింపఁగా, దిలీపుఁడు తొంబది తొమ్మిది అశ్వమేధ యాగములను పూర్తి చేసెనని భావము. “శతం వై తుల్య రాజపుత్రా దేవా ఆకాపాలాః” అను శ్రుతి ననుసరించి రము సహాయార్థము రాజపుత్రశతమును బంపెను.

శ్లో. తతః పరం తేన మఖాయ యజ్ఞనా

తురంగ ముత్సృష్ట మనర్గలం పునః,

ధనుర్భృతా మగ్రత ఏవ రక్షిణాం

జహోర శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః.

390

వ్యాఖ్య: తతఃపరం - తొంబది తొమ్మిది క్రతువులు చేసిన పిమ్మట; యజ్ఞనా - యజ్ఞకర్తయైన, తేన - ఆ దిలీపునిచేత, పునః - మరల, మఖాయ - యాగము చేయుటకొఱకు, ఉత్సృష్టం - విడువబడినదియు, అనర్గలం - అవ్యాహతమైన స్వేచ్ఛాగఘనముగల, తురంగం - గుఱ్ఱమును, ధనుర్భృతాం - రక్షిణాం - దానిని రక్షించుచున్న విలుకాండ్రయొక్క, అగ్రతః ఏవ - ఎదుటనే,

శక్రః - ఇంద్రుడు, గూఢ విగ్రహః - కనఁబడని శరీరము గలవాఁడగును
జహర కిల - అవహరించెనటః శతతమాశ్వమేధమునకై విడువఁబడిన గుఱ్ఱమును
రక్షకుల యెదుటనే ఇంద్రుడు గూఢముగా నవహరించెను. “అపర్యావర్త
యంతోఽశ్వ మనువరంతి” అను అసస్తంబ స్మృతివలన యాగాశ్వము, దాని
యిష్టమువచ్చిన రీతిగా ముందునకు వెళ్లుచుండగా రక్షకులు దానివెంట వెళ్లవలసినదే
కాని, దానిని యిటునటు మలుపరాదు కనుక నది యనర్థలముగా వెళ్లుచుండినది.

శ్లో. విషాద లుప్త ప్రతిపత్తి విస్మితం

కుమారనైన్యం సవది స్థితంచ తత్,

వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛ యాగతా

శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ.

40

వ్యాఖ్యః తత్ - ఆ రమువునకు సంబంధించిన, నైన్యం - నైన్యము,
సవది - అక్షణమునందు, విషాదలుప్త ప్రతిపత్తి - విషాద - మనోభంగ రూప
మైన దుఃఖముచేత, లుప్త - లోపించిన, ప్రతిపత్తి - కర్తవ్య జ్ఞానము గలదియై
(దీమియుఁ దోచనిదియై), విస్మితం - ఆకస్మికమైన అశ్వనాశమున కాశ్చర్యము
గలదియగుచు, స్థితం - నిలచిపోయినది, అథ - తరువాత, శ్రుతప్రభావా -
ప్రసిద్ధ ప్రభావముగలదియు, యదృచ్ఛయా - స్వేచ్ఛచేత, ఆగతా - వచ్చినదియు,
నందినీ - నందినియను పేరుగల, వసిష్ఠధేనుశ్చ - వసిష్ఠుని గోవు, దదృశే -
కనఁబడెను. గుఱ్ఱము ఉన్నదున్నట్లు మాయమగుటచేత రమువు, అతని నైన్యమును
అశ్చర్య చకితులైరి. ఇంతలో నక్కడ నందినీ ధేనువు సాక్షాత్కరించెను. రెండు
‘చ’ కారములు, నైన్యము స్తబ్దమగుటయు, నందినీ ధేనువు సాక్షాత్కరించుటయు
అవిలంబముగా జరిగినవి అని తెలుపుటకు బ్రయోగింపబడినవి. రమువు తన
యనుగ్రహము వలన పుట్టినవాడు కనుక సహాయపడుటకు నందిని వచ్చెను.

శ్లో. తదంగ నిష్క్యంద జవేర లోచనే

ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృతః సతామ్,

అతీంద్రియేష్వ పుష్పపన్న దర్శనో

బభూవ భావేషు దిలీప నందనః.

41

వ్యాఖ్య: సతాం - సత్పురుషులకు, పురస్కృతః - ముందున్న వాడైన (సత్పురుషాగ్రణీయైన అని యర్థము), దిలీప నందనః - రఘురాజు, పుణ్యేన - పవిత్రమైన. తదంగ నిష్కంధజలేన - తత్ - ఆ నందినీ ధేనువుయొక్క, అంగ శరీరమునుండి, నిష్కంధ - స్రవించిన - జలేన - జలముచేత (ఆ నందినీ ధేనువు యొక్క మూత్రముచేత), లోచనే - కన్నులను, ప్రమృజ్య - తుడుచుకొని, అతీంద్రియేషు - నేత్రాదులైన యింద్రియములకు గోచరింపని, భావేషు, అపి వస్తువులయందు సైతము, ఉపపన్న దర్శనః - సంభవించిన సాక్షాత్కార శక్తిగల వాడు (ఇతరుల దృష్టికి కనపడని వస్తువులను జూడగల శక్తి గలవాడు) బభూవ - అయ్యెను. అట్లువచ్చిన నందినీధేనువు మూత్రముచేత కన్నులు తుడుచుకొనగా రఘువునకు అందఱికి గనపడని వస్తువులను తాను చూడగల శక్తి వచ్చెను.

శ్లో స పూర్వతః పర్వతపక్ష శాసనం

దదత్స దేవం నరదేవ సంభవః,

పునఃపునః సూత నిషిద్ధ చావలం

హరంత మశ్వం రథరశ్మి సంయతమ్.

42

వ్యాఖ్య: నరదేవ సంభవః - రాజకుమారుడైన, సః - ఆ రఘువు, పునః పునః - మాటిమాటికిని, సూత నిషిద్ధచావలం - సూత - సారథిచేత, నిషిద్ధ - నివారింపబడిన, చావలం - ఔద్ధత్యము గలదియు (ఇటునటు లాగుచు నెగిసిపోఁ బోవుచున్నట్టిదియు), రథరశ్మి సంయతం - రథముయొక్క పగములచేత కట్టి వేయబడినదియు నగు, అశ్వం - గుఱ్ఱమును, హరంతం - అపహరించుక పోవుచున్న, పర్వత పక్షశాసనం - పర్వత - పర్వతములయొక్క, పక్ష - తెక్కలను, శాసనం - నటికి వేయవట్టి, దేవం - దేవతా రూపుడగు పురుషుని (ఇంద్రునిని) పూర్వతః - తూర్పుదిక్కునందు, దదత్స - చూచెను. యాగాశ్వము మొండికెత్తి యెగురుచున్నను దానిని రథమునకు గట్టించి యపహరించుక పోవుచున్న యింద్రుడు తూర్పుదిశయందు రఘువునకు గానవచ్చెను.

శ్లో. శతై స్త మృత్యా మనిమేషవృత్తిభిః

హరిం విదిత్వా హరిభిశ్చ షాజిభిః.

అవోచ దేనం గగనస్పృశా రఘుః

స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయన్నివ.

43

వ్యాఖ్య: రఘుః - రఘుమహారాజు, తం - గుఱ్ఱము నపహరించుకొని, జోవుచున్న యాతనిని, అనిమేష వృత్తిః - తెప్పలు వ్రాచ్చుకుండునవి యైన, అజ్ఞంశతైః - కన్నులయొక్క శతములచేతను (నహస్ర నేత్రములచేత), హరి. ఖి - అకువచ్చని రంగుగలవియైన, వాజిభిశ్చ - గుఱ్ఱముల చేతను, హరిం - ఇంద్రునిగా, విదిత్వా - తెలిసికొని, ఏనం - కనబడుచున్న ఆ యింద్రుని, గగన. స్పృశా - ఆకాశమును తాకునదియు, ధీరేణ - గంభీరమైనదియు నగు, స్వరేణ. నివ - ధ్వనిచేతనే, నివర్తయన్ ఇవ - వెనుకకు మరలించుచున్న వాడువలె, అవోచత్ - పలికెను (ఉచ్చైః స్వరముతో పలికెనని యర్థము) రఘువు నహస్ర. నేత్ర హరిదశ్వాది చిహ్నములచేత యింద్రుని గుర్తించి పెద్దగా నరచుచు పలికెనని భావము.

శ్లో. మఖాంశభజాం ప్రథమో మనీషిభి

స్త్వ మేవ దేవేంద్ర ! సదా నిగద్యసే,

అజస్ర దీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః

క్రియాః పూతాయ కథం ప్రవర్తసే ?

44

వ్యాఖ్య: హే దేవేంద్ర - ఓ దేవేంద్రుడా! మనీషిభిః - విద్వాంసులచేత, త్వమేవ - నీ వొకండవే, మఖాంశభజాం - యజ్ఞ భాగములను అనుభవించు వారిలో, ప్రథమః - మొదటివాడవుగా, సదా - ఎల్లప్పుడును, నిగద్యసే - చెప్పుచుండువు, (తథాపి - అట్లయ్యును) అజస్రదీక్షా ప్రయతస్య - అజస్ర - నిత్యమును, దీక్షా - యజ్ఞదీక్షయందు, ప్రయతస్య - వియమితుడైన, మద్గురోః - మో తండ్రీయొక్క, క్రియా విపూతాయ - క్రతు విశమును చేయుటకు, కథం - ఎట్లు, ప్రవర్తసే - పోతుకొనుచున్నావు? ఓ దేవేంద్రా! నీవు యజ్ఞభోక్తవు, యజ్ఞమునందలి హవిర్భాగమును ప్రప్రథమము స్వీకరించునట్టి నీవు నిరంతరముగా యజ్ఞదీక్షితుడై యున్న మా తండ్రీయోగమునే యేల భంగపరచ దలచితివి? అది. నీకే నష్టముకదా! అని ప్రశ్నించెను.

శ్లో. త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విషః

త్వయా నియమ్యా నను దివ్యచతుషా

స చేత్స్వయం కర్మసు ధర్మచారిణాం

త్వ మంతరాయో భవసి చ్యుతో విధిః.

45

వ్యాఖ్య: త్రిలోకనాథేన - ముల్లోకములకును ప్రభుఁడ వైనట్టియు, దివ్య
చక్షుషా - అతీంద్రియ వస్తుదర్శనము చేయఁగల వాఁడవునైన, త్వయా - నీ చేత,
మఖద్విషః - క్రతు విఘాతకులు, సదా - ఎల్లప్పుడును, నియమ్యానను - శిక్షింపఁ
దగిన వారుకదా! సః త్వం - అట్టి నీవు, ధర్మచారిణాం - ధర్మము నాచరించువారి
యొక్క, కర్మసు - క్రతువులయందు, స్వయం - స్వయముగా (నీవే), అంత
రాయం - విఘ్నము, భవసిచేత్ - అగుదువేని, విధిః - అనుష్ఠానము, చ్యుతః -
నష్టమైనట్టిదే. త్రిలోకనాథుఁడవైన నీవు యజ్ఞవిఘాతకులను శిక్షింప వలసిన వా
ఁడవు. అట్టి నీవే యజ్ఞాచరణమునకు విఘ్నమును జేతువేని లోకమునందు సత్క
ర్మయే నశించిపోవునని యనెను.

శ్లో. త దంగ మగ్ర్యం మఘవన్ ! మహాగ్రతో

రముం తురంగం ప్రతిమోక్తు మర్హసి,

పథః శ్రుతే ర్దర్శయితార ఈశ్వరా

మలీమసా మాదదతే న పద్ధతిమ్.

46

వ్యాఖ్య: హేమఘవన్ - ఓ యింద్రుడా! తత్ - పైఁజెప్పిన కారణము
వలన, మహాగ్రతోః - అశ్వమేధ యాగమునకు, అగ్ర్యం - ప్రప్రథమమైన,
అంగం - సాధనముగు, అముంతురంగం - ఈ గుఱ్ఱమును, ప్రతిమోక్తుం - వెను
కకు విడుచుటకు (తిరిగి నాకిచ్చివేయుటకు), అర్హసి - తగుదువు, (ఎందుకనగా)
శ్రుతేః - వేదముయొక్క, పథః - మార్గములను, దర్శయితారః - చూపించువా
రగు (సన్మార్గదర్శకులైన) ఈశ్వరాః - గొప్పవారు, మలీమసాం - మలినమైన,
పద్ధతిం - మార్గమును, న ఆదదతే - స్వీకరింపరు. (చెడ్డమార్గమున నడువరని
యర్థము) వేదవేత్తవైన నీవిట్లు చేయుట తగదుగనుక నా గుఱ్ఱమును నాకిచ్చి
వేయుము.

శ్లో. ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం

వచో నిశమ్యాధిపతి ర్దివౌకసాం,

నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః

ప్రచక్రమేచ ప్రతివక్తు ముత్తరమ్.

47

వ్యాఖ్య: ఇతి - ఇట్లు, రఘుణా - రఘుమహారాజు చేత, సమీరితం - పలుకబడిన, ప్రగల్భం వచః - ప్రౌఢమైన వచనమును, విశమ్య - విని, దివో కసాం - స్వర్గవాసులకు, అధిపతిః - ప్రభువైన దేవేంద్రుడు, సవిస్మయః - ఆశ్చర్యము కలవాడగుచు, రథం - తన రథమును, నివర్తయామాస - వెనుకకు మరల్చెను, ప్రతివక్తుం - బదులుపలుకుటకు, ప్రచక్రమేచ - ప్రారంభించెను గూడ. రఘుమహారాజు మాటల కాశ్చర్యచకితుడైన యింద్రుడు తన రథమును వెనుకకు మరల్చి ఇట్లు పలుకదొడగెను.

శ్లో. య దాత్త రాజన్యకుమార! త త్తథా
యశస్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః, P-1

జగత్ప్రకాశం త దశేష మిజ్యయా

భవద్గురు రంఘయితం మమోద్యతః.

48

A.C.C.NO. 12001

వ్యాఖ్య: హే రాజన్యకుమార - ఓ క్షత్రియ యువకుడా! యత్ - ఏ వాక్యమును, అత్థ - పలుకుచున్నావో, తత్తథా - అదియట్లే (సత్యమే), తు - కానీ, యశోధనైః - కీర్తియే ధనముగాగల మావంటి వారిచేత, పరతః - శత్రువునుండి, యశః - కీర్తి, రక్ష్యం - కాపాడదగినట్టిది (ఇతరుల బారినిఁ బడనియక మా కీర్తిని మేము రక్షించుకొనుట యవసరము), భవద్గురుః - నీ తండ్రియగు దిలీపుడు, జగత్ప్రకాశం - లోక ప్రసిద్ధమైయున్న, అశేషం - సర్వ మైన, మమ - నాయొక్క, తత్ - ఆ కీర్తిని (ఆ నాకీర్తియంతటినీ), ఇజ్యయా - యాగముచేత, లంఘయితం - అతిక్రమించుటకు, ఉద్యతః - ఉద్యుక్తుడై యున్నాడు. ఓయి! నీవు చెప్పునది సత్యమే. కాని మీ తండ్రి నూరుయజ్ఞములు పూర్తిచేసి నాకున్న “శతక్రతు” బిరుదమును, కీర్తిని రూపుమాపుటకు ప్రయత్నించుచున్నాడు. మరి నా కీర్తిని నేను రక్షించుకొనవలదా? యని యింద్రుడు రఘువుతో ననెను.

శ్లో. హరి ర్యథైకః పురుషోత్తమః స్మృతో

మహేశ్వర స్త్వంబిక ఏవ నావరః.

తథా విదు ర్జ్ఞాం మునయః శతక్రతుం

ద్వితీయగామీ నహి శబ్ద ఏష నః.

49

వ్యాఖ్య: యథా - ఏ విధముగా. హరిః - విష్ణువు, ఏకః - ఒకడే, పురుషోత్తమః - పురుషోత్తముడని, స్మృతః - స్మరింపఁ బడుచున్నాడో (చెప్పబడుచున్నాడో), యథాచ - ఏవిధముగానైతే, త్ర్యంబక ఏవ - శివుడే, మహేశ్వరః స్మృతః - మహేశ్వరుడుగా చెప్పఁబడుచున్నాడో, నావరః - మఱియొక పురుషుడుకాదో, తథా - అదేవిధముగా, మాం - నన్ను. మునయః - మునులు, శతక్రతుం - శతక్రతు శబ్దవాచ్యునిగా, విదుః - గుర్తింతురు, నః - మా యొక్క (హరిహరులయొక్కయు, నాయొక్కయు). ఏషః - ఈ, శబ్దః - శబ్దము (పురుషోత్తమ, మహేశ్వర, శతక్రతు శబ్దములు) ద్వితీయగామీ - రెండవ వానిని చేరునది, నహి - కాదునుమా! నేనుతప్ప మరియొకడు “శతక్రతు, శతమన్యు” శబ్దములచేతఁ బిలువఁబడుటకు అర్హుడుకాడని భావము.

శ్లో. అతోఽయ మశ్యః కపిలానుకారిణా

ఏతు స్త్వదీయస్య మయావహరితః,

అలం ప్రయత్నేన తవాత్ర మానిధాః

పదం పదవ్యాం సగరస్య సంతతే.

50

వ్యాఖ్య: అతః - ఈ కారణమువలన (నేనుమాత్రమే శతక్రతు శబ్దవాచ్యుడనైనందువలన), త్వదీయస్యఏతుః - మీ తండ్రియొక్క, అయం - నూరవదియైన యీ, ఆశ్యః - గుఱ్ఱము, కపిలానుకారిణా - కపిలమహామునిని బోలియున్న, మయా - నాచేత, అవహరితః - అవహరింపఁబడినది, తవ - నీకు, ఆత్ర - ఈ గుఱ్ఱము విషయమై, ప్రయత్నేన - ప్రయత్నముచేత, అలం చాలపు (ఈ గుఱ్ఱముకొరకై నీవు ప్రయత్నింపకుము), సగరస్య - సగర చక్రవర్తియొక్క, సంతతేః - సంతానముయొక్క, పదవ్యాం - మార్గమునందు, పదం - అడుగును, మానిధాః - పెట్టకుము. పెద్దవారిని తిరస్కరించుట నీకు వివాశముల మగుననియు గుఱ్ఱముపై నాశ విడుపుమనియు నింద్రుడు పల్కెను. పూర్వము సగరచక్రవర్తి యాగార్థమై ఆశ్యమును విడువఁగా నదియొక గోతిలో దిగబడి పాతాళమునందు తపస్సు చేసికొనుచున్న కపిలునివద్ద చేరెను. సగరుని

కుమారులు (800 వేల సంఖ్య గలవారు) అచ్చటికి వేలను త్రవ్వకొని యేగి కపిలాడు అశ్వము నభహరించెనని యవమానించి కపిలుని కోపవహ్నిలో భస్మమై పోయిరి. ఆ కథ విందుఁ డిచ్చట రఘువునకు “కపిలానుకారిణా” యను పదము చేత సూచించి నీవును అట్లు నశింపకుమని హితము చెప్పెను.

శ్లో. తతః ప్రహస్యావభయః పురందరం
పున ర్భూషామే తురగస్య రక్షితా,
గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే
న ఖల్వినిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్.

51

వ్యాఖ్య: తతః - తరువాత, తురగస్య - గుఱ్ఱమునకు, రక్షితా - రక్షకుఁ డైనరఘువు, ప్రహస్య - పెద్దగానవ్వి, అవభయఃనన్ - భయములేనివాడగుచు, పునః - తిరిగి, పురందరం - ఇంద్రుని గుఱించి, బభాషే - పలికెను (బదులు పలికెనని యర్థము). హే దేవేంద్రాః - ఓ దేవేంద్రుడా! ఏషః - ఇది (గుఱ్ఱమును విడువకపోవుట) తే - నీ యొక్క, సర్గఃయది - విశ్వయమే యైనచో, శస్త్రం - ఆయుధమును, గృహాణ - తీసుకొనుము, భవాన్ - నీవు, రఘుం - రఘువును (వన్ను), అనిర్జిత్య - జయింపకుండ, కృతీ - కృతకృత్యుడవు, నఖిల - కాలేవునుమా! రఘువు పెద్దగానవ్వి అశ్వమును విడువక పోవుటయే నీ విశ్వయమైనచో శస్త్రపాణివై నాతో యుద్ధము చేయుమని యింద్రునితో ననెను. ‘సర్గ’ శబ్దమునకు స్వభావ, నిర్మోక్ష, విశ్వయ, అవ్యాయ, సృష్టలు అర్థములు.

శ్లో. స ఏవ ముక్త్యా ముఘవంత మున్మథః
కరిష్యమాణః సశరం శరాసనమ్,
అతిష్ఠ దాలిధవిశేష శోభినా
వపుఃప్రకర్షేణ విడగతితేశ్వరః.

52

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘువు, ఉన్మథః - ఎత్తిన ముఖము కలవాడగుచు, (ఇంద్రుడు ఆకాశమునందు రఘువు నేలమీద నుండుటవలన నని భావము) ముఘవంతం - ఇంద్రుని గుఱించి, ఏవం - వైన చెప్పినవిధముగా, ఉక్త్యా - పలికి, శరాసనం - ధనుస్సును, సశరం - భాణముతో కూడినదానిగా, కరిష్యమాణః -

చేయబోవుచున్న వాడగుచు, ఆలీధ విశేష శోభనా—ఆలీధ - 'ఆలీధ'మను పేరు గల, విశేష - ఒకానొక స్థితిభేదముచేత. శోభనా - ప్రకాశించుచున్న, వపుఃప్రక ర్షణ - శరీరాన్నత్యముచేత, విదంబితేశ్వరః - అనుకరింపఁబడిన శివుడు కల వాడై (శివునివలె), అతిష్ఠిత - నిలిచెను. ఆకాశమువైపు తలనెత్తి, బాణము నెక్కుపెట్టి రఘువు ఇంద్రునితో యుద్ధము చేయుటకు సిద్ధపడెను. ధనుర్ధరులు యుద్ధమునందు నిలుచు స్థానభేదములు : “వైశాఖము, మండలము, సమవదము, ఆలీధము, ప్రత్యాలీధము” అని యైదు విధములు, ఆలీధమనగా నొకకాలు వెనుకకును ఒకకాలు ముందునకును పెట్టి నిలుచుండుట.

శ్లో. రఘో రవష్టంభమయేన పత్రిణా

హృది క్షతో గోత్రభిద పృమర్షణః,

నవాంబుదానీక ముహూర్త లాంఛనే

ధనుష్య మోఘం సమధత్త సాయకమ్.

53

వ్యాఖ్య : రఘో - రఘుమహారాజయొక్క, అవష్టంభమయేన - స్తంభ రూపమైన (లేక సువర్ణరూపమైన), పత్రిణా - బాణముచేత, హృది - వక్షస్థలము నందు, క్షతః - కొట్టఁబడినవాడై, (కనుకనే) అమర్షణః - క్రుద్ధుడైన, గోత్ర భిత్, అపి - ఇంద్రుఁడునైతము, నవాంబుదానీక ముహూర్తలాంఛనే : - నవాంబుద - తొలకరి మేఘములయొక్క, అనీక - బృందమునకు, ముహూర్త - క్షణ కాలము, లాంఛనే - చిహ్నముగా నుండునట్టి, ధనుషి - తన యింద్రధనుస్సు నందు, అమోఘం - వ్యర్థముకాని, సాయకం - బాణమును, సమధత్త - కూర్చెను, రఘువుచేత వక్షస్థలముపై కొట్టఁబడిన ఇంద్రుఁడు క్రుద్ధుడై తన యింద్రధనుస్సునందు బాణము నెక్కుపెట్టెను.

శ్లో. దిలీపసూనోః స బృహదృజ్ఞాంతరం

ప్రవిశ్య భీమాసుర శోణితోచితః,

పపా వనాస్వాదితపూర్వ మాశుగః

కుతూహలేనేవ మనుష్య శోణితమ్.

54

వ్యాఖ్య : భీమాసుర శోణితోచితః — భీమ - భయంకరుడైన, అసుర - రాక్షసులయొక్క, శోణిత - రక్తమునందు, ఉచితః - పరిచితమైన, సః - ఆ

యింద్రునిచే విడువబడిన, అకుగః - బాణము, దీలవసూనోః - రఘువుయొక్క, బృహత్ - విశాలమైన, భుజాంతరం - వక్షస్థలమును, ప్రవిశ్య - ప్రవేశించి, అనాస్వాదిత పూర్వం - ఇంతకుపూర్వము రుచి చూడనట్టి, మనుష్య శోణితం - మనుష్య రక్తమును, కుతూహలేనేవ - కుతూహలముచేతవలె, పహి - పానము చేసెను. భయంకరమైన యింద్రబాణము రఘువుయొక్క వక్షస్థలమున నాటి రక్తమును స్రవింప జేసెను.

శ్లో. హరేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమః

సురద్విపాస్ఫాలన కర్కశాంగులౌ,

భుజే శచీపత్రవిశేష కాంకితే

స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్.

55

వ్యాఖ్య: కుమార విక్రమః - కుమారస్వామియొక్క పరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగల, కుమారోఽపి (కుమార + అపి) - రఘువుగూడ, సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగులౌ - సురద్విప - ఐరావతముయొక్క, అస్ఫాలన - చటపుల చేత, కర్కశ - కఠినములైన (మార్దవము పోయిన) అంగులౌ - ప్రేళ్లకలదియును, శచీపత్ర విశేషకాంకితే - శచీ - శచీదేవియొక్క (ఆమె బుగ్గలు మొదలైన ప్రదేశములందు చిత్రింపబడిన) పత్రవిశేషక - మకరికాది పత్రరచనలు, బుక్క మొదలగువానిచేత, అంకితే - చిహ్నితమైన (ఆయా రంగులన్నియు నంటుకొనిన) హరేః - ఇంద్రుని యొక్క, భుజే - భుజము మీద, స్వనామచిహ్నం - స్వనామాంకితమైన ('రఘు' అను పేరుగల) సాయకం - బాణమును, నిచఖాన - నాటెను. విష్కంఠకముగా స్వర్గరాజ్యము నేలుచున్న యింద్రునికిది మహాపరాభవము. అతని భుజమునందు రఘునామాంకితమైన శరము నాటుకొని విలిచి యుండెనట.

శ్లో. జహోర చాన్యేన మయూరపత్త్రిణా

శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్,

చుకోప తస్మై స భృశం సురశ్రియః

ప్రసహ్య కేశవ్యపరోవణా దివ.

56

వ్యాఖ్య: అన్యేన - మరియొకటి యైన, మయూరపత్రిణా - నెమలి యాకలుగల, శరేణ - బాణము చేత, శక్రస్య - ఇంద్రునియొక్క, మహాశని ధ్వజం - గొప్ప వజ్రాయుధ కూపముగల కేశవమును (శంకరును), జహార - హరించెను (భేదించెను), సః - ఆ యింద్రుడు, సురభియః - దేవరాజ్యలక్ష్మి యొక్క, ప్రసహ్య - బలాత్కారముచేసి (లాగి), కేశవ్యవలోపణాదీనా - కేశ బంధ మును భేదించుటవలన వలె, తస్మై - ఆ రఘువుకొఱకు, భృశం - మిక్కిలి, చుకోప - కోపించెను. రఘువు మరియొక బాణముచేత ఇంద్రుని ధ్వజమును విరుగ గొట్టగా స్వర్గరాజ్యలక్ష్మియొక్క సిగను గోసినట్లు భావించి ఇంద్రుడు అతనిని మిక్కిలికోపించి చంపఁ దలచెనని భావము.

శ్లో. శయో రుపాంతస్థిత సిద్ధనై నికం

గరుత్మదాశీవిష భీమదర్శనైః,

బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణో

రధోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్త్రిభిః.

57

వ్యాఖ్య: జయైషిణోః - ఒకరినొకరు జయింపఁదలచుకున్న, తయోః - ఆ యుద్ధానికి (యంద్ర రఘువులకు), గరుత్మదాశీవిషభీమ దర్శనైః - గరుత్మత్ - తెక్కలుగల, అశీవిష - సర్పములవలె, భీమ - భయంకరమైన, దర్శనైః - దర్శనముగల (తెక్కలుగల సర్పములవలె చూచువారికి భయమును గలిగించు చున్నట్టి), అధోముఖైః - అధోముఖములును, ఊర్ధ్వముఖైశ్చ - ఊర్ధ్వముఖములు నైన (ఇంద్రుడు వేయునవి అధోముఖముగాను, రఘువు వేయునవి ఊర్ధ్వముఖ ముగాను పోవుచుండెనని భావము), పత్త్రిభిః - బాణములచేత, ఉపాంతస్థిత సిద్ధి నై నికం - ఉపాంతస్థిత - తటస్థులుగా నున్న, సిద్ధ - ఇంద్రుని పక్షమువారైన సిద్ధులును, నై నికం - రఘు పక్షియులైన నై నికులు కలదియునగు, తుములం, యుద్ధం - సంకులమైన యుద్ధము, బభూవ - జరిగెను. ఇంద్రుని బాణములు నేల మీదికిని రఘువు బాణములు ఆకాశమునకును బహుళముగా వ్యాపించుచుండగా జూచుచున్న యిరుపక్షములవారికిని భయమును గలిగించు సంకులయుద్ధము జరిగెను,

శ్లో. అతిప్రబంధ ప్రహితాస్త్రవృష్టిభిః

త మాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః,

శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవః

స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భి రంబుదః.

58

వ్యాఖ్య: వాసవః - ఇంద్రుడు, అతిప్రబంధ ప్రహితాస్త్ర వృష్టిభిః - అతి ప్రబంధ - ఎడతెగకుండ, ప్రహిత - ప్రయోగింపఁ బడిన, అస్త్ర వృష్టిభిః - బాణ వర్షములచేత, దుష్ప్రసహస్యః - ఓర్వజాలనట్టి, తేజసః - ప్రతాపమునకు, ఆశ్రయం - ఆశ్రయఁడైన, తం - ఆ రఘువును, అంబుదః - మేఘము, అద్భిః - ఉదకములచేత, స్వతశ్చ్యుతం - తనంతట జాతిన, వహ్నింశ్చ - అగ్ని నివలె, నిర్వాపయితుం - చల్లార్పుటకు, న శశాక - శక్తుఁడు కాలేకపోయెను. మేఘము తన జలధారలచేత విద్యుద్రూపమైన పిడుగు మొదలయినవానిని చల్లార్పఁ జాలనట్లు, తోకపాలాంశతోఁ బుట్టిన రఘుమహారాజు ఇంద్రాంశ పంభూతుఁడే తఱుక నతని ప్రతాపము నాపఁ జాలకపోయెనని భావము. “అష్టాభి ర్లోకపాలా నాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృపః”.

శ్లో. తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే

ప్రమథ్యమానార్ణవ ధీరనాదిసీమ్,

రఘుః శశాంకార్థముభేన పత్త్రిణా

శరాసనజ్యా మలునాత్ బిడౌజనః.

59

వ్యాఖ్య: తతః - తరువాత, రఘుః - రఘురాజు, హరిచందనాంకితే - శ్రీగంధముచే పూయఁబడిన (లేదా కల్పవృక్షములలో నొకదాని చిహ్నముగల) ప్రకోష్ఠే - ఇంద్రుని మణిబంధమునందు, ప్రమథ్యమానార్ణవ ధీరనాదిసీమ్ - ప్రమథ్యమాన - మథింపఁబడుచున్న, అర్ణవ - సముద్రమువలె, ధీర - గంభీరముగా, నాదిసీమ్ - ధ్వనించుచున్న, బిడౌజనః - ఇంద్రునియొక్క, శరాసనజ్యాం - విల్లుయొక్క అల్లెత్రాటిని (మార్పిని), శశాంకార్థముభేన - అర్ధచంద్రాకారములుగల, పత్త్రిణాం - బాణముచేత, అలునాత్ - చేదించెను. ‘వేవేష్టి వ్యాప్నోతి ఇతి విట్ - వ్యాపకం ఓజః యన్య సః బిడౌజాః తన్య బిడౌజనః’ అని బిడౌజశబ్ద వ్యుత్పత్తి. “వబయో రభేదః” కనుక “విట్, బిట్” అయినది. వ్యాపకమైన పరాక్రమము గలవాడని యర్థము.

శ్లో. స చావ ముత్సృజ్య వివృద్ధమత్సరః

ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః,

మహీధ్ర పక్ష వ్యవరోపణోచితం

స్ఫురత్ప్రభామండల మస్త్ర మాదదే.

60

వ్యాఖ్య: వివృద్ధమత్సరః - ప్రబలిన వైరముగల, సః - ఆ యింద్రుడు, చావం - ధనుస్సును, ఉత్సృజ్య - వదిలివేసి, ప్రబలస్య - అధీకుడైన, విద్విషః - శత్రువుయొక్క, ప్రణాశనాయ - వధకొఱకై, మహీధ్ర పక్ష వ్యవరోపణోచితం - మహీధ్ర - పర్వతములయొక్క, పక్ష - తెక్కలను, వ్యవరోపణ - చేపించుటయందు, ఉచితం - సమర్థమైనదియు, స్ఫురత్ప్రభామండలం - ప్రకాశించు కాంతిమండలము గల, అస్త్రం - అస్త్రమును (అనగా వజ్రాయుధమును) ఆదదే - తీసికొనెను, వజ్రాయుధముచేత రఘువును నలుకుట కుద్యుక్తుడయ్యెనని భావము,

శ్లో. రఘు ర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః

పపాత భూమౌ సహ సై నికాశ్రుభిః,

నిమేషమాత్రా దవధూయ తద్వ్యథాం

సహోత్థితః సై నిక హర్ష నిస్వనైః.

61

వ్యాఖ్య: రఘుః - రఘువు, తేన - ఆ వజ్రాయుధముచేత, భృశం - అత్యధికముగా, వక్షసి - వక్షస్థలమునందు, తాడితః - కొట్టబడినవాడై, సైనికాశ్రుభిః సహ - తన సైనికుల కన్నీళ్లతోకూడ, భూమౌ - నేలపైన, పపాత - పడెను (సైనికుల దుఃఖాశ్రువులును రఘుమహారాజు శరీరమును ఏకకాలమున నేలపై బడినవి), నిమేషమాత్రాత్ - క్షణ కాలములోనే, తద్వ్యథాం - ఆ వజ్రాయుధమువలన కలిగిన బాధను, అవధూయ - దులుపుకొని (లెక్కసేయక), సైనిక హర్షని స్వనైః సహ - రఘురాజు భటుల హర్షధ్వనములతో (సింహ నాదముతోకూడ), ఉత్థితః - లేచి నిలువబడెను. నేలపైబడుటకును మరల లేచి నిలుచుండుటకును ఎక్కువ వ్యవధానము లేకపోయెననియు, వజ్రాయుధపు దెబ్బను సైతము రఘువు లెక్కసేయక వెంటనే తేరుకొనెననియు భావము.

శ్లో. తథాపి శత్రువ్యవహార నిష్ఠురే
విపక్షభావే చిర మస్య తస్థుషః,
తుతోష విర్యాతిశయేన వృత్రహా
పదం హి సర్వత్ర గుణై ర్నిధీయతే.

62

వ్యాఖ్య: తథాపి - వజ్రహతము జరిగినప్పటికిని, శత్రు వ్యవహారనిష్ఠురే -
శత్రు - ఆయుధములయొక్క, వ్యవహార - వ్యాపారముచేత (బాణములు వేయు
చునే యుండుటచేత), నిష్ఠురే - క్రూరమైన, విపక్షభావే - శాత్రవమునందు,
చిరం - ఎక్కువసేపు, తస్థుషః - నిలచియున్న, అస్య - ఈ రఘువుయొక్క,
విర్యాతిశయేన - పరాక్ర మాతిశయముచేత, వృత్రహా - ఇంద్రుడు, తుతోష -
సంతోషించెను (శత్రువువలన సంతోషపడుట యెట్లు? అనగా) గుణైః - సద్గుణ
ములచేత, సర్వత్ర - అంతట (శత్రుమిత్ర ఉదాసీనులయందు), పదం - పాదము,
నిధీయతే - ఉంచబడును. ఇంద్రుడు రఘు పరాక్రమమునకు సంతోషించెను.
గుణములు అంతటను ప్రవేశించును గనుక, రఘురాజు గుణములు శత్రువగు
నింద్రునిపైత మాకర్షించినవని భావము. అలంకారము: అర్థాంతర న్యసము.

శ్లో. అనంగ మద్రిష్టవి సారవత్తయా
న మే త్వదన్యేన విసోధ మాయుధమ్,
అవేహి మాం ప్రీత మృతే తురంగమాత్
కి మిచ్ఛసీతి స్ఫుట మాహ వాసవః.

63

వ్యాఖ్య: సారవత్తయా - మహాపటిష్ఠమైన దగుటచేత, అద్రిష్ట, అవి -
పర్వతములయందు పైతము, అనంగతం - అప్రతిహతమైన, మే, ఆయుధమ్ -
నాయొక్క వజ్రాయుధము, త్వదన్యేన - నీకంటే యితరునిచేత, న విసోధం -
సహింపబడలేదు, (అతః - ఇందువలన) మాం - నన్ను, ప్రీతం - సంతুষ్టం
డైన వానినిగా, అవేహి - తెలిసికొనుము, తురంగమాత్, ఋతే - గుఱ్ఱముతప్పు,
కిం ఇచ్ఛసి - ఏమి కోరెదవు? ఇతి - ఇట్లని, స్ఫుటం - స్పష్టముగా, వాసవః -
ఇంద్రుడు, అహ - పలికెను. పర్వతములను పైతము చేదించఁగా నా వజ్రా
యుధముయొక్క డెబ్బను నీవుతప్పు సహించినవాఁడు లేడు కనుక సంతసించితిని.

తురంగముతప్ప యేమడిగినను ఇచ్చెదను నీకు కావలసిన వరమును కోరుకొమ్మని యింద్రుడు రమువుతో ననెను.

శ్లో. తతో నిషంగా దసమగ్ర ముద్భృతం

సువర్ణపుంఖ ద్యుతి రంజితాంగులిమ్,

నరేంద్రసూనుః ప్రతిసంహరన్నిమం

ప్రియంవదః ప్రత్యవదత్ సురేశ్వరమ్.

64

వ్యాఖ్య: తతః - పిమ్మట, నిషంగాత్ - తూణీరమునుండి, అసమగ్రం - అసంపూర్ణముగా (సగ్రముగా), ఉద్భృతం - పైకి తీయబడినదియు, సువర్ణపుంఖ ద్యుతిరంజితాంగులిమ్ - సువర్ణపుంఖ - బంగారుపిడియొక్క, ద్యుతి - కాంతుల చేత, రంజిత - పూయబడిన, అంగులి - ప్రేళ్లగలదియునగు, ఇమం - బాణమును, ప్రతిసంహరన్ - మరల నమ్ములపొదిలో విడుచుచున్న వాడై (తనను కొట్టనివానిని తాను కొట్టిరాదను యుద్ధధర్మమును పాటించువాడై), ప్రియంవదః - ప్రేమవచనములు పలుకునట్టి, నరేంద్రసూనుః - రాజకుమారుడు, సురేశ్వరం - దేవతలకు ప్రభువైన యింద్రుని గుఱించి, ప్రత్యవదత్ - బదులు పలికెను.

శ్లో. అమోచ్య మశ్వం యది మయ్యసే ప్రభో!

తతః సమాప్తే విధినైవ కర్మణి,

అజస్ర దీక్షాప్రయతః స మద్గురుః

క్రతో రశేషేణ ఫలేన యుజ్యతామ్.

65

వ్యాఖ్య: హే ప్రభూ! (ఇంద్రా!). అశ్వం - గుఱ్ఱమును, అమోచ్యం - విడుచుటకు వీలులేనిదానినిగా, మయ్యసే, యది - తలచుచున్న వాడవగుదువేని, తతః - అట్లయినచో, అజస్రదీక్షాప్రయతః - అజస్ర - ఎల్లప్పుడును, దీక్షా - క్రతు దీక్షయందు, ప్రయతః - నిష్ఠాపరుడైయున్న, సః మద్గురుః - ఆ మాతండ్రి, విధినైవ (విధినా + ఏవ) - శాస్త్రవిధానముచేతనే, కర్మణి - యాగకర్మ, శ్రమాస్తే సతి - పూర్తిచేయబడినదికాగా, క్రతోః - యాగమునకు, యత్ఫలం - నీ ఫలమువచ్చునో, అశేషేణ - మిగులక సంపూర్ణమైన, ఫలేన - ఆ ఫలముచేత, యుజ్యతామ్ - కూర్పబడుగాక, మా తండ్రికి శతాశ్వమేవ ఫలము నిమ్ము అని

కోరెను. “అవిధినా కృతం అకృతం”. విధివిధానము ననుసరించి చేయని కర్మ చేసినట్లేకాదు. కనుక శాస్త్రప్రకారము పరిసమాప్తి చేయఁబడిన అశ్వమేధయాగము యొక్క సంపూర్ణఫలమును మా తండ్రి కియ్యవలసినదని రఘువు ఇంద్రునిఁ గోరెను. అతఁ డశ్వము తప్ప మరి దేనినై నను గోరు మవియుండెనుగదా! అశ్వ మేధయాగ ఫలము దక్కినప్పు డశ్వముతో నేమిపని యని రఘువిల్లు కోరెను. ఇంద్రుఁడు యాగఫలప్రదాత కనుక కోరిక పఁడుజనముగా నున్నది. అట్టి కోరి కను ఇంద్రుఁడు నిరాకరించుటకు వీలులేదు. దీర్ఘచక్రవర్తిని గూడ తనవలెనే “శతక్రతు, శతమన్యు” శబ్దవాచ్యునిగా భావించి స్వర్గరాజ్యసింహాసనార్థ భాగముపై వెక్కుట కంగీకరింపవలసినదే. ఇది రఘువునకు తోచిన యుపాయము.

శ్లో. యథాచ వృత్తాంత మిమం సదోగత

త్రిలోచనై కాంశతయా దురానధః,

తనై వ సందేశహరా ద్విశాంపతిః

శృణోతి లోకేశ ! తథా విధీయతామ్.

66

వ్యాఖ్య: స దో గతః - యాగసభయందు గాని, రాజ్యసభయందు గాని యున్నవాడును, త్రిలోచనై కాంశతయా - త్రిలోచనుడగు శివుని ఒకమూర్తియైన వాఁడగుటచేత, దురానధః - మాబోటివారిచేత సమీపించుటకు శక్యముకాని వాఁడును నగు, విశాంపతిః - రాజైన దిలీపుఁడు, యథా - ఏ ప్రకారముగానైతే, ఇమం - ఈ. వృత్తాంతం - వార్తను, తవ - నీయొక్క, సందేశహరాదేవ - వార్తాహరునివలననే, శృణోతి చ - వినువాడగునో, హే లోకేశ - ఓ యంద్రా! తథా - ఆ విధముగా, విధీయతాం - చేయఁబడుగాక, (ఈ వార్తను నీ దూత ద్వారానే తెలుపుమని కోరెను). “భూతార్కచంద్రయజ్ఞానో మూర్తయోష్ఠా ప్రకీర్తితాః” వృథివి, జలము, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము, సూర్యుఁడు, చంద్రుఁడు, యజ్ఞ (యాగదీక్షితుఁడు); ఇవి శివుని అష్టమూర్తులు. ఇందులో దిలీపుఁడు యజ్ఞ కనుక త్రిలోచనుని యొకయంశగాఁ జెప్పబడెనని గ్రహింప వలయును.

శ్లో. తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువాన్ రఘోః

యథాగతం మాతలిసారథి ర్యయా,

నృపన్య నాతిప్రమనాః సదోగృహం

సుదక్షిణాసూను రపిన్యవర్తత.

67

వ్యాఖ్య: మాతలిసారథిః - ఇంద్రుడు (మాతలియను సారథి గలవాడు),
రఘోః - రఘువుయొక్క, కామం - కోరికను, తథేతి (తథా + ఇతి) - అట్లే
యగుగాక యని, ప్రతికుక్రువాన్ - అంగీకరించిన వాడగుచు, యథాగతం -
వచ్చినదారిని, యయౌ - వెళ్లిపోయెను. సుదక్షిణాసూనుః, అపి - రఘువుకూడ,
నాతిప్రమనాః - అంతయొక్కవ సంతోషము లేనివాడగుచు, నృపన్య - రాజైన
దిలీపునియొక్క, సదోగృహం - యాగమంటపమును గుఱించి, న్యవర్తత - తిరిగి
వెళ్లెను. (విజయము చేకూరినను యాగాశ్వము పోయినందున రఘువుకు ఎక్కువ
సంతోషము కలుగలేదని భావము).

శ్లో. త మభ్యనందత్ ప్రథమం ప్రబోధితః

ప్రజేశ్వరః శాసనహారిణా హరేః,

పరామృశన్ హర్షజడేన పాణినా

తదీయ మంగం కులిశ వ్రణాంకితమ్.

68

వ్యాఖ్య: హరేః - ఇంద్రునియొక్క, శాసనహారిణా - అజ్ఞును తెచ్చిన
సేవకునిచేత, ప్రథమం - మొదట, బోధితః - తెలుపఁబడినవాడై (ఇంద్ర రఘు
యుద్ధము, తనకు శతాశ్వమేధ ఫలము లభించుట మొదలగు సంశయములు తెలుపఁ
బడిన వాడై), ప్రజేశ్వరః - రాజైన దిలీపుడు, హర్షజడేన - సంతోషాంతి-
శయము చేత చల్లబడిన, పాణినా - చేతితో, కులిశవ్రణాంకితం - కులిశ - వజ్రా-
యుధము చేతనైన, వ్రణ - వ్రణముచేత, అంకితం - చిహ్నితమైన, తదీయం -
ఆ రఘువునకు సంబంధించిన, అంగం - శరీరమును, పరామృశన్ - విమరుచు-
తం - అతనిని, అభ్యనందత్ - అభినందించెను. ఇంద్రుని దూతద్వారా ముందే
సర్వము నెఱిగిన దిలీపుడు రఘువు రాగానే యతని నభినందించెను.

శ్లో. ఇతి ఊతీశో నవతిం నవాధికాం

మహాక్రతూనాం మహానీయశాసనః,

సమారురుక్షుర్ద్రివ మాంసుషః క్షయే.

తతాన సోపానపరంపరా మివ.

69

వ్యాఖ్య: మహనీయ శాసనః - పూజనీయమైన యాజ్ఞగల, క్షితీశః - దీలీప మహారాజు, ఇతి - ఈ ప్రకారముగా, మహాక్రతునాం - అశ్వమేధ యాగములయొక్క, నవాధికాం - తొమ్మిదిచేత నెక్కువైన, నవతిం - తొంబదిని (99 అని యర్థము), ఆయుషః - తన ఆయుష్యముయొక్క, క్షయే - క్షయము జరిగినప్పుడు (తాను మృతిచెందినప్పుడు), దివం - స్వర్గమును, ఆరురుక్షః - అధిరోపాంపః దలఁచినవాడై, సోపానపరంపరామివ - మెట్లవరుసనువలె, తతాన - చేసెను (విస్తరించెను). తొంబది తొమ్మిది యాగములుచేసి, నూరవ అశ్వమేధ ఫలమునుగూడ కుమారుడైన రమువు పరాక్రమముచేత సాధించిన దీర్ఘుడు స్వర్గమును సరాసరిగా జేరుటకుఁ దగిన సోపానపరంపర నశ్వమేధములద్వారా యేర్పరచుకొనెను.

శ్లో. అథ స విషయ వ్యావృత్తాత్మా యథావిధి సూనవే

నృపతికకుదం దత్త్వా యూనే సితాతపవారణమ్.

మునివన తరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శ్రియే

గలితవయసా మిత్వాకూణా మిదం హి కులవ్రతమ్. 70

వ్యాఖ్య: అథ - ఆ తరువాత, విషయ వ్యావృత్తాత్మా—విషయ - భోగ్య పస్తువులనుండి, వ్యావృత్త - మరలిన, ఆత్మా - మనస్సుగల, సః - ఆ దీర్ఘుడు. యథావిధి - శాస్త్రప్రకారముగా, యూనే - యువకుడైన, సూనవే - కుమారుని కొఱకు (కుమారునికి). నృపతికకుదం - రాజవిహ్నుమైన, సితాతపవారణం - శ్వేత చ్ఛత్రమును, దత్త్వా - ఇచ్చి (రాజ్యపట్టాభిషేకముచేసి యని యర్థము), తయా - ఆ, దేవ్యాసహ - భార్యయగు సుదక్షిణా దేవితోఁగూడ, మునివన తరుచ్ఛాయాం - మునివన - తపోవనమునందలి, తరు - ఒకానొక వృక్షముయొక్క, ఛాయాం - నీడను, శ్రియే - ఆశ్రయించెను, (వానప్రస్థాశ్రమమును స్వీకరించెనని భావము), హి - అది యిట్లే, గలితవయసాం - వృద్ధులైనట్టి, ఇక్ష్వేకూణాం - ఇక్ష్వేకు వంశీయులైన రాజులకు, ఇదం - ఇది, కులవ్రతం - వంశాచారము. తరువాత దీర్ఘుడు వైరాగ్యము గలవాడై కుమారునికిఁ బట్టాభిషేకము గావించి, భార్యతో

సహా తమ వంశాచారమైన వానప్రస్థాశ్రమమును స్వీకరించెను. 'దేవ్యాసహ' అని చెప్పుటచేత 'సపత్నీక వానప్రస్థాశ్రమమును' స్వీకరించెనని భావము. "సుతవిన్యస్త పత్నీక స్తయావానుగతో వనమ్, వానప్రస్థో బ్రహ్మచారీ సాగ్నిః సోపాసనో వ్రజేత్" అను యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి వచనమువలన భార్యను కుమారులవద్ద విడిచివెళ్లుట యొక్క పక్షము. భార్యతోకూడ వెళ్లుట మరియొక పక్షము, ఎట్లయినను వానప్రస్థుడు బ్రహ్మచారియై, అగ్నికార్యము చేయుచు జీవితమును గడపవలయును. కావ్యా రంభమునందు "వార్ధకే మునివృత్తీనామ్" అని చెప్పినదాని కిది యుదాహరణము.

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత

రఘువంశ కావ్యమున

తృతీయ సర్గకు తెలుగు లఘువ్యాఖ్య

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

చ తు ర్థ స ర్గ ము

శ్లో. స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ,

దివాంతే నిహితం తేజః సవిత్రేవ హుతాశః.

1

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘుమహారాజు, గురుణా - తండ్రియైన దిలీపునిచేత, దత్తం - ఈయబడిన, రాజ్యం - రాజ్యాధికారమును, ప్రతిపద్య - పొంది, దివాంతే - సాయంకాలమునందు, సవిత్రా - సూర్యునిచేత, నిహితం - ఉంచబడిన, తేజః - తేజస్సును, ప్రతిపద్య - పొందినపమ్మది, హుతాశః ఇవ - అగ్నిహోత్రునివలె, అధికం. బభౌ - ఎక్కువగా ప్రకాశించెను. పరాక్రమతేజః ప్రభావాదులచేత సహజముగానే ప్రకాశించుచున్న రఘువు పితృదత్తమైన రాజ్యాధికారమునుపొంది, సాయంకాలమున సూర్యతేజస్సు సంక్రమించిన యగ్నివలె, విశేషముగా ప్రకాశించెనని భావము. సూర్యతేజస్సు రాత్రియం దగ్నిని ప్రవేశించునని శ్రుతిప్రమాణము గలదు.

శ్లో. దిలీపానంతరం రాజ్యే తం నిశమ్య ప్రతిష్ఠితం,

పూర్వం ప్రధూమితో రాజ్ఞాం హృదయేఽగ్ని రివోత్థితః. 2

వ్యాఖ్య: దిలీపానంతరం - దిలీపుని తరువాత, రాజ్యే - రాజ్యమునందు, ప్రతిష్ఠితం - నిలువ బడిన, తం - ఆ రఘువును, నిశమ్య - విని, పూర్వం - దిలీపుని కాలమునందు, రాజ్ఞాం - శత్రురాజులయొక్క, హృదయే - మనస్సునందు, ప్రధూమితః - బాగా పొగలేచునట్లు చేయబడిన, అగ్నిః - సంతాపాగ్ని. ఉత్థితః ఇవ - మంటలులేగినో యనునట్లుండెను. పూర్వము దిలీపుని ప్రతాపము వలననే శత్రురాజుల గుండెలతోనున్న సంతాపాగ్ని పొగలు లేచుచుండెను. ఇప్పుడా స్థాన

మున రమువువచ్చుటచేత నా సంతాపము మండులై మందెను. అనగా దీరీపుని కాల మందే భయముచేత కుమిలిపోవుచున్న శత్రువుల కిప్పు డధికతరతాపముగల్గి భయ పడు చుండిరని భావము,

శ్లో. పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనవంక్తయః

నవాభ్యుత్థానదర్శినోఽన్య ననందుః ప్రవజాః ప్రజాః.

3

వ్యాఖ్య : పురుహూతధ్వజస్య ఇవ - ఇంద్రధ్వజముయొక్క వలె, తస్య - ఆ రముమహారాజుయొక్క, నవాభ్యుత్థాన దర్శిన్యః - నూతనాభ్యుదయమును చూచు చున్నట్టియును, నప్రజాః - పుత్ర పుత్రీజనముతోఁ గూడిన, ప్రజాః - జనులు, ఉన్నయనవంక్తయః - ఎత్తబడి విప్పారిన కనులవరుసలు గలవారై, ననందుః - చూచియానందించిరి. అచ్చటిజనులు పిల్లలను వెంటఁబెట్టుకొని ప్రతినవత్సరము, వర్షములు వడుటకై జరుపబడునట్టి యింద్రధ్వజోత్సవము నందలి యెత్తైన ధ్వజ మును బారులుబారులుగా నెత్తఁబడిన కనులతో నెట్లు చూచుచుండిరో అట్లే రము మహారాజుయొక్క అభ్యున్నతిని తలలెత్తి చూచుచు నానందించిరని భావము. సువృష్టి కలుగుటకై రాజద్వారమునందు ఇంద్రధ్వజమును సమున్నతమైన దానినిగా స్థాపించి జాతరసేయు నాచారము మనదేశమున నుండెను.

శ్లో. సమ మేవ సమాక్రాంతం ద్వయం ద్వీరదగామినా,

తేన సింహాసనం పిత్ర్య మఖిలం చారిమండలం

4

వ్యాఖ్య : ద్వీరదగామినా - ఏనుగు నడక గల, తేన - ఆ రము మహారాజుచేత, పిత్ర్యం - తండ్రివలన లభిమైన, సింహాసనం - సింహాసనము, అఖిలం అరిమండలం చ - సమస్తమైన శత్రురాష్ట్రమునను, ద్వయం - రెండును, సమమేవ - ఏకకాలమునందే, సమాక్రాంతం - అధిష్టింపఁబడినది. ఏనుగువంటి నడకయు, ఏనుగుల నైన్యమును గల రముమహారాజు పితృసింహాసనముపై నెక్క గానే శత్రువు లతని గజనైన్య యుద్ధమునకు భయపడి విరేయులై వర్తింపట కారంభించిరని భావము. “ద్వీరదగామినా” ద్వీరద ఇవగచ్ఛతీతి ద్వీరదగామీ, అనియు, ‘ద్వీరదైః గచ్ఛతీతి ద్వీరదగామీ’ అనియు విగ్రహములు చెప్పవలెను.

శ్లో. చాయామండల లక్ష్మ్యేణ త మదృశ్యా కిల స్వయం,

పద్మా పద్మాతపత్రేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్.

5

వ్యాఖ్య: పద్మా - లక్ష్మీదేవి, స్వయం - తాను, అదృశ్యాకిల - కనబడని దగుచునే ఛాయామండలలక్ష్యేణ - కాంతిమండలముచేత నూహింపఁదగిన, పద్మా తపత్రేణ - కమలమనెడు గొడుగుచేత, సామ్రాజ్యదీక్షితం - మండలాధిపత్యము నందు దీక్షవహించిన, తం - ఆ రఘుమహారాజును, భేజే - సేవించెను. రఘువు పింహాసనమెక్క-గానే యతని ముఖమున కొక గొప్పకాంతి కలిగెను. అది మండ లాకారమున గోచరించుటచేత రాజ్యలక్ష్మి తానదృశ్యమయ్యును కమలాతపత్రముచేత సామ్రాజ్యదీక్షితుఁడైన యతనిని సేవించుచున్నట్లుగా నుండెనని భావము. సింహా సన మెక్క-గానే రాజ్యలక్ష్మి సాన్నిధ్య మతనికిఁ గలిగె ననునది పరమార్థము.

శ్లో. పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలేకాలే చ వందిషు,

స్తుత్యం స్తుతిభి ర్థ్యాభి రువతస్థే సరస్వతీ.

6

వ్యాఖ్య: సరస్వతీ చ - సరస్వతీయును, కాలేకాలే - ఆయా సమయముల యందు, వందిషు - స్తుతిపాఠకులయందు, పరికల్పితసాన్నిధ్యా - కల్పించుకోఁ బడిన నన్నిదానము కలదియై, స్తుత్యం - స్తుతించుటకర్హుడైన యతనిని, అర్థ్యాభిః - అర్థవంతమునైన, స్తుతిభిః - స్తోత్రములచేత, ఉవతస్థే - పూజించెను. సరస్వతీ దేవికూడ ఆయా సమయములయందు స్తోత్రములు చేయు స్తుతిపాఠకులయందు ప్రవేశించినదియై అర్థవంతములైన స్తోత్రములతో నతనిని స్తుతించి పూజించెను. “నా విష్ణుః పృథివీపతిః” అనియు, “అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిర్విర్మితో నృపః” అనియున్న ప్రమాణవచనములవలన సరస్వతి రఘువును దేవతాబుద్ధిచేతను, విష్ణుభావముచేతను స్తుతించుట దోషముకాదని భావము.

శ్లో. మనుప్రభృతిభి ర్మానైర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః,

తథాఽవ్యసన్యపూర్వేవ తస్మి న్నాసీ ద్వసుంధరా.

7

వ్యాఖ్య: వసుంధరా - భూమి, మను ప్రభృతిభిః - మనువు మొదలగు, మానైః రాజభిః - పూజ్యులైన రాజులచేత, భుక్తా యద్యపి - అనుభవింపఁ బడి నదే, తథాఽపి - అట్లయినను, తస్మిన్ - ఆ రఘుమహారాజు విషయమున, అసన్యపూర్వా ఇవ - పూర్వము తన నెవ్వఁడును అనుభవింపని దానివలె, అసీత్ - ప్రవర్తించెను. పూర్వము మను ప్రభృతులగువారిచేత ననుభవింపఁ బడినదేయైనను భూదేవి, రఘుమహారాజును జేరి ప్రథమ భర్తయం దనురక్తురాలైన యువతివలె

నడచుకొనెను. అనగా పూర్వరాజుల పరిపాలనమునందుకంటె రఘు పరిపాలనము సందు భూమి సన్యత్యామలకాగా, భూప్రజలు భక్తి సంతోషములు గల్గివారై యుండిరని భావము.

శ్లో. స హి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదండతయా మనః

ఆదదే నాతిశీతోష్ఠో నభస్వా నివ దాక్షిణః.

8

వ్యాఖ్య: హి - ఏలయనగా, సః - అతఁడు, యుక్త దండతయా - అపరాధమునకు తగిన దండన చేయువాఁడగుటచేత, సర్వస్య, లోకస్య - సమస్త జనముయొక్క, మనః - మనస్సును, నాతి శీతోష్ఠః - అంత యెక్కువచల్లదనము గాని, అంత యెక్కువవేడిగాని లేనట్టి, దాక్షిణః - దక్షిణదిక్కునుండి వచ్చునది యగు, నభస్వాన్ ఇవ - గాలివలె (మలయమారుతము వలె), ఆదదే - ఆకర్షించెను. తీక్షణదండముగాని మైత్రదండముగాని లేక యుక్తదండనము చేయునట్టి రఘు మహారాజు ప్రజల మనస్సును శీతోష్ఠములు తగుమాత్రముగానున్న మలయ మారుతమువలె నాకర్షించెను. ప్రజలకు తీక్షణదండముగల రాజుపై నేవగింపును, మృదుదండమైనచో చులకదండమును కలుగును గనుక పాలకుఁడు యుక్త దండుడుగా నుండవలెనని కామందకనీతిసారము చెప్పుచున్నది.

శ్లో. మందోత్కంఠాః కృతా నైవ గుణాధికతయా గురౌ,

ఫలేన సహకారస్య పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః.

9

వ్యాఖ్య: తేన - అతనిచేత, గుణాధికతయా - గుణములచే గొప్పవాఁడగుటచేత, ప్రజాః ప్రజలు, గురౌ - తండ్రియగు దిలీపునియెడల, సహకారస్య - తియ్యమామిడియొక్క. ఫలేన - పండుచేత, పుష్పోద్గమే ఇవ - పూత పట్టుటయందువలె. మందోత్కంఠాః - సన్నగిల్లిన యౌత్సుక్యము గలవారుగా, కృతాః - చేయఁబడిరి. తియ్యమామిడికి పరిమళవంతమైన పూతపచ్చినప్పుడు ప్రజలు సంతసించురు. తరువాత కాయలు, పండ్లురాగానే పూతమీది ప్రేమ సన్నగిల్లును. అట్లే దిలీపునియందున్న భక్తి విశ్వాసములు ప్రజలకు రఘువు రాగానే సన్నగిల్లి యితనిమీదనే యెక్కువగా కలిగెనని భావము.

శ్లో. నయవిద్ధి ర్నవే రాజ్ఞి సదస చోపదర్శితమ్,

పూర్వో హవాభవ త్పక్ష స్తస్మిన్నాభవ ద్దుష్టరఘుః

10

వ్యాఖ్య: సమువిద్భిః - నీతిశాస్త్రవిదులగు మంత్రులచేత, నవే రాజ్ఞి - క్రొత్తగాజాజైన రఘుమహారాజువిషయము, సత్ - ధర్మయుద్ధస్వరూపము, అనచ్చ - కూటయుద్ధ స్వరూపముకూడ, ఉపదర్శితం - తెలుపఁ బడినది, తస్మిన్ - ఆ రఘువునందు, పూర్వః పక్షః ఏవ - మొదటిదగు ధర్మయుద్ధాదికమే, అనభవత్ - నిలిచెను, ఉత్తరః - రెండవదియగు సధర్మకూట యుద్ధాదికము, నా భవత్ (న + అభవత్) - నిలువలేదు, రాజ్యపాలనమునం దనుభవము కలుగుటకై నీతికోవిదుల చేత రఘువున కుపదేశింపఁబడిన ధర్మాధర్మ యుద్ధములలో, సతనియందు మొదటిది యగు ధర్మయుద్ధ నైపుణ్యమే నిలిచెనుగాని, రెండవది చెవికెక్కలేదు. సత్పక్షము నవలంబించినేగాని యసత్పక్షము నవలంబింపలేదని భావము. రెండవది తెలివిదికి మాత్రమే.

శ్లో. పంచానా మపి భూతానా ముత్కర్షం పుపుషు ర్గుణాః,
నవే తస్మిన్ మహీపాలే సర్వం నవ మివాభవత్. 11

వ్యాఖ్య: పంచానాం, అపి, భూతానాం - పృథివి మొదలయిన పంచ భూతములయొక్క గూడ, గుణాః - గంధాది గుణములు, ఉత్కర్షం - అతిశయమును, పుపుషుః - పొందినవి (పుష్టి నొందినవి), తస్మిన్, నవే, మహీపాలేనతి - అతఁడు క్రొత్తరాజు కాగానే, సర్వం - సమస్తవస్తుజాతము, నవమివ - క్రొత్తదివలె, అభవత్ - అయినది. రఘుమహారాజు పాలకుఁడు కాగానే పంచభూతములయొక్క గుణములకు అనగా భూమి, జలము, వాయువు మొదలయినవాని సహాయముతో పుట్టిన వస్తుజాత మంతటికిని క్రొత్తసోయగము క్రొత్తరుచి పెంపొంది, అనుభవించు ప్రజల కిదియేదో నూతన వస్తుజాతమున్న భావమును, ఆనందమును గల్గించెను. పూర్వమున్న వాటికే అపూర్వగుణములన్ని శోభిల్లెనని భావము.

శ్లో. యథా ప్రహ్లాదనాచ్చంద్రః ప్రతాపా త్తపనో యథా,
తథైవ సోఽఘో దన్వద్ధో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్. 12

వ్యాఖ్య: యథా - ఏ విధముగా, చంద్రః - చంద్రుఁడు, ప్రహ్లాదనాత్ - చూచువారి నాహ్లాదపరచుటవలన, అన్వర్థః - సార్థకనామధేయఁడయ్యెనో, యథా-ఏ విధముగానైతే, తపనః - సూర్యుఁడు, ప్రతాపాత్ - తపింపఁ జేయుటవలన, అన్వర్థః - సార్థకనామధేయఁడయ్యెనో, తథైవ - అదేవిధముగా, సోఽఘో - ఆరము

మహారాజా, ప్రకృతి రంజనాత్ - ప్రజలను సంతోషపెట్టుటవలన, అన్వర్థః - సార్థక నామధేయుఁడు, అభూత్ - అయ్యెను. చంద్రుఁడు, తపనశబ్ద వాఙ్మండైన సూర్యుఁడును శబ్ద వ్యుత్పత్తికిఁగల యర్థముచేత అన్వర్థ నామధేయులై రో అట్లే రఘువు రాజశబ్ద వ్యుత్పత్తిచేత సార్థకనామధేయుఁడై యుండెను. “చంద్రయతి (అష్టాదశరచువాడు) ఇతి చంద్రః” అనియు, “తపతి (తాపమును గలిగించు వాఁడు) ఇతి తపనః” అనియు, రంజయతి (ప్రజలను రంజింపఁ జేయువాఁడు) ఇతి రాజా” అనియు నీమూడు శబ్దములయొక్క వ్యుత్పత్త్యర్థములు.

శ్లో. కామం కర్ణాంతవిశ్రాంతే విశాలే తస్య లోచనే,
చతుష్పతౌ తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా. 13

వ్యాఖ్య: విశాలే - పెద్దవియైన, తస్యలోచనే - అతనియొక్క కన్నులు. కామం - ఎక్కువగా, కర్ణాంతవిశ్రాంతే - చెవులవరకు వ్యాపించినవి, చతుష్పతౌ - కనులుగలిగి యుండుటవలని ఫలముమాత్రము, సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా - సూక్ష్మ - ఊహ కందని, కార్యార్థ - చేయఁదగిన పనుల ప్రయోజనమును, దర్శినా - తెలుపునట్టి, శాస్త్రేణ - శాస్త్రముచేతనే. రఘుమహారాజా కన్నులు సువిశాల దీర్ఘములై యుండినవి. కాని, కార్యకార్య విచారముల యందలి సూక్ష్మదర్శనము మాత్రము శాస్త్రముచేతనే చేయుచుండెను. వివేకవంతులైనవారికి శాస్త్ర దృష్టియే నిజమైన దృష్టియని భావము.

శ్లో. లబ్ధప్రశమనస్వస్థ మథై నం సముపస్థితా,
పార్థివశ్రీ ర్ద్వితీ యేవ శరత్ పంకజలక్షణా. 14

వ్యాఖ్య: అథ - తర్వాత, లబ్ధప్రశమన స్వస్థం - లబ్ధ - పొందఁబడిన రాజ్యముయొక్క, ప్రశమన - స్థిరీకరణముచేత, స్వస్థం - సమాహిత చిత్తుఁడయిన. ఏనం - ఈ రఘుమహారాజును, పంకజలక్షణా - కమలములు చిహ్నములుగా గల శరత్ - శరదృతువు. దితీయా - రెండవదియగు, పార్థివశ్రీః, ఇవ - రాజ్యలక్ష్మివలె, సముపస్థితా - చేరెను. పితృప్రాప్తమైన రాజ్యమునకు శత్రు విరూఢులనాదుల చేత స్వైర్యమును జేకూర్చి హాయిగానున్న రఘుమహారాజును కమలాలయయగు లక్ష్మి చేరినట్లే కమలశోభగల శరత్తు రెండవ రాజ్యలక్ష్మిగాఁ జేరెను. అతఁడట్లు సుఖియైయుండగా శరదృతువు వచ్చెనని భావము, “లబ్ధప్రశమనం” అనునది రాజ

నీతి శాస్త్రమందు వాదబడిన ఒకవిశేష శబ్దము. దానినిట్లు నిర్వచించినారు, “రాజ్య స్వాధీర లబ్ధిన్య శమనం పరిపంథినాం రంజన ప్రతీకారాభ్యాం లబ్ధిప్రశమనం విదుః”.

శ్లో. నిర్వృష్టలముఖి ర్మేమై ర్ముక్తవర్తా సుదుస్సహః.

ప్రతాప స్తస్య భానోశ్చ యుగప ద్వాన్యశే దిశః. 15

వ్యాఖ్య: నిర్వృష్ట లముఖి - విశేషముగా వర్షించుటచేత తేలికపడిన, మేమై - మేఘములచేత, ముక్తవర్తా - విడువబడిన మార్గముగలది (అగుట చేతనే), సుదుస్సహః - మిక్కిలి సహింపరానిదగు, తస్య - అతనియొక్కయు, భానోశ్చ - సూర్యునియొక్కయు, ప్రతాపః - పరాక్రమము, ఎండయును, యుగ పత్ - ఏకకాలమునందే, దిశః - దిక్కులను, వ్యానశే - విశేషముగా వ్యాపించెను. విశేషముగా వర్షించిన మేఘము లాకాశమార్గమునుండి తొలగిపోగానే సూర్యుని యెండయు, వర్షాకాలముపోయి మార్గములు నిష్పంకములు కాగానే రఘుమహారాజు ప్రతాపము, (అనగా సైన్యములు) అన్ని దిక్కులకును వ్యాపించెను. అనగా శర దృతువు రాజులకు విజయయాత్రాకాలము గనుక సూర్యాతపమువలె రఘుపరాక్రమము వ్యాపించెనని భావము.

శ్లో. వార్షికం సంజహో రేంద్రో రఘు ర్జైత్రం ధను ర్దధౌ,

ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ. 16

వ్యాఖ్య: ఇంద్రః - ఇంద్రుడు, వార్షికం - వర్షహేతువైన, ధనుః - ధనుస్సును, సంజహోర - ఉపసంహరించెను, రఘుః - రఘుమహారాజు, జైత్రం - జయశీలమైన, ధనుః - ధనుస్సును, దధౌ - ధరించెను, హి - ఎందు వలనననగా, తౌ - వారిద్దఱును, ప్రజార్థసాధనే - ప్రజల ప్రయోజనములు నెరవేర్చుట యందు, పర్యాయోద్యత కార్ముకౌ - వరుస ననుసరించి యెత్తబడు ధనుస్సులు గలవారు. మొదట ఇంద్రుడు అన్నపానాదులుగూర్చు వర్షార్థమై ధనువు నెత్తగా పిమ్మట విజయసౌఖ్యాదులు కూర్చుటకై రఘువు ధనుస్సు నెత్తెను. ఇద్దఱును ప్రజల శ్రేయస్సునకై యట్లు వరుసతప్పక ధనుర్ధరులగుదురని భావము.

శ్లో. పుండరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః,

ఋతు ర్విడంబయామాస న పునః ప్రాప తచ్ఛ్రియమ్. 17

వ్యాఖ్య: పుండరీకాతపత్రః—పుండరీక - శ్వేత పద్మము, అతపత్రః - గొడుగుగాగలదియై, వికసత్కాశ చామరః - విరిసిన తెల్లపూవులు చామరములుగాగలదియై, ఋతుః - శరదృతువు, తం - ఆ రఘుమహారాజును, విడంబయామాస - అనుకరించెను, తచ్ఛ్రియంపునః - అతని కాంతిని మాత్రము, న ప్రాప - పొందలేకపోయెను. రాజుకు శ్వేతచ్ఛత్రము, వింజామరలు చిహ్నములు. ఆ చిహ్నములను బోలిన తామరపువ్వులను, తెల్లపూవులను ధరించి శరదృతువు సైతము రాజు పేషమును వేసెనుగాని యతని కాంతి విశేషమును మాత్రము పొందలేక పోయెనని భావము. శరత్తునందలి తెల్లదామరలు శ్వేతచ్ఛత్రములను, తెల్లపూవులు తెల్లనివీచోపులను బోలి ఋతుశోభ నినుమడింపఁ జేయుచుండెనన్నది వర్ణనలోని సరమార్థము.

శ్లో. ప్రసాదసుముఖే తస్మిం శ్చంద్రే చ విశదప్రభే.

తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రాసీత్ సమరసా ద్వయోః. 18

వ్యాఖ్య: ప్రసాదసుముఖే - ప్రసన్న ముఖుడైన, తస్మిన్ - ఆ రఘుమహారాజు నందును, విశద ప్రభే - నిర్మల కాంతిగల, శ్చంద్రే చ - చంద్రుని యందును, ద్వయోః - ఇద్దరియందును, తదా - అప్పుడు, చక్షుష్మతాం - కన్నులు గలవారియొక్క, ప్రీతిః - అనురాగము, సమరసా - సమానమైన ఆస్వాదము గలది, ఆసీత్ - అయ్యెను. వెన్నెలలు కురియుచున్న చంద్రునిని, ప్రసన్నముఖుడైన రఘువును చూచి ప్రజలు సమానమైన ప్రీతిని బొందుచుండిరి. రఘువు అంత చల్లనివాడై ప్రజాపాలనము జేయుచుండెననియు, శరత్తుచంద్రునితో ప్రకాశించుచుండెననియు భావము.

శ్లో. హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్పు చ వారిషు,

విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశసా మివ. 19

వ్యాఖ్య: హంసశ్రేణీషు - అంచల బారులయందును, తారాసు - నక్షత్రములయందును, కుముద్వత్పు, వారిషు, చ - తెల్ల కలువలుగల జలములయందును,

తదీయానాం, యశసాం - ఆ రఘుమహారాజువియైన కీర్తులయొక్క, విభూతయః - సంపదలు, పర్యస్తాః ఇవ - వెదజల్లబడినవో యనునట్లుండెను. శరత్తునందు, తెల్లని వైన హంసాదులు విశేష దావళ్యముగలవై కనబడుచున్నందున వానిపై రఘురాజు కీర్తి సంపదలు చల్లరాచేమి యన్నట్లుండెను. కీర్తి తెల్లగానున్నట్లు వర్ణించుట కవి సమయము.

శ్లో. ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యస్తస్య గోపుర్గుణోదయం,

అకుమారకథోద్ధాతం శాలిగోప్యో జగు ర్యశః.

20

వ్యాఖ్య: ఇక్షుచ్ఛాయ నిషాదిన్యః - చెఱకుతోటల నీడలలోఁ గూర్చున్న, శాలిగోప్యః - పరిచేల కావరులైన ప్రిలు, గోప్తః తస్య - రక్షకుడైన ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, గుణోదయం - సద్గుణములవలన బుట్టినదియు, ఆ కుమారకథోద్ధాతం - బాల్యకథలు మొదలుకొని యారంభింపఁ బడినదియునగు, యశః - కీర్తిని, జగుః - గానముచేసిరి. పరిపంఠచేలను కాయుటకువచ్చిన ముద్దరాండ్రు సమీపమున దట్టమైయున్న చెఱకుతోట నీడలందుఁగూర్చుని కాలక్షేపమునకై తమ యేలికయగు రఘుమహారాజుయొక్క బాల్యకథలు మొదలుకొని యున్న యశస్సును పాటలుకట్టి పాడుకొనుచుండిరి. శరచ్చిహ్నుములైన పరిచేలు, చెరుకుతోటలు, ముద్దరాండ్ర గానముతో మిక్కిలి శోభించెనని భావము.

శ్లో. ప్రససా దోదయా దంభః కుంభయోనే ర్మహాజనః,

రమోః పరిభవాశంకి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః.

21

వ్యాఖ్య: మహాజనః - గొప్ప తేజస్సుగల, కుంభయోనేః - అగస్త్యుని యొక్క (అగస్త్య నక్షత్రముయొక్క), ఉదయాత్ - ఉదయమువలన, అంభః - ఒండునీరు, ప్రససాద - తేరెను, మహా జనః - గొప్ప పరాక్రమముగల, రమోః - రఘు మహారాజుయొక్క. ఉదయాత్ - అభ్యుదయమువలన, పరిభవాశంకి - పరాభవము నూహించుచున్న, ద్విషతాం - శత్రువులయొక్క, మనః - మనస్సు, చుక్షుభే - కలతఁ జెందెను. అగస్త్య నక్షత్రోదయము కాగానే నదీ తటాకములయందలి జలముతేరుకొని నిర్మలమయ్యెననియు, శరదృతువు కావున మహా పరాక్రమ వంతుడైన రఘువు జైత్రయాత్రకు బయలుదేరునేమో యని

శత్రురాజుల మనస్సు భయముచేత కలఁకబాతెననియు భావము. అగస్త్యోదయము వలన నీరు విర్మలమగునని శాస్త్రము.

శ్లో. మదోదగ్రాః కకుద్మంతః సరితాం కూలముద్రుజాః,
లీలాభేల మనుప్రాపు ర్మహోఽన్తస్య విక్రమమ్. 22

వ్యాఖ్య: మదోదగ్రాః - పొగరెక్కినవియు, కకుద్మంతః - గొప్ప మూపు రములు గలవియు, సరితాం - నదులయొక్క, కూల ముద్రుజాః - గట్టులను గోరాడునవియు నగుచు, మహోఽన్తః - అఁబోతులు, లీలాభేలం - విలాసక్రీడలు గల, తస్య, విక్రమం - ఆ రము మహారాజయొక్క పరాక్రమమును, అను ప్రాప్తః - అనుకరించినవి. ఉత్సాహవంతుడు, ఆజానుబాహువు, శత్రుభంజనుడైన రముమహారాజు విక్రమ విలాసమును అఁబోతులు అనుకరించుచుఁ దెలిపినవట.

శ్లో. ప్రసవైః సప్తపర్జానాం మదగంధిభి రాహతాః,
అసూయ యేవ తన్నాగాః సప్తైవ ప్రసుస్రువుః. 23

వ్యాఖ్య: మదగంధిభిః - మదజలమువంటి పరిమళముగల, సప్తపర్జానాం, ప్రసవైః - ఏడాకుల యరఁటిచెట్లయొక్క పువ్వులచేత, ఆహతాః - కొట్టబడిన, తన్నాగాః (తత్ + నాగాః) - ఆ రము మహారాజయొక్క యేనుఁగులు, అసూయ యేవ (అసూయయా + ఇవ) - పువ్వులయుత్కర్షయందలి అసహనము చేతవలె, సప్తైవ - ఏడు ప్రకారములుగానే. ప్రసుస్రువుః - మదమును స్రవించినవి. తమ మదమువంటి వాసనగల యేడాకులయరఁటి పువ్వులు తాకగానే వానిని శత్రు పులనుగా భావించిన రముమహారాజు గజములు తామును మదమును ఏడు ప్రదేశముల నుండి స్రవించినవి. ఏనుఁగులకు తొండపు రెండు రంధ్రములనుండియు, రెండు గండస్థలముల నుండియు, పురుషాంగము నుండియు, రెండుకనులనుండియు మదము స్రవించునని శాస్త్రప్రసిద్ధి కలదు.

శ్లో. సరితః కుర్వతీ గాధాః పథ శ్చాశ్యానకర్దమాన్,
యాత్రాయై చోదయామాస తం శ క్తేః ప్రథమం శరత్. 24

వ్యాఖ్య: సరితః - నదులను, గాధాః - రోతులేని వానినిగా (సులభముగా దాటుటకు వీలైనవి), పథశ్చ - మార్గములనుగూడ, ఆశ్యానకర్దమాన్ - ఎండి

పోయిన బురద కలవానిగాను, కుర్వతీ - చేయుచున్నదియై, శరత్ - శరదృతువు, తం - ఆ రఘుమహారాజును, శక్తేః ప్రథమం - ఉత్సాహశక్తికంటె ముందుగా, యాత్రాయై - దిగ్విజయ యాత్రకొఱకు, చోదయామాస - ప్రేరేపించెను. నడులను దాటుటకు వీలుగను, మార్గములను బురద లేనివానిగను మార్చి, శరత్తు, ప్రభు మంత్రశక్తి సంపన్నుడైన యతని కుత్సాహశక్తిని జేకూర్చి విజయయాత్ర కానుకూల్యమును గలిగించెను. పరిసరములుచూచిన యతని కుత్సాహము గలిగెనని భావము.

శ్లో. తస్మై సమ్యగ్భుతో వహ్ని ర్వాజినీరాజనా విధౌ.

ప్రదక్షిణార్చిర్వాజినేన హస్తే నేవ జయం దదౌ. 25.

వ్యాఖ్య: వాజినీరాజనా విధౌ - గుఱ్ఱములకు హారతినిచ్చు శాంతికర్మయందు. సమ్యగ్భుతః (సమ్యక్ + భుతః) - యథాశాస్త్రముగా హోమము చేయఁబడిన, వహ్నిః - అగ్ని. ప్రదక్షిణార్చిర్వాజినేన - ప్రదక్షిణ - ప్రదక్షిణముగాఁ దిరిగెడు, అర్చిః - జ్ఞానయొక్క, వ్యాజినేన - మిషచేత, హస్తేన ఇవ - చేతితోవలె, తస్మై - ఆ రఘువుకొఱకు, జయం - విజయమును, దదౌ - ఇచ్చెను. రఘుమహారాజా శరత్కాలమునందుఁ జేయవలసిన గజాశ్వాది నీరాజన కర్మయందు అగ్నిక్షి. హోమముచేయఁగా, ప్రదక్షిణముగాఁ దిరుగుచున్న జ్ఞానలద్వారా అగ్ని రాబోవు విజయమును సూచించెనని భావము.

శ్లో. స గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపార్జ్వి రయాన్వితః.

షడ్విధం బల మాదాయ ప్రతస్థే దిగ్విగీషయా. 26.

వ్యాఖ్య: గుప్తమూలప్రత్యంతః - గుప్త - రక్షింపఁబడిన, మూల - తన, నివాస స్థానము. ప్రత్యంతః - ప్రాంత దుర్గమును గలవాఁడును, శుద్ధపార్జ్విః - శత్రు విరూలనముచేసి నైనయముచేత కాపాడఁబడుచున్న పృథ్వీభాగము గలవాఁడును, అయాన్వితః - శుభావహమైన విధానమతోఁ గూడినవాఁడునునగు, సః - అతఁడు, షడ్విధం - ఆఱు విధములైన, బలం - నైనయమును, ఆదాయ - వెంటఁ బెట్టుకొని, దిగ్విగీషయా - దిక్కులను జయించు తలంపుచేత, ప్రతస్థే - బయలు.

దేరెను. రఘుమహారాజు, తన రాజధానికిని, సమీపధుర్గమునకును, రక్షణ కల్పించి వెనుక భాగమునందు శత్రుభయము లేకుండజేసి, శుభప్రదములైన కర్మల నాచరించి, ఆఱు విధములైన దండును వెంటబెట్టుకొని, దిగ్విజయ యాత్రకు బయలుదేరెను. “మూలబలము, ఘృహృద్బలము, భృత్యబలము, శ్రేణీబలము, ద్విషదృబలము, ఆటవిక బలము” అనునవి షడ్విధబలములు.

శ్లో. అవాకిరన్ వయోవృద్ధా స్తం లాజైః పౌరయోషితః,
వృషతై ర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యతమ్. 27

వ్యాఖ్య: వయోవృద్ధాః - వయస్సుచేత పెద్దవారైన, పౌరయోషితః - పురస్థీలు, తం - ఆ రఘుమహారాజును, లాజైః - వరిపేలాలతో, క్షీరోర్మయః - క్షీర సముద్రమునందలి తరంగములు, మందరోద్ధూతైః - మందర పర్వతముచేత నెగురగొట్టబడిన, వృషతైః - పాలచుక్కలచేత, అచ్యతం ఇవ - విష్ణుమూర్తిని వలె, అవాకిరన్ - చల్లరి. రఘుమహారాజు విజయయాత్రకు బయలుదేరి వెళ్లుచుండగా పురమునందలి పెద్దముత్తైదువులు ఆయనమీద మంగళాచారము కొఱుకై హరిపేలాలను చల్లరి, అది మందర పర్వతముచేత చిలుకబడుచున్న క్షీరసాగర పీచికలు పాలతుంపురులను విష్ణుమూర్తిపై జల్లినట్లు మనోహరముగా నుండెను.

శ్లో. స యయౌ ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా,
హితా ననిలోద్ధూతై స్తర్జయన్నివ కేతుభిః 28

వ్యాఖ్య: ప్రాచీన బర్హిషా - ఇంద్రునితో, తుల్యః - సమానుడైన, సః - అతఁడు, అనిలోద్ధూతైః - అనుకూలవాయువుచే రెప రెప లాడింపబడుచున్న కేతుభిః - జెండాలచేత, అహితాన్ - శత్రువులను, తర్జయన్ ఇవ - బెదిరించుచున్నవాఁడువలె, ప్రథమం - మొదట, ప్రాచీం - తూర్పు దిక్కును గుఱించి, యయౌ - వెళ్లెను. ఇంద్రతుల్యుడైన రఘువు ఇంద్రాధిపత్యముగల తూర్పు దిక్కునకు మొదట బయలుదేరెను. అనుకూల వాయువుచే రెప రెప లాడుచున్న నైవ్యపతాకములు శత్రువులను బెదిరించుచున్నట్లుండెను. అనుకూల వాయువు శకునము.

శ్లో. శ్లోభిః స్థింద్రోద్ధూతైః గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః,
భువ స్తల మివ వ్యోమ కుర్వన్ వ్యోమేవ భూతలమ్. 29

వ్యాఖ్య : స్యందనోద్ధాతైః - రథములచేత రేపబడిన, రజోభిః - ధూళి
లచేతను. ఘననన్దిభైః - మేఘములతో సమానములైన గజైశ్చ - ఏనుగుల
చేతను, వ్యోమ - ఆకాశమును, భువః తలం ఇవ - భూతలమును వలెను, భూ
తలం - నేలను, వ్యోమేవ(వ్యోమ + ఇవ) - ఆకాశమునువలెను, కుర్వన్ - చేయు
చున్నవాడై, యయౌ - వెళ్లెను. రఘుమహారాజు సైన్యసమేతుడై వెళ్లుచుండగా
రథములచేత రేపబడిన దుమ్ము దట్టముగా నలముకొనుటచేత ఆకాశము భూప్రదేశ
ముగాను, నేలపై నడయాడు గజములు ప్రమాణమువందును వస్త్రేయిందును
మేఘములను బోలియుండుటచేత భూతలము ఆకాశముగాను కనబడుచుండెను.

శ్లో. ప్రతాపోఽగ్రే తతః శబ్దః పరాగ స్తదనంతరం

యయౌ పశ్యా ద్రథా దీతి చతుస్కంధేవ సా చమూః 30

వ్యాఖ్య : అగ్రే - ముందు, ప్రతాపః - తేజోవిశేషము, తతః - తరువాత
శబ్దం - ధండు యొక్క కలకలము, తదనంతరం - దానితర్వాత, పరాగః -
దుమ్ము, పశ్యాత్ - ఆతరువాత, రథాది - రథములు మొదలైన చతురంగబలము.
ఇతి - ఈవిధముగా, సా చమూః - ఆ సైన్యము, చతుస్కంధా ఇవ - నాలుగు
వ్యూహములుగలదివలె, యయౌ - వెళ్లెను. రఘు మహారాజు సేన నడుచుచుండ
గా, ముందు ఒకానొక తేజో విశేషము, దాని వెంట సేన కలకలము, ఆతరువాత
ధూళి, అటు పిమ్మట చతురంగబలము, అను వరుసతో నాలుగు వ్యూహములు కల
దానివలెగనబడెను.

శ్లో. మరుప్రప్థాన్యదంభాన్సి, నావ్యాః సుప్రతరా నదీః,

విపినాని పృథ్వాశాని, శక్తిమత్త్వా చ్చకార సః 31

వ్యాఖ్య : సః - ఆ రఘుమహారాజు, శక్తిమత్త్వాన్ - సమర్థుడగుటవలన,
మరుప్రప్థాని - ఎడారిప్రదేశములను, ఉధంభాని - ఉబికిపైకివచ్చుచున్న జలములు
గలవాటినిగాను, నావ్యాః - నౌకలతో దాటిపోదగిన, నదీః - నదులను, సుప్రతరాః
- సులభముగా దాటదగిన వాటినిగాను. విపినాని - అరణ్యములను, ప్రకాశాని
- బిట్టబిట్టలుగాను, చకార - చేసెను, సైన్య సమేతుడై వెళ్లుచున్న యతడు
ప్రయాణ సౌకర్యము కొఱకై ఎడారి భూములలో జలమును పుట్టింది, బిల్లకట్లతో
దాటవలసిన నదులకు సులభముగా దాటు నుపాయములు చేసి, అరణ్యములను

కొట్టించి బయటగా త్వరలో చేయించెను. లేదా ఆయాప్రదేశములను శక్తిసామర్థ్యములచేత సైన్యము సులభముగా దాటిపోవునట్లు చేసెనని భావము,

శ్లో. స సేనాం మహతీం కర్షన్ పూర్వసాగరగామినీం

బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగా మివ భగీరథః

82

వ్యాఖ్య: పూర్వ సాగరగామినీం - తూర్పు సముద్రమునకు వెళ్లుచున్న మహతీం, సేనాం - గొప్ప సైన్యమును, కర్షన్ సః - వెంటగొని పోవుచున్న యతఁడు, హరజటాభ్రష్టాం - శివుని జటాజూటమునుండి జారినదియు, పూర్వ సాగరగామినీం - తూర్పు సముద్రమునకు వెళ్లుచున్నదియునగు, గంగాం - గంగా నదిని, కర్షన్ - వెంటగొనిపోవుచున్న, భగీరథః ఇవ - భగీరథునివలె, బభౌ - ప్రకాశించెను. అద్దంకులన్నింటిని అధిగమించి యేక ప్రవాహముగా తూర్పునకు నడచుచున్న సేనను వెంటబెట్టుకొని ముందుకు నడచుచున్న రముమహారాజు. శివ జటాజూటమునుండి బయలుదేరి తూర్పు సముద్రమునకు వెళ్లుచున్న గంగానదికి ముందునడచు భగీరథునివలె ప్రకాశించెను. భగీరథుని సంబంధమువలననే గంగకు భాగీరథి యను పేరువచ్చినది. భగీరథుఁడు సగర చక్రవర్తి వంశమునందలి గొప్పరాజుఁబడి.

శ్లో. త్యాజితైః ఫల మత్థాతై ర్భగైశ్చ బహుధా నృపైః

తస్యానీ దుల్బణో మార్గః పాదపై రివ దంతినః

83

వ్యాఖ్య: ఫలం - లాభమును, త్యాజితైః - విడిపింపబడిన వారును, ఉత్థాతైః - అధికారమునుండి తొలగింపబడినవారును, బహుధా - అనేక విధములుగా, భగైశ్చ - భంగపరుపబడిన వారునునగు, నృపైః - శత్రురాజులచేత, ఫలం - కాచిన కాపును త్యాజితైః - వదలింప బడినవియు, ఉత్థాతైః - పెల్లగింప బడినవియు, భగైశ్చ - విఘనపబడినవియునగు, పాదపైః - పృక్షములచేత, దంతినః ఇవ - ఏనుగుయొక్కవలె, తస్య - అరముమహారాజుయొక్క, మార్గః - మార్గము, ఉల్బణః - స్పష్టమైనది, అనీత్ - అయ్యెను. ఒకయేనుగు వనమునందలి చెట్లయొక్క పూలు, కాయలుదాల్చి, పెకలించి, కొమ్మలు విఱచి ముందుకు వెళ్ళిన వారివలె, కొందఱు రాజుల ధనములను గొని, కొందఱిని స్థానభిష్టులనుజేసి,

కొందఱిననేక విధములుగా నోడించుచు వెళ్లిన రఘుమహారాజు మార్గము అయిన విజయములను సృష్టముగాఁ దెలుపుచుండెనని భావము.

శ్లో. పౌరస్థ్యా నేప మాక్రమం స్తాంస్తాన్ జనపదాన్ జయీ
పాప్త తాశీవనశ్యామ మువకంతం మహోదధేః 34

వ్యాఖ్య : జయీ - జయశీలుడైన రఘుమహారాజు, ఏవం - ఈ ప్రకారము పౌరస్థ్యాన్ - తూర్పుననున్న, తాంస్తాన్ (తాన్ + తాన్) - ఆయా, జనపదాన్ - దేశములను; అక్రమన్ - అక్రమించుచు, తాశీవనశ్యామం - తాటితోపులతో శ్యామల వర్ణముగల, మహోదధేః - గొప్పసముద్రముయొక్క, ఉపకంతం - సమీపమును, ప్రాప - చేరెను. ఈ విధముగా తూర్పు దిక్కునగల ఆ యాదేశములను జయించి, అక్రమించుచు, తాటిచెట్లు దట్టముగా గల సముద్రపు తీర్థము జేరెను. పౌరస్థ్యాః (పౌరస్థ్యలు) తూర్పున నున్నవారు; “పురః భవాః పౌరస్థ్యాః” అని విగ్రహము. దాక్షిణ్యాః (దాక్షిణ్యులు) దక్షిణ దిశయందున్న వారు; “దక్షిణా భవాః దాక్షిణ్యాః” పాశ్చాత్యాః (పాశ్చాత్యులు) పడమటనున్నవారు; “పశ్చాత్ భవాః పాశ్చాత్యాః” “దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్యక్” అనుపాణిని సూత్రము చేత నీశబ్దములు నిద్దించెను. ఇందలి “దక్షిణా” శబ్దముగూడ అన్యయము.

శ్లో. అనమృతాం సముద్ధర్తు స్తస్మాత్ సింధురయా దివ
అత్మా సంరక్షితః సుహృః వృత్తి మాశ్రిత్య వై తసీమ్ 35

వ్యాఖ్య : అనమృతాం - లొంగనివారిని, సముద్ధర్తుః - ఉన్నూలించువాడగు, తస్మాత్ - ఆ రఘు మహారాజువలన, సింధురయాత్ ఇవ - నదీవేగము నుండివలె, సుహృః - సుహృదేశపు రాజులచేత, వైతసీం - ప్రబులి చెట్లదియగు, వృత్తిం - ప్రవర్తనను, అశ్రిత్య - అవలంబించి, అత్మా - ప్రాణము, సంరక్షితః - కాపాడుకోఁబడినది, పంగక లొంగక యెదురు తిరుగువారిని నిర్మాతలను చేయుచు వచ్చుచున్న రఘుమహారాజు నుండి తప్పించు కొనుటకై సుహృదేశపురాజులు వైతసీవృత్తి నవలంబించి లొంగిపోయి తమ ప్రాణములు కాపాడుకొనిరి. (నదీవేగమునందు నిలుచున్న వృక్షములు నిర్మూలములగును, ప్రవాహము తూలముగా పంగిపోవునట్టి ప్రబులి చెట్లు నిర్మూలంపటడక, విటుగక, ప్రవాహము

తగ్గగానే మరల లేచి నిలుచుండును. దానికి “వైతసీవృత్తి” అనిపేరు. సుహృదేశపు రాజు లబ్ధు చేసిరి.

శ్లో. వంగా నుత్థాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్

నిచఖాన జయస్తంభాన్ గంగాస్యాతోంతరేషు సః 86

వ్యాఖ్య: నేతా - నైన్యమును వెంటఁగొని పోవుచున్న ఆ రఘురాజు, నౌసాధనోద్యతాన్ - నౌకా నైన్యములతో నెదురించిన, వంగాన్ - వంగ దేశపు రాజులను, తరసా - బలముచేత, ఉత్థాయ - ఉన్నూటించి, గంగా స్యాతోంతరేషు - గంగాప్రొతః - గంగా నది పాయలయొక్క, అంతరేషు - మధ్యభాగమునగల లంకలయందు, జయస్తంభాన్ - జయ స్తంభములను, నిచఖాన - నాచెను. నాయకుఁడగు రఘుమహారాజు ఓడలపై నెక్కివచ్చి యెదుర్కొనిన వంగదేశపు రాజులను ఓడించి గంగానది లంకలలో తనజయ స్తంభములు నాటించెను.

శ్లో. ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుం

ఫలైః సంవర్తయామాసు రుత్థాత ప్రతిరోపితాః 87

వ్యాఖ్య: ఆపాదపద్మప్రణతాః - ఆపాదపద్మ - పాదకమలము వఱకు, ప్రణతాః - వంగిననుస్కరించిన వారు (అగుటవలన), ఉత్థాతప్రతిరోపితాః - మొదట రాజ్యాధికారమునుండి తొలగింపఁబడి, మరల ప్రతిష్ఠింపబడినవారగు, తే - ఆ వంగ దేశపురాజులు, ఆపాదపద్మప్రణతాః - పాదములకువరకు వంగినవియై (నారుగా నున్నప్పుడు), ఉత్థాతప్రతిరోపితాః - ఊడబెఱికి మరల నాటఁబడిన కలమాః ఇవ - పరిపైరులవలె, రఘుం - రఘుమహారాజును, ఫలైః ధనములచేత, (వరి వక్షమున దాన్యములచేత), సంవర్తయామాసుః - వృద్ధినిపొందించిరి. పాదాక్రాంతులగుటచేత, పదభ్రష్టులై మరల రాజ్యమునందు నిలువబడిన వంగ రాజులు, ఊడదీసి మరల నాటఁబడిన పరిపైరు దాన్యము నిచ్చునట్లు, రఘు మహారాజుకు ధనములను కానుకలుగా నిచ్చి సంతోష పరచిరిని భావము.

శ్లో. స తీర్త్యా కపిశాం నై నై యై ర్బద్ధద్విరదనేతుభిః

ఉత్కృతై ర్గర్భితఫణః కళింగాభిముఖో యయా. 88

వ్యాఖ్య: సః - అతఁడు, బద్ధద్విరదనేతుభిః - బద్ధ - కట్టఁబడిన, ద్విరదనేతుభిః - ఏనుగులవదన యనెడి వంటెనలు గల, నై నై యైః - నైన్యములచేత,

కపిశాం - కపిశానదిని, తీర్త్వా - దాటి, ఉత్కలైః - ఓడరాజులచేత, దర్శిత
 పథః - చూపబడిన మార్గముగల వాడగుచు, కళింగాభిముఖః - కళింగదేశాభి
 ముఖుడై, యయా - వెళ్లెను, వంగదేశవిజయము తరువాత రఘుమహారాజు,
 ఏనుగులను పరుసగానిలిపి కట్టబడిన వంతెనలమీదుగా కపిశానదిని నైన్య సమేత
 ముగా దాటి ఉత్కలాధిపులు చూపిన మార్గము ననుసరించి కళింగదేశముపైకి
 వెళ్లెను. ఉత్కలులు దారిని చూపిరనగా వారు రఘుమహారాజు అడుగు పెట్టగానే
 లొంగి మిశ్రులై రని భావము.

శ్లో. న ప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్షణం న్యవేశయత్
 అంకుశం ద్విరదస్యైవ యంతా గంభీరవేదినః. 39

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘుమహారాజు, మహేంద్రస్య - మహేంద్రవర్మతము,
 యొక్క, మూర్ధ్ని - శిఖరమునందు, తీక్షణం - సహింపశక్యముకాని, ప్రతాపం -
 పరాక్రమమును, యంతా - మావటివాడు, గంభీరవేదినః, ద్విరదస్య - గంభీరవేది.
 యనబడు గజముయొక్క, మూర్ధ్ని - తలమీద, తీక్షణం అంకుశం ఇవ - మిక్కిలి
 పదునుగల అంకుశమును వలె, న్యవేశయత్ - ఉంచెను. కళింగదేశమును జేరిన
 రఘుమహారాజు అచ్చటి మహేంద్రవర్మతముపై న తన ప్రతాపమును, మావటివాడు.
 గంభీరవేది యనబడు మదగజము తలపై న సంకుశమునువలె నిలిపెను. మహేం
 ద్రము, సప్తకుల పర్వతములలో నొకటి; అవి “మహేంద్రము, మలయము,
 సహ్యాపర్వతము, శుక్తిమంతము, వృక్షపర్వతము, వింధ్యపర్వతము, పారి
 యాత్రము” అనునవి. “గంభీరవేది” యనగా, చర్యమును చీల్చినను, రక్తము
 కాటినను, మాంసము ఊడిపడినను మదాతిరేకముచేత నెఱుంగని గజము. తానెఱి
 గిన శిక్షనుపైతము మదముచే నాలస్యముగాఁ దెలిసికొను గజము “గంభీరవేది”
 యనబడునని మరియొక మతము.

శ్లో. ప్రతిజగ్రాహ కాళింగ స్త మస్త్యైర్గజసాధనః
 పక్షచ్ఛేదోద్భృతం శక్రం శిలావర్షే వ పర్వతః. 40

వ్యాఖ్య: గజసాధనః - గజసైన్యము ఎక్కువగానున్న, కాళింగః - కళింగ
 దేశపురాజు, అస్త్యైః - అయుధములతో, తం - ఆ రఘుమహారాజును, పక్షచ్ఛేదో
 ద్భృతం - పక్షచ్ఛేద పర్వతములయొక్క, తాక్కులను నెఱుకుటయందు,

ఉద్యతం - ఉద్యుక్తుడైన, శక్రం - ఇంద్రుని, శిలావర్షి - తాళ్లను వర్షించునట్టి, పర్వతః ఇవ - కొండవలె, ప్రతిజగ్రాహ - ఎదుర్కొనెను. తనకుఁగూడ గజ సైన్యమధికముగాఁ గలదను గర్వముతో కళింగరాజు, రాలనానతో నొక కొండ ఇంద్రుని దాకినట్లు, రఘుమహారాజును ఆయుధములతో నెదుర్కొనెను. ఈ యువ మానము పర్వత మింద్రునిచేతిలో నోడిపోయినట్లు కళింగరాజు రఘుమహారాజు చేతిలో నోడక తప్పదను విషయమును సూచించును.

శ్లో. ద్విషాం విషహ్య కాకున్థ స్తత్ర నారాచదుర్దినం
సన్మంగళస్సాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియమ్.

41

వ్యాఖ్య: తత్ర - అచ్చట, కాకున్థః - రఘుమహారాజు, ద్విషాం - శత్రువులయొక్క, నారాచదుర్దినం - బాణవర్షమును, విషహ్య - ఓర్చి, సన్మంగళస్సాతః, ఇవ - శుభార్థమైన మంగళస్సానముఁ జేసినవాఁడవలె, జయశ్రియం - విజయలక్ష్మిని, ప్రతిపేదే - పొందెను. ఆ మహేంద్ర పర్వతముమీద కాళింగులు బాణవృష్టిని గురిపింపగా దానిని లీలగా శుభకర్మార్థమైన మంగళస్సానముగా భావించి, వారిని జయించి జయలక్ష్మినిఁ గొనెనని భావము. “దుర్దిన”మనగా నెడ తెగని వర్షము వడుచు మేఘవృత్తమైన ఆకాశముగల రోజు. ఇచ్చట లక్షణచేత “వర్ష”మను నర్థమునందు ప్రయోగింపఁబడినది. యత్తు సర్వోషధిస్సానం తస్యంగళ ముదీరితం” అని యాదవ నిఘంటువు, శుభకర్మాంగముగా జేయుస్సాన జలమునందు అనేక ఓషధులను గలుపవలసి యుండును. ఆయుద్ధ మతని కంత తేలికగా నుండెనన్నది పరమార్థము.

శ్లో. తాంబూలీనాం దక్షై స్తత్ర రచితాపానభూమయః
నారికేళానవం యోధాః శాత్రవం వ పపు ర్యళః.

42

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ మహేంద్రపర్వతముమీద, యోధాః - యుద్ధభటులు, రచితాపాన భూమయః - తయారు చేసుకోబడినమద్యపాన ప్రదేశములుగలవారై, నారికేళానవం - కొబ్బరికల్లును, తాంబూలీనాం - తమలపు తీగలయొక్క, దక్షైః - అకుంతో, శాత్రవం - శత్రువులకు సంబంధించిన, యశోవ - కీర్తినిబోలె, పపు - త్రాగిరి. ఆమహేంద్రపర్వతముపై విజయోత్సాహవంతులైన రఘునైనికులు పానగోష్ఠి ప్రదేశముల నేర్పరచుకొని యచ్చట విరివిగా దొరకునట్టి నారికేళమద్యమును తమల

పాకు దొన్నెలతో త్రాగిరి. కల్లు తెల్లగా నుండును గనుక అది యుద్ధభటులు శత్రువుల కీర్తిని (కీర్తిగూడ తెల్లనిది) త్రాగివేసినట్లుండెనని తాత్పర్యము. ఇచ్చట “యశోవ” అను పదమునందల ‘వ’ కారము ‘ఇవ’ (వలె) అను నర్థమునందు ప్రయోగింపఁబడినది. “ఇవార్థే వ శబ్దో వా శబ్దోనా బోధ్యః” అని ప్రమాణపదనము.

శ్లో. గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్మవిజయీ నృపః

శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న తు మేదిసిమ్. 43

వ్యాఖ్య: ధర్మవిజయీ - ధర్మముకొఱకే జయశీలుడైన, సః నృపః - ఆ రఘుమహారాజు, గృహీత ప్రతిముక్తస్య - పట్టుబడి మరల విడువఁబడిన. మహేంద్రనాథస్య - కళింగరాజుయొక్క, శ్రియం - చరాస్తిరూపమైన ధనాది సంపదను. జహార - తీసుకొనెను, మేదిసిం తు - భూమినిమాత్రము. న జహార - అపహరించలేదు. జయశీలుడైన రఘువు తానుచేయనున్న ధర్మకార్యములకొరకై మహేంద్రనాథుని వస్తునముదాయమును, ధనమును మాత్రము స్వీకరించి, శరణాగత వాత్సల్యముచేత నతని రాజ్యము నతనికే వదలిపెట్టెనని భావము.

శ్లో తతో వేలాతచేనైవ ఫలవత్పూగమాలినా

అగస్త్యచరితా మాళా మనాశాస్యజయో యయౌ. 44

వ్యాఖ్య: తతః - తూర్పుదిక్కు విజయమును సాధించినపిమ్మట, ఫలవత్పూగమాలినా - ఫలవత్ - బాగావండిన, పూగ - పోకచెట్లయొక్క, మాలినా - వరుసలుగల, వేలాతచేన, ఏవ - సముద్రతీరము గుండానే, అగస్త్యచరితాం - అగస్త్యమునిచేఁ దిరుగబడిన, ఆళాం - దిక్కును (దక్షిణ దిశను), అనాశాస్యజయః - కోరనక్కరలేని విజయముగల రఘుమహారాజు, యయౌ - చేరెను. ప్రాగ్దిశావిజయమును సాధించినపిమ్మట పోకప్రమాకుల బారులతో మనోహరమై యున్న సముద్రతీర మార్గముగుండానే రఘువు దక్షిణదిక్కును జేరెను. వింధ్యపర్వత గర్వనిర్వాపణము తరువాత అగస్త్యుఁడు దక్షిణభారతము నందలి యరణ్యముననే యుండుటయు, అగస్త్య నక్షత్రము అకాశమునందలి దక్షిణ భాగమునందే యుండుటయు, దక్షిణదిక్కును “అగస్త్యచరితామాళాం” అని

కవి నిర్దేశించుటకుఁ గారణములు. ఈవిషయమును బ్రహ్మాండపురాణమిట్లు వివరించి నది “అగస్త్యో దక్షిణా మాకామాశ్రిత్య వభసి స్థితః | వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్య-వాతాపి మర్దనః”.

శ్లో. స సై న్యవరిభోగేన గజదానసుగంధినా

కావేరిం సరితాం పత్యుః శంకనీయా మి వాకరోత్. 45

వ్యాఖ్య : సః - ఆ రఘుమహారాజా, గజదాన సుగంధినా—గజదాన - ఏనుఁగుల మదజలముచేత, సుగంధినా - పరిమళముగలది యగు, సై న్య పరిభోగేన - సై నికులయొక్క అనుభవముచేత, కావేరిం - కావేరీనదిని, సరితాం, ప్రత్యుః - నదులకు భర్తయగు సముద్రునికి, శంకనీయాం, ఇవ - అనుమానింపఁ దగిన దానినివలె, అకరోత్ - చేసెను. రఘుసైన్యగజములు, సైనికులు, తనలో మునుగుటచేత కావేరీజలము పరిమళవంతమైనది. అట్టి కావేరి సముద్రమును జేరి నపుడు అమె ఇతరపురుషుల సంభోగమును జేసెనా యేమి : యని సముద్రుఁడను మానవడునట్లు చేసెనని భావము. ఈశ్లోకమునందలి “గజదాన సుగంధినా” యను సమాసము పాణినీయ వ్యాకరణ విరుద్ధమైనను, “నిరంకుశాః కవయః” యను నభియుక్తికి ప్రకారము గ్రాహ్యమని మల్లనాథసూరి యభిప్రాయము.

శ్లో. బలై రధ్యుషితా స్తస్య విజిగీషో ర్గతాధ్వనః

మరీచోద్భ్రాంతహరీతా మలయాద్రే రుపత్యకాః. 46

వ్యాఖ్య : విజిగీషోః - విజయేచ్ఛ గలవాఁడును, గతాధ్వనః - కడచిన మార్గము గలవాఁడునునగు, తస్య - ఆ రఘుమహారాజయొక్క, బలైః - సైన్యములచేత, మరీచోద్భ్రాంత హరీతాః—మరీచ - మిరియాల తోటలయందు, ఉద్భ్రాంతః - ఎగురుచున్న. హరీతాః - పచ్చనిట్టలు కలవైన, మలయాద్రేః, ఉపత్యకాః - మలయపర్వతముయొక్క క్రింది ప్రదేశములు, అధ్యుషితాః - అధిష్టింపఁ బడినవి. దక్షిణదిక్కున కొంతదూరము వెళ్లిన రఘుసైనికులు మిరియాల తోటలు గల మలయపర్వత పాదములమీద విశ్రమించిరి, ఉపత్యకలనగా పర్వతముల నానుకొన్న క్రిందిభాగములు.

శ్లో. ససంజా రశ్యమిద్దానా మేలానా ముత్పత్తిష్ఠనః

తుత్యగంధిమ మత్తేభక శేషు ఫలిరేదనః.

వ్యాఖ్య: అశ్వక్షణానాం - గుఱ్ఱములచేత నలగద్రొక్కబడిన, ఏలానాం - ఎలకితీగలయొక్క, ఉత్పత్తిషవః - పై కెగురుచువియైన, ఫలరేణవః - కాయల ధూళులు, తుల్యగంధిషుః - సమానమైన పరిమళముగల, మత్తేభకరేషు - మదపు చేనుగులయొక్క గంధస్థలముల యందు, ససంజాః - అంటుకొన్నవి. గుఱ్ఱముల త్రొక్కుడుచేత నలిగి పై కెగిసిన యేలకికాయల పొడులు తమవంటి వాసనగల గజ గంధస్థలములం దంటుకొన్నవి. అనగా తమవంటివే కనుక మై తిడిత నేలకి పొడుము లచ్చట చేరినవన్నది చమత్కారము.

శ్లో. భోగివేష్టనమార్గేషు చందనానాం సమర్పితం

నాస్రసత్ కరిణాం గ్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినా మపి

48

వ్యాఖ్య: చందనానాం - గంధపు చెట్లయొక్క, భోగివేష్టనమార్గేషు - భోగి - సర్పములయొక్క, వేష్టన - చుట్టుకొనుటచేత నేర్పడిన, మార్గేషు - విష్ణు ప్రదేశములయందు (నటదలయందు). సమర్పితం - ఉంచబడినదై, త్రిపదీచ్ఛేదినాం, అపి - కాలికట్లను త్రెంచుకొనునవియైనను, కరిణాం - ఏనుగుల యొక్క, గ్రైవం - మెడకట్టు, నాస్రసత్ - జాతిలేదు. నిరంతరము సర్పములు చుట్టుకొనుటచేత నరదలేర్పడిన శ్రీగంధపు చెట్లకు గజము మెడకట్లను తగిలించుట చేత ఏనుగులు కాలికట్లు త్రెంచుకున్నను కంఠబంధనలు మాత్రము జారిపోలే దనియు, గంధపు మ్రాకులవద్దనే గజములు నిలిచియుండెననియు భావము. 'త్రిపదీ' యనగా ఏనుగు కాలిగాలును. గంధపుచెట్ల స్కంధములపై గల సర్పవేష్టన చిహ్నములు, వానివద్ద నిలిచిన యేనుగులు మలయవర్వత కోభ నినుమడింపజేసె నన్నది చమత్కారము.

శ్లో. దిశి మందాయతే తేతో దక్షిణస్యాం రవే రపి

తస్యా మేవ రఘోః పాండ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే. 49

వ్యాఖ్య: దక్షిణస్యాం దిశి - దక్షిణ దిక్కునందు, రవే అపితేజః - సూర్యునియొక్క తేజస్సుకూడ, మందాయతే - తగ్గును, తస్యాం ఏవ దిశి - అదిక్కునందే. పాండ్యాః - పాండ్యదేశరాజులు, రఘోః ప్రతాపం - రఘుమహారాజయొక్క పరాక్రమమును, న విషేహిరే - సహింపలేకపోయిరి. దక్షిణాయ నమునందు సూర్యునియెడ తక్కువగానుండును. అనగా దక్షిణ దిశయందు

సూర్యుడు సైతము పాండ్యరాజులకు వెఱచి మందతేజఁడగుచున్నాఁడు. అట్టి దక్షిణదిశయందు విజయమునకై వచ్చిన రఘుమహారాజు తేజమును పాండ్యులు సహించలేకపోయిరి. సూర్యునిగూడ జయించిన పాండ్యులను జయింపఁగలుగుట రఘుమహారాజుయొక్క పరాక్రమమునకు ఉత్కర్ష.

శ్లో. తామ్రవర్ణీనమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః

తే నిపత్య దదు స్తస్మై యశః స్వమివ సంచితమ్

50

వ్యాఖ్య : తే - ఆపాండ్యరాజులు, తామ్రవర్ణీనమేతస్య - తామ్ర పర్ణీనదితో గూడిన, మహోదధేః - మహాసముద్రము యొక్క, సంచితం - కూడ బెట్టబడిన ముక్తాసారం - శ్రేష్ఠమైన ముత్యమును, స్వం సంచితం యశః ఇవ - తమ దాచి యుంచబడిన కీర్తినివలె, తస్మై - ఆ రఘుమహారాజు కొఱకు, నిపత్య - నమ స్కరించి, దదుః - ఇచ్చిరి. పాండ్యరాజులు రఘుమహారాజు కాళ్లపైఁబడి, శామ్రపర్ణి సాగర సంగమ ప్రదేశమున తమకు లభించిన ఒక గొప్పముత్యమును (లేదా ముత్తైముల రాశిని), చిరసంచితమైన తమ యశస్సును వలె నతనికి నమర్పించిరి. ఆవిధముగా శరణు వేడిరనిభావము, ముత్యములు, యశస్సును తెల్లనివి గనుక పోలిక చెప్పఁబడినది.

శ్లో. స నిర్విశ్య యథాకామం తలే ప్వాళీథ చందనౌ

స్తనా విస దిశ స్తస్యాః శైతా మలయదర్దురౌ.

51

అసహ్యవిక్రమః సహ్యం దూరాన్ముక్త ముదన్వతా

నితంబ మివ మేదిన్యాః స్రస్రాంశుక మలంఘయత్.

52

వ్యాఖ్య : అసహ్యవిక్రమః సః - సహింపరాని పరాక్రమముగల ఆ రఘుమహారాజు, తలేమ - పఱియలమీద, అలీథచందనౌ - వ్యాపించిన చందన వృక్షములుగలవియై, (స్తనముల పక్షమున గందపుఁబాతగల), తస్యాః దిశః - ఆ దక్షిణ దిశకు, స్తనౌ ఇవ - స్తనములవలెనున్న, మలయదర్దురౌ శైతౌ - మలయము, దర్దురము అను పేరుగల పర్వతములను, యథాకామం - ఇచ్చ వచ్చినట్లు నిర్విశ్య - అనుభవించి, ఉదన్వతా - సముద్రునిచేత, దూరాన్ముక్తం (దూరాత్ + ముక్తం) - దూరముగా వదలబడినదియై, స్రస్రాంశుకం - జాతిన చీరగల, మేదిన్యాః

నితంబిమవ - భూదేవి పిఱుడువలెనున్న, సహ్యాం - సహ్యా పర్వతమును, అలం-
మయత్ - దాటెను. నైన్యసమేతుడైన రఘుమహారాజు మలయ దర్ధుర పర్వత
ముల విడుదులను పూర్తి చేసికొని, సహ్యాద్రిని దాటి వెళ్లెననునది ముఖ్యాంశము.
తాని చందన బహుళములైన మలయ దర్ధురములు భూదేవి స్తనములుగా నుత్తే
క్షింపఁబడుట వలన వాటిని యధేచ్ఛగా అనుభవించి, సముద్రమునకు కొంచెము
దూరముగా నున్న సహ్యాద్రి తెల్లనిచీరక్రిందికి జాతిన భూదేవినితంబముగా నుత్తే
క్షింపఁబడుటచేత దానిని దాటి వెళ్లెననునది తాత్పర్యము. కాగా, భూభర్తయగు
రఘువు, చందన చర్చిత స్తనద్వయము, సౌప్తాంశుకమైన నితంబమును గల
భూదేవిని భోగించివనె ననునది ఉత్తేక్ష లభ్యమైన వ్యంగ్యార్థము. ఇది రెండు
శ్లోకములు కలిపి చెప్పిన వాక్యము. ఇట్టి దానిని “కుళకం” అందురు.

శ్లో. తస్యానీకై ర్విసర్పద్భి రపరాంతజయోద్యతైః

రామాస్త్రోత్సారితో ప్యాసీత్ సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః. 53

వ్యాఖ్య : అపరాంతజయోద్యతైః - అపరాంత - పశ్చిమదేశముల యొక్క
జయోద్యతైః జయమునందు ఉద్యుక్తము లైనవియు, విసర్పద్భిః - ముందుకు
నడుచుచున్నవి యునైన, తన్యనీకైః - అరఘుమహారాజయొక్క నైన్యముల
చేత, అర్ణవః - సముద్రము, రామాస్త్రోత్సారితోపి. రామాస్త్ర - పరశురాముని
బాణములచేత, ఉత్సారితః అపి-దూరముగా తొలగింపఁబడినదైనను, సహ్యలగ్నః
ఇవ - సహ్యా పర్వతమునకుంటుకొని యున్నదాని వలెనే, అసీత్ - ఉండెను (కన-
పడెను). పూర్వము సహ్యాపర్వతము నంటుకొనియున్న సముద్రమును పరకు
రాముఁ డస్త్రములచేత దూరముగా నెట్టుటవలన సహ్యాద్రికిని సముద్రమునకును
నడుమ బయలు ఏర్పడెను. ఇప్పుడు రఘు నైన్యములు సహ్యాద్రిని దిగి వచ్చిమాఖి
ముఖములై వెళ్లుచుండగా బయలు ప్రదేశము నిండిపోయి మరల సముద్రము సహ్యా
ద్రినంటుకొని యున్నట్లుగానే కనబడుచుండెనని భావము. అపరాంతాః - పాశ్చా-
త్య దేశములు. “అపరాంతాస్త పాశ్చాత్యాః” అని యాదవ నిఘంటువు.

శ్లో. భయోత్స్పృష్టవిభూషాణాం తేన కేరళయోషితాం

అలకేషు చమూరేణ శూర్పర్ణప్రతినిధీకృతః

54

వ్యాఖ్య : తేన - అరఘుమహారాజు చేత, భయోత్స్పృష్టవిభూషాణాం -
భయముచేత తీసివేయఁబడిన సొమ్ములుగల, కేరళయోషితాం - కేరళ దేశ స్త్రీల

.యొక్క, అలకేసు - ముంగురులయందు, చమూరేణుః - సైన్యదూళి, పూర్వప్రతి
విధీకృతః - చూర్ణ - కుంకుమాది చూర్ణములకు, ప్రతినిధీకృతః - బిడులుగాఁ
జేయబడెను. రఘుసైన్యములు ప్రవేశింపగానే భయపడి, అభరణములు తీసివేసి
పారిపోవుచున్న కేరళ దేశస్త్రీలముంగురులపై బడిన సైన్యదూళి వారికి కుంకుమాది
చూర్ణముల శోభను గలిగించెను.

శ్లో. మురళా మారుతోద్ధూత మగమత్ కైతకం రజః

తద్యోధ వారవాణానా మయత్న పటవాసతామ్.

55

వ్యాఖ్య : మురళామారుతోద్ధూతం - మురళామారుత - మురళానదిపై
నుండివచ్చు గాలిచేత, ఉద్ధూతం - రేపబడినదియగు, కైతకం - మొగలి పూలకు
సంబంధించిన, రజః - దూళి, తద్యోధవారవాణానాం - తద్యోధ - ఆ రఘుమహా
రాజు యుద్ధభటులయొక్క, వారవాణానాం - కవచములకు, అయత్నపటవాసతాం -
ప్రయత్నము లేకయే కలిగిన బుక్కాతనమును, అగమత్ - పొందెను, మురళా
నదిపై నుండి వచ్చుగాలిచే నెగిరిన మొగలిపుష్పాడి ఆ రఘువైనికుల కవచములపైఁ
బడి, అప్రయత్నముగా వారికి లభించిన బుక్కాపొడివలె నుండెను. చల్లదనము,
మెల్లదనము, పరిమళమును గల వాయువులచేత సైనికుల శ్రమ తగ్గుచుండెనని
భావము.

శ్లో. అభ్యభూయత హహానాం చరతాం గాత్రసంజితైః

వర్మభిః సవనోద్ధూత రాజతాళి వనధ్వనిః.

56

వ్యాఖ్య : చరతాం - నడచుచున్న, హహానాం - గుఱ్ఱములయొక్క, గాత్ర
సంజితైః - శరీరములపైఁ గట్టబడిన, వర్మభిః - కవచములచేత (కొయిరాలేక
జీను అనబడువాని చేత), పవనోద్ధూత రాజతాళివనధ్వనిః - పవన - గాలిచేత,
ఉద్ధూత - బాగా కదల్చబడిన, రాజతాళివన - శ్రీతాళవృక్షవనముయొక్క, ధ్వనిః -
శబ్దము, అభ్యభూయత - మరుగుపరచు బడెను. గుఱ్ఱపు సైన్యము నడచుచుండగా
గుఱ్ఱములమీది జీనులచప్పుడు అధికముగా వినవచ్చుచు, తాటితోపుల మర్మరధ్వనిని
మరుగుపరచెను. అనగా రెండు ధ్వనులును ఒకమాదిరివే యగుటచేత గుఱ్ఱముల
కవచధ్వనులతో అంతకంటే తక్కువస్థాయిలోనున్న తాళివనధ్వని వినపడకపోయె
నని భావము.

శ్లో. ఖర్జూరీ స్కంధ నద్ధానాం మదోద్గార సుగంధిషు

కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్యః శిలీముఖాః. 57

వ్యాఖ్య: ఖర్జూరీ స్కంధ నద్ధానాం — ఖర్జూరీ - చిట్టిత చెట్లయొక్క, స్కంధ - బోదెలకు, నద్ధానాం - కట్టివేయబడిన. కరిణాం - ఏనుగులయొక్క, మదోద్గార సుగంధిషు—మదోద్గార - మదస్రావముచేత, సుగంధిషు - సువాసన గల, కటేషు - గండస్థలముమీది, శిలీముఖాః - తుమ్మెదలు, పున్నాగేభ్యః - పొన్నపూవులనుండి, పేతుః - వ్రాలినవి. దండు విడిసినప్పుడు ఏనుగులను చిట్టిత చెట్లకుగట్టివేయగా, సమీపమున పొన్నచెట్లపై నున్న తుమ్మెదలు పొన్న పూవులను విడిచి మదస్రావ సుగంధముగల గజ గండస్థలములపై వ్రాలెను. పొన్నలకంటె కరి గండస్థలములు ఎక్కువ పరిమళముగలవియై యుండుట కారణ మని భావము.

శ్లో. అవకాశం కిలోదన్వాన్ రామా యాభ్యర్థితో దదౌ

అపరాంత మహీపాల వ్యాజేన రఘవే కరమ్. 58

వ్యాఖ్య: ఉదన్వాన్ - సముద్రుడు, రామాయ - పరశురామునికి, అభ్యర్థితః - యాచింపబడిన వాడై అవకాశం - నివసించుటకు చోటును. దదౌకిల - పూర్వమిచ్చియుండెనుగదా, రఘవేతు - రఘు మహారాజు కొఱకేమో, అపరాంత మహీపాల వ్యాజేన - పాశ్చాత్యరాజులను మిషిత, కరం - కప్పమునే, దదౌ - ఇచ్చెను. పూర్వము బ్రాహ్మణులు కోరగా భూమండలమును వదలిపెట్టుట కంగీకరించిన పరశురాముడు, తనకు నివసించుట కవకాశమునిమ్మని ప్రార్థింపగా సముద్రుడంగీకరించి యిచ్చెను. ఇప్పుడు రఘుమహారాజు కోరకపోయినను పాశ్చాత్యప్రభువులను నెవమున తానే కప్పమునిచ్చెను. అపరాంత దేశములు సముద్ర మధ్యస్థములగుటచేత వారిచ్చిన కప్పములను సముద్రుడే యిచ్చినట్లు ఆరోపింపబడినది. ఈదానము భయముచేతగాని యాచనచేతగాదు, కనుక పరశురామునికన్న రఘుమహారాజు గొప్పవాడని భావము.

శ్లో. మత్తేభ రధనోత్కిర్ణ వ్యక్త విక్రమ లక్షణం

త్రికూట మేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః. 59

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ పదమటిదిక్కున, సః - ఆ రఘుమహారాజు, మత్తేభః - రదనోత్కీర్ణ వ్యక్తవిక్రమ లక్షణం—మత్తేభరదన - మదవుచేనుఁగుల దంతములయొక్క, ఉత్కీర్ణ - గీరలనెడి, వ్యక్తవిక్రమ లక్షణం - స్పష్టముగాఁ గనపడునట్టి విక్రమ చిహ్నములుగల, త్రికూట మేవ - త్రికూట పర్వతమునే, ఉచ్చైః - ఉన్నతమైన, జయస్తంభం - విజయధ్వజమునుగా, చకార - చేసెను. అక్కడ రఘునైన్య గజములు కోరాడుటచేత త్రికూటపర్వత సానువులపై స్పష్టమైన గీతలేర్పడెను. ఆ గీతలే విజయమును దెలుపు నక్షరములుగా భావింపఁ బడి, సమున్నతమైన త్రికూటపర్వతమునే తన దిగ్విజయ స్తంభమునుగా జేసెనని భావము. 'ఉత్కీర్ణ' శబ్దము చెక్కబడిన యక్షరములను సూచించును.

శ్లో. పారసీకాం స్రతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్తనా

ఇంద్రియాభ్యా నివ రిపూం స్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమీ. 60.

వ్యాఖ్య: తతః - అటుతర్వాత, సః - ఆ రఘుమహారాజు, సంయమీ - యోగి, తత్త్వజ్ఞానేన - అత్మజ్ఞానముచేత, ఇంద్రియాభ్యాన్ - ఇంద్రియములను: పేరుగల, రిపూన్ ఇవ - శత్రువులనువలె, స్థలవర్త్తనా - భూమార్గముద్వారా, పారసీకాన్ - పారసీక దేశపురాజులను, జేతుం - గెలుచుటకు, ప్రతస్థే - ప్రయాణము చేసెను. యోగీశ్వరుఁడు తత్త్వజ్ఞానముచేత అంతశ్శత్రువులైన యింద్రియములను జయించినట్లు, సంపూర్ణముగా జయించుటకై పారసీకులపైకి వెళ్లెను. సమద్రయానము విషిద్ధమగుటచేత జలమార్గము దగ్గరిదైనను స్థలమార్గమునందే ప్రయాణము చేసెను.

శ్లో. యవనీ ముఖ పద్మానాం నేపే మధుమదం న సః

బాలాతప మివాబ్జానా మకాలజలదోదయః.

61

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘుమహారాజు, యవనీముఖ పద్మానాం—యవనీ - యవనస్త్రీలయొక్క, ముఖపద్మానాం - కమలములవంటి ముఖములయొక్క, మధుమదం - మద్యముచేత గలుగు మదరాగమును, అకాల జలదోదయః - వర్షాకాలము కాని సమయమునందలి, మేఘోదయము, అబ్జానాం - తామర పువ్వులకు సంబంధించిన, బాలాతపం ఇవ - లేత యెండనువలె, నేపేపా - సహింపకపోయెను, అకాలమునవచ్చిన మేఘము కమలవికాసమును గలిగించు లేతయెండను దొల

గింపనట్లు, రఘు మహారాజు యవనవృత్తీల ముఖములపైఁ గలుగు మధుమదమును సహింపలేకపోయెను. అనగా రఘువు యవనవీరులను యుద్ధమున కాహ్వానించుట చేత యవనవృత్తీలకు భర్తలతోఁగలిసి చేయునట్టి మధుపానము, తన్మూలకమైన ముఖమునందలి మదవిలాసము లేకపోయెనని భావము. వర్షాకాలమునందు కమల వికాసమునకే యవకాశలేదుకనుక “అకాల జలదోదయః” అనిచెప్పెను. దీనివలన యవనులకు గలిగిన హఠాద్వియోగము సూచితము.

శ్లో. సంగ్రామ స్తుముల స్తస్య పాశ్చాత్యై రశ్వసాధనైః

శార్ఙ్గకూజిత విజ్ఞేయ ప్రతియోధే రజ స్యభూత్.

62

వ్యాఖ్య: తస్య - ఆ రఘుమహారాజునకు, అశ్వసాధనైః - గుఱ్ఱములు ముఖ్యసాధనములుగాగల, పాశ్చాత్యైః - పడమటివారైన యవనులతో, శార్ఙ్గకూజిత విజ్ఞేయ ప్రతియోధే—శార్ఙ్గకూజిత - ధనుష్ఠంకారములచేత (లేదా ఊద బడుచున్న కొమ్ములధ్వనితో), విజ్ఞేయ - తెలిసికోఁదగిన, ప్రతియోధే - శత్రు భటులుగల, రజసి - ధూళియందు, తుములః సంగ్రామః - సంకులయుద్ధము, అభూత్ - జరిగెను. పారసీకులకు గుఱ్ఱపుదండు ముఖ్యసాధనము కనుక దానితో వారు రఘుమహారాజు సైన్యము నెదుర్కొనగా విశేషమైన దుమ్మురేగెను. ఆ ధూళి లో ఎవరు తమవారో ఎవరు పగవారో తెలియకుండుటచేత ధనుష్ఠంకారమువల్లను, కొమ్ముటాకాల ధ్వనులచేతను గుర్తించుచు యుద్ధముచేసిరి. ఆ విధముగా నచ్చట దొమ్మియుద్ధము జరిగెను. శృంగముచేత చేయఁబడినది శార్ఙ్గము - ధనుస్సు. శృంగమునకు సంబంధించిన ధ్వనియు శార్ఙ్గమే.

శ్లో. భల్లాపవర్జితై స్తేషాం శిరోభిః శ్రుశ్రులై ర్మహిం

తస్తార సరఘావ్యాప్తైః స ఙ్గాద్రవటలై రివ.

63

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘుమహారాజు, భల్లాపవర్జితైః - బల్లములచేత తొలగింపఁ బడినవియు, శ్రుశ్రులైః - పెరిగిన గడ్డములును, మీసములును గలవియు నగు, తేషాం శిరోభిః - ఆ యవనులయొక్క తలలతో, సరఘావ్యాప్తైః - తేనెటీగల చేత వ్యాపించిన, ఙ్గాద్రవటలైః ఇవ - తేనెపట్టులచేతవల (తేనెతెచ్చెలచేత), మహిం - నేలను, తస్తార - కప్పివేసెను. గడ్డములు, మీసములు పెరిగియున్న

పారసీక నైవికుల తలలను బల్లెములతో తొలగించి నేలపైఁ బడవేయగా, అవి తేనెటీగలతో చుట్టుకోఁబడిన తేనెపట్టులుగా నుండినవి. అట్టి యసంఖ్యాకములైన శిరస్సులతో రఘుమహారాజు నేలను కప్పివేసెను. నేలయంతయు శృక్కులములగు తలకాయలతో పరువఁబడి యుండెనని భావము.

శ్లో. అవనీతశిరస్త్రాణాః శేషా స్తం శరణం యయుః ;

ప్రణిపాతప్రతీకారః సంరంభో హి మహాత్మనామ్. 84

వ్యాఖ్య : శేషాః - చావక మిగిలిన పారసీకులు, అవనీత శిరస్త్రాణాః - తీసివేయబడిన శిరస్త్రాణములు (బొమిడికలు) గలవారగుచు, తం - ఆ రఘుమహారాజును, శరణంయయుః - శరణుజొచ్చిరి, హి - అదియు క్తమే, మహాత్మనాం - గొప్పవారియొక్క, సంరంభః - కలఁత (ఉద్దేశము), ప్రణిపాత ప్రతీకారః - ప్రణిపాత - నమస్కారమే (కాళ్లపైఁబడుటయే), ప్రతీకారః - ప్రతిక్రియగాఁ గలది. హతశేషులైన పారసీకులు తమ తలలపై నుండిన శిరస్త్రాణములను దీసి రఘుమహారాజు పాదములపైఁబడి శరణువేడిరి. మహాత్ములకు పరుల యౌద్ధత్యమే కిట్టదుగాని వారి ప్రాణములు కావు కనుక, రఘుమహారాజు సంరంభమును తగ్గించుటకై వారట్లుచేసిరి. యుద్ధమునందు శిరస్త్రాణములుదీయుట శరణాగత లక్షణము. రఘువు శాంతించెనని భావము.

శ్లో. వినయంతేన్మ తద్యోధా మధుభి ర్విజయశ్రమం

ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు. 85

వ్యాఖ్య : తద్యోధాః - ఆ రఘుమహారాజయొక్క భటులు, ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు - ఆస్తీర్ణ - పరువఁబడిన. అజినరత్నాసు - శ్రేష్ఠములైన చర్మములుగల, ద్రాక్షావలయభూమిషు - ద్రాక్షపొదలక్రింది నేలలమీద, మధుభిః - మద్యములచేత, విజయశ్రమం - విజయమువలన గలిగిన యలనటను, వినయంతేన్మ - తొలగించుకొనిరి. పారసీక విజయానంతరము రఘురాజు భటులు ద్రాక్షపొదలక్రింది నేలలపై మంచి చర్మములు పరచుకొని, యచ్చట కూర్చుని, మంచి మద్యములు త్రాగుచు, తమ యుద్ధవిజయశ్రమను పోగొట్టుకొనిరి. “వినయంతే” అను పర్తమాన క్రియకు ‘న్మ’ అనుదానిని చేర్చినందున అది భూతకాలికమైన ఆర్థమును దెలుపును.

శ్లో. తతః ప్రతస్థే కౌబేరీం భాస్వా నివ రఘు ర్దిశం

శరై రున్నై రివోదీచ్యా నుద్ధరిష్యన్ రసా నివ.

66

వ్యాఖ్య: తతః - తర్వాత, రఘుః - రఘుమహారాజు, భాస్వానివ - సూర్యుడువలె, శరైః - బాణములచేత, ఉన్నైరివ (ఉన్నైః + ఇవ) - కిరణములచేతవలె, ఉదీచ్యాన్ - ఉత్తరప్రాంత రాజులను, రసానివ - ఉదకములనువలె, ఉద్ధరిష్యన్ - నిర్ములము చేయగలవాడగుచు, పీల్చివేయగలవాడగుచు, కౌబేరీం - కుబేరునికి సంబంధించిన, దిశం - దిక్కును (ఉత్తర దిక్కును గుఱించి), ప్రతస్థే - తరలెను. ఉత్తరాయణమునందు సూర్యుడే విధముగా తన కిరణములచేత నుదకములను పీల్చివేయునో అట్లు ఉదీచ్యులగు రాజులను తన బాణములచేత నిర్ములంబుగలవాడై ఉత్తర దిక్కునకు రఘుమహారాజు పయనించెను. “కుబేరస్య ఇయం కౌబేరీ” కుబేరుడు దిక్పాలకుం డగుటచేత నుత్తర దిక్కునకు “కౌబేరీ” అన్నపేరు వచ్చినది. “ఉదక్ భవాః” ఉదీచ్యాః - ఉత్తర దిక్కున నున్నవారు.

శ్లో. వినీతాధ్వశ్రమా త్తస్య సింధుతీర వివేష్టనైః

దుధువు ర్యాజినః స్కంధాన్ లగ్నకుంకుమకేసరాన్. 67

వ్యాఖ్య: సింధుతీరవివేష్టనైః—సింధుతీర - సింధునదముయొక్క ఒడ్డుల మీద, వి వేష్టనైః - పొరలుటలచేత, వినీతాధ్వశ్రమాః - తొలగించుకోబడిన మార్గాయానముగల, తస్యవాజినః - ఆ రఘుమహారాజుయొక్క గుఱ్ఱములు, లగ్నకుంకుమకేసరాన్ — లగ్న - తమ కంటుకొన్న. కుంకుమకేసరాన్ - కుంకుమ పూలయొక్క కింజల్కములుగల. స్కంధాన్ - జూలుతోనున్న బుజములను (కందములను) దుధువుః - దులుపుకొన్నవి. కాశ్మీరదేశమునందలి సింధునదముయొక్క గట్టులమీద ఇటునటు దొరలి మార్గాయానమును దీర్చుకొన్న రఘుమహారాజు గుఱ్ఱములు, అక్కడ తమ జూలువెంటుకలకును, శరీరములకును అంటుకొన్న కుంకుమపూల కింజల్కములను లేచి విల్చుని బాగా దులుపుకొన్నవి. కాశ్మీరదేశమునందలి కాశ్మీర బాహుళ్యమును ఈ వర్ణనము సూచించును.

శ్లో. తత్ర హలాణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమం

కపోలపాటలాదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్.

68

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ యుత్తర దేశమునందు. భర్తృపు - తమ భర్తల విషయమున, వ్యక్తవిక్రమం - స్పష్టమైన పరాక్రమముగలది యగు, రఘుచేష్టితం - రఘువుయొక్క వ్యాపారము, హూణావరోధానాం - హూణ - హూణ దేశపు రాజులయొక్క, అవరోధానం - అంతఃపురస్థీలకు, కపోల పాటలాదేశ - చెక్కిళ్లపై నెఱుదనమును నేర్పునడి, బభూవ - అయ్యెను. హూణరాజుల వధచేత వ్యక్తమైన రఘుమహారాజు పరాక్రమము వారి భార్యలకు చెక్కిళ్లపై పాటల వర్ణము నువదేశించినది. అనగా మృతులైన భర్తలకొఱకై యేడ్చుచు మొగమును బాదుకొన్నవారి కపోలములమీద నెఱుదనము కలిగెననియు, అది రంజకద్రవ్యము లేకయే కలిగినదనియు భావము. పరాక్రమ మెఱువిది కనుక అట్లు సర్వత్ర వ్యాపించగలిగినది.

శ్లో. కాంభోజాః సమరే సోధుం తస్య వీర్య మసీశ్వరాః

గజాలాన పరిక్లిప్తై రంకోలైః సార్థ మానతాః.

89

వ్యాఖ్య: కాంభోజాః - కంబోజదేశపు రాజులు, సమరే - యుద్ధములో, తస్య - అతనియొక్క, వీర్యం - పరాక్రమమును, సోధుం - సహించుటకు, అసీశ్వరాః - శక్తిలేనివారగుచు, గజాలాన పరిక్లిప్తైః - గజాలాన - ఏనుగుల కాలి కట్లచేత, పరిక్లిప్తైః - రాచుకోబడిన, అంకోలైః సార్థం - ఊడుగుచెట్లతోగూడ, అవతాః - వంగిపోయిరి. కంబోజదేశపు రాజులు యుద్ధమునందు రఘుమహారాజు పరాక్రమమునకు తట్టుకొనజాలనివారై, పైన్యగజములని కాలిగొఱునుల రాపిడికిన్ని ఈడ్చునకును అచ్చటి యూడుగచెట్లు వంగిపోయినట్లే భామును లొంగిపోయిరి.

శ్లో. తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠా స్తుంగద్రవిణ రాశయః

ఉపదా వివికుః శశ్వ వో త్సేకాః కోశలేశ్వరమ్.

70

వ్యాఖ్య: తేషాం - ఆ కాంబోజరాజులయొక్క, సదశ్వ భూయిష్ఠాః - మంచి గుఱుములచేత వదికములైన, స్తుంగద్రవిణరాశయః - ఎత్తైన ధవరాముల రూపముననున్న. ఉపదాః - కానుకలు, శశ్వత్ - మాటిమాటికిని (అడుగడుగున), కోసలేశ్వరం - రఘుమహారాజును. వివికుః - చేరినవి, ఉత్సేకాః - గర్వములు మాత్రము, సవివికుః - చేరలేదు. మంచిమంచి గుఱుము లెక్కువగానున్న గొప్ప

భవదాసులను ఆ కాంబోజరాజులు రఘుమహారాజుకు కానుకలుగా ననేక పర్యాయములుగా నిచ్చిరి. అన్ని కానుకలు లభించినను రఘువు గర్వపడలేదు.

శ్లో. తతో గౌరీగురుం శైల మారురో హాశ్వసాధనః

వర్ధయన్నివ తత్కూటా నుద్ధూతై ర్ధాతురేణుభిః 71

వ్యాఖ్య : తతః - తర్వాత, అశ్వసాధనః - గుఱ్ఱములను సాధనముగాఁ జేసి కొన్న రఘుమహారాజు, గౌరీగురుం - పార్వతికి తండ్రియగు, శైలం - షర్వతమును (హిమమత్పర్వతమును); ఉద్ధూతైః - గుఱ్ఱముల గిట్టలచే రేపఁబడిన ధాతురేణుభిః - గైరికాదీ ధాతువుల యొక్క ధూళులచేత, తత్కూటాన్ - అహిమాలయము యొక్క శిఖరములను, వర్ధయన్ ఇవ - వృద్ధిని పొందించుచున్న వాఁడువలె, ఆరురోహ - ఎక్కెను. అంతవఱకు గజసాధనఁడై వెళ్లిన రఘుమహారాజు, అప్పుడు కాంబోజులిచ్చిన గుఱ్ఱముల నుపయోగించుకొని (అవి పర్వతము లెక్కజూలును గనుక) హిమాలయముపైకిఁ దరలెను. అట్లు వెళ్లుచున్నప్పుడు గుఱ్ఱముల గొరిజల తొక్కిడిచే రేగిన ఆయాధాతువుల ధూళి పైకెగసి హిమమత్పర్వత శిఖరములను పెంచుచున్నట్లు కనబడెను.

శ్లో. శశంస తుల్యసత్త్వానాం నైన్యమో షేవ్యసంభ్రమం

గుహాశయనాం సింహానాం పరివృత్యావలోకనమ్. 72

వ్యాఖ్య : తుల్యసత్త్వానాం - నైన్యములతో సహనముగ బలముగలవియై, గుహాశయనాం - గుహలయందు పరుండియున్న, సింహానాం - సింహముల యొక్క, (సింహములు) పరివృత్య - మెడలను వెనుకకు (తిప్పి) ఆవలోకనంఁచుచుట, నైన్యఘోషే, అపి - సేనయొక్క కలకలమునందుఁగూడ, అనంభ్రమం - మనస్సు చెదరకుండుటను, శశంస - చెప్పెను. రఘు నైన్యములు మహాకోలాహలముతో హిమగిరి నెక్కుచున్నప్పుడు ప్రక్కన గుహలలో పరుండియున్న సింహములు లేచిపోక పడుకొనియే మెడల మూత్రము త్రిప్పించినవి. ఆ చూపువాటి దైర్యమును, నైనికులను లెక్క చేయకపోవుటను చెప్పకయే చెప్పినది.

శ్లో. భూభ్రేషు మర్మరీభూతాః కీచక ధ్వని హేతవః

గంగాశీకఠిణోమాగ్గే చురుత స్తం సిషేవిరే. 73

వ్యాఖ్య: భూర్జేషు - భుజపత్ర వృక్షముల మీద, మర్మరీభూతాః - ఎండుటాకుల చప్పుడుగా మారినవియై, కీవకధ్వనిహేతవః - కీవక - రంధ్రములు గల వెదుళ్లయొక్క, ధ్వని - నాదములకు, హేతవః - కారణములై, గంగాశీకరిణః - గంగానదీయొక్క నీటి తుంపరులుగలవియగు, మరుతః - వాయువులు, మార్గే - దారిలో, తం - ఆ రఘు మహారాజును, సిషేవిరే - సేవించినవి, రఘువుహిమగిరి నెక్కుచున్నప్పుడు, వాయువులు భుజపత్ర వృక్షముల అకుల యందు మర్మరధ్వనిని, వెదుళ్లయందు మధుర నాదములను బుట్టించుచు, గంగాజల శీకరయుక్తములై యతనిని సేవించినవి. అనగా మెల్లని చల్లని మందమారుతములు రఘురాజునకు సేదదీర్చిన వని భావము. వాయువర్ణనము, కైత్యసౌరభ్య మాంద్య యుతముగా నుండవలెనని కవినమయము.

శ్లో. విశశ్రము ర్న మేరూణాం ఛాయా స్వధ్యాస్య సై నికాః

దృషదో వాసితోత్సంగా నిషణ్ణ మృగనాభిభిః

74.

వ్యాఖ్య: సైనికాః - భటులు, నమేరూణాం - సురపొన్న చెట్లయొక్క, ఛాయాసు - నీడలయందు, నిషణ్ణమృగనాభిభిః నిషణ్ణ - అంతకుముందే పడుకొని లేచి పోయిన, మృగ - కస్తూరి మృగములయొక్క, నాభిభిః - కస్తూరులచేత, వాసితోత్సంగాః - పరిమళింపజేయబడిన బిందలములుగల, దృషదః - బిందలను, అధ్యాస్య - ఆధిష్టించి, విశశ్రముః - విశ్రమించిరి. రఘుమహారాజు పైనికులు, సురపొన్న చెట్లనీడలలో, అంతకుముందు పడుకొని లేచిపోయిన. కస్తూరి మృగములచే పరిమళింపజేయబడిన బిందలమీద గూర్చుని, యలసటను బావుకొనిరి.

శ్లో. సరళా నక్త మాతంగ గై వేయ స్ఫురిత త్విషః

అస న్నోషదయో నేతు ర్నక్త మస్నేహదీపికాః

75.

వ్యాఖ్య: సరళా....త్విషః-సరళ - దేవదారుచెట్లకు, అనక్త - కట్టి వేయబడిన, మాతంగ - ఏనుగులయొక్క, గైవేయ - మెడ గొలుసుల యందు, స్ఫురిత - ప్రతిబింబించిన, త్విషః - కాంతులుగలవియైన, ఓషధయః - నెలుతురు మొక్కలు, నేతుః - నాయకుడగు రఘువునకు, నక్తం - రాత్రియందు, అస్నేహదీపికాః - నూనెలేని దీపములు, అసన్ - అయినవి. అచ్చట రాత్రివేళల యందు,

దేవదారు చెట్లకుఁ గట్టివేయఁబడిన యేనుగుల మెడగొలుసులయందు ప్రతిఫలించు చున్న వెలుతురు తీగలు, రాజుకు, సైనికులకు మానెయక్కఱలేని దీపములుగా మవయోగవదినవి. వారికి చీకటి బాధ లేకపోయెను.

శ్లో. త సోఽతస్త్విష్ట నివాసేషు కంఠరజ్జు త్తత త్వచః

గజవర్షల కిరాతేభ్యః శశంసు దైవదారవః

76

వ్యాఖ్య: తన్య - ఆ రఘు మహారాజుయొక్క. ఉత్సృష్టనివాసేషు - విడువఁబడిన మజిలీలయందు, కంఠరజ్జుత్తత త్వచః - కంఠరజ్జు - మెడల సరిపెజల చేత, త్తత - నలిపివేయఁబడిన, త్వచః - చర్మములుగలవియగు, దేవదారవః - దేవదారుచెట్లు, కిరాతేభ్యః - బోయలకొరకు(వేటకాండ్రకు), గజవర్షల - రఘునైన్య గజములయొక్క, ఎత్తును, శశంసుః - సూచించినవి. రఘునైన్యములు విడిచివెళ్లిన. మజిలీలకు వేఁటకై వచ్చిన బోయలుకొఱకు అచ్చటిదేవదారు వృక్షములకు గజములను, కట్టివేయఁబడేత వాటి మెడ సరిపెజల రావునకు నలిగిన చర్మముల గుర్తులు గల ఆ చెట్లనుజూచి 'అయేనుగుల యెత్తు ఇంత గొప్పదా? రఘుమహారాజుకు ఇంతింత పెద్ద యేనుగులుగలవా?' యని యాశ్చర్యపడిరిని భావము. 'వర్షల' అనగా ప్రమాణము, దేహము అని యర్థములు.

శ్లో. తత్ర జన్యం రఘో ర్హారం పార్వతీయై ర్గణై రభూత్

నారాచ శ్చేనడియాశ్చ నిష్పేషో తృతితానలమ్.

77

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ హిమాలయమునందు, రఘో - రఘువునకు, పార్వతీయైః - పర్వతముపై నివసించువారైన, గణైః - ఉత్సవ, సంకేతు లనెడు. గజములతో, నారాచశ్చేనడియాశ్చ నిష్పేషోత్పతితానలం - నారాచ - ఒక విధమైన. బాణములయొక్కయు, శ్చేనడీయ - వినరి వేయఁదగిన ఖండివాలములయొక్కయు, అశ్మ - పాషాణములయొక్కయు, నిష్పేష - రాపిడులచేత, ఉత్పతితానలం - ఎగయుచున్న మంటలు గలదియై, హారం - భయంకరమైన, జన్యం - యుద్ధము అభూత్ - జరిగెను. అక్కడ రఘునైన్యములకును "ఉత్సవ సంకేతు"లను పేరు. గల పర్వతగజములకును యుద్ధము జరిగెను. ఆ యుద్ధమునం దుపయోగింపఁబడిన. నారనములు ఖండివాలములును పర్వత గణాలెక్కువగా వినరిన పాషాణములును. ఒరవికొనుటచేత మంటలు బయలుదేరి భయంకరముగా నుండెను. "గణానుత్సవ

సంకేతా నజయత్ సప్తపాండివః” అను మహాభారత ప్రమాణమువలన ఆ గణము లేడుగా నుండెనని గ్రహింపవలయును.

శ్లో. శరై రుత్సవసంకేతాన్ స కృత్వా విరతోత్సవాన్

జయోదాహరణం బాహ్వో ర్గాపయామాస కిన్నరాన్. 78

వ్యాఖ్య : సః - ఆ రఘుమహారాజు, శరైః - బాణములచేత, ఉత్సవ సంకేతాన్ - ఉత్సవ సంకేతగణములను, విరతోత్సవాన్ - చాలింపబడిన యుత్సవములు గలవారినిగా, కృత్వా - చేసి (జయించియని యర్థము), కిన్నరాన్ - అచ్చటి కిన్నరులను, బాహ్వోః - తన భుజములయొక్క, జయోదాహరణం - జయమును వర్ణించునట్టి “ఉదాహరణ” మను కావ్యమును, గాపయామాస - గానము చేయించెను. రఘుమహారాజు, ఆ పార్వతీయ గణములను ఓడించి, అది అపూర్వ విజయము గనుక, తన బాహుపరాక్రమ జయమును వర్ణించునట్టి “ఉదాహరణ” కావ్యమును రచింపజేసి, కిన్నరులచేత గానము చేయించెను. ఆ గణముల కది అపూర్వమైన ఓటమి.

శ్లో. వరస్పరేణ విజ్ఞాత స్తేషూ పాయనపాణిషు

రాజ్ఞా హిమవతః సారో రాజ్ఞః సారో హిమాద్రిణా. 79

వ్యాఖ్య : తేషు - ఆ యుత్సవ సంకేత గణములు, ఉపాయన పాణిషు - కానుకలు చేతులయం దుంచుకొన్నవారుకాగా, రాజ్ఞా - రఘుమహారాజు చేత, హిమవతః - హిమవంతునియొక్క, సారః - ధనరూపమైన సారము, హిమాద్రిణా - హిమవంతుని చేత, రాజ్ఞః - రఘుమహారాజుయొక్క, సారః - బలరూపమైనసారము, వరస్పరేణ - ఒండొరులచేత, విజ్ఞాతః - తెలిపికొనబడినది. ఓడిపోయిన పార్వతగణములు రాజుకొఱకు కానుకలను గొనిరాగా, హిమవంతునికి రఘు పరాక్రమమును, రఘురాజున కట్టి వెలకట్టజాలని కానుకలకు మూలమైన హిమవంతుని ధనసంపదయు బోధపడినవి.

శ్లో. తత్రాజ్ఞోత్సం యశోరాశిం నివే శ్యావరురోమా సః

పౌలిస్త్యమలితస్యాద్రే తాచధాన ఇవ హియమ్. 80

వ్యాఖ్య : సః - ఆ రఘుమహారాజు, తత్ర - ఆ హిమవత్పర్వతమునందు, అజ్ఞోత్సం - కదల్చుటకు ఏకపదని, యశోరాశిం - కీర్తిరాశిని, నివేశ్య - పెట్టి,

పౌలస్త్యతులితస్య - రావణునిచేత శత్రుఁబడిన, అదే - పర్వతమునకు (తైలాన పర్వతమునకు), హియం - సిగ్గును, అదధానఃశవ - కలిగించుచున్నవాఁడువలె, అవరురోహ - దిగెను. అట్లు హిమవత్పర్వతముమీద నితరులు కదల్చుటకు వీలు కాని యశోరానిడించి, రావణునిచే నొకప్పు డెత్తి తూచబడిన తైలాన పర్వతము నకు వెళ్లక, ఆ పర్వతమునకు సిగ్గును గలిగించుచున్నవాఁడువలె హిమాలయము నుండి క్రిందికి దిగెను. కూరులైనవారు పూర్వమొకరు గెల్చినదాని నంటుట సహజముగాదుగనుక రావణుఁడు గెల్చిన తైలానమునంటక విడిచెను. ఆ కారణము చేతను, తనవలెనే తెల్లనిదగు యశోరాని తన ప్రక్కనే నిలుపుటచేతను, తైలానమునకు సిగ్గువాటిలైనవి భావము.

శ్లో. చకంపే తీర్ణలాహిత్యే తస్మిన్ ప్రిగ్జ్యోతిషేశ్వరః

తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైః సహకాలాగరుద్రమైః

81

వ్యాఖ్య : తస్మిన్ - ఆ రఘుమహారాజు, తీర్ణలాహిత్యే (సతి) - దాటఁబడిన లోహిత్యయను నదికలవాడుకాగా, ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః - ప్రాగ్జ్యోతిషదేశపు రాజు, తద్గజాలానతాం—తద్గజ - ఆ రఘుమహారాజుయొక్క యేనుగులకు, ఆలానతాం - కట్టుకంటమగుటను, ప్రాప్తైః - పొందినట్టి, కాలాగరుద్రమైః సహ - నల్లయగరు చెట్లతోఁగూడ, చకంపే - వణకిపోయెను. రఘుమహారాజు లోహిత్యా నదిని దాటిన వార్త తెలియగానే (ప్రాగ్జ్యోతిషమనగా నేటి అస్సాం), రఘు గజములకు కట్టుకంటములుగా పైవికులచే నుపయోగింపబడిన అగరుచెట్లు ఏట్లు చలించినవో అట్లు వణకిపోయెను. అగరుచెట్లు చిన్నవి కనుక ఏనుఁగులఊపునకు కదులుచుండెను.

శ్లో. న ప్రసేపే స రుద్ధార్క మధారావర్ష దుర్దినం

రథవర్త్తరణోఽవ్యస్థ కుత ఏవ పతాకినీమ్.

82

వ్యాఖ్య : సః - అప్రాగ్జ్యోతిషరాజు, రుద్ధార్కం - అర్ధగింపఁబడిన సూర్యుఁడు గలదియు, అధారావర్షదుర్దినం—అధారావర్ష - ధారావర్షములేని, దుర్దినం - మేఘవృతమైన పగలుగల (మబ్బులు పట్టినరోజు)దియును నగు, అస్య - ఈ రఘుమహారాజుయొక్క, రథవర్త్తరణఃఅపి—రథవర్త్త - రథమార్గము నందలి, రణః అపి - కూళినిగూడ, నప్రసేపే - ఓవ్వలేకపోయెను, పతాకినీం = సేనను. శత్రువువప్రసేపే - ఎక్కడ ఓర్వగలదు? రఘురథము యొక్క జాతిలో రేగిన

ధూళి, సూర్యబింబమును కనపడనీక, వర్షధారలు, మేఘములును లేని దుర్దిన్మును. నృజించి వచ్చుచుండగా, దానికే ప్రాగ్జ్యోతిషవతి తట్టుకొన లేకపోయెను. ఇకనాదుమ్మ వెనుక వచ్చు నైన్యమే వచ్చి మీదఁబడినచో తట్టుకొనఁగలదను మాటయే యొక్కడిది? సులభముగా లొంగిపోయెనని భావము.

శ్లో. త మీశః కామరూపాణా మత్యాఖండల విక్రమం

భేజే భిన్నకటై రాగై రన్య నువరురోధ యైః 83

వ్యాఖ్య: కామరూపాణాం - కామరూప దేశముయొక్క, ఈశః - రాజు, అత్యాఖండలవిక్రమం - ఇంద్రుని కంటె మించిన పరాక్రమముగల, తం - ఆ రఘుమహారాజును, యైః - వేచిత, అన్యన్ - ఇతరరాజులను, ఉవరురోధ - అడ్డగించెనో (జయించెనో), అట్టి, భిన్నకటైః - మదస్రావ యుక్తమైన గండ స్థలములుగల, నగైః - గజములచేత, భేజే - సేవించెను. కామరూపదేశవతి యేగజ ములచేత నితరరాజులందఱిని జయించెనో ఆమదపుటేనుగులనే ఇంద్రుని కన్న పరాక్రమవంతుడైన రఘుమహారాజున కిచ్చి సేవించెను, రఘువు కూరులకు కూరుడని భావము.

శ్లో. కామరూపేశ్వర స్తస్య హేమపీఠాధిదేవతాం

రత్నపుష్పావహారేణ చాచూ మానర్ప పాదయోః 84

వ్యాఖ్య: కామరూపేశ్వరః - కామరూప దేశపురాజు, హేమపీఠాధిదేవతాం హేమపీఠ - బంగారుపాదపీఠమునకు. అధిదేవతాం - అధిష్ఠాన దేవతయగు, తస్య పాదయోః, చాచూ - ఆ రఘువుయొక్క పాదములకాంతిని, రత్నపుష్పావహారేణ - రత్న - రత్నములనెడు, పుష్ప - పుష్పలయొక్క, ఉవహారేణ - సమర్పణముచేత, ఆనర్ప - పూజించెను. కామరూపేశ్వరుఁడు రఘుమహారాజు పాదములను బంగారు పీఠముపై నుంచి, రత్నములతో పూజించెనని భావము.

శ్లో. ఇతి జిత్యా దిశో జిష్టు ర్నైవ ర్తత రథోద్ధతం

రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం చత్రశూన్యేషు మౌళిషు. 85

వ్యాఖ్య: జిష్టుః - జయశీలుడైన రఘువు, ఇతి - ఈవిధముగా (వెనుక వర్ణించినరీతిగా) దిశః - దిక్కులను, జిత్యా - జయించి, రథోద్ధతం - రథములచేత.

రేవణుడిన, రజః - ధూళిని, రాజ్ఞాం - రాజులయొక్క, చత్రశూన్యేషు - చత్రములులేని, మూళిషు - ముడిచిన పిగలుగల తలలపై, విశ్రామయన్ - సంక్రమింపజేయుచు, న్యవర్తత - వెనుకకు మరలెను. ఈవిధముగా దిగ్విజయమును సాధించి, రథవేగమున రేగుచున్న ధూళిని చత్రహీనములైన రాజుల మౌళులపై బిడునట్లు చేయుచు, స్వదేశమునకు మరలి వెళ్లెను. రఘుమహారాజు ఏకచ్ఛత్రాది పతిగా నిర్ణయింపబడుటచేత ఇతర రాజులందఱును చత్రహీనులుగా మారిపోయి రవి భావము.

శ్లో. స విశ్వజిత మాజహే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణం

అదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచా మివ.

86

వ్యాఖ్య : సః - ఆ రఘు మహారాజా, సర్వస్వదక్షిణం - సర్వధనమును దక్షిణగా పీయవలసిన, విశ్వజితం - విశ్వజిత్తు అనుపేరుగల, యజ్ఞం - యజ్ఞమును, ఆజహే - చేసెను. (అదియు క్తమే) సతాం - సత్పురుషులకు, వారిముచాం ఇవ - మేఘములకువలె, అదానం - ఆర్జనము, విసర్గాయహి - త్యాగము కొఱతే గదా : సర్వదిగ్విజయమునం దార్జించిన ధనరాసులతో నిల్లుచేరిన రఘుమహారాజా, సర్వస్వదక్షిణాకమైన విశ్వజిద్వాగమును తలపెట్టి, అందులో నాధనమునే కాక తన యొద్దనున్న ధనమునంతటిని సత్పాత్రులదానము చేసెను. సత్పురుషు లార్జించుట దానము చేయుట కొఱతే గాని తమ భోగార్థము కాదుగదా : మేఘములు తాము గ్రహించిన నీటిని లోకోపకారార్థము వర్షించుచున్నవి, విశ్వజిద్వాగమును జేయుట విజయ గర్వముచేతగాక, “విశ్వజిత్సర్వదక్షిణః” అను శ్రుతి ప్రమాణముననుసరించి లోకోపకారార్థము శుభకర్మచేయుటకని భావము.

శ్లో. సత్త్వాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభిః

గుర్వీభిః శమిత పరాజయ వ్యశీకాన్

కాకుత్స్థ శ్చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్

రాజన్యాం తస్యపురనివృత్తయేఽనుమేనే.

87

వ్యాఖ్య : కాకుత్స్థః - రఘు మహారాజా, సత్త్వాంతే - విశ్వజిద్వాగము యొక్క అంతమునందు, సచివసఖః - మంత్రులతో కూడినవాడై, గుర్వీభిః -

గొప్పనియగు, పుత్రస్త్రియాభిః - సత్కారములచేత, శమిత పరాజయ వ్యభిచాన్ - శమిత - బిల్వార్పణదీన, పరాజయవ్యభిచాన్ - ఓటమిచేత, గలిగిన దుఃఖముగల మోడును, చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్ - చిరవిరహ - బహుకాల వియోగముచేత, శిత్కుక - భర్తలను కలిసికొనుటకు త్వరపడుచున్న, అవరోధాన్ - అంతఃపుత్ర శ్రీలుగలవారును, (అయిన) రాజస్యాన్ - రాజులను, స్వపురనివృత్తయే - తమ నగరములకు తిరిగి వెళ్లుటకై, అనుమేనే - అంగీకరించెను. యాగము ముగిసిన పిమ్మట రఘుమహారాజు, మంత్రులతో కలిసిన వాడగుచు, తనచే నోడింపఁబడి తన నైవ్యమునందుఁగలిసి వచ్చి యాగసమాప్తి వఱకు నుండిన, రాజులందఱిని గొప్ప బహుమానములతో సత్కరించి వారి మనస్సులందుఁగల పరాజయ దుఃఖమును, ముఖములందలి భిన్నతన తొలగింపఁజేసెను, చిరకాలవియోగము ననుభవించుచున్న భార్యలుగల ఆరాజులందఱిని తమతమ నగరములకు దిరిగి వెళ్లిపోవుటకై యనుమతి నిచ్చెను. ఓడిపోయిన రాజులందఱును విజేతయగు రాజు చేయు శుభ రాజసూయాది యాగములకు రావలసియుండుట అనాటి యాచారము, అట్లు వచ్చిన వారిని సత్కరించి మైత్రిని నెఱపుట విజేత ధర్మము, అట్టి దంతయు రఘుమహారాజు చేసిన విశ్వజిద్భాగమునందు జరిగెనని భావము. 'సత్త్ర' మనగా యాగము. ఆశబ్దము నేడు గౌజార్థమున నుపయోగింపఁబడుచున్నది.

శ్లో. తే రేఖాధ్వజకలకాతపత్రచిహ్నం

సక్రూరశ్చరణయుగం ప్రసాదేలభ్యం

ప్రస్థానప్రణతిభి రంగుళీషు చక్రుః

మౌళిస్రక్కుత మకరంద రేణు గౌరమ్.

౪౪

వ్యాఖ్య: తే - ఆ రాజులు, రేఖా కలకాతపత్రచిహ్నం - రేఖా - రేఖల రూపముననున్న, ధ్వజ - కేతనము, కలశ - పాత్ర, అతపత్ర - పత్రము చిహ్నం - చిహ్నములుగా గలదియు, ప్రసాదలభ్యం - అనుగ్రహముచేతనే లభించునదియునగు, సప్రమాణః - సార్వభౌముడైన రఘుమహారాజుయొక్క, చరణయుగం - పాదములజంటను, ప్రస్థానప్రణతిభిః - ప్రయాణ సమయమందలి నమస్కారములచేత, అంగుళీషు - రఘువుయొక్క కౌలివేళ్ల మీద, మౌళిస్రక్ కుత మకథంద రేణు గౌరమ్ - శిరములందలి పుష్పమాలలనుండి, మృత - జాతిన, మకథంద - శుష్పముల రసములచేతను, రేణు - పుష్పాదుల

చేతను, గౌరం - పనుపువర్ణమును, చక్రః - కలిగించిరి. రఘుమహారాజు పాదములయందు సార్వభౌమ లక్షణములైన ధ్వజరేఖ, కలశరేఖ, చక్రరేఖ యుండినవి. అతని యనుగ్రహము పొందినవారికే అపాదస్పర్శ లభ్యము. అట్టి చరణ యుగ్మముయొక్క వేళ్లపైన స్వదేశములకు వెళ్లనున్న రాజులు నమస్కారములు చేయుచు తమ శిరస్సులనుంచుటచేత, తలపూమాలలనుండి మకరందమును, పుష్పిడులును రాలి యా పాదాంగుళలమీద ఒకమనోహరమైన గౌరవర్ణము నెలకొనెను. ఎందఱో రాజులు నమస్కరించి వెళ్లెరని భావము. ఇది ప్రహర్షణీవృత్తము.

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశ కావ్యమున

చతుర్థ సర్గమునకు తెలుగు

అ షా వ్యాఖ్య.

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

పంచమ సర్గము

శ్లో. త మధ్వరే విశ్వజితి ఊహితం
నిశ్శేష విశ్రాంతి కోశజాతం
ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ
కౌత్యః ప్రపేదే వరతంతుశిష్యః.

1

వ్యాఖ్య: విశ్వజితి - విశ్వజిత్ అనుపేరుగల, అధ్వరే - యాగమునందు, నిశ్శేష విశ్రాంతి కోశజాతం—నిశ్శేష - పూర్తిగా, విశ్రాంతి - దానము చేయఁబడిన, కోశజాతం - ధన సమూహము గలవాడైన, తం, ఊహితం - ఆ రఘుమహారాజును, ఉపాత్తవిద్యః - పొందఁబడిన విద్యలు గలవాఁడును, వరతంతుశిష్యః - వరతంతుఁడను మునికి శిష్యుఁడునునగు, కౌత్యః - కౌత్యుఁడను పేరుగల మునికుమారుఁడు, గురుదక్షిణార్థీ - గురుదక్షిణను గోరువాడై, ప్రపేదే - చేరెను. సర్వస్వ దక్షిణాకమైన విశ్వజిద్వాగమునుచేసి, నిర్దనుడైయున్న రఘుమహారాజు వద్దికి, కౌత్యుఁడను ఋషికుమారుఁడు, తన గురువగు వరతంతుముని కేయఁదలచుకొన్న గురుదక్షిణాధనమును యాచించుటకై వచ్చెను. ఈ సర్గయందలి శ్లోకములు ఉపజాతివృత్తమున రచింపఁబడినవి.

శ్లో. స మృణ్మయే వీతహిరణ్మయశ్వాత్
పాత్రే నిధా యార్ఘ్య మనర్హశీలః
శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః
వ్రత్యుజ్జగా మాతిథి మాతిథేయః.

2

వ్యాఖ్య: అనర్హశీలః - అమూల్య స్వభావముగలవాఁడును, అతిథేయః - అతిథులయందు భక్తిగలవాఁడును నగు, సః - ఆ రఘుమహారాజు, వీతహిరణ్మయశ్వాత్

యత్వాత్—వీత - ఖర్చయిపోయిన, హిరణ్యయత్వాత్ - బంగారుపాత్రలు గల
వాడగుటవలన, మృణ్మయే, పాత్రే - మట్టిదియైన పాత్రయందు, అర్ఘ్యం -
పూజాద్రవ్యమును (పువ్వులు గంధం మొదలగువానిని), నిదాయ - ఉంచుకొని,
శ్రుతప్రకాశం - శాస్త్రజ్ఞానముచేత ప్రకాశించుచున్న, అతిథిం - అభ్యాగతుడగు
కొత్తమునిని, ప్రత్యుజ్జగమ - ఎదురుకొనెను. యశస్వియు, అతిథిభక్తుడునునగు
రఘుమహారాజు, తానుచేసిన యాగమునందు సువర్ణపాత్రలన్నియు ఖర్చయి పోయి
నందున, మట్టిపాత్రలో పూజాద్రవ్యములు పెట్టుకొని, విద్యలచేత నొకానొక కాంతి
విశేషముగల యతిథిని యెదురేగి సత్కరించెను. “అతిథిపు సాధుః ఆతిథేయః”
అని విగ్రహము.

శ్లో. త మర్చయిత్వా విధివత్ విధిజ్ఞః

తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ

విశాంపతి ర్విష్టరభాజ మారాత్

కృతాంజలిః కృత్యవి ది త్యువాచ.

3

వ్యాఖ్య : విధిజ్ఞః - శాస్త్రము నెఱిగినవాడును, మానధనాగ్రయాయీ—
మానధన - అభిమానవంతులలో, అగ్రయాయీ - ముందడుగు వేసినవాడును,
కృత్యవిత్ - కార్యజ్ఞుడునునగు, విశాంపతిః - నరపతియైన రఘుమహారాజు,
విష్టరభాజం - ఆసనముపై గూర్చున్నట్టి, తం, తపోధనం - ఆ తపోధనుడగు
కొత్తమునిని, విధివత్ - శాస్త్రప్రకారముగా, అర్చయిత్వా - పూజించి, ఆరాత్ -
నమీపమున, కృతాంజలిః - చేతులు జోడించుకొన్నవాడగుచు, ఉవాచ - ముందు
చెప్పబోవు రీతిగా పలికెను. అభిమానధనుడైన రఘువు అతిథిపూజాదుల విధాన
మును, అవి చేయకపోయినచో వచ్చు ప్రత్యవాయాది దోషములను ఎఱిగినవాడు
కనుక కొత్తమునిని ఒక ఉన్నతాననమున గూర్చుండఁబెట్టి, యతిథిపూజ చేసి, దగ్గ
రగా నిల్చుని, బద్ధాంజలియై సంభాషించెనని భావము. ఇచ్చట ‘విష్టర’ము దర్భా
సనము. లేక అడుగున దర్బలు వేయఁబడిన పీఠము అని గ్రహింపవలెను. అది
పవిత్రమైనట్టిది. ఇందలి విశేషణములన్నియు రఘుమహారాజయొక్క ఔన్నత్య
మును సూచించుచున్నవి.

శ్లో. అవ్యగ్రణీ ర్మంత్రకృతా మృషీణాం

కుశాగ్రబుధే! కుశలీ గురు స్తే,

యత స్వయా జ్ఞాన మశేష మాత్తం

తోకేన చైతన్య మి వోష్టరశ్మేః.

4

వ్యాఖ్య: హే కుశాగ్రబుద్ధే! - ఓ సూక్ష్మబుద్ధిగలవాడా! మంత్రకృతాం - పేదమంత్ర ద్రవ్యలైన, ఋషీణాం - ఋషులలో, అగ్రణీః - శ్రేష్ఠుడైన, తేగురుః - నీ గురువు, ఆపికుశలీ - కుశలముగా నున్నాడా?, యతః - ఏ గురువు వలన, త్వయా - నీచేత, అశేషం, జ్ఞానం - సమస్తమైన జ్ఞానము. రోకేన - జనముచేత, ఉష్టరశ్మేః - సూర్యునివలన, చైతన్యం ఇవ - ప్రబోధమువలె, ఆత్మం - స్వీకరింపబడినదో. మిక్కిలి తెలివితేటలుగల ఓ మునికుమారా! సూర్యునినుండి జనులు చైతన్యమును పొందినట్లు, యే మహనీయునినుండి నీవు, సమస్తమైన శాస్త్రజ్ఞానమును స్వీకరించితివో, ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు, మంత్రద్రవ్యమునైన నీ గురువు కుశలియేకదా? అని రమువు కౌత్యమునిని ప్రశ్నించెను. కుశాగ్రం అనగా దర్పకఱ్ఱయొక్క చివర. అది చాలా సన్నగానుండును. దానివంటి బుద్ధి అనగా “సూక్ష్మబుద్ధి”కలవాడని యర్థము, దీనికి విరుద్ధపదము “ముసలాగ్రబుద్ధి” అనగా మొద్దుబుద్ధి కలవాడిని యర్థము.

శ్లో. కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వత్

య త్సంభృతం వాసవదైర్యభోషి,

ఆపాద్యతే న వ్యయ మంతరాద్యైః

కచ్చి న్మహార్జే స్త్రివిధం తప స్తత్.

5

వ్యాఖ్య: కాయేన - శరీరముచేతను, వాచా - వాక్కుచేతను, మనసా - మనస్సుచేతను, వాసవదైర్యభోషి - ఇంద్రునియొక్క మనోదైర్యమును పోగొట్టునట్టి, యత్, తపః - ఏ తపస్సు, శశ్వత్ - నిరంతరముగా, సంభృతం - సమకూర్చుకోబడి యున్నదో, మహార్జే - వరత్సంతు మహర్షియొక్క, త్రివిధం - మూడు విధములైన (కాయికము, వాచికము, మానసికమునైన), తత్, తపః - ఆ తపస్సు, అంతరాద్యైః - విష్ణుములచేత (అప్పర శ్వాపాదులచేత), వ్యయం - నాశమును, నాపాద్యతే కచ్చిత్ (న + ఆపాద్యతే + కచ్చిత్) - పొందింపబడుట లేదుకదా? శరీరముచేత చేయు తపస్సు కాయికము, అది ఉపవాస కృచ్ఛ చాండ్ర యజాది రూపము; వాక్కుచేత చేయునట్టి తపస్సు వాచికము, అది పేదశాస్త్ర.

పతనరూపము; మనస్సుచేత చేయునది మానసిక తపస్సు. అది గాయత్రీ మొదలగు మహామంత్రజపరూపము; ఇట్టి త్రివిధతపస్సును నిరంతరమును సాగించుచున్న వరతంతుమహర్షికి ఇంద్రుఁడు తన పదవికి భంగము రాఁగలదేమోయనుభయముచేత అప్పరసాదుల మూలమున విష్ణుములను గలిగింపగా, ఆ విష్ణుశాంతికై శాపమును బెట్టవలసివచ్చి, తన్మూలకముగాఁ గొంతతపస్సును వ్యయపఱుపవలసిన చిక్కులు, (మీ గురువుగారికి) కలుగుటలేదుగదా : యని రఘుమహారాజు కొత్సమునిని అడిగెను.

శ్లో. ఆధారబంధప్రముఖైః ప్రయత్నైః
సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషం,
కచ్చి న్న వాయ్వాది రుపప్లవో వః
శ్రమచ్ఛిదా మాశ్రమపాదపానామ్.

౯

వ్యాఖ్య : ఆధారబంధప్రముఖైః—ఆధార - పాదులయొక్క, బంధ - కట్టుటయే, ప్రముఖైః - ముఖ్యముగాగల, ప్రయత్నైః - ఎఱుపులువేయుట మొదలయిన ప్రయత్నములచేత, సుతనిర్విశేషం - పుత్రుల కంటే భేదములేనియట్లు, సంవర్ధితానాం - పెంచఁబడినవియు, శ్రమచ్ఛిదాం - అలసటను పోగొట్టునవియునైన, వః ఆశ్రమపాదపానాం - మీయాశ్రమ వృక్షములకు, వాయ్వాదిః ఉపప్లవః—గాడ్పులు మొదలయిన జాద, నకచ్చిత్ - లేదుగదా? పాదులుకట్టి నీళ్లుపెట్టి యెఱుపులు మొదలయిన దోహదములుచేసి పుత్రులవలె పెంచఁబడినవియు మునిజనులయలసటను దీర్చునవియునగు మీయాశ్రమవృక్షములకు సుడిగాలులు దావాగ్ని మొదలయిన యుపద్రవములులేవుగదా? అని రఘువు ఆశ్రమవాసియగు కొత్సునినడుగ తగిన క్షేమనమాచారము నడిగెను. ఆధారశబ్దమునకు అలవాలము, అంబుబంధము, అధికరణము (ఆధారము) అర్థములు.

శ్లో. విర్వర్త్యతే యై ర్నియమాభిషేకో
యేభ్యో నివాపాంజలయః పితౄణాం
తా న్యుంచషష్ఠాంకితనైకతాని
శివాని వ స్తీర్థజలాని కచ్చిత్.

౧౦

వ్యాఖ్య : యై - వేటిచేత, నియమాభిషేకః - నిత్యస్నానము (త్రిషపణ స్నానాదికము), నిర్వర్త్యతే - చేయఁబడుచున్నదో, యేభ్యః - వేనివలన (నదుల నుండి పైకి తెచ్చిన జలములవలన), పితౄణాం - అగ్నిష్వాత్తాది పితృదేవతలకు నివాపాంజలయః - తర్పణాంజలులు, నిర్వర్త్యంతే - ఇయ్యఁబడుచున్నవో, ఉంఛ షష్ఠాంకితనైకతాని - ఉంఛ - పౌలములయందురాలిపడగా నేఱుకొనితెచ్చినధాన్యము యొక్క, షష్ఠ - రాజుకీయవలసిన యాఠవభాగములచేత, అంకిత - గుర్తులుగల, నైకతాని - ఇసుక దిబ్బలు కలవియగు, వః - మీయొక్క, తాని, తీర్థజలాని - అతీర్థజలములు, శివానికచ్చిత్ - భద్రములై యున్నవికదా? ఆశ్రమవాసులకు నిత్య స్నాన సంధ్యా పితృతర్పణాదులకు పరిశుద్ధములైన నదీజలములు ముఖ్యము. తీర్థ మనఁగా నదిలోనికి దిగుదారి. ఉంఛశబ్దమునకు పఠిగెవాన్యము, లేక రాలినగింజలు అని యర్థము. తపస్విజను లట్టి ఉంఛవృత్తితో జీవించవలయును. అవిధముగా, దెచ్చుకొన్న ధాన్యమునందు నైతము రాజుకు ఆఠవభాగమును పన్నుగా నిచ్చుట, యాచారము, కనుక ఈ విషయములన్నిటిని యెఱిగిన రఘుమహారాజు, కొత్తు ఏతో మీమునిజన నిత్యస్నాన పితృతర్పణాదుల కుపయోగించునవియు, తమ చుట్టున్న యిసుక దిబ్బలపై చిహ్నములుగా నుంచబడిన యుంఛ ధాన్య షష్ఠ భాగ ములతో విరాజిల్లునవియునగు మీతీర్థజలములు ఇతరులచేతను, మృగాదులచేతను కలుషితములు చేయబడక నిర్మలములుగా, భద్రములుగా, నున్నవికదా? అని యడిగెను. “ఉంఛవృత్తి, శిలావృత్తి” అని అర్షజీవన పద్ధతి రెండు విధములు కర్షకులు పూర్తిగా తీసుకొని వదిలిపెట్టినచేలలో నక్కడక్కడ నున్న పఠిగకంకులు తెచ్చుకొనుట ఉంఛవృత్తి; పౌలమునగాని కల్లమునగాని రాలిన గింజల నేఱుకొని తెచ్చుకొనుట శిలావృత్తి; “ఉంఛోధాన్యాంశకాదానం కణిశాద్యార్జనం శిలం” అని విఘంటువు.

శ్లో. క్రియానిమి త్తే ష్వపి వత్సలత్వాత్

అభగ్న కామా మునీభిః కుశేషు

తదంక శయ్యా చ్యుత నాభినాళా

కచ్చి స్త్రోగీణా మఘా ప్రసూతిః

8

వ్యాఖ్య : క్రియానిమి త్తేషు, అపి - అనుష్ఠానములకు సాధనములై నవియైనను, కుశేషు - దర్పలయుండు, మునీభిః - మునులచేత. వత్సలత్వాత్ - వాత్సల్యము

వలన, అభిగ్నకామా - భంగ పరువఁబడని కోరికగలదియును, తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాకా—తదంక - అమునుల తొడలనెడి, శయ్యా - పడకలమీద, చ్యుత - ఊడిపడిన, నాభినాకా - బొడ్డుచేరులు గలదియునగు, మృగీజాంప్రసూతిః - ఆడు లేళ్ల సంతతి, ఆనఘాకచ్చిత్ - అపాయము లేనిదిగా నున్నదికదా ? హోమాది క్రియలకై తెచ్చిపెట్టుకున్న దర్బలపైఁబడి చెదరగొట్టుచున్నను, తమ తొడలపై నెక్కి కూర్చుని బొడ్డు చేరులను వదిలి వేసినను, వాత్సల్యాతిశయముచేత, మునులచే నదిలింపఁబడక యథేష్టముగా దిరుగాడు లేడిపిల్లల కెట్టి యపాయమును గలుగక సుఖముగా నున్నవికదా ? కూరమృగములు చంపునను భయముచేత ఆడు లేళ్లు ప్రసవింపగానే మునులు పదిరాత్రులవఱకు నామృగశిశువులను తమ యొడులలో బెంచుచుండిరట.

శ్లో. నీవారపాకాది కడంగరీయై

రామృశ్యతే జానపదై ర్న కచ్చిత్

కాలోపపన్నాతిథి కల్ప్య భాగం

వన్యం శరీరస్థితి సాధనం వః

9

వ్యాఖ్య: కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం—కాల - యోగ్యకాలములయందు, ఉపపన్న - వచ్చిన, అతిథి - అతిథులకు, కల్ప్య - చేకూర్పఁదగిన, భాగం - భాగములుగలదియును. వన్యం - అరణ్యమునఁబండినదియు, శరీరస్థితిసాధనం - దేహస్థితికి సాధనమైనదియునగు, వః - మీయొక్క, నీవారపాకాది - నివ్వరి, చామలు, మొదలయిన ధాన్యము, జానపదైః - సమీప గ్రామములనుండి వచ్చిన. కడంగరీయైః - గోమహిషాదులచేత, నామృశ్యతేకచ్చిత్ (న + అమృశ్యతే + కచ్చిత్) తాకఁబడుటలేదుగదా? అవి వచ్చి తినివేయుట లేదుగదా? యని అర్థము. అరణ్యమునందు కృషి లేకయే పండిన నివ్వరి, చామలు, మొదలగు గడ్డి ధాన్యములు మీ శరీరపోషణమునకును, మీవద్దికి యుక్తకాలములందు వచ్చునట్టి యతిథులకును నుపయోగపడునట్టివి. అట్టి తృణధాన్యములను పల్లెలనుండి వచ్చిన వృషభ మహిషాదులు ముట్టుటలేదు గదా? యని అడిగెను. 'కాల'మనగా ఇష్టి, కుతవ మొదలయిన కాలములందును, భోజన సమయమందును వచ్చిన అతిథులకునని యర్థము; 'కడంగరం' అనగా గడ్డి, పొట్టు మొదలయినవి. అవి తినుట కర్హమైనవి "కడంగరీయములు" గోమహిషాదులు. "అమృశ్యతే" అనుక్రియ మహిషాదులు తాకినను అధాన్యము పనికి రాకపోవునను శౌచవిధిని సూచించును.

శ్లో. అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం
 సమ్యగ్వినియానుమతో గృహాయ
 కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
 సర్వోపకారక్షమ మాశ్రమం తే.

10

వ్యాఖ్య: త్వం - నీవు, ప్రసన్నే - శాంతచిత్తుడైన, మహర్షిణా - వర
 తంతు మహర్షిచేత, సమ్యక్ - చక్కగా, వినియ - శిక్షింపబడి (చక్కగా
 విద్యలునేర్చి), గృహాయ - గృహస్థాశ్రమ ప్రవేశముకొఱకు, అనుమతః, అపి -
 అంగీకరింపఁ బడితివా? తే - నీకు, సర్వోపకారక్షమం—సర్వ - అన్ని ఆశ్రమ
 ములయొక్కయు, ఉపకార - ఉపకారము చేయుటయందు, క్షమం - సమర్థ
 మయిన, ద్వితీయం, ఆశ్రమం - రెండవదియగు గృహస్థాశ్రమమును, సంక్ర
 మితుం - ప్రవేశించుటకు, అయం, కాలః, హి - ఇది సమయముగదా! ఇంత
 వఱకు కౌత్సుని గురువునకును అతడు వివసించు నాశ్రమమునకును సంబంధించిన
 కుశలప్రశ్నలు చేసి, ఇప్పుడు కౌత్సునికే సంబంధించిన ప్రశ్న నడుగుచున్నాడు;
 చక్కగా విద్యలన్నియునేర్చి ప్రసన్న హృదయుడైన మీగురువు నీవు గృహస్థా
 శ్రమమున ప్రవేశించుట కనునుతించెనా? బ్రహ్మచర్య, వానప్రస్థ, సన్యాసాశ్ర
 మములందుండు వారందరికిని ఉపకారము చేయుటకు శక్తిగల రెండవ యాశ్రమ
 మును అనఁగా గృహస్థాశ్రమమును స్వీకరించుటకునీ కిది తగిన సమయముగదా!
 ఇట్లడుగుటకు, కౌత్సుడు సకల విద్యావంతుడైన బ్రహ్మచారి కనుక ఇంక జరుగ
 వలసినది వివాహమేకదా? యనియు, తదర్థమైన సహాయమును తనను వేడుటకు
 వచ్చెనేమో యను పందేహమును కారణములు.

శ్లో. తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం
 మనో నియోగక్రియ యోత్సుకం మే
 అ ప్యాజ్ఞియా శాసిత రాత్మనా వా
 ప్రాప్తోసి సంభావముతుం వనా న్నామ్.

11

వ్యాఖ్య: అర్హతః - పూజ్యుడవైన, తవ - నీయొక్క, అభిగమేన -
 రాకచేత మాత్రమే, మే, మనః - నాయొక్క మనస్సు, న తృప్తం - తృప్తి పడ
 లేదు, (కింతు - మరియేమనగా) నియోగక్రియయా - ఆజ్ఞాకరణమునందు (న

మ్యర్థమున తృతీయా విభక్తి), ఉత్సుకం - వేగిరపడుచున్నది, శాసితః - నీకు శాసకుడగు గురువుయొక్క, ఆజ్ఞయా, అపి - ఆజ్ఞచేతనా? అత్తనా, నా - స్వయముగానా? మాం - నన్ను. సంభవయితం - గౌరవించుటకు, వనాక్ - వనమునుండి, ప్రాప్తోసి (ప్రాప్తః + అపి) - వచ్చితివి? పూజ్యాడవైన నీవు వచ్చుటచేత మాత్రమే నా మనస్సు తృప్తిని పొందలేదు. నీ యాజ్ఞ వనునరించుటకు త్వరపడుచున్నది; మీ గురువుగారి యాజ్ఞచేతనా? లేక స్వబుద్ధిచేతనా? నీ విట్లు వనమునుండి వచ్చి నన్ను ధన్యునిజేయుటకుగల కారణమని రఘువు కొత్తుని ప్రశ్నించెను. కుశలప్రశ్నలపిమ్మట వచ్చినకారణ మడిగెనని భావము.

శ్లో. ఇ త్యర్హ్యపాత్రానుమిత వ్యయస్య
రఘో రుదారా మపి గాం నిశమ్య
స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశః
త మి త్యవోచత్ వరతుంతుశిష్యః.

12

వ్యాఖ్య: అర్హ్యపాత్రానుమిత వ్యయస్య—అర్హ్యపాత్ర - పూజాద్రవ్యము లుంచిన మట్టిపాత్రచేతనే, అనుమిత - ఊహించబడిన, వ్యయస్య - సర్వధన వ్యయముగల, రఘో - రఘుమహారాజుయొక్క, ఇతి - ఇంతకుముందు పలికిన, ఉదారాం, అపి, గాం - ఔదార్యము క్తమేయగు వాక్కును, నిశమ్య - విని, వర తంతు శిష్యః - కొత్తుడు, స్వార్థోపపత్తిం, ప్రతి - స్వప్రయోజనసన్నిధిని గురించి, దుర్బలాశః - నడచినకోరిక గలవాడగుచు, తం - ఆ రఘుమహారాజును గుఱించి, ఇతి - ఇట్లు (ముందు పలుకబోవురీతిగా) అవోచత్ - బాషించెను, కొత్తుడు తనను పూజించుటకు దెచ్చిన మట్టిపాత్రచేతనే, రఘుమహారాజు ధన వ్యయముచేసి యున్నాడని యూహించి, అతఁడెంత యుధారముగా “మీ యాజ్ఞను చేయుటకు సంసిద్ధుడనై యున్నానని” పలికినను, వచ్చినపని వాకిటనే జరిగినదని విరుత్సాహపడి యీ క్రిందిరీతిగా పలికెను.

శ్లో. సర్వత్ర నో వార్త మవేహి రాజన్ !
నాథే కుత స్త్వయ్యశుభం ప్రజానామ్,
సూర్యే తప త్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిప్రసా.

13

వ్యాఖ్య: హే రాజన్: - ఓరాజా!, సర్వత్ర - అంతటను, నః - మాకు, వార్తం - సాన్న్యమును(జేమమేయని), అవేహీ - తెలిసికొనుము, త్వయి, నాథే - నీవు అధిపతివైయుండగా, ప్రజానాం - ప్రజలకు, అభ్యం - అభయము, కుతః - ఎక్కడిది: సూర్యే - సూర్యుడు, తపతి (సతి) - ప్రకాశమానుఁడగుచుండఁగా, తమిస్రా - అంధకారము, లోకస్య - జనముయొక్క, దృష్టేః, అవరణాయ - చూపును అడ్డగించుటకు, కథం కల్పేత - ఎట్లు సమర్థవంతమగును? రాజా! నీవు నాకుఁడవై యున్నంతకాలము ప్రజలకు జేమమేయని తలంపుము, సూర్యుఁడు వెలుగుచుండగా చీకటి లోకముయొక్క చూపును అడ్డగింపగల్గినా?

శ్లో. భక్తిః ప్రతిక్ష్యేషు కులోచితా తే
పూర్వాన్ మహాభాగ! తయాతిశేషే,
వ్యతీతకాల స్త్వహ మభ్యుపేతః
త్వా మర్థిభావా దితి మే విషాదః.

14

వ్యాఖ్య: ప్రతిక్ష్యేషు - పూజ్యులయందు (అతిథులయందు), భక్తిః - భక్తి, తవ - నీకు, కులోచితా - వంశాభ్యస్తము (వంశక్రమాగతము), హే మహాభాగ - ఓ సార్వభౌమా! తయా - ఆ భక్తిచేత, పూర్వాన్ - మీ పూర్వులను, అతిశేషే - మించుచున్నావు, అహం - నేను, వ్యతీతకాలః - అతిక్రమించిన సమయము గలవాఁడనై, అర్థిభావాత్ - యాచకత్వమువలన, త్వాం - నిన్ను, అభ్యుపేతః - నమిపించితిని, ఇతి - ఇట్లని, మే - నాకు, విషాదః - భేదము. పూజ్యులయిన అతిథులయందు భక్తిగలిగియుండుట మీకు కులక్రమాగతము, అందులోను నీవు మీ పూర్వులను మించినావు, కాని నేను సమయమునతిక్రమించి యాచకత్వముతో నిన్ను జేరితిని గదా! యని నా మనస్సు భేదపడుచున్నది. అని కౌత్సుఁడు రఘుమహారాజుతో ననెను. పంచయజ్ఞములు ప్రతిదినమును జేయువారు అతిథికోసము ప్రతిక్షింపుచుందురు. అందువలన అతిథికి “ప్రతిక్ష్యః” అను పేరు వచ్చినది.

శ్లో. శరీరమాత్రేణ నరేంద్ర! తిష్ఠన్
అభాసి తీర్థ ప్రతిపాదితర్థిః,

అరణ్యకోపాత్త ఫలప్రసూతిః

స్తంభేన నీవార ఇ వావశిష్టః.

15

వ్యాఖ్య: హే నరేంద్ర! - ఓ రాజా! తీర్థప్రతిపాదితర్థి: — తీర్థ - సత్పాత్రమునందు, ప్రతిపాదిత - దానము చేయబడిన, ఋద్ధి: - సంపదగల వాడవైననీవు, శరీరమాత్రేణ - శరీరముతో మాత్రము, తిష్ఠన్ - నిలిచిన వాడవగుచు (మిగిలి), అరణ్యకోపాత్త ఫలప్రసూతిః — అరణ్యక - అరణ్యము నందుండు మునులు మొదలగువారిచేత, ఉపాత్త - తీసుకోబడిన, ఫలప్రసూతిః - పంటకలదియై, స్తంభేన - కాండముతో మాత్రము, అవశిష్టః - మిగిలిన, నీవారః ఇవ - నివ్వరి ధాన్యపు మొక్కవలె, అభాసి - ప్రకాశించుచున్నావు. ఓ రాజా! నీ సంపద సంతను సత్పాత్రదానము చేసి శరీరముమాత్రము మిగిలిన వాడవైన నీవు, అరణ్యమునందు మునులు మొదలగువారిచే గ్రహింపబడిన కంకులుగలదియై దంటుతోమాత్రము మిగిలిన నివ్వరి సస్యమువలె ప్రకాశించుచున్నావు. “తీర్థ” శబ్దమునకు సత్పాత్రము, దర్శనము, పుణ్యక్షేత్రము, రేవు మొదలయిన అర్థములు గలవు.

శ్లో. స్థానే భవా నేకనరాధిపః స

న్నకించనత్వం మఖిజం వ్యనక్తి

పర్యాయ పీతస్య సురై హ్నిమాంశోః

కలాక్షయః శ్లాఘ్యతరోహి వృద్ధేః

16

వ్యాఖ్య: భవాన్ - నీవు, ఏకనరాధిపఃనన్ - సార్వభౌముడవగుచును, మఖిజం - యజ్ఞమువలన గలిగిన, అకించనత్వం - విర్ధనత్వమును, వ్యనక్తి - ప్రకటించుచున్నావు, స్థానే - యుక్తమైయున్నది, సురైః - దేవతలచేత, పర్యాయ పీతస్య - క్రమానుసారముగా పానము చేయబడిన, హిమాంశోః - చంద్రుని యొక్క, కలాక్షయః - కళల తఱుగుటలు వృద్ధేః - పెఱుగుటకంటెను, శ్లాఘ్యతరోహి (శ్లాఘ్యతరః + హి) - ఎక్కువ మెచ్చుకోదగినది కదా! నీవు సార్వభౌముడవయ్యును యజ్ఞమునందు సర్వస్వమును దానముచేసి దారిద్ర్యము నొందుట యుక్తముగా నున్నది. దేవతలచేత పానముచేయబడిన యమృతకిరణుని క్షయము వృద్ధికంటెను మిక్కిలి పొగడదగినదికదా! “ధర్మార్థం క్షీణకోశస్య

క్షీణత్వమపి శోభతే, సురైః పీతావశేషస్య కృష్ణపక్షే విధోరివ" అని కామందక
వేదిసారము.

శ్లో. త దన్యత స్తావ దనన్యకార్యో
గుర్వర్థ మాహర్తు మహం గుతిష్యే
స్వస్త్వస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం
శరద్ధ్వనం నార్దతి చాతకోపి

17

వ్యాఖ్య : తత్ - అందువలన, అనన్యకార్యః - గురుకార్యము తప్ప మరి
యొక పనిలేని, అహం నేను, అన్యతః, తావత్ - మఱియొక దాతనుండియే, గుర్వ
ర్థం - గురుధనమును, ఆహర్తుం - తెచ్చుకొనుటకు, గుతిష్యే - ప్రయత్నింపఁ
గలను, తే, స్వస్తి, అస్తు - నీకు మంగళమగుగాక, చాతకః, అపి - వానకోయిల
కూడా, నిర్గళితాంబుగర్భం - విశేషముగా కురిసిన జలముగల, శరద్ధ్వనం - శర
దృతువు నందలి మేఘమును, నార్దతి (న + అర్దతి) - యాచింపదుగదా! అందు
వలన గురుధనానము తప్ప మరియొక పనిలేని నేను మరియొక దాత వద్ది నుండియే
నాగురుధనమును సంపాదించుకొనుటకు ప్రయత్నింతును. ఎందుకనగా విశేషముగా
వర్షించిన శరత్కాల మేఘమును చాతకపక్షి యాచింపదుగదా! అని కొత్తుఁడు
రఘుమహారాజుతో ననెను. నేలపై బడిన జలము చాతకమునకు రోగహేతువు.
కనుక అనన్య గతికమైనను అది నీరులేని శర్మన్మేఘమును యాచించి యేమిపొంద
గలదు? అని భావము.

శ్లో. ఏతావ దుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
శిష్యం మహర్షే ర్నృపతి ర్నిషిధ్య
కిం వస్తు విద్వాన్! గురవే ప్రదేయం
త్వయా కియ ద్యేతి త మన్వయుం క్త

18

వ్యాఖ్య : ఏతావత్ - ఇంతమాత్రము, ఉక్త్వా - చలికి, ప్రతియాతుకామం
- తిరిగి వెళ్ళదలంచినట్టి, మహర్షేః శిష్యం - వరతంతు శిష్యుడైన కొత్తువి,
నృపతిః - రాజు, నిషిధ్య - వద్దనిఅపి, హేవిద్వాన్ - ఓవిద్వాంసుఁడా! త్వయా -
వీచేత, గురవే - మీగురువునకు, ప్రదేయం - ఇయ్యవలసిన, వస్తు - ద్రవ్యము,

కిం - ఏది ? కియద్వా (కియత్ + వా) - ఎంత పరిమాణము గలది ? ఇతి - ఇట్లవి, తం - ఆకొత్తుని అన్వయుం క్త - ప్రశ్నించెను. క్లుప్తముగా పలికి మఱి పోదలచిన కొత్తుని అపి, ఓపండితుడా : మీగురువుగారి కియ్యవలసిన వస్తువేది? అది యెంత ? అని రఘుమహారాజు ప్రశ్నించెను.

శ్లో. తతో యథావ ద్విహితాద్వగాయ

తస్మై స్మయావేశ వివర్జితాయ

వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ

విచక్షణం ప్రస్తుత మాచచక్షే.

19

వ్యాఖ్య : తతః - తర్వాత, యథావత్ - తగినరీతిగా, విహితాద్వగాయ - అనుష్ఠింపఁబడిన యజ్ఞము గలిగినట్టియును, స్మయావేశ వివర్జితాయ - గర్వము లేనివాఁడును, వర్ణాశ్రమాణాం - బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును, బ్రహ్మచర్యాద్వా శ్రమములకును, గురవే - నియామకుఁడునునగు, తస్మై - ఆరఘుమహారాజు కొఱకు (రఘువునకు), విచక్షణః - పండితుఁడును, వర్ణీ - బ్రహ్మచారి యునైన, సః - ఆ కొత్తుఁడు, ప్రస్తుతం - ప్రకృత విషయమును, అచచక్షే - విపులముగాఁజెప్పెను. విద్ధి - విహిత ప్రకారముగా యజ్ఞముచేసి, గర్వము రవంతయులేక, వర్ణాశ్రమ ధర్మ రక్షకుఁడై యున్న రఘుమహారాజు వినయముతో నడిగినప్పుడు, తన కార్యము నిర్దించునన్న యాశ లేక పోయినను, సమాధానము చెప్పట కొత్తుని ధర్మము, తనుక పండితుఁడై బ్రహ్మచారియునై యున్న యతఁడు తాను వచ్చిన పనిని రఘుమహారాజుతో విపులముగాఁ జెప్పట కారంభించెను.

శ్లో. సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిః

విజ్ఞాపితో భూత్ గురుదక్షిణాయై

స మే చిరా యాస్థలితోపచారాం

తాం భక్తి మే వాగణయత్ పురసాత్.

20

వ్యాఖ్య : సమాప్తవిద్యేన - ముగింపఁబడిన విద్యలుగల, మయా - నా చేత, మహర్షిః - వరతంతు మహాఋషి, గురుదక్షిణాయై - గురుదక్షిణను స్వీకరించుటకొఱకై. విజ్ఞాపితః - అభూత్ మనవిచేయబడినవాఁడయ్యెను. సః - ఆయన

చిరాయ - బహుకాలము, అష్టలితోపచారాం - పౌరపాటులేని సేవగల, తాం, మే, భక్తిమేవ - ఆనాగురుభక్తినే, పురస్తాత్ - ప్రథమముగా, అగణయత్ - లెక్కించెను. నేను విద్యలు ముగించిన పిమ్మట గురు దక్షిణను స్వీకరించుట కనుమతిని పేడగా, మాగురువు వరతంతు మహర్షి, నేను తొట్రుపాటు లేక చిరకాలము చేసిన సేవారూపమగు గురుభక్తినే మొదట లెక్కించెను, అదియే దక్షిణ, దానితోనే సంతపించితి ననెను.

శ్లో. నిర్బంధ సంజాత రుషా ర్థకార్ష్య
మచింతయిత్వా గురుణా హ ముక్తః
చిత్తస్య విద్యా పరిపంఖ్యయా మే
కోటి శృతసోఽదశ చాహరేతి.

21

వ్యాఖ్య: నిర్బంధ సంజాతరుషా—నిర్బంధ - బలవంత పెట్టుటచేత, సంజాత - కలిగిన, రుషా - కోపముగలవాడైన, గురుణా - మా గురువుచేత. అర్థకార్ష్యం - నాధనహీనత్వమును, అచింతయిత్వా - ఆలోచింపకయే, అహం - నేను, చిత్తస్య - ధనముయొక్క, చతస్రః - దశచ - నాలుగున్ను పదియైన, కోటిః - కోట్లను, మే, ఆహర - నాకొఱకు తెమ్ము. ఇతి - ఇట్లని, విద్యాపరి సంఖ్యయా-విద్యా - నేను ఆయన వద్ద చదువుకొన్న విద్యల యొక్క, పరి సంఖ్యయా - లెక్కప్రకారము, ఉక్తః - చెప్పబడిన వాడనై తిని, మనుస్మృతి ప్రకారము, “ఋగ్వేదము, యజుర్వేదము, సామవేదము, అథర్వవేదము, శిక్ష, వ్యాకరణము, ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్పము, మీమాంస, న్యాయము, పురాణము, ధర్మశాస్త్రము” అనునవి 14 విద్యలు. వీనిని కొత్తుఁడు వరతంతుముని వద్ద చదివి యుండుటచేత, గురుదక్షిణ స్వీకరింపుఁడని కొత్తుఁడు వదే వదే ప్రార్థించి బలవంత పెట్టుటవలన వరతంతు మునికి కోపమువచ్చి, ఇతఁడు ధన వంతుఁడా దరిద్రుఁడా అన్న విచారమునుమాని, నీవు నావద్ద పదునాలుగు విద్యలు నేర్పితివిగదా! విద్యకొక కోటి ప్రకారము పదునాలుగు కోట్ల బంగారు నాణెములు తెచ్చి యిమ్ముని యడిగెనని కొత్తుఁడు రముమహారాజుతో జెప్పెను.

శ్లో. సో హం సవర్యావిధి భాజనేన
మత్వా భవంతం ప్రభుశబ్దశేషమ్

అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోవరోద్ధు
మల్పేతరత్వాత్ శ్రుతనిష్క్రయస్య.

22

వ్యాఖ్య: సోఽహం (నః + అహం) - అట్టినేను, సపర్యావిధిభాజనేన - సపర్యావిధి - పూజావిధానమునకు సంబంధించిన, భాజనేన - పాత్రచేత (పూజా పాత్రచేత), భవంతం - నిన్ను, ప్రభుశబ్దేశం - 'ప్రభువు' అనుమాటచేతనే మిగిలియున్న వానినిగా, మత్వా - తెలిసికొని, శ్రుతనిష్క్రయస్య - విద్యామూల్యము, అల్పేతరత్వాత్ - కొంచెము కానిదగుటవలన, సంప్రతి - ఈ సమయమున, ఉపరోద్ధం - నిర్బంధ పెట్టుటకు, నాభ్యుత్సహే - ఇష్టపడను. గురువు చేత పదునాలుగు కోట్లు తెమ్మని కోరఁబడిన నేను, నన్ను వూజించుటకు తెచ్చిన మట్టి పాత్రచేతనే నీవు సర్వస్వమును వ్యయించి "ప్రభువు" అన్నమాటతో మాత్రమే మిగిలియున్నావని గ్రహించితిని. ఇట్టి సమయమున అత్యధికమైన ధనము కోసమై నిన్ను ఇబ్బంది పెట్టుట కిష్టపడుటలేదు.

శ్లో. ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాంతి
రావేదితో వేదవిదాం వరేణ
ఏనో నివృత్తేంద్రియవృత్తి రేనం
జగాద భూయో జగదేకనాథః.

23

వ్యాఖ్య: ద్విజరాజ కాంతిః - చంద్రునియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలవాఁడును, ఏనోనివృత్తేంద్రియ వృత్తిః - ఏనః - పాపమునుండి, నివృత్త - మరలిన, ఇంద్రియవృత్తిః - ఇంద్రియవ్యాపారము గలవాఁడును, జగదేకనాథః - లోకమునకేకైక ప్రభువునైన రఘుమహారాజు, వేదవిదాం, వరేణ - వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుడైన, ద్విజేన - బ్రాహ్మణునిచేత (కొత్తునిచేత), ఇత్థం - ఇట్లు (పూర్వమతఁడు చెప్పినరీతిగా), ఆవేదితః - విన్నవించఁబడిన వాఁడగుచు, ఏనం - ఇతనిని గుఱించి, భూయః - మరల, జగాద - పలికెను. వచ్చినవాఁడు ద్విజాఁడు, తాను ద్విజరాజ కాంతిగలవాఁడు, చంద్రుఁడు ద్విజులకు రాజైనట్లు శ్రుతిప్రమాణము కలదు. ఏ విధమైన పాపస్పర్శలేని చిత్తవృత్తిగల రఘువు వేదవేత్తయైన యాచకుఁడు నిరాశతో వెనుకకు మరలుటను నహించునా? కనుక అతనితో మరల నీ క్రిందివిధముగా పలుకుచున్నాఁడు.

శ్లో. గుర్వర్థ మర్థీ శ్రుతపారదృశ్యా
 రఘోః సకాశా దనవావ్య కామం
 గతో వదాన్యాంతర మి త్యయం మే
 నూభూత్ పరీవాదనవావతారః.

24

వ్యాఖ్య: శ్రుతపారదృశ్యా - శాస్త్రముల అంతమును చూచినవాడును.
 గుర్వర్థం - గురువుకొఱకు, అర్థీ - యాచకుడైన ఒకవ్యక్తి, రఘోఃసకాశాత్ -
 రఘువువద్దనుండి, కామం - కోరికను, అనవావ్య - పొందక, వదాన్యాంతరం -
 మఱియొక దాతనుగురించి, గతః - వెళ్లెను, ఇతి ఈ విధమైన, అయం - ఈ, పరీ
 వాదనవావతారః - ప రీ వా ద - అవకీర్తియొక్క, నవావతారః - క్రొత్తపుట్టుక,
 మే - నాకు, నూభూత్ - లేకపోవుగాక. ఓ కొత్తుడా: 'సకలశాస్త్ర పారంగతు
 డై గురుదక్షిణను యాచింపవచ్చిన' ఒక ద్విజుడు, రఘువువద్ద 'తన కోరికను
 పొందలేక మఱియొక దాతను యాచించుటకై వెళ్లెను.' అను క్రొత్త యవకీర్తి
 నాకు రాకుండునుగాక యని రఘుమహారాజు వేడుకొని, ఇంకను ఈ క్రింది రీతిగా
 పలికెను. అన్యః వదాన్యః - వదాన్యాంతరం; అన్యఃగ్రామః - గ్రామాంతరం.
 ఇట్టి విగ్రహములుగల ఈ పదములు అవ్యయిభావ సమాసములు. ఇచ్చట
 "రఘోః" అను స్వనామోచ్చరణము, తనవంటి సంభావితునికి అని సూచించు
 చుకు

శ్లో. స త్వం ప్రళస్తే మహితే మదీయే
 వసం శృతుర్థోఽగ్ని రి వాగ్న్యగారే,
 దిత్రా ఇర్విహో న్యర్హసి సోధు మర్హన్
 యావ ద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్.

25

వ్యాఖ్య: సః, త్వం - అట్టిసీవు (నందితుడవై గురుదక్షిణార్థము వచ్చిన
 సీవు నాకు అవమానము(గూర్పదగవు కనుక), మహితే - పూజితమై, ప్రళస్తే -
 ప్రసిద్ధమైన, మదీయే, అగ్న్యగారే - నాత్రేతాగ్నిశాల యందు, చతుర్థః, అగ్నిః,
 ఇవ - నాలుగవ అగ్నివలె, ద్విత్రాణి - రెండుమూడు, అహోని - దినములను,
 సోధుం - సహించుటకు, ఆర్హసి - తగుదువు, హేఅర్హన్ - ఓ పూజ్యుడా:
 త్వదర్థం - సీవు కోరిన ధనమును, సాధయితుం - చేకూర్చుటకు, యావద్యతే

(యావత్ + యతే) - ప్రయత్నింపఁగలను. నీవు విరాళచెంది మరియొక దాత వద్దకి వెళ్లితివను క్రొత్త యవమానమును నాకు కలిగింపక పవిత్రమైన నా యాగశాలయందు పవిత్రుడైన నాలుగవ యగ్నిహోత్రునివలె రెండుమూడు రోజులు నివసింపుము, నీ గురుద్రవ్యమును సంపాదించుటకు తప్పక ప్రయత్నింపఁ గలనని రఘుమహారాజు కౌత్యమునితో ననెను. ద్వేషిణీవా - ద్వితీతాణి (రెండు మూడు), పంచషట్వా పంచషాః (అయిదాఱు) అను విగ్రహములుగల బహు ప్రీహి సమాసములు. త్రేతాగ్నులనగా యజ్ఞముచేసిన వ్యక్తి యింటిలో నిరంతర ముగా మూడు కుండములలో నుండవలసిన మూడు అగ్నులు. వాటికి ఆహవసీ, యాగ్ని, దాక్షిణాగ్ని, గార్వాపత్యాగ్ని అనిపేర్లు. నీవు చతుర్థాగ్నివలె మండు మనుటలో రఘుమహారాజుకు కౌతుకమైనదిగల పవిత్రభావము వ్యక్తమగును.

శ్లో. తథేతి తస్యైవితథం ప్రతీతః

ప్రత్యగ్రహీ తస్యంగర మగ్రజన్మా,

గా మాత్తసారాం రఘు ర వ్యవేక్ష్య

నిష్క్రమ్మ మర్థం చకమే కుబేరాత్.

28

వ్యాఖ్య: అగ్రజన్మా - బ్రాహ్మణుడు (కౌతుకుడు), ప్రతీతః సన్ - సంతోషించినవాడగుచు, తస్య - ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, అవితథం - అసత్యముకాని, సంగరం - ప్రతిజ్ఞను, తథేతి త్రథా + ఇతి) - సరేయని, ప్రత్యగ్రహీత్ - ఒప్పుకొనెను, రఘురపి - రఘుమహారాజుకూడా, గాం - భూమిని, ఆత్తసారాం - అంతకుపూర్వమే గ్రహింపఁబడిన ధనము కలదానినిగా, అవేక్ష్య - చూచి, కుబేరాత్ - కుబేరునివలన, అర్థం - ధనమును, నిష్క్రమ్మం - బలాత్కారముగా తెచ్చుటకు, చకమే - తలంచెను. రఘువు సత్యప్రతిజ్ఞుడు కనుక అతని మాటను కౌతుకుడు సరేయని యంగీకరించెను. రఘుమహారాజుకూడా, తన రాజ్యమునుండి విశ్వజిద్యాగ నమయమునందే సర్వధనములను స్వీకరించి ముండుటచేత నిప్పుడు నిస్సారమైనదానినిగా గ్రహించి, ధనపతియైన కుబేరుని వలన క్షేత్రధర్మప్రకారము యుద్ధముప్రకటించి ధనమును తెచ్చుటకై తలంచెను. “సంగర” శబ్దమునకు “ప్రతిజ్ఞ, యుద్ధము, జ్ఞానము, ఆవద” అర్థములు. ఇచ్చటి సంగర శబ్దమునకు వాచ్యార్థము ప్రతిజ్ఞయైనను, అది రాబోవు యుద్ధప్రకటనమును సూచించును.

శ్లో. వసిష్ఠ మంత్రోక్షణ జాత్ ప్రభావాత్

ఉదన్య దాకాశ మహీధరేషు.

మరుత్సఖ స్వేవ వలాహకన్య

గతి ర్విజఘ్నే న హి తద్రథన్య.

27

వ్యాఖ్య : వసిష్ఠ మంత్రోక్షణ జాత్ — వసిష్ఠ - వసిష్ఠ మహర్షియొక్క, మంత్రోక్షణ - మంత్రోచ్ఛారణముచే ప్రోక్షించుటవలన, జాత్ - కలిగిన, ప్రభావాత్ - సామర్థ్యమువలన, ఉదన్య దాకాశ మహీధరేషు—(ఉదన్యత్ + ఆకాశ + మహీధరేషు) - సముద్రముల మీదను, ఆకాశమునందును, పర్వతములపైనను, మరుత్సఖన్య, వలాహకన్య, ఇవ - వాయుసహాయుడైన మేఘునియొక్క పతే, తద్రథన్య - ఆ రఘుమహారాజు రథముయొక్క, గతిః - గమనము (సంచారము), న, విజఘ్నే, హి - అకుంతితమై యున్నది సుమా : వసిష్ఠమహాముని అభిమంతించి చల్లిన మంత్రోదకముల ప్రభావమువలన రఘుమహారాజు రథమునకు, వాయుసహితమైన మేఘమునకువలె, సముద్రముల మీదను, అంతరిక్షమునందును, పర్వతములపైనను అప్రతిహతమైన (అడ్డులేని) గమనము కలదునుమా :

శ్లో. ఆథాధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే

రథం రఘుః కల్పితశస్త్రగర్భం

సామంతసంభావన యైవ ధీరః

కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః.

28

వ్యాఖ్య : ఆథ - పిమ్మట, ప్రదోషే - మునిమాపున, ధీరః - ధీరుడును, ప్రయతః - వియమ పరిశుద్ధుడునునగు, రఘుః - రఘుమహారాజు, సామంత సంభావనయా, ఏవ - తనకు లొంగిపోగల సామాన్యరాజు అను తలంపు చేతనే, కైలాసనాథం - కైలాసపర్వత ప్రాంతాధిపతియగు కుబేరుని, తరసా - బలముచేత, జిగీషుః - జయింపఁ దలచిన వాడగుచు, కల్పిత శస్త్రగర్భం - సిద్ధ పరుచఁబడిన యస్త్రములు లోన నుంచఁబడిన, రథం - రథమునందు, అధిశిశ్యే - ఎక్కి పరుండెను. (ఇప్పటి రథం అను ద్వితీయకు సప్తమి అర్థము) దిక్పాలకుడైన కుబేరుడుగూడ ఒక సామాన్య సామంతరాజే అను భావనతో రఘుమహారాజుకనిని బలముతో జయింప దలచి, శస్త్రాస్త్రములచేత యుద్ధమునకు సన్నద్ధ

చరువఁబడిన రథముమీద అనాటి పూర్వరాత్రివేళ యెక్కివరుండెను. రాజులు ప్రదోష సమయమున యానారోహణమును జేయవలయునివి శాస్త్రము. శివుఁడు కైలాసవాసిమాత్రమే. కైలాసమునకు కుబేరుఁడే అధిపతి. కనుక కైలాసనాథం అని ప్రయోగము.

శ్లో. పాితః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
సవిస్మయః కోశగృహే నియుక్తః
హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః

29

వ్యాఖ్య: పాితః - ఆమరునాటి వేకువయందు, ప్రయాణాభిముఖాయ - బయలు దేరుటకు సిద్ధముగానున్న. తస్మై - అతనికొఱకు (ఆరఘమహారాజుకు) కోశగృహే. నియుక్తః - ధనాగరము నందలి యుద్యోగులు, సవిస్మయః - ఆశ్చర్యముతో కూడిన వారగుచు, కోశగృహస్యమధ్యే - ధనాగరముయొక్క నడుమ, నభస్తః - అకాశమునుండి, పతితాం - పడిన, హిరణ్మయీం, వృష్టిం - సువర్ణ వృష్టిని, శశంసుః - తెలిపిరి, రథముపై నిద్రించి, వేకువజామున ప్రయాణముగుచున్న రఘుమహారాజు వద్దికి ఖండాగార నియుక్తులైన ఉద్యోగులు వచ్చి, గతరాత్రి యందు అకాశమునుండి, ధనాగరగవాక్షముద్వారా, సువర్ణ వృష్టి కురిసినట్లుతెలిసిరి. మహాపరాక్రమవంతుఁడగు రఘుమహారాజు తనపై కి యుద్ధమునకు రానున్నాడని తెలిసి, భయపడి కుబేరుఁడు సువర్ణవృష్టిని గురుపించెనని భావము.

శ్లో. తం భూపతి ర్భాసురపేమరాశిం
లబ్ధం కుబేరా దభియాస్యమానాత్
దిదేశ కౌతస్యాయ నమస్త మేవ
శృంగం సుమేరో రివ వజ్రభిన్నమ్.

30

వ్యాఖ్య: భూపతిః - రఘుమహారాజు, అభియాస్యమానాత్ - తానుదండెత్తి ఖోదలఁపబడినవాఁడగు, కుబేరాత్ - కుబేరునివలన, లబ్ధం - పొందఁబడినదియు, వజ్రభిన్నం - ఇంద్రుని వజ్రాయుధముచేత పగులగొట్టఁబడిన, సుమేరోః, శృంగ మివ (స్థితం) - మేరు పర్వతముయొక్క శిఖరము వలెనున్నదియు నగు, తం,

భానురహేమరాశిం - అప్రకాశించుచున్న బంగారపురాశిని, సమస్తమేవ - అంతటిని, కొత్తాయ - కొత్తమునికి, దిదేశ - ఇచ్చెను. తాను దండు వెడలనున్న కుబేరుడు స్వయముగా లొంగిపోయినట్లు సూచించుటకై కురిపించిన సువర్ణవృష్టివలన తనకు లభిమైవ బంగారము, ఇంద్రునివజ్రాయుధముచేత ఛేదించబడినేలపై బడిన మేరు పర్వత భారమువలెనుండెను. అనువర్ణ రాశినంతటిని రఘుమహారాజు కొత్తమునికి ఇచ్చి పేసెను, అనగా పదునాలుగు కోట్లకంటె అధికముగా నిచ్చెనని భావము.

శ్లో. జనన్య సాకేతనివాసినస్తా

ద్వావ్యభూతా మభినంద్యనత్వైః

గురుప్రదేయాధికనిస్సృహోర్ధ్వి

న్యపోర్ధ్వికామా దధికప్రదశ్చ.

31

వ్యాఖ్య: తో, ద్వావపి - ఆయాచకుడు, ఆదాతయును, సాకేతనివాసినః - అయోధ్యానగరమందున్న, జనన్య - జనమునకు, అభినంద్యనత్వైః - మెచ్చుకోదగిన ప్రయత్నములుగలవారు అభూతాం - అయిరి; అర్ధీ - యాచకుడైన కొత్తుడు గురుప్రదేయాధికనిస్సృహః - గురుప్రదేయాధిక - గురువుగారి కీయవలసిన దాని కంటె అధికమైన ధనమునందు, నిస్సృహః - కోరికలేనివాడును; నృహః - రఘుమహారాజు, అర్ధికామాత్ - యాచకుని కోరికకంటె, అధికప్రదశ్చ - ఎక్కువగా ఇచ్చువాడును, మహారాజా వచ్చినదీన బంగారమునంతటిని గొని పొమ్మని రఘుమహారాజును, మాగురువుగారి కీయవలసిన పదునాలుగు గోట్ల ధనము కంటె ఎక్కువ నాకక్కలేదని కొత్తుడును పలుకుచు నొకరి నొకరు ఒప్పించుటకు వారు చేయుచున్న ప్రయత్నమువలన ఆదాత, ఆయాచకుడు, ఇద్దఱును సాకేత నగర వాసులగు ప్రజలకు మెచ్చుకోదగిన వారై యుండిరి. ఇద్దఱిని జనము మెచ్చుకొనిరనిభావము. 'సత్త్వ' శబ్దమునకు ద్రవ్యము, ప్రాణము, వ్యవసాయము (ప్రయత్నము), జంతువు, అర్థములు.

శ్లో. అథోష్ఠి వామీ శత వాహితార్థం

ప్రతేక్ష్యరం ప్రితమనా మహర్షిః

స్పృశన్ కరేణానతపూర్వకాయం

సంప్రస్థితో హచ మువాచ కొత్తుః.

32

వ్యాఖ్య : అద - ఎట్లో ఒప్పించి ధనమంతయు నిచ్చినపిమ్మట, ప్రీత-
మనః - సంతోషించిన మనస్సుగల, మహర్షిః - కౌత్సుడు, సంప్రస్థితః -
బయలుదేరగల వాడగుచు, ఉష్ణ వామీ శతవాహితార్థం—ఉష్ణ - ఒంటెల-
యొక్కయు, వామీ - ఆడుగుజ్జములయొక్కయు, శత - శతములచేత, వాహిత-
మోయింపబడిన, అర్థం - ధనముగలవాడును, ఆనతపూర్వకాయం - వినయ -
విసమ్రశరీరము గలవాడును నగు, ప్రజేశ్వరం - రఘుమహారాజును, కరణ-
హస్తముచేత, స్పృశన్ - తాకుచు, వాచం - మాటను, ఉవాచ - పలికెను. ఎట్లు
కేలకు కౌత్సుని అంగీకరింపజేసి రఘుమహారాజు ధనము నంతటిని ఒంటెల
మీదను, ఆడుగుజ్జములమీదను వేయించెను. దానిని గ్రహించి వెళ్లబోవుచున్న
కౌత్సుని పాదములపైవంగి నమస్కరించుచున్న రఘువును చేతితో స్పృశించుచు
కౌత్సుడు ఇట్లు పలికెను.

శ్లో. కిమత్ర చిత్రం యది కామసూర్యః

వృత్తే స్థిత స్యాధివతః ప్రజానామ్

అచింతనీయస్తు తవ ప్రభావో

మనీషితం ద్యౌ రపి యేన దుగ్ధా.

939

వ్యాఖ్య : వృత్తే - చతుర్విధమైన రాజవృత్తమునందు (నడవడియందు)-
స్థితస్య - ఉన్నట్టి, ప్రజానాం, అదిపతేః - రాజునకు, భూః - భూమి, కామసూ-
యది - కోరికల విచ్చునది యగునన్నచో, అత్ర, కిం, చిత్రం - ఈవిషయమునందా-
శ్చర్యమేమున్నది? కింతు - కాని, యేన - ఏనిచేత, ద్యౌ రపి - స్వర్గము గూడా
మనీషితం - కోరికను, దుగ్ధా - పితుకబడినదో, తవ అట్టి నీయొక్క, ప్రభా-
వః తు - మహిమమాత్రము, అచింతనీయః - ఊహింపరానిది. చక్కని ప్రవర్తన
గల రాజునకు భూమి కోరికల విచ్చుటలో అశ్చర్యములేదు. కాని స్వర్గము నుండి
కూడ కోరికలను దీర్చుకోగలిగిన నీ ప్రభావము అద్భుతముగా నున్నది. “న్యాయే
నార్జన మర్జన వర్జనం పాలనం తథా : సత్పాత్రే పతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్వి-
ధమ్” అనుకామందక సీతీసారము ననుసరించి, న్యాయమార్గమున ధనము నార్జిం-
చుట, దానిని వృద్ధిపరచుట, రక్షించుట, తగిన వారికి దానమిచ్చుట యనునవి నాలు-
గును రాజవృత్తములు. అట్లు చేయు రాజుకు ధనలోప ముండదు.

శ్లో. ఆశాస్య మన్యత్ పునరుక్తభూతం

శ్రేయాంసి సర్వా ఇ్యధిజగ్ముష స్తే

పుత్రం లభ స్వాత్మగుణానురూపం

భవంత మీడ్యం భవతః పితేవ.

34

వ్యాఖ్య: సర్వాణి, శ్రేయాంసి - సమస్తమైన శ్రేయస్సులను, అధిజగ్ముషః - పొందియున్నట్టి, తే - నీకు, అన్యత్ - మఱియొక, ఆశ్యాసం - ఆశీర్వచన పాద్యమగునది, పునరుక్త భూతం - అన్నదే మఱి యనుటవంటిది, కింతు - అయితే, ఈడ్యం - స్తుతి పాత్రుడవైన, భవంతం - నిన్ను, భవతః - నీ యొక్క, పితేవ - తండ్రివలె, అత్మగుణానురూపం - నీగుణములకు తగినవాడగు (నీతో సమానుడగు) పుత్రం - కుమారుని, లభస్య - పొందుము, రథగజతురగాచి సమస్త సంపదలు గల నీకు ఆశీర్వచనముతో నే వస్తువును కోరినను అది పునరుక్తమై కలిగియున్న వస్తువే మరల కలుగుగాక యని దీవించినట్లుగును. కనుక స్తుతి యొక్కడవైన నిన్ను సీతండ్రి కన్నట్లు, నీవును నీవంటి సద్గుణములు గల కుమారుని గనుము అని కొత్తుడు ఆశీర్వదించెను.

శ్లో. ఇత్థం ప్రయు జ్యాశిష మగ్రజన్మా

రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురోః సకాశమ్

రాజాపి లేభే సుత మాశు తస్మాత్

అలోక మర్కా దివ జీవలోకః.

35

వ్యాఖ్య: అగ్రజన్మా - బ్రాహ్మణుడైన కొత్తుడు, ఇత్థం - ఈవిధముగా రాజ్ఞే - రాజకు. అశిషం - ఆశీర్వచనమును, ప్రయుజ్య - ఇచ్చి, గురోః, సకాశమ్ - తన గురువు వద్దకి, ప్రతీయాయ (వతి + ఇయాయ) - తిరిగి వెళ్లెను. రాజాపి - రఘుమహారాజు కూడ, జీవలోకః - ప్రాణినమూహము, అర్కాత్ - సూర్యునివలన, అలోకం, ఇవ - వెలుతురును వలె, తస్మాత్ - అకొత్త ముని యాశీర్వచనము వలన, ఆశు - శీఘ్రకాలము నందే, సుతం - కుమారుని, లేభే - పొందెను. “నీవు సద్గుణవంతుడవైనట్లు నీవంటి కుమారుని కనుము.” అని యాశీర్వదించి కొత్తుడు గురువగు వరతంతు మహర్షి యాశ్రమమునకు దిరిగి వెళ్లిపోయెను. రఘుమహారాజుకూడ, సూర్యునివలన జీవలోకము వెలుతురును

పొందినట్లు అముని దీవెనవలన శీఘ్రముగానే పుత్రునిగనెను. పుత్ర దర్శనము లేకుండుట మానవునికి అంధకారమనియు, కుమారోదయము జీవితమునకు వెలుతురనియు భావము,

శ్లో. బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ

కుమారకల్పం సుషువే కుమారం

అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా

త మాత్మజన్మాన మజం చకార.

36

వ్యాఖ్య : తస్య - ఆరఘమహారాజయొక్క, దేవీ - భార్య, బ్రాహ్మే - బ్రహ్మ అధి దేవతగాగల, ముహూర్తే - ముహూర్తమునందు, కుమారకల్పం - కుమారస్వామితో సమానుడైన, కుమారం - పుత్రుని, సుషువే కిల - కనెనట అతః - బ్రాహ్మముహూర్తాన పుట్టినందున, పితా - తండ్రియగు రఘువు బ్రహ్మణ ఏవనామ్నా - బ్రహ్మ పేరుతోనే, తం, ఆత్మజన్మానం - అకుమారుని, అజం - అజుడను పేరుగలవానిని, చకార - చేసెను, రఘుమహారాజు పట్టపురాణి ఒక, నాటిబ్రాహ్మముహూర్తనందు కుమారస్వామి వంటి పుత్రునిప్రసవించెను. బ్రహ్మకు 'అజః' అనునది పర్యాయ పదము కనుక ముహూర్తము ననుసరించి, రఘుమహారాజు పుత్రునికి 'అజః' (అజుడు) అని నామకరణము చేసెను. 'బ్రాహ్మే ముహూర్తే' అనుదానికి మల్లినాథ వ్యాఖ్య బొంబాయి ప్రతిలో అభిజిన్ముహూర్తే అని యుండగా, పేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారి ప్రతిలో "అజనామకే ముహూర్తే" అని యున్నది. 'అభిజిత్' అను ముహూర్తమునకు బ్రహ్మ అధిపతియని జ్యోతిష గ్రంథములు చెప్పుచున్నవి. "అజచరణ" మను నొక ముహూర్తము కలదు, కాని అది బ్రహ్మ దేవతాకము కాదు. కనుక అభిజిత్తునట మేలు.

శ్లో. రూపం త దోజస్వి త దేవ వీర్యం

త దేవ నై సర్గిక మున్నతత్వం

న కారణాత్ స్మాత్ బిభిదే కుమారః

ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్.

37

వ్యాఖ్య : ఓజస్వి - తేజస్సుగల, రూపం - దేహము, తదేవ - అదియే, (రఘుమహారాజుదే); వీర్యం - శౌర్యము, తదేవ - అదియే; నై సర్గికం - స్వభావ

పిద్ధమైన, ఉన్నతత్వం - ఎత్తు, తదేవ - అదియే; కుమారః - బాలుడు(అజాదు),
ప్రవర్తితః - వెలిగింపబడిన, దీపః - దీపము, ప్రదీపాత్ ఇవ - తనను వెలిగిం
చిన పెద్ద దీపమునుండివలె, స్వాత్, కారణాత్ - తన పుట్టుకకు కారణమైన రఘు
మహారాజు కంటె, నబిభిదే - భేదమును పొందలేదు, ఒక పెద్ద దీపమునుండి వెలి
గింపబడిన చిన్న దీపము రూపకాంతులలో నెట్లు ఒకే మాదిరిగా నుండునో, అట్లే
పుట్టిన పిల్లవాడు రూప వీర్యాదుల యందు అచ్చముగా రఘుమహారాజును పోలి
యుండెనని భావము.

శ్లో. ఉపాత్తవిద్యం విధివత్ గురుభ్యః

తం యౌవనోద్భేద విశేష కాంతం

శ్రీః సాఖిలాషా అపి గురో రనుజ్ఞాం

ధీరేవ కన్యా పితృ రాచకాంక్ష.

88

వ్యాఖ్య : గురుభ్యః - గురువుల వలన, విధివత్ - శాస్త్రప్రకారముగా,
ఉపాత్తవిద్యం - పొందబడిన విద్యలు కలవాడును, యౌవనోద్భేదవిశేషకాంతం
- యౌవనోద్భేద - యౌవనము వచ్చుటవలన, విశేషకాంతం - మిక్కిలి మనో
హరుడైయున్న, తం - ఆయనని గుఱించి, సాఖిలాషా, అపి - కోరిక గలదియే
యైనను, శ్రీః - రాజ్యలక్ష్మి, ధీరా - స్థిరము, ఉన్నతమునైన చిత్తముగల,
కన్యా - కన్య, పితృః - తండ్రియొక్కవలె, గురోః - పెద్దవాడైన రఘువు
యొక్క, అనుజ్ఞాం - అనుమతిని, ఆచకాంక్ష - కోరెను. చక్కగా విద్యలునేర్చు
కొని, యౌవనావిర్భావముచేత మిక్కిలి యందగాడైయున్న అజాని జేదటకు.
రాజ్యలక్ష్మి యువిక్లూరుచున్నను, హృదయమును చిక్కబట్టుకోగల యొకా నొక
కన్య తండ్రి యజ్ఞతెదురు చూచుచున్నట్లు, రఘుమహారాజు నమ్మితికై ప్రతీక్షిం
చుండెను. యుక్తవయస్కుడైన యజానికి యౌవరాజ్య పట్టాభిషేకము చేయు.
ప్రయత్నములు జరుగుచుండెనని భావము.

శ్లో. అథేశ్వరేణ క్రథితైశ్చికానాం

స్వయంవరార్థం స్వస్మ రిందుమత్యాః,

అప్తః కుమారానయనోత్సుకేన

భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః.

89

వ్యాఖ్య: అథ - తర్వాత, స్వసుః, ఇందుమత్యాః - చెల్లెలయిన యిందుమతి యొక్క, స్వయంవరార్థం - స్వయంవరముకొఱకు, కుమారానయనోత్సవకేన - కుమార - అజునియొక్క, ఆనయన - రప్పించుటయందు, ఉత్సవకేన - కుతూహలముగల, క్రథ కైకానాం, ఈశ్వరేణ - విదర్భ దేశమునకు రాజైన, భోజేన - భోజునిచేత, ఆప్తః - హితుడైన, దూతః - దూత, రఘవే - రఘుమహారాజు కొఱకు (వద్దకి), విస్మయః - పంపబడెను. అజునికి మంచి యోవనదళ వచ్చిన సమయమున, విదర్భదేశపు రాజైన భోజుడు తన చెల్లెలగు ఇందుమతికి స్వయం వరోత్సవము ప్రకటించి. ఆప్తుడైన యొకదూతద్వారా కుమారుడైన యజునిఁ బంపవలసినదిగా రఘుమహారాజును వేడెను.

శ్లో. తం శ్లాఘ్యసంబంధ మసౌ విచింత్య
దారక్రియా యోగ్యదశం చ పుత్రమ్
ప్రస్థాపయామాస సనై న్య మేన
మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్.

40

వ్యాఖ్య: అసౌ - ఇతఁడు (రఘుమహారాజు), తం - ఆ భోజుని, శ్లాఘ్య సంబంధం - మెచ్చుకోదగిన బాంధవ్యము గలవానిగాను, పుత్రం చ - కుమారుని గూడ, దారక్రియా యోగ్యదశం - దారక్రియా - వివాహమునకు, యోగ్యదశం - తగినవయస్సు కలవానిగాను, విచింత్య - ఆలోచించి, సనై న్యంవేనం - సనై న్య నమేతుడైన పుత్రుని, మృద్ధాం - సర్వ సమృద్ధమైన, విదర్భాధిపరాజధానీం - భోజునియొక్క రాజధానిని గుఱించి, ప్రస్థాపయామాస - పయనము చేయించెను (పంపెను). భోజునిదూత ఇందుమతి స్వయంవర విషయమును జెప్పగానే రఘు మహారాజు, భోజుని చుట్టటికము మంచిదైయుండుటను, కుమారునికి వివాహ యోగ్యమైన వయస్సు వచ్చియుండుటను ఆలోచించి, సనై న్యనమేతముగా అజుని పంపించెను. రాజధానీ శబ్దమునకు, “దీయతే అస్యాం ఇతిధానీ. రాజ్ఞాం ధానీ రాజ ధానీ” అని విగ్రహము చెప్పవలెను.

శ్లో. త స్యోపకారార్థచిత్తోపచారా
వన్యేతరా జానవదోపదాభిః
మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనోః
బభూవు రుద్యానవిహారకల్పాః

41

వ్యాఖ్య: ఉపకార్యరచితోపచారాః—ఉపకార్యా - డేరాలయందు, రచిత - చేకూర్చబడిన, ఉపచారాః - పరువు మొదలయిన వస్తువులు గలవియు, జానపదోపదాఖిః—జానపద - చల్లెలనుండి వచ్చినవారియొక్క (వారుతెచ్చిన), ఉపదాఖిః - కామకలచేతను, వన్యేతరాః - వనమునందలివి కానట్లున్న, తస్య, మనుజేంద్రసూనోః - ఆ రాజకుమారునియొక్క, మార్గే, నివాసాః - మార్గమునందలి మఱిీలు, ఉద్యాన విహారకల్పాః - ఇంచుమించుగా ఉపవన విహారములవంటివి, బభూవుః - అయినవి. దారిలో డేరాలుజేసి, అందులో శయనాదులను సమకూర్చి, జానపదులు ఉపాయనములుగా తెచ్చిన వస్తువుల నచ్చట నుంచుటచేత, అజానివాసనికములు (మఱిీలు) ఉద్యాన విహారములుగా నుండెనేకాని యడవిలోని విడుదులవలె నుండలేదని భావము.

శ్లో. స న్మదారోధసి శీకరాద్ధైః

మరుద్భి రానర్తితనక్తమాలే

నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా

క్లాంతం రజోధూసరకేతు సైన్యమ్.

42

వ్యాఖ్య: విలంఘితాధ్వా - అతిక్రమింపబడిన మార్గముగల, సః - అయజాడు, శీకరాద్ధైః - నీటి తుంపురులచేత తడిసిన మరుద్భిః - వాయువులచేత. అనర్తిత నక్తమాలే—అనర్తిత - కదలింపబడిన, నక్తమాలే - క్రానుగుచెట్లుగల, సర్మదారోధసి - సర్మదానది యొడ్డున, క్లాంతం - ఆలసినదియు, రజోధూసరకేతు - దుమ్ముతో కప్పబడిన జెండాలు కలదియునగు, సైన్యం - సేనను, నివేశయామాస - విడిది చేయించెను, చాలామార్గము దాటి వచ్చినపిమ్మట బడలి నదియు, దుమ్ముతోఁ బూడిదవర్ణములై పోయిన జండాలతో నున్నదియు నగు తన సైన్యమును, అజాడు చల్లవి నీటి తుంపురులతో వచ్చుచు మెల్లగా క్రానుగుచెట్లను కదలించుచున్న మంద మారుతములుగల సర్మదానది యొడ్డున విక్రమించుట కాజ్ఞపిచ్చెను. క్రానుగుచెట్లు దట్టమైన నీడను, చల్లదనమును ఇచ్చును.

శ్లో. ఆథోపరిష్టాత్ భ్రమరైః భ్రమద్భిః

ప్రాకూపితాంతః సలిల ప్రవేశః

నిర్దోత దానామల గండభిత్తిః

వన్యః సరిత్తో గజ ఉన్మమజ్జ.

43

వ్యాఖ్య: అథ - అట్లు విడిసిన పిమ్మట, ఉపరిష్టాత్ - నీటి పైభాగమున,
భ్రమద్విః - వర్తలముగాఁ దిరుగుచున్న, భ్రమరైః - తుమ్మెదలచేత, ప్రాకూన్వి.
తాంత స్ఫులిం ప్రవేశః—ప్రాక్ - ముందుగా, సూచిత - తెలుపఁబడిన, అంత
స్ఫులిం - నీటి లోని, ప్రవేశః - ప్రవేశముగలదియు, నిర్దోతదానామలగండ
భిత్తిః—నిర్దోత - కడిగి వేయఁబడిన, దాన - మదప్రావముగలవి యగుటచేత,
అమల - నిర్మలములైన, గండభిత్తిః - ప్రళస్తములైన గండస్థలములు గలదియు
నగు, వన్యఃగజః అడవియేనుగు, సరిత్తః నర్మదానదిలో నుండి, ఉన్మమజ్జ -
పైకిలేచెను. అజఁడట్లు పైన్యనమేతుడై నర్మదానదీ తీరమునందు విడిసిన పిమ్మట,
ఆ నదిలో, మొదట, తిరుగుచున్న తుమ్మెదలతో తాను ముందే నీటిలో మునిగి
యున్నట్లు సూచించి, కడిగివేయఁబడిన మదప్రావముగల పెద్ద గండస్థలములతో
నొక యడవియేనుగు వదీజలమునుండి పైకిలేచెను ఇచ్చటి 'భిత్తి' శబ్దము గోడ.
అనునర్థము నందుకాక ప్రళస్తమైన అనునర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది. “మత్తర్లి
కోద్ధమిశ్రాః స్యుః ప్రకాండ స్థలభిత్తయః” అని గణరత్న మహోదధి.

శ్లో. నిశ్శేషవిజ్ఞాతరాతునా ౭పి

వప్రక్రియా మృతవత స్తలేషు

నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్

దంతద్వయే నాశ్మవికుంఠితేన.

44

శ్లో. సుహారవిజేవలఘుక్రియేణ

హస్తేన తీరాభిముఖః సశబ్దమ్,

బభౌ స భిందన్ బృహత స్తరంగాన్

వార్ధగ్గలాభంగ ఇవ ప్రవృత్తః. (యుగ్మం)

45

వ్యాఖ్య: నిశ్శేషవిజ్ఞాతరాతునా, అపి—నిశ్శేష - పూర్తిగా. విజ్ఞాత -
కడిగివేయఁబడిన, రాతునాపి - గైరికాది రాతువులుగలది యైనను, నీలోర్ధ్వరేఖాశబ
లేన—నీల - నల్లనిదియైన, ఉర్ధ్వరేఖ - పైకి గుఱవడు గీయించేత. శబలేన -

చిత్రవర్ణము గలిగినట్టియును, అశ్మవికుంతితేన - పాషాణములచేత మొక్కలు
 పోయిన, దంతద్వయేన - రెండు దంతములచేత, ఋక్షవత్తః - ఋక్షవంతమను
 పేరుగల యచ్చటి పర్వతముయొక్క, తపేషు - చటియలయందు, వప్రక్రియాం-
 తాను అడిసె ఉత్థాతకేళిని (చెలగాటమును), శంసన్ - సూచించుచును, సంహార
 విక్షేపలముక్రియేణ—సంహార - ముడుచుకొనుటయందును, విక్షేప - చూచుట
 యందును, లఘుక్రియేణ - వేగమైన చలనముగల, హస్తేన - తొండముచేత,
 సశబ్దం - ఘంకార యుక్తముగా, బృహతః, తరంగాన్ - పెద్ద పెద్ద యలలను,
 భిందన్ - చెదరగొట్టుచు, తీరాభిముఖః, సః - ఒడ్డున కెదురుగా నిలుచున్న ఆ
 యడవియేనుఁగు, వార్యర్థలాభంగే—వారీ - గజబంధనియగు, అర్థలా - గొలుసు
 యొక్క, భంగే - తెగిన సందర్భమునందు, ప్రవృత్తః ఇవ - ముందుకు రాఁబోవు
 నదివలె. బభౌ - ప్రకాశించెను. సర్వదానదిలో యథేష్టముగా నీడుటచేత దంతముల
 కంటుకొనిన గిరికాడి ధాతువులు కడుగబడి యున్నను, ఋక్షవత్పర్వత పాషాణము
 లను గోరాడుటచేత రెండు దంతములమీదను నల్లనిచారలుకలిగి, శీఘ్రగతిని తొండ
 మును ముడుచుకొనుచు, చాచుచు, తాను నిలుచుండి కదలుటచేత దగ్గఱకివచ్చిన పెద్ద
 పెద్ద యలలను జెదరగొట్టుచు, కాలి గొలుసు తెగినదానివలె తీరమును జూచుచు
 చా యరణ్య గజము ప్రకాశించెను. (నిలుచుని తీరస్థులను జూచెను).

శ్లో. శైలోపమః శైవలమంజరీణాం

జాలాని కర్షన్మురసా స పశ్చాత్

పూర్వం తదుత్పీడిత వారిరాశిః

సరిత్రవాహ స్తట ముత్పసర్ప.

46

వ్యాఖ్య: శైలోపమః - పర్వతముతో సమానమగు, సః - ఆ గజము,
 శైవలమంజరీణాం - నాచుతీగల చుట్టలయొక్క, జాలాని - మొత్తములను,
 ఉరసా - వక్షస్థలముచేత, కర్షన్ - లాగుచు, పశ్చాత్ - తర్వాత, తటం -
 ఒడ్డును. ఉత్పసర్ప - ఎక్కివచ్చెను, పూర్వం - ఆ ఏనుగుకంటే ముందు, తదు
 త్పీడిత వారిరాశిః—తదుత్పీడిత - ఆ ఏనుగుచేత పైకి త్రోయబడిన, వారిరాశిః -
 జలసమూహముగల, సరిత్రవాహః - నదీప్రవాహము, తటం - తీరమును, ఉత్ప
 సర్ప - ఎక్కివచ్చెను. ఉన్నతమైన ఆ యడవియేనుఁగు తీరమునకు నెక్కునప్పుడు

ముందుగా దానిచే త్రోయబడిన నదీజలము, పిమ్మట వక్షస్థలముచేత నాచుతీగలను లాగుకొని వచ్చుచున్న తానును, ఒడ్డును జేరినవి.

శ్లో. త సైక్రవాగస్య కపోలభిత్తోః
జలావగాహా క్షణమాత్ర శాంతా,
వన్యేతరానేకప దర్శనేన
పున ర్దిదీపేమదదుర్నినశ్రీః

47

వ్యాఖ్య: తస్య, ఏకనాగస్య - ఆద్వితీయమైన ఆ యేనుగుయొక్క, కపోల భిత్తోః - విశాలమైన గండస్థలములయందు, జలావగాహాక్షణ మాత్ర శాంతా — జలావగాహ - నీటిలో మునుగుటచేత, క్షణమాత్ర - క్షణకాలము మాత్రము, శాంతా - తగ్గిపోయిన, మదదుర్నినశ్రీః ఎదతెగక స్రవించు మద సంపద, వన్యేతరానేకపదర్శనేన—వన్యేతర - ఆడవియందలివికాని, అనేకప - ఏనుగులయొక్క, దర్శనేన - దర్శనముచేత, పునః - మరల, దిదీపే - ప్రకాశించెను (వృద్ధిపొందెను). మహోన్నతమైన యా గజముయొక్క గండస్థలములమీద స్రవించు మదజలము నీటిలో మునుగుటచేత క్షణకాలము శాంతించినను, నగరముల నుండి వచ్చిన సైన్యగజములను జూచుటచేత మరల మదోదకము స్రవించుట కారంభించెనని భావము. “అనేకప” అనగా ద్విపము, రెండుసాధనములతో (తొండముతోను నోటితోను) సిగ్గుతాగునది యని వ్యుత్పత్తి.

శ్లో. సప్తచ్ఛద క్షీర కటుప్రవాహ
మనహ్య మామూయ మదం తదీయమ్,
విలంఘితాధోరణ తీవ్రయత్నాః
సేనాగజేంద్రా విముఖా బభూవుః.

48

వ్యాఖ్య: సప్తచ్ఛద క్షీరకటుప్రవాహం—సప్తచ్ఛద - ఏడాకుల యరఃటి చెట్లయొక్క, క్షీర - పాలవలె, కటుప్రవాహం - పరిమళవంతమైన యోధిక గలది యును, అనహ్య - వెగటుగానున్న, తదీయ, మదం - ఆ యడవి యేనుగు మదమును, ఆమూయ - వాసనచూచి, సేనాగజేంద్రాః - సైన్యమునందలి పెద్ద యేనుగులు, విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః—విలంఘిత - అతిక్రమింపబడిన,

అధోరణ - మావటివాండ్రయొక్క, తీవ్రయత్నాః దృఢ ప్రయత్నములు గలవి. యగుచు విముఖాః వెనుకకు మొగములు పెట్టినవి, బభూవుః - అయినవి. ఏడాకుల యరటి పాలవంటి పరిమళము గలిగి, వెగటుగానున్న ఆ యరణ్యగణ మదమును వాసనబట్టిన సైన్యగణములు, మావటివాండ్రెంత ప్రయత్నించినను అగకయింటిమొగమువట్టి పారిపోవుచుండెనని భావము. 'కటు' శబ్దమునకు పాధారణముగా కారము అని యర్థము. ఇచ్చట పరిమళముగలయను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁ బడినది. "కటుతిక్త కషాయాస్తు సౌరభ్యైఽపి ప్రకీర్తితాః" అని యాదవ విమంతువు.

శ్లో. స చిన్నబింద ద్రుత యుగ్యశూన్యం

భగ్నాక్ష పర్యస్త రథం ఊణేన

రామా పరిత్రాణ విహస్త యోధం

సేనానివేశం తుములం చకార,

49

వ్యాఖ్య: సః - ఆ యేనుఁగు, చిన్నబిందద్రుతయుగ్యశూన్యం — చిన్నబింద - త్రెంచబడిన వర్గములు కలవియై, ద్రుత - పరుగెత్తిపోయిన, యుగ్య - గుఱ్ఱములు కలవి గనుకనే, శూన్యం - శూన్యమైనదియును, భగ్నాక్ష పర్యస్త రథం - విరిగిన యిరుసులతో పడిపోయిన రథములు కలదియును, రామా పరిత్రాణ విహస్తయోధం — రామాపరిత్రాణ - శ్రీలయొక్క రక్షణమునందు, విహస్తయోధం - వ్యాకులపడుచున్న భటులు కలదియునునగు, సేనానివేశం - శిబిరమును, ఊణేన - ఊణకాలమున, తుములం - చెల్లాచెదలైపోయిన దానినిగా, చకార - చేసెను. ఆ యేనుగు తీరమును జేరగానే, గుఱ్ఱములు భయపడి వర్గములు త్రెంచుకొని పరుగెత్తుటలో ఇరుసులు విరిగి పడిపోయిన రథములు, శ్రీలను గాపాడుటలో విటునటు పరుగెత్తు యోధులు మొదలగువాని కలకలముతో నజాని శిబిరమంతయు నస్తవ్యస్త మైపోయినని భావము. "విహస్త వ్యాకురౌ నమా" అని యమరము. కమక 'విహస్త' శబ్దమునకు వ్యాకులపడిన అనియర్థము.

శ్లో. త మాపతంతం నృపతే రవధ్యో

ఉవ్యః కరీతి క్రుతవాన్ కుమారః

నివర్తయిష్యన్ విభేన కుంభే

జహాన నాత్యాయత కృష్ణ శార్ఙ్గః.

50

వ్యాఖ్య: నృపతే: - రాజానకు, వన్యః, కరీ - ఆడవియేనుగు, అవధ్యః - చంపకాడనిది, ఇతి - అని, క్రతువాన్ - వివియున్న, కుమారః - అజుడు, అపతంతం, తం - వచ్చిపడుచున్న ఆ యేనుగును, నివర్తయిష్యన్ - వెనుకకు మాత్రము మరలింపగలవాడై, నాత్యాయత కృష్ణశార్ఙ్గః - నాత్యాయత - అంత యెక్కువగాకాని యట్లు, కృష్ణ - లాగబడిన, శార్ఙ్గః - ధనుస్సుగలవాడై, విభేన - బాణముచేత, కుంభే - కుంభస్థలముమీద, జహాన - కొట్టెను. “యద్ధమునందు తప్ప ఇతరత్ర రాజా ఏనుగును చంపరాదు” అను శాస్త్ర వచనమును విన్న యజుడు, ఆ యడవియేనుగును చంపక వెనుకకుమాత్రము మరల్చి దలచినవాడై కొద్దిగా లాగబడిన ధనుస్సుగల బాణముచేత దాని కుంభస్థలముమీద కొట్టెను, “లక్ష్మీకామో యద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కర్యాత్, ఇయం హి శ్రీర్యేకరిణః” అని ధర్మశాస్త్ర వచనము. అందుకే ‘వన్యః’ అను విశేషణము.

శ్లో. స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూప

ముతస్పృజ్య తద్విస్మితనై న్య దృష్టః

స్ఫురత్ప్రభా మండల మధ్య వర్తి

కాంతం వపు ర్వ్యోమచరం ప్రపేదే.

51

వ్యాఖ్య: సః - ఆ యేనుగు, విద్ధమాత్రః కిల - బాణముచే గ్రుచ్చబడి నంతలోనే, నాగరూపం - గజశరీరమును, ఉత్సృజ్య - విడిచి, తద్విస్మితనై న్య దృష్టః (సన్) - తత్ - ఆ సంఘటనచేత, విస్మిత - ఆశ్చర్యపడిన, నై న్య - నై న్యముచేత, దృష్టః సన్ - చూడబడుచున్న దగుచు, స్ఫురత్ప్రభా మండల మధ్యవర్తి - స్ఫురత్ప్రభా మండల - ప్రకాశించుచున్న కాంతిమండలముయొక్క - మధ్యవర్తి - నడుమనున్నదియు, కాంత - మనోహరమైనదియు, వ్యోమచరం - ఆకాశమున నంచరించుచున్న, వపుః - దేహమును, ప్రపేదే - పొందెను. అజుడు కొద్దిపాటి దెబ్బతగుచునట్లు విడిచినబాణము క్రుచ్చుకొన్నంతలోనే ఆ గజము గజ శరీరమును విడిచి, నై నికులందఱును ఆశ్చర్యచకితులై చూచుచుండగా చుండఠాకారమైన కాంతిపుంజమునడుమ ఆకాశముపై మనోహరమగు గంధర్వ రూపమును ధరించెను.

శ్లో. అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం
కల్పద్రుమోత్థై రవకీర్య పుష్పైః
ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభిః
సంవర్ధితోరస్తల తాగహారః.

52

వ్యాఖ్య: అథ - తర్వాత. ప్రభావోపనతైః - తన ప్రభావముచేత సమీపమునకువచ్చిన, కల్పద్రుమోత్థైః, పుష్పైః - కల్పవృక్ష పుష్పములచేత, కుమారం - అజని, అవకీర్య - చల్లి (అజనిపై పుష్పములుచల్లి) దశనప్రభాభిః - దంతకాంతులచేత, సంవర్ధితోరస్తల తారహారః - సంవర్ధిత - ఎక్కువకాంతి గలదిగా జేయబడిన, ఉరస్తల - వక్షస్తలముమీది, తారహారః - పెద్దముత్తైముల దండగలవాడును. వాగ్మీ - వక్తయునగు పురుషుడు, ఉవాచ - పలికెను. ఆ గజము దివ్యపురుషరూపమును ధరించినపిమ్మట. ఆ పురుషుడు తన మహిమచేతవచ్చిన కల్పవృక్ష పుష్పములను అజనిపైఁజల్లి, తన దంతకాంతులచేత మెడలోని తారహారకాంతుల నినుమడింప జేయుచు నజనితో నిట్లుపలికెను.

శ్లో. మతంగశాపా దవలేపమూలాత్
అవాప్తవా నస్మి మతంగజత్వమ్
ఆవేహి గంధర్వపతే స్తనూజం.

ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య.

53

వ్యాఖ్య: అవలేపమూలాత్ - గర్వహేతుకమైన, మతంగశాపాత్ - మతంగమహాముని శాపమువలన, మతంగజత్వం - గజత్వమును, అవాప్తవాన్ - పొందినవాడను, అస్మి - అయితిని, మాం - నన్ను, ప్రియదర్శనస్య, గంధర్వపతేః - ప్రియదర్శనుండను పేరుగల గంధర్వరాజుయొక్క, తనూజం - కుమారుడనైన, ప్రియంవదం - ప్రియంవదుడను పేరు గలవానినిగా, ఆవేహి - ఎఱుగుము. ఒకానొకప్పుడు నాగర్వప్రవర్తనముచేత కినిసిన మతంగమహాముని శాపమువలన నేను గజమునై జన్మించితిని, నిజమునకు నేను ప్రియదర్శనుడను పేరుగల గంధర్వ రాజపుత్రుడను, నాపేరు ప్రియంవదుడు అని చెప్పెను. మతంగపర్వతమునందు విశేషముగా నేనుఁగులు పుట్టుటవలన వాటికి “మతంగజములు” అను వ్యవహారము కలిగినది.

శ్లో. స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చాత్
మయా మహర్షి ర్మృదుతా మగచ్ఛత్
ఉష్ణత్వ మగ్న్యతపసంప్రయోగాత్
తైత్వం హి యతాన్ ప్రకృతి ర్జలస్య.

౪౪

వ్యాఖ్య : సః, మహర్షిః చ - ఆమతంగమహామునియు. ప్రణతేన, మయా -
వినఘ్నఁడనైన నాచేత, అనునీతః - బ్రతిమాలుకొనినవాడై, పశ్చాత్ - తరు
వాత, మృదుతాం - మెత్తదనమును (శాంతిని), అగచ్ఛత్ - పొందెను. హి -
అదియట్లే, జలస్య - నీటికి, ఉష్ణత్వం - వేడిమి, అగ్న్యతపసంప్రయోగాత్ -
అగ్నియొక్కగాని, ఆతపము యొక్కగాని, సంపర్కమువలననే (కలుగును),
యత్, తైత్వం - ఏచల్లదనమైతే కలదో, సా - అదియే, ప్రకృతిః - నిజస్వభావము.
నేను వినఘ్నఁడనైన ముస్కరించి బ్రతిమాలుకొనుటచేత మతంగముని శాంతిని
పొంది కనికరించెను. నీటికి వేడిమి, విప్రుయొక్కగాని, యెండయొక్కగాని సం
బంధమువలన నేర్పడునదే కాని చల్లదనమేకదా దాని స్వభావము, మహామునులకు
శాంతియే స్వభావము, నేను పొగరుబోతునై వ్యవహరించుటచేతనే మతంగమునికి
కోపము వచ్చినది, నేను మళ్లీ నమస్కరించి బ్రతిమాలుకొనుటచేత నతఁడు స్వభా
వసిద్ధమైన శాంతిని వహించెనని భావము (జలమునకు చల్లదనమువలె ఋసులకు
శాంతి సహజము).

శ్లో. ఇక్షాకు వంశ ప్రభవో యదా త
భేన్య త్యజః కుంభ మయోముఖేన
సంయోజ్య సే స్వేన వపుర్మహిమ్నా
తదే త్యవోచత్ స తపోనిధి ర్మామ్.

౪౫

వ్యాఖ్య : ఇక్షాకువంశప్రభవః - ఇక్షాకువంశమునఁబుట్టిన, అజః - అజ
మహారాజా, యదా - ఎప్పుడు, తే - నీయొక్క, కుంభం - కుంభ స్థలమును,
అయోముఖేన - బాణముచేత, భేన్యతి - భేదింపగలదో, (చీల్చునో) తదా -
అప్పుడు. స్వేన - స్వకీయమైన, వపుర్మహిమ్నా - శరీరమహిమచేత. సంయో
జ్యసే - సంబంధమునుపొందగలవు (కూడుకొందువు), ఇతి - ఇట్లని, సః తపో
నిధిః - ఆతపోనిధియైన మతంగ మహాముని, మాం - నన్నుగూర్చి, అవోచత్ -

పలికెను. ఇశ్వేకు రాజవంశమునఁబుట్టిన అజుఁడు ఎప్పుడైతే గజరూపముననున్న పేకుంభ స్థలమును బాణముచేత భేదింపఁగలదో అప్పుడు నీవుగజశరీరమును విడచి మహిమోపేతమైన స్వశరీరమును పొందఁగలవని తపోనిధియైన యామతంగముని నాతోఁ జెప్పెను.

శ్లో. సమ్మోచితః సత్త్వవతా త్వయా హం

శాపాత్ చిర ప్రార్థిత దర్శనేన

ప్రతిప్రియం చేత్ భవతో న కుర్యాం

వృథా హి మే స్యాత్ స్వపదోపలబ్ధిః.

56

వ్యాఖ్య : చిరప్రార్థితదర్శనేన—చిరం - బహుకాలమునుండి, ప్రార్థిత - కోరబడిన, దర్శనేన - దర్శనము కలిగినట్టియును, సత్త్వవతా - బలవంతుఁడనై న త్వయా - నీచేత, అహం - నేను, శాపాత్ - మునిశాపమునుండి, సమ్మోచితః— అస్మి - విడిపింపఁబడిన వాఁడనైతిని; భవతః - నీకు, ప్రతిప్రియం - ప్రత్యుపకారమును, న, కుర్యాం, చేత్ - చేయనివాఁడనైనచో, మే - నాయొక్క, స్వపదోపలబ్ధిః - స్వస్థానప్రాప్తి, వృథా, స్యాత్ హి - వ్యర్థమైపోవునుగదా, బహుకాలము నుండి నీదర్శనమునకై వేచియుండగా ఇప్పుడు బలశాలివైన నీచేత ముని శాపము నుండి విడిపింపఁబడితిని. దీనికిఁదగిన ప్రతిప్రియమును నీకు నేను జేకూర్చుచి నాకు గలిగిన స్వస్థాన ప్రాప్తి విరుపయోగమేకదా? అని ప్రయంపదుఁడు అజునితో పనెను.

శ్లో. సమ్మోహనం నామ సఖే! మమాశ్రయం

ప్రయోగ సంహార విభక్త మంత్రమ్

గాంధర్వ మాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తుః

న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే.

57

వ్యాఖ్య : హేసఖే - ఓప్రాణమిత్రమా! ప్రయోగసంహార విభక్తమంత్రం— ప్రయోగ ప్రయోగించుట యందును, సంహార - ఉపసంహరించుట యందును, విభక్త - పేరుపేరుగానున్న, మంత్రం - మంత్రములు కలదియును, గాంధర్వం— గాంధర్వ దేవతాకమై, సమ్మోహనం నామ - సమ్మోహనమును పేరుగల, మమ అశ్రయం - నాయొక్క అశ్రయమును, ఆదత్స్వ - స్వీకరింపుము; యతః ఏయత్రము

వలన ప్రయోక్తః - ప్రయోగించువానికి, అరిహింసా - శత్రువులవలనిబాధ(లేదా శత్రువులను చంపవలసిన యవసరము), నచ - ఉండదో, విజయశ్చ - విజయము కూడ హస్తే - చేతియందు (ఉండునో). ఏయత్తమునలన ప్రయోక్తకు శత్రు బాధగాని, శత్రువును చంపవలసిన యవసరముగాని లేక, విజయము హస్తగత మగునో అట్టిదియై, ప్రయోగ, ఉపసంహారములకు, వేటు వేటు మంత్రములు గలిగి, గంధర్వ దేవతాకమై, సమ్మోహనమునుపేరుగల నాయత్తమును ప్రతిప్రియ ముగ స్వీకరింపుమని ప్రియంవదుఁ డజానితో ననెను. బంధు, సుహృత్, మిత్ర, సఖి శబ్దములకు ప్రత్యేకమైన యర్థములున్నవి.

శ్లో. “అత్యాగ సహనో బంధుః, సదైవానుమతః సుహృత్,

ఏకక్రియం భవేన్మిత్రం, సమప్రాణః సఖా మతః”

శ్లో. అలం హ్రీయా మాం ప్రతియన్మహూర్తం

దయాపరో ఒభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్

తస్మా దుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం

మయి త్వయా న ప్రతిషేధరాక్షమ్.

58

వ్యాఖ్య: మాంప్రతి - హ్రీయా - సిగ్గుచేత, అలం - చాలును (నావిషయ మునసిగ్గుపడబోకుము), యత్ - ఏకారణమువలన, త్వం - నీవు, ప్రహరన్ అపి - కొట్టుచున్నవాడవయ్యును, ముహూర్తం - క్షణకాలము, దయాపరః - దయగల వాఁడవు, అభూః - అయితినో, తస్మాత్ - అదేకారణమువలన, ఉపచ్ఛందయతి, మయి - ప్రార్థించుచున్న నావిషయమున, త్వయా - నీచేత, ప్రతిషేధరాక్షం - విషేధించుట యను పరుషత్వము, సప్రయోజ్యం - ప్రయోగింపఁదగినది కాదు. నాయెదుట సిగ్గుపడ బోకుము, నాపైన బాణమునువేయుటలో చిన్నగాఁగొట్టి దయను జూపితివి. నీవు సహజముగా దయాపరుఁడవు గావున ఇంతగా బ్రతిమాలు కొను చున్న నామీద ‘సమ్మోహనాత్తము నాకక్కఱలేదు.’ అను పరుషవాక్యమును ప్రయో గింపకుము. అని గంధర్వుఁడజానితో ననెను.

శ్లో. తథే త్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం

సోమోద్భవాయాః సరితో నృసోమః

ఉదజ్జుఖః సోఽస్త్రవి దస్త్రమంత్రం

జగ్రాహ తస్మాన్నిగృహీతశాపాత్.

59

వ్యాఖ్య: నృసోమః - పురుషశ్రేష్ఠుడై. అస్త్రవిత్ - అనేకాస్త్రముల నెఱిగిన, సః - ఆ యజమహారాజు, తథాఇతి - సరేయని సమ్మతించి, సోమోద్భవాః, సరితః - నర్మదా నదియొక్క, పవిత్రం, పయః - పావనమైనజలమును, ఉపస్పృశ్య - ఆచమనము చేసి, ఉదజ్జుఖః - ఉత్తరాఖిముఖుడై, నిగృహీతశాపాత్ - నివర్తింపఁబడిన శాపముగల, తస్మాత్ - అప్రియంవదునివలన, అస్త్రమంత్రం - ఆసమ్మోహనాస్త్ర మంత్రమును, జగ్రాహ - స్వీకరించెను. అజుఁడు గంధర్వుని మాటకు సమ్మతించి నర్మదా జలము నాచమనముచేసి, ఉత్తరదిశాఖిముఖుడై తనవలన శాపనివృత్తిని పొందిన అప్రియంవదుని వలన సమ్మోహనాస్త్రముయొక్క ప్రయోగ, ఉపసంహార మంత్రములను స్వీకరించెను. బాణములలో, మంత్రసహితమైన దానికి అస్త్రమనియు, మంత్రములేని దానికి శస్త్రమనియు పేర్లు, సోమోద్భవయనగా నర్మదానది. “రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకా” అని యమరము.

శ్లో. ఏవం తయో రధ్వని దై వయోగాత్

ఆసేదుషోః సఖ్యమచింత్యహేతు

ఏకో యయో చైత్ర రథ ప్రదేశాన్

సౌరాజ్యరమ్యా నవరో విదర్భాన్.

60

వ్యాఖ్య: ఏవం - ఇట్లు. అధ్వని - మార్గమునందు, దైవయోగాత్ - దైవికముగా, అచింత్యహేతు - ఊహింపరాని కారణముగల, సఖ్యం - మైత్రిని, ఆసేదుషోః - పొందినట్టి. తయోః - వారిద్దరిలో. ఏకః - ఒకడైన ప్రియంవదుఁడు, చైత్రరథప్రదేశాన్ - కుబేరోద్ధాన ప్రదేశములను గుఱించియు, అపరః - మరియొకఁడైన యజమహారాజు, సౌరాజ్యరమ్యాన్ - మంచి రాజుండుటచే. రమ్యములయిన, విదర్భాన్ - విదర్భదేశమును గుఱించియు, యయౌ - వెళ్లెను. అట్లు దారిలో దైవశక్తిమన నూహింపరాని కారణముగల సఖ్యమును పొందిన అయిద్దరిలో ప్రియంవదుఁడు కుబేరోద్ధానవనమునకును, అజమహారాజు విదర్భదేశమునకును వెళ్లిరి. కుబేరుని యుద్ధానవనమునకు “చైత్రరథము” అని పేరు.

దేశవాచకపదములు సంస్కృతమునందు బహువచనములుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచుండును, ఉదా : కాశ్మీరాః, వంగాః, కళింగాః, ఆంధ్రాః మొ.

శ్లో. తం తస్థివాంసం నగరోపకంఠే
తదాగమారూఢ గురుప్రహర్షః
ప్రత్యుజ్జగామ క్రథకైశికేంద్రః
చంద్ర ప్రవృద్ధోర్మి రివోర్మిమాలీ

61

వ్యాఖ్య : నగరోపకంఠే - రాజధాని నగరమునందు, తస్థివాంసం - నిలిచి యుండిన, తం - ఆ యజమహారాజ కుమారుని, తదాగమారూఢ గురుప్రహర్షః - తదాగమ - అతని రాకచేత, ఆరూఢ - ఉత్పన్నమైన, గురుప్రహర్షః - గొప్ప సంతోషముగల, క్రథకైశికేంద్రః - విధర్బదేశాధిపతి, ప్రవృద్ధోర్మిః - మిక్కిలి మైకిలేచిన యలిలుగల, ఊర్మిమాలీ - సముద్రుడు, చంద్రంశవ - చంద్రునిని వలె, ప్రత్యుజ్జగామ (ప్రతి + ఉత్ + జగమ) - ఎదుర్కొనెను. అజుడు స్వయంవరోత్సవమున పాల్గొనుటకై వచ్చి, నగరసమీపమున నిలిచిన వార్త తెలిపిన భోజుడు, గొప్పసంతోషముగలవాడై, ఉదయించుచున్న చంద్రునిని ఉన్నెత్తున లేచిన తరంగ హస్తములతో సముద్రుడువలె స్వాగతపూర్వకముగా నెదురుకొనెను. “ఊర్మిమాలీ” యను విశేషణము సర్వనదీతటాక తరంగములకన్న వత్సన్నతములైన తరంగములుగల సముద్రమునకే చెల్లును.

శ్లో. ప్రవేశ్య చైనం పుర మగ్రయాయీ
నీచై స్తథోపాచర దర్పితశ్రీః
మేనే యథా తత్ర జనః సమేతో
వై దర్భ మాగంతు మజం గృహేశమ్.

62

వ్యాఖ్య : (సః - ఆ విదర్బరాజు) ఏనం - ఈ వచ్చిన యజుకుమారుని అగ్రయాయీ - ముందు నడచుచున్నవాడై, నీచైః - వినమ్రుడై, పురం, ప్రవేశ్య - నగరమును ప్రవేశింపఁజేసి, అర్పితశ్రీః - సమర్పింపఁబడిన సకరోపచారసంపదలు గలవాడగుచు, తథా, ఉపాచరత్ - ఆ విధముగా మర్యాద

చేసెను; యథా - ఏవిధముగానైతే, తత్ర, సమేతః, జనః - అచ్చట గుమి
గూడిన జనము. వై దర్భం - భోజరాజును, ఆగంతుం - ఇతర ప్రదేశమునుండి
వచ్చిన యతిథినిగాను, అజం - అజకుమారుని, గృహేశం - యజమానునిగాను,
మేనే - తలచెనో. భోజుడు ముందు నడచుచు వినముడై యజుని నగర ప్రవే
శము చేయించి, సకలోపచార సంపదలును సమకూర్చి, అచ్చటికి చూడవచ్చిన
జనము భోజుడే యతిథి, అజుడే గృహయజమాని అని తలంచునట్లుగా ఉప
చారము (మర్యాద) చేసెను. “ఆగంతుః” అను శబ్దము తెలుగున ‘క’ ప్రత్య
యము చేర్చి “ఆగంతుకుడు” అని సాధారణముగా బ్రయోగింపబడుచుండును.
లేనిచో “ఆగంతువు” లేదా ఆగంతుడు అని యనవలెను.

శ్లో. తస్యాధికార పురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం

ప్రాగ్ద్వారవేది వినివేళిత పూర్ణకుంభాం

రమ్యాం రఘుప్రతినిధిః స నవోపకార్యాం

బాల్యాత్ పరా మివ దశాం మదనోఽధ్యువాస.

63

వ్యాఖ్య : రఘుప్రతినిధిః - రఘుమహారాజుతో సమానుడగు, నః - ఆ
యజుడు, ప్రణతైః - వినములైన. తస్య అధికారపురుషైః - ఆ భోజుని
యొక్క ఉద్యోగులచేత, ప్రదిష్టాం - చూపబడినదియు, ప్రాగ్ద్వారవేది వినివేళిత
పూర్ణకుంభాం—ప్రాగ్ద్వారవేది - తూర్పువాకిలి వద్దయరుగు మీద, వినివేళిత -
ఉంచబడిన, పూర్ణకుంభాం - మంగళకలశము గలదియును, రమ్యాం - అంద
మైనదియునగు, నవోపకార్యాం (నవ + ఉపకార్యాం) - క్రొత్తదేరాతో వేయఁ
బడిన విడిదిని (ఒక క్రొత్త రాజభవనమును), మదనః - మన్మథుడు, బాల్యాత్,
పరాం - బాల్యము తర్వాతిదియైన, దశాంఇవ - యౌవన దశనువలె, అధ్యువాస
(అధి + ఉవాస) - అధిష్ఠించెను (ప్రవేశించెను). రఘుసమానుడగు నజుడు,
భోజుని యధికార పురుషులు ప్రణమిల్లి వినములై చూపినదియు, తూర్పువాకిటి
యరగుమీద విండుకలశ ముంచఁ బడినదియు, మనోహరమైనదియునగు విడిది
యొంటిని, మన్మథుడు బాల్యదశనుండి యౌవనదశనువలె ప్రవేశించెను. ఇచ్చటి
“రఘుప్రతినిధి” శబ్దమునందలి ‘ప్రతినిధి’ శబ్దము సాదృశ్యవాచకము. “కల్ప,
దేశీయ, దేశ్య, ప్రఖ్య, ప్రతినిధి” శబ్దములు సమానార్థకములని దండి చెప్పెను
మరియొక విశేష మేమనగా, స్వయంవరోత్స వాహ్వనము వచ్చినప్పుడు, సా ర్వ

భాముడైన రఘుమహారాజు, కొందఱు రాజులనలె స్త్రీలోలుడుగాక యుచిత
జ్ఞుడై, తనకు బదులు యువరాజైన తన కుమారునిఁ బంపెనను విషయమును
స్ఫురింపజేయుటకే 'వ్రతనిధి' శబ్దము నుపయోగించుట యని తలంపవలయును.

శ్లో. తత్ర స్వయంవర సమాహృత రాజలోకం
కన్యాలామ కమనీయ మజస్య లిపోన్ః,
భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ
నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ.

64

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ నివాస భవనమునందు, స్వయంవర సమాహృతరాజ
లోకం—స్వయంవర - స్వయంవరమునకై, సమాహృత - ఒకచోటికి తీసుక
రాబడిన, రాజలోకం - రాజబృందము గలదియును. కమనీయం - కోరదగినదియు
నగు, కన్యాలామ - కన్యారత్నమైన ఇందుమతిని, లిపోన్ః - పొందఁదలఁచిన,
అజస్య - అజునికి, భావావబోధకలుషా—భావ - పురుషుని భావముయొక్క, అవ
బోధ - ఎఱుఁగుటయందు, కలుషా - అనమద్గురాలగు, దయితా. ఇవ - ప్రియు
రాలువలె, రాత్రౌ - ఆనాటి రాత్రియందు, నిద్రా - నిద్ర, చిరేణ - చాలసేపటికి,
నయనాభిముఖీ - కన్నులపువై నకు వచ్చునది, బభూవ - అయ్యెను. ఆ స్వయంవర
నివాస భవనమునకు, అందఱు రాజకుమారులను రప్పించుటకు కారణమైన కన్య
రత్నమగు ఇందుమతిని పొందఁదలచుచున్న అజునికి, ఆ రాత్రియందు నిద్ర
ప్రియునిభావము నెఱుఁగు చుఱుకుదనమలేని ప్రియురాలివలె చాలసేపటికి వచ్చెను.
“నయనాభిముఖీ” యనుశబ్దము వచ్చిరాని నిద్రను తెలుపును. ఆ రాత్రి అజుని
నిద్రపట్టలేదని భావము.

శ్లో. తం కర్ణభూషణ నిపీడితపీవరాంసం
శయ్యోత్తరచ్ఛద విమర్ద కృశాంగరాగమ్,
సూతాత్మజాః సవయసః ప్రథితప్రబోధం
ప్రబోధయ న్నుషసి వాగ్భి రుదారవాచః.

66

వ్యాఖ్య: కర్ణభూషణ నిపీడిత పీవరాంసం - బలిసిన పై భుజములు కల
వాడును, శయ్యోత్తరచ్ఛద విమర్ద కృశాంగరాగం—శయ్యా - పరుపుయొక్క;

ఉత్తరచ్చద విమర్ద - పైవస్త్రము రాపిడిచేత, కృశాంగరాగం - తరిగిపోయిన మై
 పూత కలిగినట్టియును, ప్రథితప్రబోధం - ప్రఖ్యాతమైన జ్ఞానము గలవాడునునగు,
 తం - ఆ యజమహారాజును, సవయనః - సమానమైన యీడుగలవారును,
 ఉదారవాచః - గుణవంతములగు స్రౌఢవాక్కులుగల, సూతాత్మజాః - వంది
 పుత్రులు, వాగ్విః - స్తుతి పాఠములచేత, ఉషసి - తెల్లవారు జామున, ప్రాబో
 ధయన్ - మేలుకొలిపిరి. నిద్రపట్టక యిటునటు పొరలుటచేత చెవుల పోగులొత్తిన
 పై భుజములతోను, సటుపుమీది గుడ్డ రాచుకొనుటచేత రాలిపడిన మైపూతతోను
 పడుకొనియున్న అజమహారాజును, అతని యీడువారై, మధుర ప్రగల్భములైన
 వాక్కులు గలవారై వెంటవచ్చిన వైతాళిక కుమారులు, సహజ ప్రబోధము గల
 వాడని యెఱిగియు రాజలాంఛనములగు స్తుతి గీతములతో వేకువజామున
 (ముందు చెప్పవోవురీతిగా) మేలుకొలిపిరి, మేలుకొలుపులు సాడిరి.

శ్లో. రాత్రి ర్గతా మతిమతాం వర ! ముంచ శయ్యాం

దాత్రా ద్విధై వ నను ధూర్జగతో విభక్తా,

తా మేకత స్తవ బిభర్తి గురు ర్వినిద్రః

తస్యా భవా నవర ధుర్య పదావలంబీ.

68

వ్యాఖ్య : హేమతిమతాం, వర : - బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ అజ
 మహారాజా ! రాత్రి, గతా - రాత్రి వెళ్లిపోయినది, శయ్యాం, ముంచ - పడకను
 విడుపుము, దాత్రా - బ్రహ్మచేత, జగతఃధూః - లోకముయొక్క భారము,
 ద్విధై వ - రెండు విధములుగానే, విభక్తానను పంచబడియున్నదిగదా !, తాం - ఆ
 భారమును, ఏకతః - ఒక ప్రక్కన, తవ, గురుః - మీ తండ్రి, వినిద్రః - జాగ
 రూకుడై (నిద్రను విడిచి), బిభర్తి - మోయచున్నాడు, తస్యాః - ఆ భారము
 నకు, భవాన్ - నీవు, అపరధుర్య పదావలంబీ - అపరధుర్య - రెండవమోతకాని
 యొక్క, పద - చోటును, అవలంబీ - పట్టుకొనవలసిన వాడవుగదా ! (కనుక
 మేల్కొనుము). ఓ మతిమంతులలో గొప్పవాడవైన అజమహారాజా ! రాత్రి
 గడచిపోయినది, ప్రక్కమీదినుండి లేమ్ము ; బ్రహ్మదేవుడు జగద్భారమును
 రెండు భాగములుగానే విశజించియున్నాడు. బండికి కట్టు కాడికొనవలె నున్న ఆ
 భారములలో ఒకప్రక్క భారమును మీ తండ్రి తన భుజములపై పెట్టుకొని
 మోయచున్నాడు ; ఆ బరువుయొక్క రెండవప్రక్కగల కాడికొనను మోయ

వలసిన చోటు నీది. కనుక నిద్రలేచి నీ కర్తవ్యమును పూర్తిచేయుము. బండిని లాగుటకు కాడికి రెండెద్దులును గావలయును.

శ్లో. నిద్రావశేన భవతా ప్యనవేక్షమాణా

పర్యుత్సకత్వ మబలా నిశి ఖండితేవ,

లక్ష్మీ ర్విनోదయతి యేన దిగంతలంబీ

సోఽపి త్వదాననరుచిం విజహాతి చంద్రః.

87

వ్యాఖ్య: నిద్రావశేన, భవతా - నిద్రాదీనుడవైన నీ చేత, (నీ యందలి) పర్యుత్సకత్వం, అపి - అనురక్త భావమునుపైతము, నిశి - గతరాత్రియందు, ఖండితా, అబలా, ఇవ - ఖండితా నాయకవలె, అనవేక్షమాణా - ఆలోచింపని దగుచు, లక్ష్మీః - లక్ష్మి, యేన - ఎవనిచేత, పర్యుత్సకత్వం - నీ విరహ వేదనను, వినోదయతి(వి + నోదయతి) - తొలగించుకొనుచుండెనో, సోఽపిచంద్రః - ఆ చంద్రుడుపైతము, దిగంతలంబీ - పడమటి దిక్కు చివరను జేరినవాడగుచు, త్వదాననరుచిం - నీ ముఖకాంతివంటి కాంతిని, విజహాతి - విడిచివేయు చున్నాడు, “చంద్ర, అరవింద, రాజవదనములు లక్ష్మీ నివాసస్థానములు” అను ప్రసిద్ధి ననుసరించిన వర్ణనము ఇది, ఓ రాజా! నీవు నిద్రానాయకకు వఖండవై యుండుటచేత నీ యందలి యనురాగాతిశయమునుగూడ వదలి, రాత్రియందు, అన్యస్త్రీ సంబంధము చేతఁ గినిసిన ఖండితా నాయకవలె, లక్ష్మి, యెవనిని జేరి నీ వలనివియోగ బాధను దొలగించుకొను చుండెనో ఆ చంద్రుడుగూడ పశ్చిమ దిక్కువద్దకి జేరుచు నీ ముఖకాంతి సదృశమైన తన కాంతిని వదలి వేసినాడు. అందువలన అనన్యగతికయైన లక్ష్మి నిన్ను జేరుటకై నీవు నిద్రమేల్కొనుము అని భావము. ‘నిద్రా’ శబ్దము స్త్రీ లింగము కనుక అజాని నిద్రావశత్వము పరకీయ నాయకా సంబంధము వంటిది. లక్ష్మి ఏకాకినియై ఖండితయై, అజ ముఖకాంతి సాదృశ్యముకల చంద్రుని నాశ్రయించి తన విరహ వేదనను దొలగించుకొను చుండినది. విరహజనుబు అసలు వస్తువు లేనప్పుడు సదృశవస్తువును జూచి యూర డిల్లుచుండును. లక్ష్మి అట్లు చేసినది. చంద్రుడుగూడ పశ్చిమ దిగంగన వద్దికి చేరుటచేత నిప్పుడా వినోద స్థానముగూడ పోయినది. కనుక నీవే లక్ష్మికి దిక్కు. అన్నది వ్యంగ్యార్థము. ఖండిత అష్టవిధ శృంగార నాయకలలో నొకతె. “జ్ఞాతేఽన్యసంగవికృతే ఖండితే ర్యా కషాయతా” అని లక్షణము. అనఁగా భర్త అన్యస్త్రీ

నంగమ చిహ్నములుగల వాడగుట నెఱిగి యీర్ష్యతోఁ గోపమువచ్చిన నాయక. పకృతమున లక్ష్మి అట్టినాయకగా వర్ణింపఁబడినది.

శ్లో. త ద్వల్గునా యుగప దున్మిషితేన తావత్

సద్యః పరస్పరతులా మధిరోహతాం ద్వే

ప్రస్పందమానపరుషేతరతార మంతః

చతు స్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్.

68

వ్యాఖ్య: తత్ - అందువలన, వల్గునా - మనోహరమైన. యుగపత్తావత్ - ఒకే సమయము నందలి, ఉన్మిషితేన - వికసనముచేత, అంతః - లోపల, ప్రస్పందమాన పరుషేతరతారం—ప్రస్పందమాన - కదలుచున్న, పరుషేతర - స్నిగ్ధమైన (నువ్వుని), తారం - కనుపాపగల, తవ,చక్షుః - నీ నేత్రమున్ను అంతః - లోనిభాగమున, ప్రచలితభ్రమరం—ప్రచలిత - కదులుచున్న, భ్రమరం - తుమ్మెదగల, పద్మం - కమలమున్ను ద్వే - ఈ రెండును, సద్యః - వెంటనే, పరస్పరతులాం - ఒండొకటితో పోలికను, అధిరోహతాం - పొందునుగాక. లక్ష్మీపరిగ్రహము చేయవలసియున్నది కనుక, లోపల కదలుచున్న నల్లగ్రుడ్డు గల నీ నేత్రము, లోపల చలించుచున్న తుమ్మెదగల పద్మమును, ఇప్పటికే పోలిక గల యీ రెండును, ఒకే సమయమునందు మనోహరముగా వికసించుట చేత గూడ తమ సాదృశ్యమును నిలుపుకొని ఒకదాని నొకటి పోలునుగాక. కమల ములు వికసించుచున్నవి, నీ కన్నులు గూడ వాటితోపాటు వికసించునుగాక; మేలుకొనుము అని భావము.

శ్లో. వృంతా చ్చరం హరతి పుష్ప మనోకహానాం

సంస్పృజ్యతే సరసిజై రరుణాంశుభిన్నైః

స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయుః

సౌరభ్య మీప్పు రివ తే ముఖమారుతస్య.

69

వ్యాఖ్య: విభాతవాయుః - ప్రాతఃకాలపు గాలి, స్వాభావికం - ప్రకృతి సిద్ధమైన, తే ముఖమారుతస్య - నీ నిశ్వాస వాయువుయొక్క, సౌరభ్యం - పరిమళమును బోలిన పరిమళమును, పరగుణేన - తనది కాని గుణముచేత, ఈపురివ

— పొందఁదలఁచినదివలె, అనోకహానం - ఎత్తైన చెట్లయొక్క, క్లథం, పుష్పం - తొడిమ నడలిన పువ్వును (తొడిమలూడిన పూలను), వృంతాత్ - తొడిమ నుండి హరతి - ఎత్తుక పోవుచున్నది; అరుణాంశుభిన్నైః - సూర్యకిరణముల చేత వికసింపజేయఁబడిన, సరసిజైః - కమలములతో, సంస్పృశ్యతే - కలియుచున్నది. సహజ పరిమళముగల నీ నిట్టూర్పును బోలెయిండవలెనన్న కాంక్షతో ప్రాతః కాల వాయువు పెద్ద వృక్షములపై నుండి తొడిమ నడలిన పూవులను తొడిమలనుండి అపహరించుచున్నది. సూర్య కిరణ స్పర్శచే వికసించిన కమలములను గలియుచున్నది. తనకు సహజము కాక పోయినను పరగుణములనే సంక్రమింపఁ జేసి కొనియైనను నీ నిట్టూర్పుతో పోలికను సంపాదించుకొనుటకు ప్రయత్నించుచున్నది. అనగా చెట్ల నుండి పూలు రాలు చున్నవి, తామరలు విచ్చుకొనుచున్నవి, ప్రాతః కాల వాతూలములు వీచుచున్నవి, నిద్ర మేలుకొనుమని భావము.

శ్లో. తామ్రమోదరేషు పతితం తరువల్లవేషు

నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం హిమాంభః

ఆభాతి లబ్ధ పరభాగతయా లభ్యరోషే

లీలాస్మితం సదశనార్చి రివ త్వదీయమ్.

70

వ్యాఖ్య: తామ్రమోదరేషు - ఎఱ్ఱని లోనిభాగములుగల, తరువల్లవేషు - చెట్ల చిగుళ్లమీద, పతితం - పడినదియై, నిర్ధౌతహారగుళికా విశదం—నిర్ధౌత - పులుగడిగిన, హారగుళికా - ముత్యాలదండ యందలి ముత్యములవలె, విశదం - నిర్మలమైన, హిమాంభః - మంచునీరు, లబ్ధపరభాగతయా—లబ్ధ - పొందఁబడిన, పరభాగతయా - గుణోత్కర్ష కలదగుటచేత, అభ్యరోషే - క్రింది పెదవి మీద, త్వదీయం - నీదియగు, సదశనార్చి - దంత కాంతితోఁగూడిన, లీలాస్మితం ఇవ - విలాసహాసమువలె, ఆభాతి - బాగుగా ప్రకాశించుచున్నది. ఎఱ్ఱని లోభాగములుగల చెట్ల చిగుళ్లమీద పడి, పులుగడిగిన ముత్యపు సరుల ముత్యాల వరుస వలె నున్న మంచు నీరు, చిగురాకుల యెఱ్ఱదనము తనలో ప్రతిఫలించఁగా గుణోత్కర్షను పొంది, క్రింది పెదవిపైఁబడి గుణోత్కర్షను పొందిన, దంత కాంతినహితమైన నీ చిఱునగవు వలె మిక్కిలి యందముగా నున్నది. “పరభాగ” శబ్దమునకు గుణాధిక్యమర్థము “పరభాగో గుణోత్కర్షః” అని యాదవ నిఘంటువు.

శ్లో. యావత్ ప్రతాపనిధి రాక్రమతే న భాను
 రహ్నాయ తావ దరుణేన తమో నిరస్తమ్
 ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీర! యాతే
 కింవా రిపూం స్తవ గురుః స్వయ ముచ్చినత్తి.

71

వ్యాఖ్య: ప్రతాపనిధి: - తేజస్సునకు ఆకరమైన, భాను: - సూర్యుడు, యావత్ - ఎంతవఱకు, న అక్రమతే - ఉన్నతిని పొందఁడో, తావత్ - అంత వఱకే, అహ్నాయ - శీఘ్రముగా, అరుణేన - అనూరునిచేత, తమ: - చీకటి. నిరస్తం - పోగొట్టఁ బడినది, (తథాహి - అదియుక్తమే) హేవీర! ఓ వీరుడా: త్వయి - నీవు, ఆయోధనాగ్రసరతాం - యుద్ధములందు అగ్రగమిత్వమును, యాతే (సతి) - పొందిన వాడవగుచుండఁగా, తవ, గురు: - నీ తండ్రి, రిపూన్ - శత్రువులను, స్వయం - తాను, ఉచ్చినత్తికింవా - తెగటార్చునా యేమి? తేజోనిధి యగు సూర్యుడొకనము పైకెక్కుటకు ముందు మాత్రమే అనూరుడు చీకటినిఁ బాటద్రోలునుగదా! నీవు యుద్ధములం దగ్రగమిత్వమును పొందిన పిమ్మట మీ తండ్రి స్వయముగా శత్రువులను బరిమార్చునా. సమర్థుడైన పుత్రునియం దుంచ బడిన రాజ్య భారముగల మీ తండ్రికి తాను శ్రమపడవలసిన పనియేమి యని భావము. జీవలోకమున కాలోకమును ప్రసాదించుట సూర్యుని పని యైనట్లు పితృ దత్త రాజ్య పర్యవేక్షణము నీ పని గనుక నిద్రమేల్కొనుమని తాత్పర్యము. ఈ శ్లోకమునందలి “అక్రమతే” అను క్రియ చాల అర్థవంతముగా నుపయోగింపఁ బడనది. సహజముగా పరస్మైవది యగు “క్రము” ధాతువునకు ‘అజ్’ అను ఉపసర్గమును జేర్చుటచేత నది అత్మనేపదియై, ఉద్గమనము (పైకివచ్చుట) సూర్యుని పక్షమునందును, అభ్యుదయము అజుని పక్షమునను అర్థములగునట్లు చేసినది.

శ్లో. శయ్యాం జహ త్యుభయపక్ష విసీత విద్రాః
 స్తంబేరమా ముఖర శృంఖల కర్షిణస్తే,
 యేషాం విభాంతి తరుణారుణరాగయోగాత్
 భిన్నాద్రిగై రికతటా ఇవ దంతకోశాః.

72

వ్యాఖ్య: ఉభయపక్ష విసేతనిద్రాః—ఉభయపక్ష - ఇటునటు పొరలుట చేత రెండు పార్శ్వముల యందును, విసేతనిద్రాః - తీర్చుకోఁబడిన నిద్రగలవియు, ముఖరశృంఖల కర్షణః—ముఖర - ధ్వనించుచున్న, శృంఖల - కట్టుగొలుసులను కర్షణః - లాగుకొనుచున్నవియు నగు, తే, స్తంభేరమాః - నీయొక్క యేనుఁగులు, శయ్యాం - పడకను, జహాతి - నిడుచుచున్నవి; యేషాం - ఏనీ యేనుఁగులయొక్క, దంతకోశాః - మొగ్గలవంటి దంతములు, తరుణారుణ రాగయోగాత్ - బాలసూర్యుని కాంతి సంబంధమువలన, భిన్నాద్రి గై రికతటాఃఇవ—భిన్న - తమచే కోరాడి పగులగొట్టఁబడిన, అద్రి - పర్వతములయొక్క, గై రికతటాః ఇవ - మణిలొది ధాతుమయములైన చరియలు గలవివలె, విభాంతి - ప్రకాశించుచున్నవో, కుడిప్రక్కన కొంతసేపును, ఎడమప్రక్కన కొంతసేపును పడుకొని నిద్రను తీర్చుకొన్నవియై, గల గల శబ్దము కలుగునట్లు కాలి గొలుసుల నీడ్చుకొనుచున్న నీ యేనుఁగులు పడకలను విడిచి లేచుచున్నవి. అట్లు లేచిన యా యేనుఁగుల మొగ్గలవంటి దంతములు, బాల సూర్యకాంతులు తమపైఁ బడుటచేత, మణిలొది పర్వత సానువులను గోరాడి యున్నట్లు ప్రకాశించుచున్నవి, ఆ యందమును జూచుటకు మేల్కొనుమని యభిప్రాయము.

శ్లో. దీర్ఘే ష్వమీ నియమితాః పటమండపేషు

నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష ! వనాయుదేశ్యాః,

వక్త్రోష్మణా మలిరయంతి పురోగతాని

లేహ్యోని సైంధవశిలా శకలాని వాహాః.

78

వ్యాఖ్య: హేవనజాక్ష - ఓ కమలనయన! దీర్ఘేషు, పటమండపేషు - పొడవుగా వేయఁబడిన డేరాలయందు, నియమితాః - కట్టివేయఁబడినవియు, వనాయుదేశ్యాః - పారశీక దేశమునఁ బుట్టినవియునగు, అమీ, వాహాః - ఈ గుఱ్ఱములు, నిద్రాంవిహాయ - నిద్రను విడిచి, పురోగతాని - తమముందున్న. లేహ్యోని - నాలుకతో రుచిచూడఁదగిన, సైంధవశిలాశకలాని - సైంధవ లవణపు ముక్కలను, వక్త్రోష్మణా - నోటి వెచ్చదనముచేత, మలిరయంతి - నల్లబరచుచున్నవి. ఓ పద్మాక్ష! నిడివిగా వేయఁబడిన డేరాలయందుఁ గట్టి వేయఁబడినవియు, పారశీక దేశమునుండి తెప్పింపఁబడినవియునగు నీ యీ గుఱ్ఱములు, తమ ముందుంచబడిన సైంధవలవణపు ముక్కలను నోటి వేడిమిచేత నల్లబడునట్లుగాఁ

జేయుచున్నవి. అనఁగా గుఱ్ఱములకు ప్రాతఃకాలమున లవణము పెట్టు సమయమైనది నిద్ర లేమ్మనిభావము. వైంధవలవణము మిక్కిలి తెల్లనిది కనుక నోటి వేడిమికి నల్లబడుచున్నట్లు చెప్పెను. గుఱ్ఱములకు ఉదయ కాలమున లవణమును బెట్టుట ఆరోగ్యకరమని సిద్ధయోగ సంగ్రహమును గ్రంథమున నున్నట్లు మల్లినాథ వ్యాఖ్య.

“పూర్వాష్టకాలే చాశ్వానాం ప్రాయశో లవణం హితం ।

అరుచి గ్లాని శూలఘ్నం లవణం వైంధవం వరమ్.”

శ్లో. భవతి విశభ క్తి స్థాన పుష్పిపహారః

స్వకిరణ పరివేషోద్భేద శూన్యాః ప్రదీపాః

అయ మపి చ గిరం న త్వత్ప్రబోధప్రయక్తా

మనువదతి శుక స్తే మంజువాక్ పంజరస్థః

74

వ్యాఖ్య: స్థానపుష్పిపహారః—(పూజలక్తే. అలంకరణమునకై వేయబడినవియై) స్థాన - వాడిపోయిన, పుష్పిపహారః - మాలారూపమున సమర్పింపబడిన పూలకానుక, విరళ భక్తిః - సడలిన కూర్పుకలది, భవతి - అగుచున్నది ; ప్రదీపాశ్చ - పెద్ద పెద్ద దీపములు నైతము, స్వకిరణ పరివేషోద్భేదశూన్యాః—స్వకిరణ - తమకిరణముల యొక్క, పరివేష - మండలముయొక్క, ఉద్భేద - స్ఫురణము చేత, శూన్యాః - శూన్యములైనవి (కిరణ మండలములు లేనివి). భవంతి - అగుచున్నవి, అపిచ - మరియును, అయం - ఈ, మంజువాక్ - ముద్దు పలుకులు గలదియు, పంజరస్థః - పంజరమున నున్నదియునగు, తే, శుకః - నీ చిలుక, త్వత్ప్రబోధప్రయక్తా—త్వత్ప్రబోధ - నిన్ను మేల్కొలుపుటకై. ప్రయక్తా - ఉచ్చరింపబడిన, నః, గిరం - మా వాక్కును, అనువదతి - తిరిగి పలుకుచున్నది. దేవతాది విగ్రహములకు, గృహాలంకరణాదులకు సమర్పింపబడిన పూలదండల కూర్పు, పూలు వాడుటచేత సడలి పోవుచున్నది, దీపములు తమ చుట్టు నేర్పడిన కిరణమండలములను గోల్పోవుచున్నవి, పంజరము నందున్న యీ నీ చిలుక మేము పాడుచున్న ప్రబోధ గీతములను పలుకుచున్నది. కనుక నిద్ర మేల్కొనుము అని భావము. అనువదతి అనునది క్రియ, అనువాదము నామవాచకము.

శ్లో. ఇతి విరచితవాగ్ధి ర్వందిపుత్రైః కుమారః
సపది విగతనిద్రః తల్ప ముజ్జాంచకార;
మదపటు నినదద్వి ర్భోధితో రాజహంసైః
సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః

75

వ్యాఖ్య: ఇతి - ఈ ప్రకారముగా, వందిపుత్రైః - వైతాళిక యువకుల చేత, విరచితవాగ్ధిః - స్తుతివర్ణనాత్మకముగా రచింపఁబడిన వాక్కులచేత, సపది - తక్షణమే, విగతనిద్రః - తొలఁగిన నిద్రగల, కుమారః - అజుఁడు, తల్పంశయ్యను, మదపటునినదద్విః - మదముచేత మధురముగా అరచుచున్న. రాజహంసైః - రాయంచల చేత, బోధితః - మేలుకొలుపఁబడిన, సుప్రతీకః - సుప్రతీక మను పేరిటి, సురగజః - ఈశానదిగ్గజము, గాంగం, సైకతం, ఇవ - గంగానది యందలి యిసుక దిబ్బను వలె, ఉజ్జాంచకార - వదలెను. మధుర రచనాత్మకములై వ వైతాళికుల స్తుతి గీతములను విన్న వెంటనే, నిద్ర తొలఁగిన యజమహారాజు. తన తల్పమును, మదమధురములైన రాయంచల, యరపుల చేత సుప్రతీక మను దిగ్గజము గంగ యందలి యిసుకదిబ్బనువలె, విడిచిలేచెను. ఇచ్చట సుప్రతీకము నువమానముగాఁ జెప్పుటకు కారణము, అది ఈశాన్యదిగ్గజమై కైలాస వాసము గలది యగుటచేత గంగాస్నాన, గంగా సైకత శయనములు దానికి నిత్యము లభించుచుండునని సూచించుటకు. “ఐరావతము, పుండరీకము, వామనము, కుముదము, అంజనము, పుష్పదంతము, సార్వభౌమము, సుప్రతీకము” అనునవి వరుసగా దిగ్గజముల పేర్లు.

శ్లో. అథ విధి మవసాయ్య శాస్త్రదృష్టం
దివసముఖోచిత మంచితాక్షిపత్కాయ,
కుశల విరచితానుకూల వేషః
క్షితిపసమాజ మగాత్ స్వయంవరస్థమ్.

76

వ్యాఖ్య: అథ - నిద్రమేల్కొని పాస్సును వదలి వచ్చినతరువాత, అంచి తాక్షిపత్కాయ - అందమైన కనురెప్పలుగల యజమహారాజు, శాస్త్రదృష్టం - శాస్త్రమునందుఁ జూడఁబడినదియు, దివసముఖోచితం - దివసముఖ - ప్రాతః కాలమునందు, ఉచితం - చేయఁదగిన, విధిం - కర్మానుష్ఠానమును, అవసాయ్య -

ముగించి, కుశలవిరచితానుకూలవేషః—కుశల - అలంకరించుటలో నేర్పరులైన వారిచేత, విరచిత - ధరింపఁ జేయఁబడిన, అనుకూలవేషః - స్వయంవరమున కనుకూలమైన వేషము గలవాడై, స్వయంవరస్థం - స్వయంవర మంటపము నందున్న, క్షీతిపసమాజం - రాజబృందమును, అగాత్ - చేరెను. నిద్రనుండి మేలుకొనిన పిమ్మట నజుఁడు శాస్త్రమునందుఁ జూడఁబడిన ప్రాతఃకాల కర్మలను నిర్వర్తించి, నేర్పరులైన వారిచే రచింపఁబడిన వేష భూషణములు గలవాడై, స్వయంవర మంటపమునందున్న రాజబృందమును జేరెను. ఇచ్చటి “అంచితాక్షి పక్ష్యై” యను విశేషణము, అజుఁడు నిద్రనుండి లేవ గానే ఎట్లు ప్రసన్న ముఖముతో నుండెనో. అతని కనులయం దెట్లు శాస్త్ర దర్శనము వెల్లివిరియు చుండెనో తెలుపుటకు. అసలు ప్రతివర్ణనమును ఒక చిత్రముగిసి చూపుట కాళిదాసుకు సహజముగదా !

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత

రఘువంశ కావ్యమున పంచమ స్కంధమునకు

తెలుఁగు లఘువ్యాఖ్య

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

షష్ఠ స్కంధము

శ్లో. స తత్ర మంచేషు మనోజ్ఞ వేషాన్
సింహాసనస్థా నుపచారవత్సు,
వై మానికానాం మరుతా మవశ్య
దాకృష్టలీలాన్ నరలోకపాలాన్.

1

వ్యాఖ్య: సః - ఆ యజమహారాజు, తత్ర - ఆ స్వయంవర మంటపము నందు, ఉపచారవత్సు - రాజోపచారములతోఁ గూడిన, మంచేషు - సుఖముగా కూర్చునిచూచుటకు వీలైన ఉన్నతాసనములగు మంచలయందు, సింహాసనస్థాన్ - భద్రాసనముల మీద కూర్చున్న వారును, మనోజ్ఞ వేషాన్ - మనోహరమైన వేషములు గలవారును, వై మానికానాం - విమానములపై నంచరించుచున్న, మరుతా-దేవతలయొక్క, ఆకృష్టలీలాన్ - ఆకర్షింపఁబడిన విలాసములు గలవారైన, నరలోక పాలాన్ - రాజకుమారులను, అవశ్యత్ - చూచెను. స్వయంవరార్థమై వచ్చిన రాజకుమారులందఱు వరుసగానున్న మంచెలమీద దేవతల వైభవముతో గూర్చుని యుండుటను అజమహారాజు చూచెనని భావము.

శ్లో. రతే ర్గృహీతానునయేన కామం
ప్రత్యర్పితస్వాంగ మివేశ్వరేణ,
కాకుత్స్థ మాలోకయతాం నృపాణాం
మనో బభూవేందుమతీ నిరాశమ్.

2

వ్యాఖ్య: రతేః - రతిదేవియొక్క, గృహీతానునయేన — గృహీత - స్పృకరింపఁబడిన, అనునయేన - బ్రతిమాలికొనుటగల (రతిదేవి ప్రార్థనకు ప్రస

న్నుడైన) ఈశ్వరేణ - శివునిచేత, ప్రత్యర్థిత స్వాంగం - తిరిగి యిచ్చివేయఁ బడిన తన శరీరముగల, కామమివ - మన్మథుఁడో యనునట్లు, స్థితం - ఉన్నట్టి, కాకుత్స్నం - అజమహారాజును, ఆలోకయతాం - చూచుచున్నట్టి, నృపాజాం - రాజులయొక్క, మనః - మనస్సు, ఇందుమతీ నిరాశం - ఇందుమతీయందు నిరాశ గలది, బభావ - ఆయెను. మన్మథునివలెనున్న అజమహారాజును జూచినపిమ్మట ఇందుమతీ తమను పరింపఁబోదని స్వయంవరాగతులైన రాజులు నిరాశ బొందిరని భావము.

శ్లో. వై దర్శ నిర్దిష్ట మసౌ కుమారః

క్లుప్తేన సోపానపథేన మంచం,

శిలావిభంగై ర్మృగరాజ శాబ

స్తుంగం నగోత్సంగ మివారురోహ.

8

వ్యాఖ్య: అసౌ - ఈ, కుమారః - యువకుడైన అజుఁడు, వై దర్శ నిర్దిష్టం - విదర్శ రాజైన భోజునిచేత చూపఁబడిన, మంచం-మంచెను, క్లుప్తేన - చక్కగా తయారు చేయఁబడిన, సోపానపథేన - మెట్లదారిచేత, మృగరాజశాబః - సింహపుష్పిల్ల, శిలావిభంగైః - శిలా - తాళ్లయొక్క, విభంగైః - మెట్లు మెట్లుగా నేర్పడిన తాళ్లచేత, తుంగం - ఎత్తయిన, నగోత్సంగం ఇవ—నగ - పర్వతముయొక్క, ఉత్సంగంఇవ - అగ్రభాగమునువలె, ఆరురోహ - ఎక్కెను. ఈనాటి సర్కస్ గ్యాలరీవలె సోపానమార్గమును, దానిపై మంచెలను ఉన్నతముగా నమర్చియుండిరని భావము. అట్టి మంచెమీదికి సింహపుష్పిల్ల కొండమీదికి ఎక్కినట్లు అజుఁడు ఎక్కెను.

శ్లో. పరార్థ్య వర్ణాస్తరణోపవన్న

మాసేదివా రత్నవదాసనం సః,

భూయిష్ఠ మాసీ దుపమేయకాంతి

ర్మయారవృష్టాశ్రయణా గుహేన.

4

వ్యాఖ్య: పరార్థ్య వర్ణాస్తరణోపవన్నం—పరార్థ్య - శ్రేష్ఠములైన, వర్ణ- రంగులుగల, ఆస్తరణ - పరువఁబడిన రత్న కంబళాదులతో, ఉపవన్నం - కూడి

నదియు, రత్నవత్ - వివిధ రత్నములుగల, అసనం - పీఠమును, ఆసేదివాన్ - ఎక్కిన, సః - ఆ యజ్ఞమహారాజు, మయూర పృష్ఠాశ్రయిణా - నెమలి పీఠమీద కూర్చున్న. గుహేన - కుమారస్వామితో, భూయిష్ఠం - ఎక్కువగా, ఉపమేయ కాంతిః - బోల్పడగిన కాంతి గలవాడు, అసీత్ - ఆయెను. రంగురంగుల యీకలుగల నెమలిమీద కూర్చున్న షణ్ముఖునివలె రత్నకంఠశము వరచిన మంచె మీద కూర్చున్న యజుడు ప్రకాశించెనని భావము.

శ్లో. తాను శ్రియా రాజపరంపరాసు

ప్రభావిశేషోదయ దుర్నిరీక్ష్యః,

సహస్రధాఽఽత్మా వ్యరుచ ద్విభక్తః

వయోముచాం పంక్తిషు విద్యుతేవ.

5

వ్యాఖ్య: తాను, రాజపరంపరాసు - ఆ రాజులయొక్క వరుసలయందు, శ్రియా - కాంతిచేత, వయోముచాం - మేఘములయొక్క, పంక్తిషు - వరుసలయందు, విద్యుతేవ (విద్యుతా + ఇవ) - మెలుపుచేతవలె, సహస్రధా - వేయి విధములుగా, విభక్తః - విభజింపబడినట్టిదై, ప్రభావిశేషోదయ దుర్నిరీక్ష్యం - ప్రభావిశేష - ఒక్కొక్క కాంతియొక్క, ఉదయ - పుట్టుకచేత, దుర్నిరీక్ష్యం - చూడ శక్యముగానిదైన, అత్మా - కాంతిస్వరూపము, వ్యరుచత్ - ప్రకాశించెను. జల తరంగములయందు సూర్యుడువలె కాంతిస్వరూపము ఒక్కొక్క రాజునం దొక్కొక్క విధముగా సంక్రమించి స్వయంవర మంటపమునందు కనులు మిరు మిట్లు గొలుపుచు ప్రకాశించెనని భావము.

శ్లో. తేషాం మహార్హాసన సంస్థితానాం

ఉదార నైవధ్య భృతాం స మధ్యే,

రరాజ ధామ్నా రఘుసూను రేవ

కల్బద్రుమాణా మివ పారిజాతః.

6

వ్యాఖ్య: మహార్హాసన సంస్థితానాం - మహార్హాసన - శ్రేష్ఠములైన పీఠముల మీద, సంస్థితానాం - కూర్చున్నట్టియును. ఉదార నైవధ్య భృతాం - ఉజ్జ్వలమైన వేషములను ధరించినట్టి, తేషాం - ఆ రాజులయొక్క, మధ్యే - నడుమ, కల్బద్రుమణాం - దేవతా వృక్షములయొక్క, మధ్యే - నడుమ

పారిజాతః ఇవ - పారిజాత వృక్షమువలె, సః - ఆ, రఘుసూనుః ఏవ - రఘు రఘుమహారాజు కుమారుడైన యజుడే, ధామ్నా - తేజస్సుచేత, రరాజ - ప్రకాశించెను. ఆసనములమీద ఉజ్వల వేషధారులై యున్న ఆ రాజకుమారు లందఱిలోను కల్పవృక్షముల నడుమ పారిజాతమువలె అజుడే మహోజ్వలముగా ప్రకాశించెనని భావము. ఇచ్చట 'కల్పద్రుమ' శబ్దము 'కల్పవృక్ష' పర్యాయమేయైనను కల్ప యంతి మనోరథాన్ (కోరికలనిచ్చునది) అను వ్యుత్పత్తిచేత దేవతరువు లన్నిటి కివీ ఉపలక్షకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడినది. కనుక కల్పవృక్షములలో పారిజాతము వలె నని భావము. 'ధామ్నా' అనుచోట 'భూమ్నా' అను పాఠము గలదు. అప్పుడు 'భూమ్నారరాజ' అనగా నెక్కువగా ప్రకాశించెనని యర్థము.

శ్లో. నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్

విహాయ సర్వాన్ నృపతీన్ నిపేతుః,

మదోత్కలే రేచితపుష్పవృక్షా

గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః.

7

వ్యాఖ్య: పౌరజనస్య - పురజనముయొక్క, నేత్రవ్రజాః - నయన సమూహములు (చూపులన్నియు), సర్వాన్ నృపతీన్ - రాజులందరిని, విహాయ - విడిచి పెట్టి, తస్మిన్-ఆ యజునియందు, మదోత్కలే - మదము కారుచున్న గంధస్థలములు గలదియు, వన్యే - వనమునందలిది యైన, గంధద్విపే - మదగజముమీద, రేచితపుష్ప వృక్షైః—రేచిత - రిక్తములుగాఁజేయఁబడిన, పుష్పవృక్షైః - పూలచెట్లుగల, ద్విరేఫాః ఇవ-తుమ్మెదలువలె, నిపేతుః - పడినవి. మదప్రావముగల గంధ గజము రాగానే తుమ్మెదలు తామున్న పూలచెట్లను పూర్తిగా వదలి యా యేనుఁగుపై వ్రాలినట్లు పురజనుల చూపులు అజుఁడురాగానే రాజులందఱిని వదలి యతనిపై వ్రాలెనని భావము. ఇందలి 'వన్య' శబ్దము తుమ్మెదలు పుష్పవృక్షములను వదలుటకును, 'గంధద్విప' శబ్దము పుష్పపరిమళ మకరందములకంటెఁ దుమ్మెదలకు గజమదము మిక్కిలి యాకర్షకమనుటకును ఉపయుక్తములు. నేత్రవ్రజములకు ద్విదేహసామ్యము పోలికయందేకాక ఏకకాల వతనమునకు నుపయోగించుచున్నది. పరికర, పరికరాంకురములను నలంకారముల సహాయమును పొందిన యాసమాంకారము స్ఫుటముగా నున్నది.

శ్లో. అథ స్తుతే వందిభి రన్వయజ్ఞైః
 సోమార్కవంశ్యే నర దేవలోకే
 సంచారితే చాగరుసారయోనౌ
 ధూపే సముత్సర్పతి వై జయంతీః.

8

వ్యాఖ్య: ఈ శ్లోకమునుండి మూడు శ్లోకముల వఱకు నొకే మహావాక్యము. అథ - పిమ్మట, అన్వయజ్ఞైః - రాజవంశముల నెఱిగినవారైన, వందిభిః - స్తుతి పాఠకులచేత, సోమార్క వంశ్యే - చంద్ర సూర్యవంశములందుఁ బుట్టిన, నర దేవలోకే—నరదేవ - స్వయంవరమునకు వచ్చిన రాజులయొక్క, లోకే - సమూహము, స్తుతే (సతి) - పొగడఁబడిన దగుచుండగా, సంచారితే - అంతటను ప్రసరించునట్లు చేయబడినదియు, అగరుసారయోనౌ - శ్రేష్ఠమైన యగరువలన బుట్టినదియనగు, ధూపే - ధూపము (పరిమళ యుక్తమైన పొగ), వై జయంతీః - జెండాలను (అందఱు రాజులవి), సముత్సర్పతి (సతి) - ఎగబ్రాకుచున్నది యగు చుండగా.

శ్లో. పురోవకంతోపవనాశ్రయాణాం
 కలాపినా ముద్ధత నృత్త హేతౌ,
 ప్రాధ్వాతశంఖే పరితో దిగంతాన్
 తూర్యస్వనే మూర్ఛతి మంగళార్థే.

9

వ్యాఖ్య: పురోవకంతోపవనాశ్రయాణాం — పురోవకంత - పట్టణ సమీపమునందలి, ఉపవనాశ్రయాణాం - ఉద్యానములు నివాసములుగాఁగల, కలాపినాం - నెమళ్లయొక్క, ఉద్ధత నృత్తహేతౌ - ఉత్కృష్టతాండవమునకు కారణమైనదియు, ప్రాధ్వాతశంఖే - పెద్దగా ఊదఁబడన శంఖములు గలదియు, మంగళార్థే - శుభప్రయోజనము గలదియు నగు, తూర్యస్వనే - వాద్యముల ధ్వని, పరితః - అంతట, దిగంతాన్ - దిగంతములను, మూర్ఛతి (సతి) - వ్యాపించుచున్నదగుచుండగా.

శ్లో. మనుష్యవాహ్యం చతురంతయాన
 మధ్యాస్య కన్యా పరివారశోభి,

వివేక మంచాంతర రాజమార్గం

పతింవరా కృప్త వివాహవేషా.

10

వ్యాఖ్య: పతింవరా - పతిని వరించునదియు, కృప్తవివాహవేషా - రచింపఁబడిన పెండ్లికూతురు వేషము గలవియునగు, కన్యా - కన్యక (ఇందుమతి), మనుష్యవాహ్యం - మనుష్యులచేత మోయఁబడినదియు, పరివారకోభి - దాన దాసీ జనముచేత ప్రకాశించుచున్నదియునగు, చతురంతయానం - పల్లకిని, అధ్యాస్య - ఎక్కి, మంచాంతర రాజమార్గం - మంచెల నడుమనున్న రాజమార్గమును (రాజులు ఇరుప్రక్కలగల మార్గమునని యర్థము), వివేక - ప్రవేశించెను. ఇట్లు మూడు క్లోకములు కలిపి యొక వాక్యముగా నేర్పడుదానికి విశేషకమనియు, కుకక మనియు బేర్లు వైభవోపేతముగా పల్లకి యందు గూర్చొని స్వయంవర మంటి పము లోనికి ఇందుమతి ప్రవేశించెనని భావము.

శ్లో. తస్మిన్ విధానాతిశయే విధాతుః

కన్యామయే నేత్రకతై కలశ్యే

నిపేతు రన్తఃకరణై ర్నరేంద్రా

దేహైః స్థితాః కేవల మానసేషు.

11

వ్యాఖ్య: నేత్రకతై కలశ్యే - నేత్రకత - అసంఖ్యాకమైన నేత్రములకు, పేకలశ్యే - ఒకేయొక దృశ్యమైనదియు, కన్యామయే - కన్యారూపమున నున్నదియునగు. విధాతుః - బ్రహ్మయొక్క, తస్మిన్ - ఆ, విధానాతిశయే - సృష్టివిశేషమునందు, నరేంద్రాః - రాజులు, అంతఃకరణైః - మనస్సులచేత, నిపేతుః - పడిరి, అనసేషు - పీతములయందు, దేహైః కేవలం - శరీరములచేత మాత్రము, స్థితాః - ఉండిరి. రాజులందఱును దేహములను మఱచి యిందుమతియందు చిత్తములను నిలిపిరి భావము.

శ్లో. తాం ప్రత్యభివృత్త మనోరథానాం

మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః,

ప్రవాళకోభా ఇవ పాదపానాం

శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః.

12

వ్యాఖ్య: కాంప్రతి - ఆ యిందుమతీదేవిని గూర్చి, అభివ్యక్తమనో
రథానాం - ప్రకటమైన వాంఛలుగల, మహిపతీనాం - రాజులకు, ప్రణయాగ్ర
దూత్యః—ప్రణయ - ప్రేమవాంఛ నెఱుకపరచుటయుండు, అగ్రదూత్యః -
మొదటి దూతికలైన (కుంచెనకత్తెలయిన), వివిధాః - అనేక విధములగు,
శృంగారచేష్టాః - శృంగార వికారములు, పాదపానాం - చెట్లకు, ప్రవాళకోభాః
ఇవ - చిగురుజొంపముల పొగసులవలె, బభూవుః - ఆయినవి (ఉప్పతిల్లినవి),
ఇందుమతీయుండు రాజులకుగల ప్రేమవాంఛలు వసంత ఋతువునందు వృక్షముల
నుండి పుట్టుకవచ్చు చిగురు జొంపముల వలె నొక్కసారిగా నుప్పతిల్లినవని
భావము. శృంగార చేష్టలను దూతికలనుగా భావిండుటచేత నలంకారము : ఉత్ప్రేక్ష;
విభావానుభావ సాత్త్విక సంచారి భావములచేత సహృదయాస్వాద సీయతను
పొందిన రతికి 'శృంగార' మని పేరు. 'రతి' యనగా నాయికా నాయకులకు పర
స్పరముగా నేర్పడిన స్థిరమైన ఇచ్చ. చేష్ట లనగా దాని అనుభావములు.

శ్లో. కశ్చిత్ కర్కరాభ్యా ముపగూఢనాళ

మాలాల పత్రాభిహత ద్వీరేఫమ్

రజోభి రన్తఃపరివేష బంధి

లీలారవిందం భ్రమయాంచకార.

13

వ్యాఖ్య: కశ్చిత్ - ఒకఁడు (స్వయంవరమంచస్థుడైన యొక్క రాజు)
కరాభ్యాం - చేతులతో, ఉపగూఢనాళం - పట్టుకోఁబడిన కాడగలదియు, ఆలోల
పత్రాభిహతద్వీరేఫమ్—ఆలోల - కదలుచున్న, పత్ర - రేకలచేత, అభిహత -
కొట్టఁబడిన, ద్వీరేఫం - తుమ్మెదలు గలదియు, రజోభిః - పుప్పొడులచేత,
అంతఃపరివేషబంధి-లోపల వర్తులాకారము నేర్పరచు నదియునగు, లీలారవిందం-
విలాసార్థమై చేతిలో పట్టుకోఁబడిన కమలమును, భ్రమయాంచకార - గుండ్రముగా
త్రిప్పెను, ఆరాజు లీలారవింద భ్రమణ రూపమైన శృంగార చేష్టను ఇందుమతి
యెదుట కనబఱచెనని యర్థము. నీవు నన్ను పెండ్లి చేసికొన్న పిమ్మట, నేనిప్పుడు
కమలమును తిప్పుచున్నట్లు నీవు నన్ను త్రిప్పవలయునని ఆరాజు భావము. ఇందు

మతి యతనిని “హస్తమూర్తకుడు - చేతులు నిర్ణిమిత్తముగాఁ ద్రిప్పువాఁడు, అవలక్షణకుడు” అని భావించి వరింపకపోయెను.

శ్లో. - విన్రస్త మంసో దవరో విలాసి -

రత్నానువిద్ధాంగద కోటి లగ్నమ్

ప్రాలంబ ముత్కృప్య యథాప్రదేశం

నినాయ సాచీకృత చారువక్త్రః

14

వ్యాఖ్య : విలాసి - విలాస స్వభావముగల. అవరో - మరియొక్కరాజు, అంసాత్ - భుజమునుండి, విన్రస్తం - జాతినదియు. రత్నానువిద్ధాంగద కోటి లగ్నం - రత్న - మణులతో, అనువిద్ధ - చెక్కబడిన, అంగద - భుజకీర్తి యొక్క, కోటి - కొనయందు, లగ్నం - తగుల్గొనిన, ప్రాలంబం - చక్కగా వ్రేలాడుచున్న హారమును, ఉత్కృప్య - పైకియెత్తి (రెండు చేతులతో నసి భావము), సాచీకృత చారువక్త్రః - అడ్డముగా త్రిప్పు బడిన అందమగు ముఖము కలవాఁడగుచు, యథాప్రదేశం - దాని స్థానమును, నినాయ - పొందించెను. నిన్ను ఈవిధముగా కౌగిలించుకొనెదనని యతని యభిప్రాయము. ఇతని దేహమునందు దాచుకొన వలసిన లోపమేదియో కలదని యిందుమతి యనుమానము. ఈ శ్లోకము నందలి “ప్రాలంబ” శబ్దమును “ప్రాలంబ” మని గ్రహించిన పాఠము కలదు. ప్రాలంబమనగా సుత్తరీయము. శరీరమును దాచుకొనుటకు హారముకంటె ఉత్త రీయ మనుకూలముగా నుండును, కనుక ఆపాఠమే సమంజసముగాఁ గనబడు చున్నది.

శ్లో. అకుంచితాగ్రాంగుళివా తతోఽన్యః

కించి తృమావర్జిత నేత్రశోభః

తిర్యగ్నిసంసర్ని నఖప్రభేణ

పాదేన ప్రామం విలిలేఖ పీఠమ్.

15

వ్యాఖ్య : తతః - వానికంటె, అన్యః - మరియొకఁడు, కించితృమావర్జిత - నేత్రశోభః - కించిత్ - కొంచెముగా. సమావర్జిత - వంచబడిన, నేత్రశోభః - కన్నుల పోయగము గలవాఁడగుచు, అకుంచితాగ్రాంగుళివా - అకుంచిత - వంచ

బడిన, ఆగ్రాంగునివా - కొనవేళ్లు గలదియు, తిర్యగ్విసంసర్పివఖప్రభేణ--తిర్యక్ -
అడ్డముగా, వినంసర్పి - ప్రసరించుచున్న. నఖప్రభేణ - గోళ్లకాంతులుగలదియు
నగు, పాదేన - పాదముచేత, హైమం - బంగారపుదైవ, పీతం - పాదపీతమును,
విలిలేఖ - గీచెను. నా వదికి రమ్మనునది యాతని యభిప్రాయము. నేలగీలు
వాడు అవలక్షణపు పెండ్లి కొడుకని యందుమతి యనుమానము. నేలను గీలుట
అక్షివివాహహేతువని లోకాభిప్రాయము.

శ్లో. నివేశ్య వామం భుజ మాసనార్ధే

తత్సన్నివేశా దధికోన్నతాంసః

కశ్చి ద్వివృత్త త్రిక భిన్నహారః

సుహృత్సమాభాషణ తత్సరోఽభూత్.

16

వ్యాఖ్య : కశ్చిత్ - ఒకానొకరాజు. వామం, భుజం - ఎడమ బాహువును,
ఆసనార్ధే - సింహాసనముయొక్క సగమునందు, నివేశ్య - ఉంచి. తత్సన్నివేశాత్
-దాని నట్లుంచుటవలన, అధికోన్నతాంసః--అధికోన్నత - మిక్కిలియెత్తైన,
అంసః - భుజ శిరస్సు గలవాడగుచు, వివృత్తత్రిక భిన్నహారః--వివృత్త -
తిరిగిన, త్రిక - వెన్నెముక యొక్క క్రింది భాగమునందు, భిన్న - చెదరి వేలాడు
చున్న, హారః - ముత్యాలహారము గలవాడగుచు, సుహృత్సమాభాషణతత్సరోః--
సుహృత్ - మిత్రునితో (ఎడమ ప్రక్కన గూర్చున్నవాడు), సమాభాషణ -
మక్కువతో మాట్లాడుకొనుట యందు, తత్సరోః - ఆసక్తిగలవాడు. అభూత్ -
అయ్యెను. “పృష్ఠవంశాధరే త్రికమ్” అని యమరము. విన్నవా మాంకముపై
గూర్చుండ బెట్టుకొని యిట్లు ముచ్చట లాడెదనని యీరాజు భావము. నన్ను
జూచి పెద మొగము పెట్టుకొన్న యితనిని వరించి యేమి లాభమని యందుమతి
యభిప్రాయము.

శ్లో. విలాసిని విభ్రమ దంతపత్ర

మాపాండురం కేతకబర్హ మన్యః

ప్రియా నితంబోచిత సన్నివేశై

ర్విపాటయామాస యువా నఖాగైః.

17

వ్యాఖ్య: అన్యః - మరియొక, యువా - యువకుడు, విలాసినివిభ్రమః
దంతపత్రం—విలాసిని - విలాసపతులగు త్రీలకు, విభ్రమ - విలాసార్థమైన,
దంతపత్రం - చెవి కమ్మయైనట్టిదియు. ఆపాండురం - అంతటను తెల్లగా నున్న
కేశకబ్జం - మొగలి రేకును, నియానితంబోచితనన్నివేక్షై:—ప్రియానితంబ-
ప్రియిరాలి పిఱుదల యందు, ఉచిత నన్నివేక్షై: - అభ్యసించిన ఉనికిగల, సఖా-
గ్రై: - గోళ్ల కొనలచేత, విపాటయామాస - చీల్చుచుండెను. ఈ విధముగా
నీనితంబమునందు సఖక్షతములుండెదనని రాజు నభిప్రాయము. ఇతఁడు తృణచ్ఛే-
దకుడైన యవలక్షణుడని యిందుమతి యతని సంగీకరింపలేదు.

శ్లో. కుశేళయాతామ్ర తలేన కశ్చిత్

కరేణ రేఖాధ్వజ లాంఛనేన

రత్నాంగుళీయ ప్రభయా ననువిద్ధాన్

ఉదీరయామాస సలీల మణాన్

18

వ్యాఖ్య: కశ్చిత్ - ఒకానొక రాజు, కుశేళయాతామ్రతలేన—కుశేళయ-
నూఱురేకుల తామర పువ్వునలె, ఆతామ్ర - అంతటను ఎఱ్ఱగా నున్న. తలేన-
అరచేయి కలదియు, రేఖాధ్వజలాంఛనేన—రేఖాధ్వజ - రేఖా రూపమున నున్న
ధ్వజముచేత (సాముద్రిక శాస్త్ర ప్రసిద్ధమైన ధ్వజరేఖచేత) లాంఛనేన - చిహ్నము
గలిదియునగు, కరేణ - చేతితో, రత్నాంగుళీయ ప్రభయా - రత్నాలు చెక్కిన
యంగరపు కాంతిచేత. అనువిద్ధాన్ - వ్యాప్తములైన, అణైన్ - పాచికలను,
ఉదీరయామాస - ఎత్తివేసెను. నీతో నేనిట్లు క్రీడలు నల్పుదునని యతనిభావము.
ఈతఁడు జూదగాఁడు గాని నత్పురుషుఁడు గాదని యిందుమతి యభిప్రాయము.
మేలు తేకులు గల తామర పువ్వునకు 'కమల' మనియు, నూఱురేకులు గల ధానిక్కి
'కుశేళయ' మనియుఁ బేర్లు. "అక్షై ర్మాదీవ్య" అని వేదము జూదమాడుటను నిషే-
ధించినది. కనుక ఇందుమతి యతనిని వరింపలేదు.

శ్లో. కశ్చి ద్యథాభాగ మనస్థితేఽపి

స్వసన్నివేశాత్ వ్యతిలంఘి నీవ

రత్నాంగుళి గర్భాంగుళి రంద్ర మేకం

వ్యాపారయామాస కరం కిరీటే.

19

వ్యాఖ్య : కట్టిత్ - ఒకరాజు, యథాభాగం - ఉండవలసినచోట, అవస్థితే అపి - ఉన్నదేయైనను, స్వనన్నివేశాత్ - తానుండవలసినచోట. నుండి, వ్యతి-
లంఘిని ఇవ - తొలగియున్నట్టి దానియందువలె, కిరీటే - తన కిరీటమునందు,
రత్నాంకుగర్భాంగుళిరంద్రం - రత్నాంకు - మణి కాంతులు, గర్భ - లోపల
గలిగిన, అంగుళి - వ్రేళ్లయొక్క, రంద్రం - సందులు గలిగిన, ఏకంకరం -
ఒక చేతిని, వ్యాపారయామాస - ప్రవర్తింపజేసెను. ప్రేమతో ఈ కిరీటమును
వలె నిన్ను తలపై నెక్కించుకొని లాలనము చేయుదునని యతని యభిప్రాయము,
శుభసమయమున నెత్తి మీద చేతిని పెట్టుకొన్న యితః డపలక్షణుడవి యందు
మతి భావము. ఇట్లు స్వయంవరమంచునైన రాజులు ఇందుమతిని చూడగానే
నన్ను వరింపుము, నన్ను వరింపుము, అని శృంగార చేష్టలు చేసిరినియు, ఆచేష్ట
లేవియు నిందుమతికి నమ్మతిని జేకూర్చుజాలక పోయెననియు గడచిన యేడు
శ్లోకములవర్ణనకుఁ దాత్పర్యము,

శ్లో. తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా

పుంవత్ ప్రగల్భా ప్రతిహారరక్షి

ప్రాకృన్నికర్షం మగధేశ్వరస్య

నీత్వా కుమారీ మవదత్ సునందా

20

వ్యాఖ్య : తతః - పిమ్మట, నృపాణాం - రాజులయొక్క, శ్రుతవృత్త-
వంశ - శ్రుత - వినఁబడియున్న, వృత్త - నడవడికలును, వంశ - వంశములును
గలదియు. ప్రగల్భా - వాగ్మినియునైన సునందా - సునంద యను పేరుగల
ప్రతిహారరక్షి - అంతఃపుర ద్వారపాలకురాలు. ప్రాక్ - మొట్టమొదట, కుమారీ -
ఇందుమతిని, మగధేశ్వరస్య - మగధ రాజు యొక్క. సన్నికర్షం - సమీపమును,
నీత్వా - చేర్చి, పుంవత్ - పురుషునివలె (దిట్టతనముతో), అవదత్ - పలికెను.
రాజకుమారుల కుల శీల విశేషముల నెఱిగినట్టి సునందయను సఖి మొదట మగధ
రాజు వద్ద నిలిపి వర వర్ణనము చేయుట కారంభించెనని భావము.

శ్లో. అసౌ శరణ్యః శరణోన్ముగానాం

అగాధసత్త్వో మగధప్రతిష్ఠః

రాజా ప్రజారంజన లబ్ధివర్జః
పరంతపో నామ యథార్థనామా

21

వ్యాఖ్య: అసౌ - ఈ యెదుటనున్న, రాజా - రాజు, శరణోన్ముఖానాం - శరణార్థులకు, శరణ్యః - రక్షకుఁడును, అగాధనత్వః - లోతైన స్వభావము గలవాఁడును, మగధప్రతిష్ఠః - మగధ దేశమునందు నివాసము గలవాఁడును, ప్రజారంజనలబ్ధివర్జః - ప్రజారంజన - ప్రజారంజనమునందు, లబ్ధివర్జః - సంపాదించబడిన యశస్సు గలవాఁడును, పరంతపః నామ - పరంతపపుడను పేరున ప్రసిద్ధుఁడైన, యథార్థనామా - సార్థకనామదేయుడైన రాజు, (శత్రువులను భయపెట్టువాఁడు) ఇతఁడు శరణాగత రక్షణ గాంభీర్య, ప్రజారంజనాది గుణములు గలవాఁడు, ఇతని పేరు “పరంతపుడు” అని చెప్పెను.

శ్లో. కామం నృపాః సంతు సహస్రశోఽన్యే

రాజన్యతీ మాహు రనేన భూమిం

నక్షత్ర తారాగ్రహ సంకులాఽపి

జ్యోతిష్మతీ చంద్రునైవ రాత్రిః

22

వ్యాఖ్య: అన్యే - ఇతరులైన, నృపాః - రాజులు, కామం - యదేచ్ఛగా, సహస్రశః - వేలకొలది. సన్తు - ఉండుదుగాక, భూమిం - భూమిని. అనేన - ఈ పరంతపుని చేతనే, రాజన్యతీం - మంచి రాజు కల దానినిగా, ఆహుః - చెప్పుదురు. (అదియు క్తమే) నక్షత్ర తారాగ్రహసంకులా, అపి - నక్షత్ర-అశ్వని మొదలగు నక్షత్రములచేతను, తారా - సామాన్య తారలచేతను, గ్రహ - కుజుది గ్రహములచేతను, సంకులాపి - క్రిక్కిరిసి యున్నదైనను, రాత్రిః - రాత్రి, చంద్రునైవ (చంద్రుని + ఏవ) చంద్రుని చేతనే. జ్యోతిష్మతీ - వెలుతురు కలది యగును, ఎందఱు రాజులున్నను పరంతపుని వలె దేశమునకు కీర్తిని తెచ్చిన వారులేరనియు నితఁడొకఁడే గొప్పరాజునియు భావము ఎన్ని నక్షత్రములున్నను చంద్రుని వలె రాత్రికి వెలుతురు నియ్యజాలపు కదా!

శ్లో. క్రియాప్రబంధా దయ మధ్యరాజాం

అజస్ర మాహూత సహస్రశేతః

శచ్చాశ్చిరం పాండుకపోల లంబాన్

మందారశూన్యా నలకాం శృకార.

23

వ్యాఖ్య: అయం - ఇతః, అద్వైతాం - యజ్ఞములయొక్క, క్రియా ప్రబంధాత్ - అనుష్ఠాన నిత్యతవలన (అవిచ్ఛిన్నముగా యాగములు చేయుచుండుటవలన), అజస్రం - నిత్యమును, అహత సహస్రనేత్రః - ఆహ్వానింపఁబడిన యింద్రుడు కలవాడగుచు (ఇంద్రుని యాహూతిలేని యజ్ఞముండదు కనుక దై నందినముగా ఇంద్రుఁ డితనివద్దకి వచ్చుటయో లేక యిచ్చటనే యుండి పోవుటయో జరుగుచుండునని భావము). చిరం - బహుకాలము, శచ్చాః - శచీదేవియొక్క, అలకాన్ - ముంగురులను, పాండుకపోల లంబాన్ - పాండుకపోల - తెల్లబాటిన చెక్కిళ్లయందు, లంబాన్ - వ్రేలాడుచుండు వానినిగాను, మందారశూన్యాన్ - కల్పవృక్ష కుసుమ శూన్యములుగాను, చకార - చేసెను. నిత్యము ఇంద్రుఁడతని వద్దకి వచ్చుచుండుటచేత శచీకిని ఇంద్రునికిని వియోగము కల్గినదనియు, ఆమె పతివ్రతగావున మొగము తెల్లబడుటయేగాక కేశనంస్కార, కుసుమధారణాదులను మానివేసినదని భావము. “ప్రోషితే మలినా కృశా” అనియు, “క్రీడాం శరీర సంస్కారం సమాజోత్సవ దర్శనం, హస్త్యం పరగృహేయానం త్యజేత్ ప్రోషిత భర్తృకా” అనియు లక్షణములు.

శ్లో. అనేన చే దిచ్ఛసి గృహ్యమాణం

పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే

ప్రాసాద వాతాయన సంస్థితానాం

నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్.

24

వ్యాఖ్య: వరేణ్యేన - వరింపఁ దగినవాడయిన, అనేన - ఈ పరంతప మహారాజుచేత, గృహ్యమాణం - పట్టుకోబడు దానినిగా, పాణిం - చేతిని, ఇచ్ఛసిచేత్ - కోరుదువేని (ఇతనిచేత పాణిగ్రహణమునకిష్టపడెదవేని), ప్రవేశే - పురప్రవేశమునందు, ప్రాసాద వాతాయన సంస్థితానాం - మేడలయొక్క కిటికీల వద్ద నిలుచుండిన, పుష్పపురాంగనానాం - పాటలీపుత్ర నగరమునందలి స్త్రీలకు, నేత్రోత్సవం - కన్నుల పండుగను, కురు - చేయుము. అందగత్తెలయిన ఆ రాజవనశరు స్త్రీలకు పైతము దర్శనీయమూర్తి వగుదువు కనుక ఇతనిని వరింప దలచినచో వరింపుమని భావము.

శ్లో. ఏవం తయోక్తే త మవేక్ష్య కించి

ద్విప్రసిద్ధాంసీ దూర్వాంక మధూక మాలా

ఋజుప్రణామ క్రియయైవ తస్మి

ప్రత్యాది దేశై న మభాషమాణా

25

వ్యాఖ్య: ఏవం - ఈ విధముగా, తయా - ఆ సునందచేత, ఉక్తేనతి - చెప్పబడినది కాగా, తం - మగధరాజైన ఆ పరంతపుని, అవేక్ష్య - చూచి, కించిద్విప్రసిద్ధాంసీదూర్వాంక మధూకమాలా - కించిత్ - కొంచెముగా, విప్రసిద్ధ - జూరుచున్న, దూర్వాంక - గణిత పటకల చిహ్నముగల (నడుమ నడుమ గణిత పటకలు పెట్టి యల్లిన అని యర్థము), మధూకమాలా - ఇప్పపూల దండగల, తస్మి - ఇందుమతి, ఏవం - ఈ పరంతపుని, అభాషమాణా - పలుకరింపనిదగుచు, ఋజుప్రణామ క్రియయైవ - ఋజు - సాధారణమైన (ఏ విధమైన వక్రతలేని, అనగా భావశూన్యమును, భాషశూన్యమునగు), ప్రణామక్రియయావీవ - నమస్కారము చేయుటచేతనే, ప్రత్యాదిదేశ - పరిహరించెను (అతనిని వరింపక పోయెను). ఒక నమస్కారము పెట్టి ముందుకు సాగెను, పరంతపుడు నిరంతరముగా శత్రు నిర్భూలనార్థమైన యుద్ధముల యందును, యజ్ఞ దీక్షలయందును ఆసక్తి గలవాడు గనుక పూజ్యుడేకాని రసజ్ఞుడు కాడని యందుమతి యభిప్రాయము.

శ్లో. తాం నై వ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా

రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ

సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా

పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్.

26

వ్యాఖ్య: నైవ, వేత్రగ్రహణే, నియుక్తా - దొవారికియైన అనునందయ్యే, తాం, రాజసుతాం - ఆ యిందుమతిని, రాజాంతరం - మరియొక రాజును గురించి (మరియొకని వద్దకి), సమీరణోత్థే - సమీరణ - గాలిచేత, ఉత్థా - పైకిలేచిన, తరంగరేఖా - రేఖారూపమైన తరంగవంక్తి, మానసరాజహంసీం - మానస నరో వరమునందలి రాజహంసిని, పద్మాంతరం, ఇవ - మరియొక పద్మమువద్దకి వలె, నినాయ - చేర్చెను. ఇది చక్కని యుపమానముగల ఉపమాలంకారము. గాలికి

కదలిన తరంగమాల రాజహంసిని మరియొక కమలమువద్దకిఁ జేర్చినట్లు సునంద యందుమతిని మరియొక రాజువద్దకిఁ జేర్చినదట.

శ్లో. జగాద చై నా మయ మంగనాథః

సురాంగనా ప్రార్థిత యౌవనశ్రీః

వినీతనాగః కిల సూత్రకారైః

ఐంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుజే.

27

వ్యాఖ్య: అనునంద, ఏనా జగాదచ - ఈ యందుమతికి ఇట్లు చెప్పెను గూడ, అయం - ఇతఁడు, అంగరాజః - అంగదేశాధిపతి, సురాంగనా ప్రార్థిత యౌవనశ్రీః—సురాంగనా - అప్పరసలచేత, ప్రార్థిత - కోరఁబడిన, యౌవన శ్రీః - జవ్వనపు సొంపుగలవాఁడు, సూత్రకారైః - గజశాస్త్రకారులచేత (పాల కాదులగు మహర్షులచేత), వినీతనాగః, కిల - శిక్షింపఁబడిన ఏనుగులు కలవాఁడని యందురు, భూమిగతః, అపి - భూమిమీద నున్నవాఁడైనను, ఐంద్రం - ఇంద్రుని సంబంధమైన, పదం - పద విని (ఐశ్వర్యమును), భుజే - అనుభవించుచు న్నాఁడు. పూర్వమొకప్పు డింద్రసహాయార్థమై యితఁడు స్వర్గమునకు వెళ్ళినప్పుడు అప్పరసల ఇతనిని కామించిరినియు, ఏదో కారణమువలన భూలోకమున కవతరించిన దిగ్గజవర్గ మితనికి లొంగకపోగా నింద్రుఁడు పంపిన పాలకాదులైన గజశాస్త్ర కారులగు మహర్షులవలన నా గజశాస్త్రమునునేర్చి వాటిని లొంగదీసి భూలోకమున గజశాస్త్ర సంప్రదాయమును విస్తరింపఁజేసె ననియుఁ జెప్పుదురు. కనుక నితఁడు భూలోకమందున్నను, దిగ్గజములచేతను, దేవర్షులచేతను పేవించబడుటవలన నింద్ర పదము ననుభవించుచున్నాఁడనియు, నితనిని వరించినచో నీకు స్వర్గసుఖ, స్వర్గ గమనాగమనాదులు సుకరము లగుననియు సునంద ఇందుమతికి సూచించెను.

శ్లో. అనేన పర్యాసయతా ఒస్రబిందూన్

ముక్తాఫల స్థూలతమాన్ త్తనేషు,

ప్రత్యర్థితాః శత్రువిలాసినినా

మున మ్రుచ్య సూత్రేణ వినై వ హారాః.

28

వ్యాఖ్య: శత్రువిలాసినినాం - శత్రువుల భార్యలయొక్క, త్తనేషు - త్తన ములయందు, ముక్తాఫల స్థూలతమాన్ - ముత్యములవలె మిక్కిలి పెద్దవైన,

అనబిందూన్ - కన్నీటి చుక్కలను, - పర్యాపయతా - ప్రస్తరించుచున్న (ఒక చుక్కవెంబడి మరియొక చుక్క యెడతెగక వచ్చునట్లు చేయుచున్న), అనేన - ఈ యంగరాజుచేత, ఉన్నువ్య - ఎత్తునుండి జార్చి, సూత్రేణవినా - దారము లేకయే, హః ఏవ - ముత్యాల హారములే, ప్రత్యర్థితాః - ఉంచబడినవి ఇతఁడు శత్రువిజేత, వీరుఁడు. అవిచ్చిన్నమైన అశ్రుబిందు ప్రవర్తనమువలన దారములేని హారమే వారి స్తనములయందుంచబడినదా : యను భావము గోచరించుచుండుటవలన నలంకారము : గమ్యోత్పేక్ష.

శ్లో. నిసర్గ భిన్నాస్పద మేకసంస్థం

అస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ

కాంత్యా గిరా సూన్యతయా చ యోగ్యా

త్వమేవ కల్యాణి ! తయో సత్త్వీయా.

29

వ్యాఖ్య : నిసర్గ భిన్నాస్పదం—నిసర్గ - స్వభావముచేతనే, భిన్నాస్పదం - పేరుపేరు స్థానములందుండునట్టి, శ్రీశ్చ - లక్ష్మీయు, సరస్వతీచ - సరస్వతీయు ననెడి, ద్వయం - జంట, అస్మిన్ - ఇతనియందు, ఏకసంస్థం - ఒకే యునికి గలదై యున్నది, హే కల్యాణి ! - ఓ శుభాంగీ ! కాంత్యా - శరీర లావణ్యము చేతను, సూన్యతయా - సత్యప్రియమైన, గిరాచ - వాక్కుచేతను, యోగ్యా - తగినదానవైన, త్వమేవ (త్వం + ఏవ) - నీవే, తయోః - ఆ యద్దఱికిని, తృతీయా - మూడవదానవు, నీవే ఇతనికిఁ దగినదానవు. లక్ష్మీ, సరస్వతుల యందలి లావణ్య వాగ్మిత్యములుగల నీవు భార్యవగుటకుఁ దగినదానవై యితనిని వరింపుమనియు, నీతని దక్షిణ నాయకత్వమును నిలుపుమనియు భావము.

శ్లో. అథాంగరాజా దవతార్క చతుః

యాహీతి జన్యా మవదత్ కుమారి

నాసౌ నకామ్యో న చ వేద సమ్మక్

ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచ్చిత్తి లోకః.

30

వ్యాఖ్య : అథ - ఆ తరువాత, కుమారి - ఇందుమతీదేవి, అంగరాజాత్ - అంగరాజునుండి, నక్షః - చూపును, అవతార్క - దింపి, జన్యాం - తల్లితెల్లికై

యైన సునందను, యాహ - పద, ఇతి - అని, అవదత్ - పలికెను; అసౌ - ఈ యంగరాజు, కామ్యః - కోరదగినవాడు, నేతి న (న + ఇతి + న) - కాడు అనికాదు, సా - ఆ యిందుమతి, సమ్యక్ - చక్కగా, ద్రష్టుం - వివేచన చేయుటకు, న వేద ఇతి న - ఎఱుగదు అనుటయుకాదు; లోకః - జనము, భిన్నరుచిః - వేర్వేరురుచి కలది, హి - కదా! సకల గుణసంపన్నుడే యైనను అంగరాజును యిందుమతి వరింపలేదు. ఇరువురును గుణవంతులే యైనను ఒకరికొకరు నచ్చక పోవుట లోకస్వభావము. దానికి గారణమును జెప్పజాలమని భావము. “జన్యా” యనగా మాతృసఖి. “జన్యా మాతృసఖీ ముదోః” అని విశ్వకోశము. లేక “జన్యా వదూ భృత్యా” అను కేష విఘంటువు ననుసరించి, పెండ్లికుమార్తె దాని యని యర్థము.

శ్లో. తతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భిః

నృపం నియుక్తా ప్రతిహరభూమౌ

నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య

మిందుం నవోత్థాన మివేందుమత్యైః.

౪1

వ్యాఖ్య: తతః - తర్వాత, ప్రతిహరభూమౌ - ద్వార ప్రవేశమునందు, నియుక్తా - నియుక్తురాలైన సునంద, ద్విషద్భిః - శత్రువులచేత, దుష్ప్రసహం - సహింప శక్యముగాని వాడును, విశేష దృశ్యం - ఎక్కువగా చూడదగిన వాడును (రూపవంతుడని యర్థము), పరం - మఱియొకడైన, నృపం - రాజును, నవోత్థానం - నూతనోదయముగల, ఇందుం, ఇవ - చంద్రునివలె, ఇందుమత్యైః - ఇందుమతికి, నిదర్శయామాస - బాగా చూపించెను. శౌర్యవంతుండును, రూపవంతుడైన మఱియొక రాజును చూపెనని భావము. విశేషము: “ప్రతిహర” మనగా ద్వారము. “స్త్రీ ద్యార్ద్వారంప్రతిహరః” అని యమరము.

శ్లో. అవంతినాథోఽయ ముదగ్ర బాహు

ర్విశాలవతా స్తనువృత్తమధ్యః

అరోచ్య చక్రశ్రమ ముష్ణతేజాః

త్యష్టేన యతోల్లిఖతో విభాః.

౪2:

వ్యాఖ్య: ఉదగ్రభాహుః - పొడవైన భాహువులు గలవాఁడును. విశాల
వజ్రః - వెడల్పైన వక్షస్థలము గలవాఁడును, తమవృత్తమధ్యః - నన్నపాటి
గుండ్రని నడుము గలవాఁడును అయిన, అయం - ఇతఁడు, అవంతినాథః -
అవంతి దేశాధీశ్వరుఁడు, త్వష్టా - విశ్వకర్మచేత, చక్రభ్రమం - చక్రాకారమైన
సానను, ఆరోవ్య - ఎక్కించి, యత్సోల్లిఖితః—యత్న - ప్రయత్నముచేత,
ఉల్లిఖితః - చెక్కబడిన, ఉష్ణతేజాః, ఇవ - సూర్యునివలె, విభాతి - ప్రకాశించు
చున్నాఁడు. సానబట్టిన సూర్యునివలె చూచుటకు వీలైనవాఁడై ప్రకాశించుచున్నాఁ
డని భావము. విశ్వకర్మ కూతురు సంజ్ఞాదేవి సూర్యునిభార్య; ఆమె తన భర్త
యొక్క తేజస్సునకు తట్టుకొనలేక తండ్రిని ప్రార్థింపగా, నతఁడు (త్వష్ట),
సూర్యునిచేత ననుజ్ఞాతుఁడై చక్రాకారమైన యంత్రముపై సూర్యుని నలుగూడు
టకు ప్రయత్నించెనని మార్గందేయ పురాణము చెప్పుచున్నది.

“విశ్వకర్మాత్వనుజ్ఞాతః కాకద్వీపే వివస్వతా ।

భ్రమ మారోవ్య త త్రేజ శ్శాతనాయోపచక్రమే”.

తమక సూర్యుని సానబట్టుట కవి కల్పితముగాక పురాణ ప్రసిద్ధమనియు, అట్టి
సూర్యుడు ప్రకృతరాజునకు ఉపమానముగా జెప్పబడిననియు గ్రహింపవలయును.

శ్లో. అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే

రగ్రేపైర్వాజిభి రుత్థితాని

కుర్వంతి సామంత శిఖామణీనాం

ప్రభా ప్రరోహ స్తమయం రజాంసి.

333

వ్యాఖ్య: సమగ్రశక్తేః - సంపూర్ణమైన శక్తిగల (రాజున కుండివలసిన
ప్రభుశక్తి, మంత్రవక్త, ఉత్సాహశక్తి అనఁబడు శక్తిత్రయము గలవాఁడని
యర్థము), అస్య - ఈ యవంతిరాజుయొక్క, ప్రయాణేషు - జైత్రయాత్రలందు,
అగ్రేనరైః - ముందుగా నడచుచున్న, వాజిభిః - గుఱ్ఱములచేత, ఉత్థితాని - పైకి
చిమ్మబడిన, రజాంసి - దుమారములు, సామంత శిఖామణీనాం—సామంత -
అంతటనుగల శత్రురాజులయొక్క, శిఖామణీనాం - తలలపై గల మణులయొక్క,
ప్రభాప్రరోహ స్తమయం—ప్రభాప్రరోహ - వెలుగు మొలకలయొక్క, అస్త

మయం - వినాశమును, కుర్వంతి - చేయుచున్నవి. ఇతని విజయ యాత్రలందు లేచినదూళి శత్రురాజుల కిరీట మణికాంతులను మాయించుచుండును అనగా, శత్రువులను తేలికగా జయించువాడని భావము.

శ్లో. అసౌ మహాకాళ నికేతనస్య

వస న్నదూరే కిల చంద్రమాళేః

తమిస్రపక్షేఽపి సహప్రియాభిః

జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్.

84

వ్యాఖ్య: అసౌ - ఈ అవంతిదేశాధిపతి, మహాకాళ నికేతనస్య - మహాకాళమను క్షేత్రము అలయముగాఁగల, చంద్రమాళేః - శిరస్సునందు చంద్రుఁడుగల శివునికి, అదూరే - సమీపమునందు, వసన్ - నివసించుచున్నవాడగుచు, తమిస్రపక్షేఽపి - కృష్ణపక్షమునందు నైతము, ప్రియాభిఃసహ - ప్రియురాండ్రతో గూడ, జ్యోత్స్నావతః - వెన్నెలగల, ప్రదోషాన్ - పూర్వరాత్రులను, నిర్విశతి కిల - అనుభవించుచున్నాఁడు సుమా: మహాకాళనాథుని శిరమునందలి చంద్రుని వెన్నెలలో నిరంతరము వితఁడు సుఖించుననియు, అన్య దుర్లభమైన యట్టి సుఖము నీకు వాంఛనీయమనియు దూతిక యభిప్రాయము. మహాకాళనాథుఁడు ఉజ్జయినికి సన్నిహిత డైనము. అవంతి దేశమునకు ఉజ్జయిని రాజధాని. కాళిదాసుకు ఉజ్జయినియందు మిక్కిలి ప్రీతి. కనుకనే చారిత్రకులు కాళిదాసు జన్మస్థానము ఉజ్జయినియై యుండునని భావించుచున్నారు. మేఘసందేశ కావ్యమునందు నైతము కాళిదాసు ఉజ్జయినీ పట్టణమును, సిప్రానదిని మిక్కిలి మక్కువతో వర్ణించెను.

శ్లో. అనేన యూనా సహ పార్థివేన

రంభోరు ! కచ్చి న్మనసో రుచిస్తే

సిప్రా తరంగానిల కంపితాసు

విహర్తు ముద్యాన పరంపరాసు ?

85

వ్యాఖ్య: హేరంభోరు - ఓ సౌందర్యవతి: (అరటి బోదెవంటి తొడలుగలదానా యని యర్థము). యూనా - యువకుడైన. అనేన, పార్థివేన, సహ - ఈ రాజుతోఁగూడ, సిప్రాతరంగా విలకంపితాసు—సిప్రా - సిప్రానదియొక్క,

తరంగానిల - అలల మీదుగావచ్చు గాలిచేత, - కంపితాను - కదల్చబడిన,
 ఉద్యాన పరంపరాను - ఉద్యానపన పరంతులయందు, విహారం - విహరించుటకు
 తే - సీయొక్క, మనసః - మనస్సునకు, రుచిః - రుచి, కౌరికయున్నదా?,
 యువకుడైన యితనితో సిప్రానది మీదనుండి వచ్చు మందమారుతములచే గదల్చబడిన
 బడుచున్న ఉద్యాన పనములయందు క్రీడించుటకు వాంఛకలదా? అని యడిగినది.

శ్లో. తస్మిన్నభిద్యోతిత బంధువద్వే

ప్రతాప సంశోషిత శత్రుపంకే

బబంధ సా నోత్తమసౌకుమార్యా

కుముద్వతీ భానుమతీవ భావమ్.

86

వ్యాఖ్య: ఉత్తమ సౌకుమార్యా - శ్రేష్ఠమైన శరీర మార్గవముగల, సా -
 ఆ యందుమతి, అభిద్యోతిత బంధువద్వే - అభిద్యోతిత - ప్రకాశంపఁ జేయఁ
 బడిన, బంధు - బంధువులనెదు, వద్వే - కమలములు గలవాఁడును, ప్రతాపసంశో
 షితశత్రుపంకే - ప్రతాప - తేజస్సుచేత, సంశోషిత - ఎండింపఁబడిన, శత్రు -
 శత్రువులనెదు, పంకే - బురదకలవాఁడును నగు, తస్మిన్ - ఆ యవంతి రాజా
 నందు, కుముద్వతీ - కలువ తీగ, భానుమతీవ (భానుమతి + ఇవ) - సూర్యుని
 యందువలె, భావం - చిత్తమును, నబబంధ - నిబంధలేదు. అతనిని ప్రేమింప
 లేదని భావము. బంధువులను పద్మములుగాను, శత్రువులను బురదగాను రూప
 జము చేయుటచేత ఆ రాజునకు సూర్యసామ్యము గోచరించుచున్నది. కలువతీగ
 చల్లని చంద్రుని వరించునుగాని వేడివెలుగుల తేడైన సూర్యుని వరింపదుగదా!
 కనుక ఇందుమతి యంగీకరింపకపోవుట సమంజసమే.

శ్లో. తా మగ్రత స్తామరసాంత రాభాం

అనూపరాజస్య గుణై రనూనాం

నిధాయ సృష్టిం లలితాం విధాతుః

జగాద భూయః సుదతీం సునందా.

87

వ్యాఖ్య: సునందా - సునంద, తామరసాంతరాభాం - తామరసాంతర -
 తామరపువ్వు రోపలిభాగముయొక్క, అభాం - కాంతివంటి కాంతి గలదియు.
 (బంగారపుకంగు శరీరముకలది యని యర్థము), గుణైః - రూపశిలాది గుణముల

చేత, అనూనాం - లోపములేనిదియు, సుదతీం - చక్కని పలువరుస గలదియు, విధాతుః - బ్రహ్మయొక్క, లలితాం, సృష్టిం - మధుర విర్యాణమైన, తాం - ఆ యిందుమతీదేవిని, అనూపరాజన్య - అనూపదేశ రాజయొక్క, అగ్రతః - ఎదుట, నిధాయ - నిలువఁబెట్టి, భూయః - మరల, జగాద - పలికెను. “జల ప్రాయ మనూపం స్వాత్” అని యమరము. జలసమృద్ధిగల దేశమునకు “అనూపము” అని పేరు. అనుగతాః ఆపః యేష తే అనూపాః అని వ్యుత్పత్తి. సంస్కృత భాషయందు దేశవాచక శబ్దములు బహువచనాంతములై యుండును, ఆంధ్రాః, కళింగాః, కేరళాః, కాశ్మీరాః” ఇత్యాదులు. తెలుఁగునందు “ఆంధ్రము, కళింగము, కాశ్మీరము” అని యందురు. ఆ రాజు పాలించు దేశము జలసమృద్ధి గలదై యుండుటచేత దానికి “అనూప” శబ్దము రూఢమైనది. కనుక “అనూప రాజన్య” యని కాళిదాసు ప్రయోగించెను. ఆ యనూపరాజువద్ద ఇందుమతిని సునంద ఆపెనని యర్థము, ప్రతిచోటను ఇందుమతి పల్లకిపైఁ గూర్చుని చూచిన దనియు, సునంద ప్రక్కన నిలిచి చెప్పినదనియు మనము గ్రహింపవలెను.

శ్లో. సంగ్రామ నిర్విష్ట సహస్ర బాహు

రష్టాదశ ద్వీప నిఖాత యూపః

అనన్యసాధారణ రాజ శబ్దో

బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః.

38

వ్యాఖ్య : సంగ్రామ నిర్విష్ట సహస్ర బాహుః - యుద్ధములయందు భవముగల వేయిచేతులు గలవాఁడును, అష్టాదశ ద్వీప నిఖాత యూపః—అష్టాదశ - పదునెనిమిది యైన, ద్వీప - ద్వీపములయందు, నిఖాత - నాటఁబడిన’ యూపః - యూపస్తంభములు గలవాఁడును, అనన్యసాధారణ రాజశబ్దః - ఇతరుల కెవ్వరికిని లేని రాజశబ్దము గలవాఁడును, యోగీ - బ్రహ్మవేత్తయైనవా, కార్తవీర్యః - కార్తవీర్యుడను రాజు, బభూవకిల - ఉండెనుగదా! కార్తవీర్య మహారాజు నెఱుఁగుదువుగదా! అని భావము. నలచక్రవర్తి మొదలయిన భారత దేశ సార్వభౌములు అష్టాదశ ద్వీపములను జయించినట్లు కలదు. ‘యూపము’ అనగా యజ్ఞవశువును మంత్రపూతముగాఁ గట్టివేయునట్టి చిన్న స్తంభము. ఇతరులకు సాధారణముగాని ‘రాజ’ శబ్దమనఁగా నితఁడు సర్వభూతరంజనము చేయుటవలన

“రంజయతీతి రాజా” యను రాజశబ్దవ్యుత్పత్తి యితనియందు సమగ్రమై యుండిన ధని భావము. కృతపీఠ్యుని కుమారుఁడు గావున నితనికి కార్తవీర్యఁడని పేరు. అన్నిదీపులయందు యజ్ఞములుచేసిన సార్వభౌముఁడనియు, పరాక్రమవంతుఁడనియు, బ్రహ్మవిద్యావేత్త యనియు భావము.

శ్లో. అకార్యచింతా సమకాల మేవ
ప్రదుర్భవన్ చాపధరః పురస్తాత్
అంతశ్శరీరేష్వపి యః ప్రజానాం
ప్రత్యాదిదేశావినయం వినేతా.

39

వ్యాఖ్య: వినేయ - శిక్షకుఁడైన, యః - ఏ కార్తవీర్యుఁడు, అకార్య చింతా సమకాలమేవ - చెడ్డపని చేయుదమను తలంపుకలిగిన సమయమునందే, పురస్తాత్ - (అట్టి తలంపుకలిగిన వాని) యెదుట, చాపధరః - ధనుర్ధారియై, ప్రదుర్భవన్ - సాక్షాత్కరించుచు, ప్రజానాం - ప్రజలయొక్క, అంతశ్శరీరేషు - మన స్సులయందలి, అవినయం, అసి - అపరాధమును నైతము, ప్రత్యాదిదేశ - తొల గించెనో. అట్టికార్తవీర్యుఁడుండెనుకదా యని యన్వయము. ఇచ్చటి శరీర శబ్ద మునకు లక్షణావృత్తిచేత ఇంద్రియమని యర్థము. కాగా అంతశ్శరీరమనగా అంతః కరణమని యర్థము. ప్రజల మనస్సులలో కలుగు దురాలోచనలను నైతము గుర్తించి శిక్షించువాఁడని భావము.

శ్లో. జ్యో బంధ నిష్పంద భుజేన యస్య
వినిశ్వన ద్వక్తృపరంపరేణ
కారాగృహే నిర్జితవాసవేన
లంకేశ్వరేణోపిత మాప్రసాదాత్.

40

వ్యాఖ్య: జ్యోబంధనిష్పందభుజేన—జ్యో - అల్లెతాటిచేతనైన, బంధ - బంధనముచేత, నిష్పంద - కదలజాలని, భుజేన - బాహువులు గలవాఁడును, విని శ్వన ద్వక్తృ పరంపరేణ—వినిశ్వనత్ - నిట్టూర్చుచున్న, వక్త్ర - ముఖముల యొక్క, పరంపరేణ - వరుసగల వాఁడును (దశముఖుఁడు కనుక), నిర్జితవాస వేన - ఓడింపఁబడిన యింద్రుఁడు గలవాఁడునునగు, లంకేశ్వరేణ - రావణా

సురునిచేత (రావణుడు) యన్య - ఏకార్తవీర్యునియొక్క, కారాగృహ - చెర సాలయందు, అప్రసాదాత్ - కార్తవీర్యుని కనుగ్రహము గలుగు పర్యంతము, ఉపితం - ఉండుటయో, అట్టి కార్తవీర్యుడని భావము. “లంకేశ్వరేణ ఉపితమ్” (రావణాసురుండుడు) ఇది “రామేణ భూయతే” వంటి భావార్థక ప్రయోగము.

శ్లో. తస్యాన్వయే భూపతి రేష జాతః

ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధ సేవీ

యేన శ్రియః సంశ్రయ దోష రూఢం

స్వభావలోలే త్యయశః ప్రమృష్టమ్.

41

వ్యాఖ్య: ఆగమవృద్ధసేవీ - ఆగమ - శాస్త్రమచేత, వృద్ధ - పెద్దలయిన వారిని, సేవీ - సేవించువాడును, ప్రతీపః ఇతి - ప్రతీవుడను పేరుతో ప్రసిద్ధుడైన, ఏషః భూపతిః - ఈ రాజు, తన్య - ఆ కార్తవీర్యునియొక్క, అన్వయే-వంశమునందు, జాతః - పుట్టినవాడు, యేన - ఎవనిచేతనైతే, సంశ్రయదోష రూఢం - సంశ్రయ - ఆశ్రయింపబడిన వానియొక్క, దోష - వ్యసన దుర్వ్యయాదులగు తప్పిదముల వలన, రూఢం - పుట్టినట్టి, శ్రియః - లక్ష్మికి, స్వభావ లోలా - ప్రకృతి ఛంచల, ఇతి - అనెడి, అయశః - అవకీర్తి, ప్రమృష్టంతుడిచి వేయబడినదో, లక్ష్మి ఛంచల యను నవకీర్తి పురుషదోషము వలన నేర్పడినదే యని తన సత్ప్రవర్తనతో నిరూపించిన యితఁడు నిరంతరము లక్ష్మి వంతుడై యుండునని భావము.

శ్లో. ఆయోధనే కృష్ణగతిం సహాయ

మవాప్య యః క్షత్రియకాశరాత్రిం

ధారాం శితాం రామపరశ్వధస్య

సంభావయ త్యుత్పలపత్ర సారామ్.

42

వ్యాఖ్య: యః - ఏప్రతీపమహారాజు, ఆయోధనే - యుద్ధమునందు, కృష్ణ గతిం - అగ్నిని, సహాయం - తోడుగా, అవాప్య - పొంది, క్షత్రియకాశరాత్రిం - క్షత్రియులకు సంహార రాత్రియైన, రామపరశ్వధస్య - పరకు రాముని గండ్ర గొడ్డలి యొక్క, శితాం - వాడియైన, ధారా - అంచును, ఉత్పలపత్రసారాం.

ఉత్పలపత్ర - కలువ రేకుల యొక్క, సారాం - గట్టిదనము వంటి గట్టితనము గల దానినిగా, సంభావయతి - తలంచునో. అగ్నిహోత్రుడు నీ నగరము పైకి వచ్చిన శత్రువులను నేనే కాల్చి వేయుదునని యీ ప్రతీవరాజుకు వరమిచ్చి, అట్లు చేయుచుండుట వలన సర్వక్షత్రియ కాశరాత్రియైన పరశురాముని గొడ్డలి వాదర వితడు కలువ రేకువలె మెత్తనయిన దానిగా భావించి లెక్క చేయడు కనుక వితనికి శత్రు భయము లేదని భావము.

శ్లో. అస్యాంకలక్ష్మీ ర్భవ దీర్ఘబాహోః

మాహిష్మతీ వప్రనితంబ కాంచీం

ప్రాసాదజాలై ర్జలవేణిరమ్యాం

రేవాం యది ప్రేక్షితు మస్తి కామః

48

వ్యాఖ్య: మాహిష్మతీ వప్రనితంబ కాంచీం—మాహిష్మతీ - మాహిష్మతీ పురి యొక్క, వప్రనితంబ - ప్రాకార మనెడి నితంబమునకు (నితంబ మనగా పిలుచులును వానిపై నున్న కటి ప్రదేశమును గలసిన భాగము), కాంచీం - మొలనూలు వంటిదై, జలవేణిరమ్యాం - జలవేణి - జడల రూజమునఁ బ్రవహించు జలము చేత, లేక జలము యొక్క వేణి రూపములైన పాయలచేత, రమ్యాం - అందముగా గనపడునట్టి. రేవాం - నర్మదానదిని, ప్రాసాదజాలైః - మేడల యొక్క కిటికీల ద్వారా, ప్రేక్షితుం - చూచుటకు. కామః - కోరిక, అస్తి యది - ఉండినచో, దీర్ఘ బాహోః - అజానుబాహువైన, అన్య - ఈ ప్రతీవ మహారాజునకు, అంకలక్ష్మీః - తొడ మీది కాంత్యధి దేవతపు, భవ - కమ్ము. మాహిష్మతీ నగర సౌధము నుండి నర్మదా నదీ సౌందర్యమును జూడ దలచినచో ఇతని తొడ మీద కూర్చునుము-వరింపుము అని భావము.

శ్లో. తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోపి

న స ష్ఠీశో రుచయే బభూవ

శరత్రప్తమృష్టాంబుధరోపరోధః

శశీవ వర్షాప్తకళో నశిన్యాః

44

వ్యాఖ్య : ప్రకామం - మిక్కిలి, ప్రియదర్శనోఽపి (పియదర్శనః + అపి) ప్రీతితోఁ జూడఁ దగినవాడే యైనను (చాలా అంధగాడేయైనను), నఃక్షితిః-ఆరాజ, శరత్ ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః—శరత్ ప్రమృష్ట - శరదృతువుచేత తుడిచి పేయఁబడిన, అంబుధర - మేఘముల యొక్క, ఉపరోధః - అడ్డంకి గల వాఁడును (మేఘములు క్రమ్ముకొనుట పోయి నిర్మలాకాశమునఁ బ్రకాశించువాడైనను) పర్యాప్తకళః - సంపూర్ణ కళలు గలవాడైనను (పూర్ణిమనాటి వాడైనను), శశీ - చంద్రుడు, నశిన్యాః ఇవ - పద్మలతకువలె, తస్యాః - ఆ యిందుమతి యొక్క, రుచయే - ఇష్టము కొఱకు, న బభూవ - కాకపోయెను. ప్రతీపుఁడెంత గుణవంతుడైనను అమెకు రుచింపక పోయెను “లోకోభిన్నరుచిః” యనిభావము.

శ్లో. సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణ
ముద్దిశ్య లోకాంతరగీత కీర్తిమ్
ఆచారపూతోభయవంశ దీపం
శుద్ధాంతరజ్ఞా జగదే కుమారీ

45

వ్యాఖ్య : లోకాంతరగీతకీర్తిం - ఇతర లోకముల యందును గొవియాడఁ బడిన కీర్తి గలవాఁడును ఆచారపూతో భయ వంశ దీపం—ఆచారపూత - సదా చారముచేతఁ బవిత్రములైన, ఉభయవంశ - మాతా పితృ వంశములకు దీపం—ప్రకాశకుడైనవాఁడును, (అయిన) శూరసేనాధిపతిం - శూరసేన దేశమున కధి పతి యగు, సుషేణం, ఉద్దిశ్య - సుషేణుని గుఱించి. శుద్ధాంతరజ్ఞః - అంతఃపుర పాలికయగు సునందచేత, సాకుమారీ - ఆయిందుమతి, జగదే - చెప్పఁబడెను. ప్రతీపుని విరాకరించిన పిమ్మట సునంద ఇందుమతిని శూరసేన దేశపు రాజైన సుషేణుని గురించి చెప్పటకు మొదలు పెట్టెను.

శ్లో. నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్ఞా
గుడై ర్యమాశ్రిత్య వరస్సరేణ
సిద్ధాశ్రమం శాంత మివైత్య సత్త్వైః
నై సగికోఽప్యృతస్సృజే విరోధః.

46

వ్యాఖ్య : యజ్ఞా - యజ్ఞములు చేసినట్టి, ఏషః, పార్థివః - ఈరాజ, నీపాన్వయః - నీవ వంశమున ఋఙ్గినవాఁడు; యం - ఏయితనిని (సుషేణుని),

అశ్రీత్య - అశ్రయించి, గుణైః - జ్ఞాన మౌన క్రోధ దయాది గుణములచేత.
 శాంతం - ప్రసన్నమైన, సిద్ధాశ్రమం - ఋష్యాశ్రమమును, ఏత్య - చేరి, సత్వైః -
 ఇవ - గజ సింహాది జంతువులచేతవలె, నై సర్గికః ఆపి - స్వాభావికమేయైనను,
 పరస్పరేణ - ఒండొకటి చేత, విరోధః - విరోధము, ఉత్పన్నజే - విడువబడి
 నదోః ఒకటి యున్నచోట మరియొకటి యుండని క్రోధ శాంతములు, జ్ఞాన మౌన
 ములు ఒక సిద్ధాశ్రమము నందలి గజ సింహాది మృగములవలె పరస్పర విరోధ
 మును విడిచి యితని యందున్నవనియు, నితఁడు శీల గుణభూషితుఁడనియు
 భావము.

శ్లో. యస్యాత్మగేహే నయనాభిరామా
 కాంతి ర్హిమాంశో రివ సన్నివిష్టా
 హర్యాగ్రగ సంరూఢ తృణాంకురేషు
 తేజోఽవిషహ్యం రిపుమందిరేషు

47

వ్యాఖ్య : హిమాంశోః - చంద్రునియొక్క, కాంతిః.ఇవ - వెన్నెలవలె.
 నయనాభిరామా - కన్నుల కింపైన, యస్య - ఎవనియొక్క, కాంతిః - ప్రకాశము
 ఆత్మగేహే - తనయింట (తానున్నచోట), సన్నివిష్టా - సంక్రమించినదో; అవి
 షహ్యం - సహింప శక్యముగాని, తేజః - సరాశ్రమము, హర్యాగ్రగ సంరూఢ
 తృణాంకురేషు—హర్యాగ్రగ - మెడలపై భాగములయందు, సంరూఢ మొలచిన,
 తృణాంకురేషు - గడ్డి మొలకలు గల, రిపుమందిరేషు - శత్రునగరముల యందు,
 సన్నివిష్టం - సంక్రమించి యున్నదో; ఆసుషేణుని వరింపు మని యర్థము.
 ఇతఁడు స్వజనమునకును, ఆశ్రీతులకును చంద్రుని వలె చల్లనివాఁడును. శత్రువు
 లకు పరంతపుడు నని భావము. శత్రువుల మేడలపై గడ్డి మొలచుట యనగా
 వారు నశించిపోవుట. ఇచ్చటి మందిర శబ్దమునకు నగరమని యర్థము. “మందిరం
 నగరే గృహే” అని విశ్వకోశము.

శ్లో. యస్యావరోధ స్తన చందనానాం
 ప్రజ్ఞాశనా ద్వారివిహార కాలే
 కళిందకన్యా మధురాం గతాఽపి
 గంగోర్మి సంసక్త జలేవ భాతి

48

వ్యాఖ్య: యన్యః - ఏనుషేణుని యొక్క. వారి విహారకాలే - జలక్రీడా న మయమునందు, అవరోధస్తనచందనానాం - అవరోధ - అంతఃపుర స్త్రీల యొక్క. స్తన - స్తనములమీది, చందనానాం - గంధముల యొక్క, ప్రజ్ఞానాత్ - కడుగుట వలన, కళిందకన్యా - యమునానది, మధురాం - ఇతని నగరమైన మధురా పురమును, గతాపి (గతా + అపి) - చేరినదై నను, గంగోర్మినంస క్తజలేవ గంగోర్మి - గంగానది యొక్క తరంగములతో, సంసక్త - కలుసుకొనిన. జలేవ - నీరు కలిదివలె, భాతి - ప్రకాశించునో! “కళిందకన్యా” కళింద పర్వతమునందు పుట్టుటచేత యమునకీ పేరు వచ్చినది. మధుర వద్దనున్న యమున యింకను గంగతో కలియ లేదు కనుక యీ విధముగా సుత్రేక్షింపఁబడినది. స్తనగంధము కారణము.

శ్లో. త్రస్తేన తార్క్ష్యాత్ కిల కాళియేన
మణిం విస్ఫుష్టం యమునౌకసా యః
వక్షస్థల వ్యాపి రుచిం దధానః
సకౌస్తుభం ప్రహేపయతీవ కృష్ణమ్

49

వ్యాఖ్య: తార్క్ష్యాత్ - గరుత్మాంతునివలన. త్రస్తేన - భయపడి నట్టియు. యమునౌకసా - యమునానది నివాసముగాఁగల వాఁడును నగు, కాళియేన - కాళి యుఁడను సర్పముచేత, విస్ఫుష్టం కిల - ఈయఁబడి యున్నది గదా! వక్షస్థల వ్యాపిరుచిం - వక్షస్థలము మీద వ్యాసించుచున్న కాంతిగల, మణిం - ఆరత్నమును దధానః - ధరించుచున్న. యః - ఏనుషేణుఁడు, సకౌస్తుభం - కౌస్తుభ రత్నసహితుడైన, కృష్ణం - విష్ణుమూర్తిని, ప్రహేపయతీవ (ప్రాపయతి + ఇవ) - సిగ్గుల జేయుచున్నట్లున్నాఁడో! అభయ ప్రదాత యగు సుషేణునికి కాళియుఁడొకమణిని ప్రతిఫలముగా నిచ్చెనని యొక కథ. అమణి కౌస్తుభ రత్నము కంటెను మిక్కిలి కాంతి గలదియై యున్నదనియు దానిని ధరించి యతఁడు విష్ణుమూర్తిని సిగ్గుపడు నట్లు చేయుచున్నాడనియు భావము.

శ్లో. సంభావ్య భర్తార మముం యువానం
మృదుప్రవాళోత్తర పుష్పశయ్యే
బృందావనే చైత్రరథా దనూనే
నిర్విశ్యతాం సుందరి! యౌవనశ్రీః

50

వ్యాఖ్య: యువానం - యువకుడైన, అముం - ఇతనిని (సుషేణుని), భర్తారం - భర్తనుగా, సంభావ్య - అంగీకరించి, మృదుప్రవాళోత్తరపుష్పకయ్యే-మృదుప్రవాళ - లేత చిగురకులు, ఉత్తర - పైభాగమునగల, పుష్పకయ్యే - పూల పానుపుగలదియు, చైత్రరథాత్ - కుబేరుని యుద్ధానముకంటే, ఆనూనే-తక్కువగాని, బృందావనే - 'బృందావన' మను పేరుగల, యుద్ధాన వనమునందు హేనుందరి - ఓ సౌందర్యవతి: యౌవనశ్రీ: - యౌవనసంపద, నిర్విశ్యతాం - అనుభవింప బడుగాక. యువకుడైన యితనిని భర్తనుగా స్వీకరించి బృందావన మందు పూల పాన్సు మీద యౌవన సుఖము ననభవింపుము.

శ్లో. అధ్యాన్య చాంభఃపృషతోక్షితాని

శైలేయగంధీని శిలాతలాని

కలాపినాం ప్రావృషి పశ్య నృత్తం

కాంతాసు గోవర్ధన కందరాసు

51

వ్యాఖ్య: చ (కించ) - మఱియు, ప్రావృషి - వర్షా కాలము నందు. కాంతాసు - రమణీయములైన, గోవర్ధన కందరాసు - గోవర్ధన పర్వతముయొక్క గుహల యందు. అంభఃపృషతోక్షితాని—అంభఃపృషత్ - నీటి చుక్కలచేత, ఉక్షితాని - తడువబడినవియు, శైలేయగంధీని - శిలాజిత్తుయొక్క వాసనలు గలవి యునగు, శిలాతలాని - తాతి ప్రదేశములను, అధ్యాన్య - అధిష్ఠించి (ఆబండ్లమీద కూర్చుని). కలాపినాం - నెమళ్లయొక్క. నృత్తం - నృత్తమును పశ్య - చూడుము (నృత్తమనగా తాళానుకూలమైన పాదవిన్యాసము. ఇందులో భావ వ్రదర్శనముండదు) మరియు నితనితో గలిసి గోవర్ధన పర్వతమువై గూర్చుని అచ్చటి నెమళ్ల నృత్తమును జూడుమని భావము. శైలేయమనగా శిలాజిత్తు; లేదా తాతి పువ్వు అనబడు ఓషధి,

శ్లో. నృపం త మావర్తమనోజ్ఞ నాభిః

సా వ్యత్యగా దన్యవధూ ర్భువిత్రీ

మహీధరం మార్గవళా దుపేతం

స్రోతోపహా సాగర గామినీవ

52

వ్యాఖ్య: ఆవర్తమనోజ్ఞనాభిః—ఆవర్త - నీటి సుడివలె, మనోజ్ఞమనో హరమైన, నాభిః - బొడ్డుగల, సా - ఆ యిందుమతి, అన్యవధూః - మరియొకనికి భార్య, భవిత్రి - కాగలదియై, తం నృపం - ఆరాజును, సాగరగామివీ - సముద్రమును గూర్చి పోవునట్టిది యగు, స్రోతోవహ - మహానది, మార్గవశాత్ - మార్గవశమున, ఉపేతం - వచ్చిన, మహీధరం ఇవ - పర్వతమునువలె, వ్యత్య గాత్ - దాటి వెళ్లి పోయెను, మఱియొకనికి భార్యకాగలదియై సుషేణుని వద్ద నిలువక సముద్రమునకు వెళ్లు మహానది దారిలో వచ్చిన కొండను త్రోసుకొని వెళ్లినట్లు ముందుకు సాగెనని భావము.

శ్లో. అథాంగదాల్లిప్త భుజం భుజిష్యా

హేమాంగదం నామ కళింగనాథమ్

ఆసేదుషీం సాదిత శత్రుపక్షం

బాలా మబాలేందుముఖీం బభాషే

53

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, భుజిష్యా - నేవకురాలు (సునంద), అంగదాల్లిప్తభుజం—అంగద - భుజకీర్తులతో అల్లిప్త - కూడిన, భుజం - బాహువులు గలవాడును, సాదితశత్రుపక్షం—సాదిత - నశింపజేయబడిన, శత్రుపక్షం - శత్రువర్గము గలవాడును, హేమాంగదం, నామ - హేమాంగదుడను పేరు గల వాడును నగు, కళింగనాథం - కళింగ దేశపురాజును, ఆసేదుషీం - నమీపించి నదియు, అబాలేందుముఖీం - పూర్ణ చంద్రుని వంటి ముఖము గలదియునగు, బాలాం - ఇందుమతిని గురించి, బభాషే - పలికెను. ఆతరువాత కళింగ రాజైన హేమాంగదుని వద్దకి వెళ్లి యిందుమతికి నతనిని గురించి చెప్పుటకు సునంద మొదలిడెను. “భుజిష్యాకింకరీమతా” అని హలాయుధ విఘంటువు. ఇచ్చట “అబాలేందు” శబ్దము పూర్ణచంద్రుడను నర్థమున శబ్దాలంకారమునకై వ్రయోగింపఁ బడినది.

శ్లో. అసౌ మహేంద్రాద్రి సమానసారః

పతి హేర్మంద్రస్య మహోదధేశ్చ

యస్యోత్తరతైస్సన్య గజచ్ఛలేః

యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేంద్రః

54

వ్యాఖ్య : అసౌ - ఇతడు, మహేంద్రాద్రిసమానసారః - మహేంద్రపర్వతమునకు సమానమైన సారము (స్థైర్యము) గలవాడు. మహేంద్రస్య - మహేంద్రపర్వతమునకును, మహోదధేశ్చ - తూర్పు సముద్రమునకును, పతిః - అధిపతి; యస్య - ఎవనియొక్క, యాత్రాసు - విజయ యాత్రల యందు, క్షీరత్సైన్యగజవృలేన—క్షీరత్ - మదమును స్రవించుచున్న. సైన్యగజ - సేన యందలి యేనుగులయొక్క, చలేన - మిషచేత. మహేంద్రః - మహేంద్ర పర్వతము, పురః - ముందు, యాతీవ (యాతి + ఇవ) - నడచుచున్నట్లుండునో; ఇతని గజములు అద్రులతో సమానము లనియు ఇతడు తూర్పు 'సముద్రమునకును మహేంద్ర పర్వతమునకును అధిపతియనియు భావము. ఇచ్చటి మహేంద్రశబ్దము శబ్దాలంకారమును నిర్వహించుటయే కాక ఇంద్రవాచకము గూడనగుట చేత విరోధావాసమను నర్థాలంతరమును సైతము స్ఫురింపజేయుచున్నది.

శ్లో. జ్యో ఘాత రేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం

బిభర్తి య శ్చాపభృతాం పురోగః

రిపుశ్రియాం సాంజన బాష్పసేకే

బందీకృతానా మివ పద్ధతీ ద్వే

55

వ్యాఖ్య : సుభుజః - దీర్ఘ బాహువులు గలవాడును, చాపభృతాం - ధనుర్దారులలో, పురోగః - అగ్రేనరుడును నగు, యః - ఏ హేమాంగద మహారాజు, బందీకృతానాం - చెఱసాలయం దుంపబడిన, రిపుశ్రియాం - శత్రురాజ్యలక్ష్మలయొక్క, సాంజనబాష్పసేకే - కాటుక కన్నీటియొడికలు గలవియునగు, పద్ధతీజన - దారులవలెనున్న, ద్వే - రెండైన, జ్యోఘాతరేఖే—జ్యోఘాత - అల్లెత్రాటి దెబ్బలవలన కాయలు కాసిన, రేఖే - రెండు చాఱలను, భుజాభ్యాం - రెండు భుజములచేతను, బిభర్తి - ధరించుచున్నాడో; ఇతడు రెండు చేతులతోను బాణములు వేయు సవ్యసాచియగు ధనుర్ధరుడు. కనుక రెండు భుజముల మీదను అల్లెత్రాడును లాగునప్పుడు తగిలిన దెబ్బలతో కాయలుకాచి నల్లని చార లేర్పడినవి. అవి, యితడు శత్రులక్ష్మలను బందీలుగా తెచ్చుచుండ వారి కాటుక కన్నీటి చారలు జారిన మార్గములో యనునట్లున్నవి అని భావము. అలంకారము : ఉత్పేక్ష.

శ్లో. య మాత్మనః సద్యని సన్నికృష్టో
మంద్రధ్వని త్యాజిత యామతూర్యః
ప్రాసాద వాతాయన దృశ్య వీచిః
ప్రబోధయ త్కర్ణవ ఏవ సుప్తమ్.

56

వ్యాఖ్య: ఆత్మనః - తనయొక్క, సద్యని - యింటియందు, సుప్తం - శయనించిన, యం - ఏ హేమాంగద మహారాజును, సన్నికృష్టః - సమీపమునందున్న వాడును, ప్రాసాద వాతాయనదృశ్యవీచిః—ప్రాసాదవాతాయన - హేమాంగదుని మేడల కిటికీలద్వారా, దృశ్య - చూచుటకు వీలైన, వీచిః - తరంగములు గల వాడును, మంద్రధ్వని త్యాజితయామతూర్యః—మంద్రధ్వని - గంభీరధ్వనిచేత, త్యాజిత - మాన్పబడిన, యామ - జాముయొక్క (వ్రతిరోజు చివరియందు కొట్టవలసిన), తూర్యః - భేర్యాది వాద్యములు కలవాడును నగు, అర్హవః, ఏవ - సముద్రుడే, ప్రబోధయతి - మేలుకొలుపు చున్నాడో; తన తరంగముల మంద్రధ్వనిచేతనే యామతూర్య కార్యక్రమమును నిర్వహించుచు సముద్రుడే యితనిని సేవించుచుండును. ఇక యితరు లితనిని సేవించు విషయమును గురించి చెప్పనేల? యని భావము.

శ్లో. అనేన సాకం విహరాం బురాణేః
తీరేషు తాళీవన మర్మరేషు
ద్వీపాంతరానీత లవంగ పుష్పైః
అపాకృత స్వేదలవా మరుద్భిః.

57

వ్యాఖ్య: అనేన, సాకం - ఇతనితోకూడ, తాళీవనమర్మరేషు—తాళీవన - తాటి తోపులచేత, మర్మరేషు - మర్మరధ్వనులుగల (తాటియాకుల గలగల ధ్వనులుగల), అంబురాణేః - సముద్రముయొక్క, తీరేషు - తీరములయందు, ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైః - ఇతర ద్వీపములనుండి తీసుకరాబడిన దేవకుసుమములుగల, మరుద్భిః - వాయువులచేత, అపాకృతస్వేదలవా - తొలగింపబడిన చెమట బిందువులు కలదానవై, విహర - విహరింపుము. ఇతనితోకలసి తాటి తోపులుగల సముద్ర తీరమునందు ద్వీపాంతరములనుండి వచ్చు గాడ్పులచేత తొలగింపబడిన రతిశ్రమజనిత స్వేదబిందువులు కలదానివై విహరింపుమని భావము.

శ్లో. ప్రలోభితాఽస్యాకృతి లోభనీయా

విదర్భరాజావరణ తయైవమ్

తస్మా దసావర్తత దూరకృష్టా

నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదై వాత్.

58

వ్యాఖ్య: అకృతిలోభనీయా - రూపముచేత ఆకర్షింపఁ బడదగినదైన, విదర్భరాజావరణ (విదర్భరాజ + అవరణ) - విదర్భరాజు చెల్లెలు (ఇందుమతి) తయా - ఆ సునందచేత, ఏవం - ఇట్లు, ప్రలోభితా, అపి - ప్రోత్సాహింపఁ బడినదైనను, నీత్యా - పురుష ప్రయత్నముచేత, దూరకృష్టా - చాలావరకు తీసుకురాఁబడిన, లక్ష్మీః - సంపద, ప్రతికూలదై వాత్, ఇవ - విరుద్ధమైన యదృష్టముగల పురుషునినుండివలె, తస్మాత్ - ఆ హేమాంగదరాజు వద్దనుండి, అపావర్తత - ప్రక్కకుకొలిగి వెళ్లెను. ఎంత ప్రయత్నించినను దురదృష్టవంతుని వద్దికి లక్ష్మి చేరనియట్లు, ఎంత వర్ణించినను హేమాంగదుని రూపము ఇంధుమతికి నచ్చక ముందుకుసాగెనని భావము.

శ్లో. ఆఠోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం

దౌవారికీ దేవసరూప మేత్య

ఇత శ్చకోరాక్షి ! విలోకయేతి

పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్.

59

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, దౌవారికీ - ద్వారపాలకురాలైన సునంద, దేవసరూపం - దేవతలతో సమానమైన రూపము గలవాడును, ఉరగాఖ్యస్య, పురస్య - నాగపురమునకు, నాథం - ప్రభువగువానిని, ఏత్య - సమీపించి, చకోరాక్షి - ఓ యిందుమతీ! (చకోరపక్షుల కన్నులవంటి కన్నులు గలదానా), ఇతః, ఇటు, విలోకయ - చూడుము, ఇతి - అని, పూర్వానుశిష్టాం - ముందుగా హెచ్చరింపఁబడిన, భోజ్యాం - భోజరాజు కూతురైన యిందుమతిని గూర్చి, నిజగాద - పలికెను. ఇటుచూడు అని హెచ్చరించి, చెప్పవలసినది చెప్పెనని భావము. నాగపురము, పాండ్యదేశము నందలి కాయకులార నదీతీరమునం దుండినట్లు మల్లి నాథవ్యాఖ్య.

శ్లో. పాండ్యోఽయ మంసార్పిత లంబహారః

క్లుప్తాంగరాగో హరిచందనేన

అభాతి బాలాతప రక్తసానుః

సనిర్ఘరోద్ధార ఇవాద్రిరాజః.

60

వ్యాఖ్య: అంసార్పిత లంబహారః - భుజములయం దుంచబడి ప్రేలాడుచున్న ముత్యాలహారము గలవాఁడును, హరిచందనేన - గోశీర్షకమును చందనము చేత, క్లుప్తాంగరాగః - చేయఁబడిన మైపూతగల వాఁడును, అయిన, అయం, పాండ్యః - ఈ పాండ్యదేశాధిపతి, బాలాతపరక్తసానుః—బాలాతప - లేత యెండచేత, రక్త - ఎఱ్ఱబారిన. సానుః - చఱియలు గలదై. సనిర్ఘరోద్ధారః - సెలయేళ్ల ప్రవాహ స్వందముగల, అద్రిరాజః ఇవ - పర్వత రాజువలె, అభాతి - ప్రకాశించుచున్నాడు. కొంచము ఎఱ్ఱగానున్న హరిచందనముచేత పూయఁబడిన శరీరము. ఇరు భుజములమీదనుండి క్రిందికి జూఱుచున్న ముత్యాలహారములు గల పాండ్యరాజు. లేతయెండకు ఎఱ్ఱబారిన సానుప్రదేశములును, పైనుండి క్రిందికి ప్రవహించుచున్న సెలయేటి కల్వలును గల ఒక పర్వతమువలె ప్రకాశించుచున్నాడని భావము. అలంకారము : ఉపమ.

శ్లో. వింధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రేః

నిశ్శేష పీతోజ్జిత సింధురాజః

ప్రీత్యా శ్వమేధావభృథార్ద్రామూర్తేః

సౌస్నాలికో యస్య భవత్యగస్త్యః.

61

వ్యాఖ్య: వింధ్యస్య - వింధ్యయను, మహాద్రేః - మహా పర్వతమునకు, సంస్తంభయితా - స్తంభనము కలిగించిన వాఁడును (సూర్యగమనము నడ్డగించుటకై పెరుగుచున్న వింద్యాద్రిని పెరగనీయక అపినవాఁడు). నిశ్శేష పీతోజ్జిత సింధురాజః - నిశ్శేషముగా పానము చేయఁబడి మరల వదలబడిన మహాసముద్రము గలవాఁడునైన. అగస్త్యః - అగస్త్య మహర్షి, శ్వమేధావభృథార్ద్రామూర్తేః—అశ్వమేధావభృథ - అశ్వమేధయాగముయొక్క దీక్షంత స్నానము నందు, ఆర్ద్రామూర్తేః - తడిసిన శరీరముగల. యస్య - యే పాండ్యరాజుకు,

ప్రీత్యా - స్నేహముచేత, సౌస్సాతికుడు - స్నానము చక్కగా జరిగెనా? యని అడుగువాడు, భవతి - అగుచున్నాడో. మహర్షి యగస్త్యునంతటివాఁ డితనికి మిత్రుఁడనియు, అతడు “అవభృథస్నానము చక్కగా చేసితివా?” అని యడుగు చుండుననియు భావము. “అవభృథ”మనగా యజ్ఞము, నివాహము మొదలయిన వైదిక కర్మలను దీక్షాపూర్వకముగా నిర్వహించి, ముగింపులో నదీ తటాకాదుల యందు చేయుస్నానము (ఈ యత్సవమునందు స్నానముకంటె ముందు వసంతము (రంగులు) చల్లకొనుటయుఁ గలదు). “సౌస్సాతికః” నుస్నాతం పృచ్ఛతి ఇతి సౌస్సాతికః అని పృచ్ఛతి. ఇట్లే “సౌఖికాయనికః” అని యగును. సుఖ కాయనం పృచ్ఛతి ఇతి సౌఖికాయనికః (సుఖనిద్ర పట్టినవాఁ యని యడుగు వాఁడని యర్థము).

శ్లో. అస్త్రం హరా దాస్తవతా దురాపం

యే నేంద్రలోకావజయాయ దృప్తః

పురా జనస్థాన విమర్దశంకీ

సంధాయ లంకాధిపతిః వ్రతస్థే.

62

వ్యాఖ్య: పురా - పూర్వము, జనస్థానవిమర్దశంకీ—జనస్థాన - ఖరాసుర నివాసమైన జనస్థానమునకు, విమర్ద - దేవతలవలని యువద్రవమును, శంకీ - ఊహించువాడై, దృప్తః - గర్వితుండైన, లంకాధిపతిః - రావణుఁడు, దురాపం - దృప్తః - దుర్లభమైన, అస్త్రం - బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రమును, హరాత్ - శివుని వలన, అస్తవతా - పొందియుండిన, యేన - యే పాండ్య రాజుతో, సంధాయ - సంధి చేసికొని, ఇంద్రలోకావజయాయ - ఇంద్రలోకమునకు అవజయమును గలిగించుటకొరకు (అనగా తాను స్వర్గమును జయించుటకొరకు), వ్రతస్థే - బయలుదేరెనో. జనస్థానమునకు దేవత లువద్రవమును గల్పించురేమోయను శంకతో రావణుఁడు స్వర్గమునోడించి తన గుప్పిట నుంచుకొనఁ దలచెను. కాని పాండ్యుఁడు దేవతలకు సహాయమును జేయఁబూనెనేని తన యాట కట్టును. పాండ్యునివద్ద శివప్రసాదలబ్ధమైన బ్రహ్మశిరోనామకముగు మహాస్త్రమున్నది. కనుక పాండ్యరాజుతోఁ సంధిచేసికొని స్వర్గముమీదికి దండెత్తెను. ఇంద్రునిసయితము జయించిన రావణునికి పాండ్యదేశాధీశుఁడన్న భయము. ఇట్టి మహావీరుని వరింపుమని సునంద యిందుమతి నుద్ఘోషించెనని భావము.

శ్లో. అనేన పాణా విధివత్ గృహీతే
మహాక్షులీనేన మహీవ గుర్భి
రత్నానువిధార్ణవ మేఖలాయా
దిశః సవత్సీ భవ దక్షిణస్యాః.

63

వ్యాఖ్య : మహాకులీనేన - గొప్ప వంశమునందు పుట్టిన, అనేన - ఇతని చేత, పాణా - నీ హస్తము, విధివత్ - శాస్త్ర ప్రకారముగా, గృహీతే (సతి) - గ్రహింపఁబడినదికాగా, గుర్భి - గొప్పదియైన, మహీ, ఇవ - భూమివలె, రత్నానువిధార్ణవ మేఖలాయాః - రత్నానువిధార్ణవ - రత్నములచేత వ్యాప్తమై యున్న నముద్రమే, మేఖలాయాః - మొలనూలుగాఁ గలదైన, దక్షిణస్యాః దిశః - దక్షిణ దిక్కునకు, సవత్సీ - సవతివి, భవ - అగుము, ఇతనిచే పాలింపఁబడు భూదేవి దక్క మరియొక సవతి నీకుండదని సూచనచేయుచు గొప్ప వంశపువాఁడైన యితనిని వరించి దక్షిణ దిక్కుకు సవత్సీవికమ్మని చెప్పెను.

శ్లో. తాంబూలవల్లి పరిణద్ధ పూగా
స్వేల్లా లతా లింగిత చందనాసు
తమాల వత్రాస్తరణాసు శశ్వత్
ప్రసీద రంతుం మలయస్థలిషు.

64

వ్యాఖ్య : తాంబూలవల్లిపరిణద్ధపూగాను - తాంబూలవల్లి - తమలపాకుల తీగలచేత, పరిణద్ధ - చుట్టుకొనఁబడిన (ఆలింగనము చేసుకోఁబడిన), పూగాను - పోకచెట్లు గలవియు, ఏలాలతాలింగిత చందనాసు - ఏలకి తీగలచేత ఆలింగనము చేసుకోఁబడిన గంధపుచెట్లు గలవియు, తమాలవత్రాస్తరణాసు - తమాలవత్ర - క్రానుగతకులు, ఆస్తరణాసు - నేలపైఁ బఱచిన తివాచీలుగా గలవియునగు, మలయస్థలిషు - మలయ పర్వతముమీద నేలలయందు, శశ్వత్ - నిరంతరమును, రంతుం - క్రీడించుటకు, ప్రసీద - ప్రసన్నురాలవుకమ్ము. తమలపాకుల తీగల చేత చుట్టుకోఁబడిన పోకమ్రాకులు, ఏలకిలతలచేత చుట్టుకోఁబడిన శ్రీగంధము చెట్లునుగల మలయ పర్వతముమీద క్రానుగాకులు పరచిన నేలలపై నితనితో క్రీడించి సుఖింపుమని భావము.

శ్లో. ఇందీవరశ్యామ తను ర్నృపోఽసౌ
 త్వం రోచనా గౌర శరీర యష్టిః
 అన్యోన్యశోభా పరివృద్ధయే బాం
 యోగ స్తటిత్తోయదయో రివాస్తు.

65

వ్యాఖ్య: అసౌ - ఈ, నృపః - రాజు, ఇందీవర శ్యామతనుః - కలువ పంటి నలుపుగల దేహమువాడు, త్వం - నీవు, రోచనాగౌర శరీరయష్టిః - రోచనాగౌర - గోరోచనముపంటి పచ్చని, శరీరయష్టిః - చక్కని శరీరము గలదానవు, తటిత్తోయదయోఃశవ - మెఱుపుతీగ మేఘములకువలె, వాం - మీ యిద్దరికిని, యోగః - సంబంధము, అన్యోన్య శోభాపరివృద్ధయే - పరస్పర కాంతియొక్క ఆధిక్యముకొఱకు, అస్తు - అగునుగాక. కలువనలుపు మేనుగల యీ రాజుకును గోరోచనా కాంతిగల నీకును గలుగబోవు సంబంధము, మేఘమునకున్న మెఱుపు తీగకును గల సంబంధమువలె రమణీయుముగా నుండునని భావము.

శ్లో. స్వసు ర్విదర్భాధిపతే స్తదీయో
 లేభేఽన్తరం చేతసి నోపదేశః
 దివాకరాదర్శన బద్ధకోశే
 నక్షత్రనాథాంశు రివారవిందే.

66

వ్యాఖ్య: విదర్భాధిపతేః - విదర్భరాజయొక్క, స్వసుః - చెల్లెలియొక్క (ఇందుమతియొక్క), చేతసి - మనస్సునందు, తదీయః - ఆ సునందదియగు, ఉపదేశః - వా క్యము, దివాకరాదర్శన బద్ధకోశే - దివాకరాదర్శన - సూర్యుని ఆదర్శనముచేత, బద్ధకోశే - మొగ్గగా ముకుళించుకపోయిన, అరవిందే - కమలము నందు, నక్షత్రనాథాంశుః, శవ - చంద్రునియొక్క కిరణమువలె, అంతరం - అవ కాశమును, నలేభే - సొందలేదు. సూర్యకిరణ స్పర్శకోసము ఎదురుచూచుచున్న తామరమొగ్గపై చంద్రకిరణము పడినను అది వికసించనట్లు, తనకు నచ్చువానికై యొదురుచూచుచున్న యిందుమతిచిత్తము ఆ రాజును చూచినను ఉన్ముఖమై విక సింపలేదని భావము,

శ్లో. సంచారిణీ దీపశిఖేవ రాత్రౌ
యం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా
నరేంద్ర మార్గాట్ట ఇవ ప్రపేదే
వివర్ణభావం స న భూమిపాలః.

67

వ్యాఖ్య: పతింవరా - భర్తను వరించునదియగు, సా - ఆ యిందుమతి,
రాత్రౌ - రాత్రివేళయందు, సంచారిణీ - నడచుచున్న, దీపశిఖేవ (దీపశిఖా +
ఇవ) - దీపజ్వాలవలె, యం యం - ఏ యే రాజును, వ్యతీయాయ - అతిక్ర
మించి వెళ్లెనో, సః సః - ఆయా, భూమిపాలః - రాజు, నరేంద్రమార్గాట్టః, ఇవ -
నరేంద్రమార్గ - రాజవీధి యందలి, అట్టః ఇవ - అట్టాలమువలె, వివర్ణభావం -
తొంతిహీనతను (ప్రకాశరాహిత్యమును), ప్రపేదే - పొందెను. నడచుచున్న దీప
శిఖవంటి యిందుమతి యే యే రాజును వరింపక విడిచి ముందుకు సాగుచుండెనో
ఆయా వెనుకబడిన రాజు ముఖము కాంతిహీనమై నల్లబడెను. అది యెట్లున్న
దనగా రాజమార్గమునందు పెద్ద దివ్యిటీని పట్టుకొని వెళ్లునప్పుడు వెనుకకు పోయిన
మేడలమీది యట్టాలక గృహములు (మీది బాల్కనీల గదులు) చీకటిలోఁబడి
ప్రకాశరాహిత్యమును పొందినట్లున్నదట. ఇది కాళిదాసు లోకానుభవమును
సూచించునట్టి గొప్ప ఉపమానంకారము. ఈ శ్లోకమువలన కాళిదాసుకు “దీపశిఖా
కాళిదాసు” అని ప్రసిద్ధి కలిగినట్లు వరంపరాగతమైన అభియుక్తాక్తి.

శ్లో. తస్యాం రహోః సూను రుపస్థితాయాం
వృణీత వా నేతీ సమాకులోఽభూత్
వామేతరః సంశయ మస్య బాహుః
కేయూరబంధోఽచ్ఛస్థితై ర్నునోద.

68

వ్యాఖ్య: తస్యాం ఉపస్థితాయాం - ఆ యిందుమతీదేవి సమీపించినది
తస్మా, రహోః సూనుః - రఘుమహారాజుయొక్క కుమారుడు (అజుడు),
వృణీత - వరించునా? న వా - లేదా, ఇతి - ఇట్లవి, సమాకులః, అభూత్ - సంశ
యము కలఁపఁదాయెను, అస్య - ఈతనియొక్క, వామేతరః, బాహుః - కుడి
భుజము, కేయూరబంధోఽచ్ఛస్థితైః - కేయూరబంధ - భుజకీర్తులు కట్టుకొను
16

ప్రదేశముయొక్క, ఉచ్ఛ్వాసితైః - అదరుపాటులచేత. సంశయం - సందేహమును. నునోద - పోగొట్టెను. ఇందుమతి తనవద్దికి వచ్చినప్పు డామె తనను వరించునా? లేదా? యని యజుఁడు సంశయించెను. కాని యతని కుడిభుజము పదేపదే యదరుచుండెను. అది కుభశకునము గాపున నతని సంశయముతీరెను. శాకుంతలమునందును శకుంతలా దర్శనమునకన్న ముందుగా దుష్కంతుని భుజము అదరెను. “స్ఫురతివ మే బాహుః కుతః ఫలమిహాన్యః?” అని దుష్కంత వచనము.

శ్లో. తం ప్రాప్య సర్వావయవా ౭నవద్యం
న్యవర్తతా న్యోపగమాత్ కుమారి
న హి ప్రపుల్లం సహకార మేత్య
వృక్షాంతరం కాంక్షతి షట్పదాళిః.

69

వ్యాఖ్య: కుమారి - ఇందుమతి, సర్వావయవానవద్యం - అన్ని అవయవములందును దోషరహితుడైన, తం - ఆ యజుని. ప్రాప్య - సమీపించి. అన్యోపగమాత్ - మరియొకనిని సమీపించుటనుండి, న్యవర్తత - మరలెను (ముందుకు వెళ్లుట మానెను), తథాహి - అంతేకదా! షట్పదాళిః - తుమ్మెదల బారు, ప్రపుల్లం - బాగా పూచిన, సహకారం - తీయమామిడి చెట్టును, ఏత్య - చేరి, వృక్షాంతరం - మరియొక చెట్టును. న కాంక్షతి - కోరదు. సర్వోత్కృష్టమైన వస్తువు లభించినప్పుడు, మరియొక వస్తువుపై అభిలాష కలుగదు కనుక తనకు నచ్చిన వరుడైన అజుడు కనపడగానే ముందుకు సాగుట మానెనని భావము.

శ్లో. తస్మిన్ సమావేశిత చిత్తవృత్తి
మిందుప్రభా మిందుమతీ మవేక్ష్య
ప్రచక్రమే వక్తు మనుక్రమజ్ఞా
సనిస్తరం వాక్య మిదం సునందా.

70

వ్యాఖ్య: తస్మిన్ - ఆ యజునియందు, సమావేశిత చిత్తవృత్తి - చేర్చబడిన మనోవ్యాపారము గలదియు, ఇందుప్రభాం - చంద్రునియొక్క కాంతి వంటి కాంతి గలదియునగు, ఇందుమతీం - ఇందుమతిని, అవేక్ష్య - చూచి, అను

క్రమజ్ఞా - పూర్వాపరవాక్య క్రమము నెఱిగినది యగు, సునందా - సునంద, నీవిస్తరం - వివరములతోఁ గూడిన, ఇదం వాక్యం - ఈ చెప్పబోవు వాక్యమును, వత్తుం - చెప్పబడు, ప్రచక్రమే - మొదలిడెను. ఇందుమతి యభిప్రాయమును గ్రహించిన సునంద అజాని పూర్వచరిత్రను చక్కని క్రమముతోఁ జెప్పబడు ప్రారంభించెను.

శ్లో. ఇక్ష్యాకువంశ్యః కకుదం నృపాణాం

కకత్థస్ ఇత్యాహితలక్షణోఽభూత్

కాకుత్స్థశబ్దం యత ఉన్నతేచ్ఛాః

శ్లాఘ్యం దధత్సుత్తర కోసలేంద్రాః

71

వ్యాఖ్య : ఇక్ష్యాకువంశ్యః - మనువు పుత్రుడైన యిక్ష్యాకుని వంశము నందు పుట్టినవాఁడును, నృపాణాం - రాజులలో, కకుదం - శ్రేష్ఠు డును, అహిత లక్షణః - ప్రఖ్యాత గుణములు కలవాఁడును నగు, కకుత్స్థఃఇతి - కకుత్స్థుఁడను రాజు, అభూత్ - ఉండెను; యతః - ఏకకుత్స్థుని నుండి (అతనితోఁ ప్రారంభించి) ఉన్నతేచ్ఛాః - ఉన్నతాశయులైన, ఉత్తరకోసలేంద్రాః - ఉత్తర కోసలదేశాది పతులైన దీలిపాదులు, శ్లాఘ్యం - ప్రసిద్ధమైన (మెప్పును బడసిన), కాకుత్స్థశబ్దం - కాకుత్స్థ అను శబ్దమును, దధతి - ధరించుచున్నారో! కకుది (వృషభము మీద) తిష్ఠతి, ఇతి (కూర్చుండువాడు కనుక) కకుత్స్థః అని వ్యుత్పత్తి, కకుత్స్థస్య అపత్యం పుమాన్ 'కాకుత్స్థః' (కకుత్స్థుని పుత్రుఁడు, లేదా అవంశమున బుట్టిన వాఁడు కాకుత్స్థుఁడు). పూర్వము విష్ణుమూర్తి యొక్క అంశావతారముగా, ఇక్ష్యాకు వంశము నందు పురంజయుఁడను రాజు పుట్టెను, అతఁడు దేవతలతో కలిసి, వారి కోరిక ప్రకారము మహావృషభ రూపమును ధరించిన యింద్రునిపై నెక్కి, శివ లీలావిలాసము గలవాఁడై విఖిలమైన రాక్షస సంఘమును వధించి "కకుత్స్థః" అను బిరుదమును పొందెను. అ బిరుదము వంశమునకుఁ గీర్తిని దెచ్చునది కనుక నాటినుండి "ఇక్ష్యాకు వంశము" కకుత్స్థ వంశముగూడ నయ్యెను. కనుక ఆ వంశము వారికి "ఇక్ష్యాకులు కాకుత్స్థులు" అను రెండు పేర్లను గలిగి వాఙ్మయము నందు స్థిరపడినవి. ఉత్తర కోసల రాజుల కది యింటి పేరయ్యెను.

శ్లో. మహేంద్ర మాస్థాయ మహోజరూపం

యం సంయతి ప్రాప్తపినాకిలీలః

చకార బాణై రసురాంగనానాం

గండస్థలిః ప్రోషిత పత్రరేఖాః

72

వ్యాఖ్య: యః - ఏకకుత్స్న మహారాజ, సంయతి - యద్దము నందు, మహోక్ష రూపం - అబోతు రూపము నొందిన, మహేంద్రం - దేవేంద్రుని, ఆస్థాయ - ఎక్కి, ప్రాప్తపినాకిలీలః - పొందబడిన కవలొసము గలవాడై బాణైః - బాణములచేత, అసురాంగనానాం - రాక్షస స్త్రీల యొక్క, గండస్థలిః - చెక్కిటి ప్రదేశములను, ప్రోషిత పత్రరేఖాః - ఎడబాసిన మకరికాది పత్ర రచనలు కలవానినిగా, చకార - చేసెనో, రాక్షస స్త్రీలు తమ భర్తలను కకుత్స్థుడు చంపుట చేత వారు విధవలై సొగసు చేసికొనుట మానిరి కనుక వారి చెక్కిళ్లు మకరికాది పత్ర రచనలు లేని వయ్యెనని భావము.

శ్లో. ఐరావతాస్ఫాలన విశ్లేథం యః

సంఘట్టయ న్నంగద మంగదేన

ఉపేయషః స్వామపి మూర్తి మగ్ర్య

మర్దాననం గోత్రభిదో అధితష్టా

73

వ్యాఖ్య: యః - ఏకకుత్స్నరాజ, ఐరావతాస్ఫాలనవిశ్లేథం - ఐరావత - ఐరావతము యొక్క, ఆస్ఫాలన - అప్పశించుటచేత, విశ్లేథం - వదులయిన, అంగదం - ఇంద్రుని భుజకీర్తిని, అంగదేన - తన భుజకీర్తితో, సంఘట్టయన్ - రాచుకొనునట్లు చేయుచు, స్వాం, అగ్ర్యం, మూర్తి - తన శ్రేష్ఠమైన రూపమును ఉపేయషః. అపి - పొందియున్న వాడైనను, గోత్రభిదః - ఇంద్రుని యొక్క అర్ధాననం - సింహాసనార్థ భాగమును, అధితష్టా - ఎక్కినో, కకుత్స్థుడు వృషభ రూప ధారియైన యింద్రుని బుజముపై నెక్కుటయేకాదు, రాక్షస వధానంతరము నిజరూప ధారియైన యింద్రుని ప్రక్కన నతని సింహాసనార్థ భాగమున తన భుజ కీర్తితో నింద్రుని భుజకీర్తిని రాచుకొనుచు గూర్చున్న గొప్ప పరాక్రమ వంతుడని భావము, 'తష్టా' అను క్రియను "అధితష్టా" అని ప్రయోగించుట సాంధీతి విశేషస్ఫోరకము.

శ్లో. జాతః కులే తన్య కిలోరుక్తిః

కులప్రదిపో నృపతి గిలీపః

అతిష్ఠ దేకోన శతక్రతుత్వే

శక్రాభ్యసూయా వినివృత్తయే యః

74

వ్యాఖ్య: ఉరుక్తిర్తి: - గొప్ప కీర్తిగల వాడును, కులప్రదీపః - వంశ ప్రకాశకుడును అయిన, దీలీపః, నృపతిః - దిలీపుడనురాజు, తస్య - కూటస్థుడైన ఆకకుత్స్థుని యొక్క, కులే - వంశమునందు. జాతఃకిల - పుట్టెను సుమా; యః - ఏదిలీపుడైతే, శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే - ఇంద్రుని యసూయ తొలగెట్లై, ఏకోన శతక్రతుత్వే - ఒకటి తక్కువగా సూరశ్వమేధములు చేసిన వాని స్థానమునందు, అతిష్ఠత్ - నిలిచెనో! దిలీపుడు సూరశ్వ క్రతువును పూర్తి చేయగల శక్తియున్నను, ఇంద్రునికి తనపై నసూయ కలుగకుండుటకును, ఇంద్ర ప్రీతి కొఱుకును, తొందరి తొమ్మిది అశ్వమేధ యాగములు మాత్రము చేసి విర వించెనని భావము.

శ్లో. యస్మిన్ మహీం శాసతి వాణినీనాం

నిద్రాం విహార్యవథే గతానామ్

వాతోఽపి నాస్రంసయ దంశుకాని

కో లంబయే దాహరణాయ హస్తమ్

75

వ్యాఖ్య: యస్మిన్ మహీం శాసతి - యే దిలీపమహారాజు భూమినిపాలించు చుండగా, విహార్యవథే - క్రీడా స్థానము యొక్క నగము దారి యందు, నిద్రాం- నిద్రను, గతానాం - పొందిన. వాణినీనాం - మత్తెక్కిన స్త్రీల యొక్క. అంశు కాని - నీలములను, వాతోఽపి - గాలికూడా, నాస్రంసయత్ (న + అస్రంస యత్) - కదిలించ జాలకపోయెనో, ఆహరణాయ - ఆ నీలములను లాగుట కొఱుకు, కః - ఎవడు, హస్తం. లంబయేత్ - చేతిని జారును; దిలీపునిరాజ్యము నం దతని యాజ్ఞాప్రభావము వలన జార చోరత్వములు లేవనియు, ప్రజలు నిర్భయ ముగా సంపదించుచుండెడి వారనియు అందువలన మధుసూనుడు తలెన స్త్రీల శీలము చెడకుండెననియు భావము. “వాణినీ నర్తకి మత్తా విదగ్ధవనితాసు చ” అని విశ్వ కోశము, “మత్తా విదగ్ధా వాణిన్యో” అని యమరము. వాణిని యనగా మత్తెక్కిన మగువ.

శ్లో. పుత్రో రఘు స్తస్య పదం ప్రశాన్తి
మహాకతో ర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా
చతుర్దిగావర్జిత సంభృతాం యో
మృత్యాత్రశేషా మకరో ద్విభూతిమ్

76

వ్యాఖ్య: విశ్వజితః, మహాకతో: - 'విశ్వజిత్' అను పేరుగల మహా-
యాగము యొక్క, ప్రయోక్తా - అనుష్ఠాతయు (చేసినవాడైన), తస్యపుత్రః - ఆ
దిలీపుని యొక్క కుమారుడునగు, రఘుః - రఘుమహారాజు, పదం - అష్టాన-
మును (రాష్ట్రమును), ప్రశాన్తి - పాలించుచున్నాడు; యః - ఏ రఘుమహా-
రాజు, చతుర్దిగా వర్జితసంభృతాం - చతుర్దిక్ - నాలుగుదిక్కుల నుండి, అవర్జిత-
తేబడినదియు, సంభృతాం - కూడబెట్ట బడినదియు నగు, విభూతిం - సంపదను
మృత్యాత్రశేషాం - మట్టి ముంత మాత్రమే మిగులుదల గల దానినిగా, అకరోత్ -
చేసెనో. ఉన్నది, తెచ్చినది, కూడఁ బెట్టినదియునగు సంపదనంతటిని ఆయాగము
నందు దానము చేసిన ఆ రఘుమహారాజు ప్రస్తుతము రాజ్యము చేయుచున్నాడు.
“విశ్వజి ద్యాగము సర్వస్వ దక్షిణాకము” కనుక అట్లు చేసెను.

శ్లో. ఆరూఢ మద్రీ నుదధీన్ వితిర్ణం
భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిష్టమ్
ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి
యశః పరిచ్ఛేత్తు మియ త్రయాఽఽమ్

77

వ్యాఖ్య: అద్రీన్ - పర్వతములను, ఆరూఢం - యెక్కినది, ఉదధీన్ -
సముద్రములను, వితిర్ణం - చొచ్చుక పోయినది, భుజంగమానాం-వసతిం - సర్ప-
ములకు నివాసమైన పాతాళమును, ప్రవిష్టం - ప్రవేశించినది. ఊర్ధ్వం - స్వర్గాదిక-
మును, గతం - చేరినది. (ఇట్లు) అనుబంధి - అవిచ్ఛన్నము కాలత్రయశ్చాశక్త-
మునైన, యస్య - ఏ రఘుమహారాజుయొక్క, యశః - కీర్తి. ఇయత్రయా-
ఇంత అని తెలుపు దానిచేత, పరిచ్ఛేత్తుం - కొలుచుటకు, న, అలం - శక్యముకాదో!
“అనుబద్ధాతి ఇతి అనుబంధి” అనగా తెంపులేది యని అర్థము. ఇయత్రయా-
ఇంత ప్రదేశము నాక్రమించినది, ఇంత కాలముండును, అని దేశతః, కాలతః.

కొలుచు కొలమానము చేత, పరిచ్ఛేత్తుం - కొలుచుటకు వీలులేని వైశాల్యము గల యశస్సు గలవాడు రఘు మహారాజు అని భావము.

శ్లో. అసౌ కుమార స్త మజోఽనుజాతః

త్రివిష్టవస్యేవ పతిం జయంతః

గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా

ధుర్యేణ దమ్యః సదృశం బిభర్తి

78

వ్యాఖ్య: అజః - అజుడను పేరుగల, అసౌ, కుమారః - ఈ యువకుడు, త్రివిష్టవస్య, పతిం - స్వర్గమునకు అధిపతియగు నింద్రుని, జయంతః, ఇవ - జయంతుడువలె, తం - ఆ రఘుమహారాజును. అనుజాతః - అనుసరించి పుట్టిన వాడు (వంశక్రమమునందు రమువు తరువాత అజుడు; రఘు మహారాజు పుత్రుడని యర్థము). దమ్యః - శిక్షణ నీయవలసిన వయస్సులోనున్న, యః - వియితడు. గుర్వీం - బరువైన, భువనస్య, ధురం - జగము యొక్క భారమును, ధుర్యేణ, పిత్రా - భారమును మోయఁగలిగిన తండ్రితో, సదృశం - సమానముగు నట్లుగా, బిభర్తి - మోయుచున్నాడో; రఘు మహారాజుతో కలిసి రాజ్యము చేయు చున్నాడు. ఒక కోడె మహావృషభముతో సమానముగా బరువును మోయుచున్నట్లు అన్న పోలిక స్ఫురించుటచేత, ఇది ఉపమాంకారధ్వని, “దమ్యః, వత్సతరః” అనునవి కోడెపేర్లు. ఇచ్చటి “అనుజాత” శబ్దము పుత్రార్థకము.

శ్లో. కులేన కాంత్యా వయసా నవేన

గుణైశ్చ తై స్తై ర్వివయప్రధానైః

త్వ మాత్మన స్తుల్య మముం వృణీష్వ

రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన

79

వ్యాఖ్య: కులేన - వంశముచేతను, కాంత్యా - లావణ్యము చేతను, నవేన వయసా - యౌవనము చేతను, వినయప్రధానైః - వినయము ముఖ్యముగా, గల, తైః, తైః, గుణైః చ - విద్యాశీలాదులగు నాయాగుణముల చేతను, ఆత్మనః, తుల్యం - నీకు తగిన వాడైన అముం - ఇతనిని (ఈయజుమహా రాజును) త్వం - నీవు, వృణీష్వ - వరింపుము. రత్నం - మణి, కాంచనేన - బంగారముతో,

సమాగచ్ఛతు - కూడునుగాక. రత్నము కాంచనమువలె మిక్కిలి యానురూప్యము గల మీయుఖయుల సమాగమము చూడ ముచ్చటగా నుండును కనుక వరింపుమని ఇందుమతిని భోధించెను.

శ్లో. తతః సునందా వచనావసానే

లజ్జాం తనూకృత్య నరేంద్రకన్యా

దృష్ట్వా ప్రసాదామలయా కుమారం

ప్రత్యగ్రహీత్ సంవరణప్రజేవ.

80

వ్యాఖ్య: తతః - తరువాత, సునందావచనావసానే - సునంద మాటలే ముగియగానే, నరేంద్రకన్యా - రాజకుమారి (ఇందుమతి), లజ్జాం - సిగ్గును, తనూకృత్య - తగ్గించుకుని, ప్రసాదామలయా - మనోనైర్మల్యము చేత తేటతెన్నో దృష్ట్వా - చూపుచేత, సంవరణ ప్రజేవ - స్వయంవరణమాల చేతవలె, కుమారం - అజ మహారాజును, ప్రత్యగ్రహీత్ - అంగీకరించెను. ఇందుమతి తజానిక జక్కగా ప్రేమతో చూచెననియు, అప్రేక్షణ పరంపర స్వయంవర మాలవతే నుండెననియు భావము. ఇచ్చటి “కన్యా, కుమార, సంవరణ ప్రజా” అను పదములు మానసిక స్వయంవర వివాహము జరిగినట్లు సూచించుచున్నవి.

శ్లో. సా యూని తస్మి న్నఖిలావబంధం

శశాక శాలీతయా న వక్తుమ్

రోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం

భిత్త్వా నిరాక్రామ దరాశ కేశ్యాః.

81

వ్యాఖ్య: సా - ఆ యందుమతి, యూని, తస్మిన్ - యువకుడైన ఆతని యందు, అఖిలావబంధం - ప్రేమబంధమును, శాలీతయా - సిగ్గరితనము చేత. వక్తుం - చెప్పటకు, న శశాక - శక్తురాలు కాకపోయెను. (అయినను) అరాశ కేశ్యాః - వంకరలు దీరిన శిరోజములుగల ఆ యందుమతియొక్క నవ్వును, అప్రేమబంధము, రోమాంచలక్ష్యేణ - గగుర్పాటుయొక్క మిషచేత, గాత్రయష్టిం - చక్కని యామె శరీరమును, భిత్త్వా - బొడుచుకొని, నిరాక్రామత్ - నిర్భయముగా వచ్చెను. మనస్సులోనున్న ప్రేమ, పులికల్పయావమున శరీరమునుండి వెలువడినట్లు

చేత సిగ్గుతో ఆమె చెప్పకపోయినను ఆమె యజమాహారాజును ప్రేమించుచున్నట్లు సునందకు తెలిసెనని భావము.

శ్లో. తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం
సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృ దాబభాషే
“ఆర్యే! వ్రజావోఽచ్యుత” ఇత్యుతై నాం
వధూ రసూయా కుటిలం దదర్శ.

82

వ్యాఖ్య: సఖ్యాం, తథాగతాయాం (సత్యాం) - స్నేహితురాలైన యిందు మతిఁ అట్టి పరిస్థితి నొందినదికాగా (అనురాగ ప్రకటనమును చేయగా), సఖీ, వేత్ర భృత్ - సఖియు, ప్రతిహారిణియు నగు సునంద, ఆర్యే! - ఓ పూజ్యురాలా, ఆవ్యతః - మరియొక రాజవద్దికి, వ్రజావః - వెళ్లదము, ఇతి - అని, పరిహాస పూర్వం - వేళాకోళముగా, ఆబభాషే - పలికెను, అథ - అంతట, వధూః - పెండ్లికూతురు కాబోవునట్టి యిందుమతి, ఏనాం - అట్లు పలికిన సునందను, అస్మాయాకుటిలం - ఇష్టములేని వంకరచూపుతో, దదర్శ - చూచెను. సునంద పతిష్ఠానమునకై ముందుకుపడ అని యనగా ఇందుమతి ఎందుకు? అని ప్రశ్నించు చున్న వంకరచూపు చూచెనని భావము.

శ్లో. సా చూర్ణగౌరం రఘునందనస్య
ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరూః
ఆనంజయమాన యథాప్రదేశం

శ్లో. కంఠే గుణం మూర్త మివానురాగమ్.

83

వ్యాఖ్య: కరభో పమోరూః - కరభ - మణికట్టు మొదలు చిటికెనవేలి వరకుగల చేతిభాగము, ఉపమ - ఉపమానముగాఁగల, ఊరూః - తొడలు గల దైవ, సా - ఆ యిందుమతి, చూర్ణగౌరం - కుంకుమ పొడిచేత ఎఱునైన (లేదా పసుపుపొడిచేత పచ్చనిదైన), గుణం - మాలికను, మూర్తం - రూపమును ధరించు విగ్రహముగామివ - ప్రేమనువలె, ధాత్రీకరాభ్యాం - దాదియైన సునంద చేతులతో, రఘునందనస్య - అజమాహారాయొక్క, కంఠే - కంఠమునందు, యథాప్రదేశం - పరియైన చోట, ఆనంజయమాన - వేయించెను. బహుజన మధ్య

మున స్వయంవర మాలను స్వయముగా ఆజాని కంఠమునం దుంచుట యౌచిత్య కాదని, సరియైన ప్రదేశమును జూపుచు నునందతో ఆ స్వయంవరణ మాలను వేయించి యిందుమతి అజ మహారాజును వరించెనని భావము.

శ్లో. తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా

విశాల వక్షస్థల లింబయా సః

అమంస్త కంఠార్పిత బాహుపాశాం

విదర్భ రాజావరజాం వరేణ్యః.

84

వ్యాఖ్య: వరేణ్యః, సః - వరించుట కర్తుడైన ఆ యజమహారాజా, మంగళపుష్పమయ్యా - శుభపుష్పమయ మైనదియు, విశాల వక్షస్థలలింబయా - విశాలమైన తన వక్షస్థలమునందు వ్రేలాడుచున్న, తయా, స్రజా - ఇందుమతి తన కంఠమునందు వేసిన ఆ మాలికచేత, విదర్భరాజా వరజాం - భోజరాజా చెల్లెలైన యిందుమతీదేవిని, కంఠార్పిత బాహుపాశాం - తనకంఠము చుట్టుంచబడిన బాహువులు కలదానినిగా, అమంస్త - తలించెను. ఇందుముతీ బాహుబంధన సౌఖ్యమును మనస్సున భావించు అజాడు ఆ మాలను తన వక్షస్థలమున యాష్టపూర్వకముగా ధరించెను.

శ్లో. శశిన మువగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం

జలనిధి మనురూపం జహ్నుకన్యా ౨నతీర్థా

ఇతి సమగుణయోగ ప్రీతయ స్తత్ర పౌరాః

శ్రవణకటు నృపాణా మేకవాక్యం వివశ్రుః.

85

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ స్వయంవర మంటవమునందలి, సమగుణయోగ ప్రీతయః - సమాన గుణవంతులైన యిందుమతీ రమునందనులయొక్క సంబంధముచేత ప్రీతినిజెందిన, పౌరాః - పురజనులు, ఇయం - అజాని జేరిన ఈ యిందుమతి, మేఘముక్తం - మేఘములచేత విడువబడిన, శశినం - చంద్రుని (శరచ్చంద్రుని), ఉపగతా - చేరినట్టి, కౌముదీ - వెన్నెల, అనురూపం, జలనిధి - తనకుఁదగిన సముద్రునిఁగూర్చి, అవతీర్థా, జహ్నుకన్యా - ప్రవేశించిన గంగానది, ఇతి - అని, నృపాణాం, శ్రవణకటు - స్వయంవరమునకు వచ్చిన

రాజుల చెవులకు పరుషమైన, ఏకవాక్యం - ఒకేమాటను (పరస్పర విరుద్ధముగాని మాటను), వివ్రుః - స్ఫుటముగాఁ బలికిరి. స్వయంవరమంటపమునందలి పురజనులు ఈ యిందుమతీ శరచ్చంద్రునిజేరిన కౌముది, సముద్రుని జేరిన గంగ అని ఐకకంఠ్యముగా బలికిరి. అది యితరరాజులకు శ్రుతికటువుగా నుండెను. చంద్ర చంద్రికా. జాహ్నువీ సాగరముల యౌపమ్యము ఇందుమతీ రఘునందనుల యవివాహవ సంబంధమును, అష్టాదశర జీవితమును, పవిత్ర దాంపత్యమును సూచించుచున్నది.

శ్లో. ప్రముదిత వరపక్ష మేకత స్తత్
క్షితిపతి మండల మన్యతో వితానమ్
ఉషసి సర ఇవ ప్రపుల్లపద్మం
కుముదవన ప్రతిపన్న నిద్ర మానిత్.

86

వ్యాఖ్య: ఏకతః - ఒక ప్రక్కన, ప్రముదిత వరపక్షం - హర్షము చెందిన వరుని పక్షమైనదియు, అన్యతః - మరియొక ప్రక్కన, వితానం - సంతోష శూన్యమైనదియునగు, తత్, క్షితిపతి మండలం - ఆ స్వయంవరాగత రాజ సమూహము. ఉషసి - ప్రాతఃకాలమునందు, ప్రపుల్ల పద్మం - వికసించిన కమలములు గలదియు, కుముదవన ప్రతిపన్న నిద్రం - ముకుళించిన కలువగుంపు గలదియునగు, సరః ఇవ - సరస్సువలె, అనీత్ - ఉండెను. ఇందుమతీ పరింపని రాజులలో అజాని పక్షమువారి ముఖములు పద్మములుగాను ఇతరులవి ముకుళించిన కలువలుగాను గనపడుటచేత రాజమండలము కమలములును గలువలును-గల కాసారమువలె నున్నట్లు గోచరించెను. అజాని పక్షమువా రానందోత్పుల్ల వదనులు కాగా, అతని శత్రుపక్షమువారు భిన్నవదనులై రని తాత్పర్యము.

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశ కావ్యమున

యాణవ సర్గమునకు

తెలుగు లఘువ్యాఖ్య

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

సప్తమ సర్గము

శ్లో. అథోపయంత్రా సదృశేన యుక్తాం
స్కందేన సాజాదివ దేవసేనాం
స్వసార మాదాయ విదర్శనాథః
పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ.

1

వ్యాఖ్య : అథ - పిమ్మట, విదర్శనాథః - భోజాడు, సదృశేన - సమా
మదైన, ఉపయంత్రా - వరునితో, యుక్తాం - కూడినదియు, సాజెత్,
స్కందేన - ప్రత్యక్షముగా కుమారస్వామితో, యుక్తాం, దేవసేనాం ఇవ -
కలుసుకొనియున్న దేవసేనవలె నున్న, స్వసారం - చెల్లెలిని (ఇందుమతిని),
ఆదాయ - పిలుచుకొని, పురప్రవేశాభిముఖః - నగర ప్రవేశమునకు బయలుదేరిన
వాడు, బభూవ - అయ్యెను. స్వయంవర మండపము బహువిశాలముగా నుండ
వలసినట్టిది కనుక నగర బహిర్భాగమునందు దానిని తాత్కాలికముగా విర్మించి
రనియు, స్వయంవర కార్యము పూర్తికాగానే భోజాడు వధూవరులను నగర
ప్రవేశమునకై తీసుకెళ్లెననియు భావము.

శ్లో. సేనానివేశాన్ పృథివీక్షితోఽపి
జగ్ము ర్విభాత గ్రహ మందభాసః
భోజ్యాం ప్రతి వ్యర్థమనోరథత్వాత్
రూపేషు వేషేషు చ సాభ్యసూయాః.

2

వ్యాఖ్య : భోజ్యాం ప్రతి - ఇందుమతిని గురించి, వ్యర్థమనోరథత్వాత్ -
వృథయైన కోరికలుగలవా రగుటవలన, రూపేషు - తమ చక్కదనముల విష
యమునను, వేషేషు చ - వస్త్రాలంకరణాది నేవధ్యముల విషయమునను, సాభ్య
సూయాః - అసూయ కలవారును (వృథా అని నిందించుకొనుచున్నవారును),

మరియు, విభాత గ్రహమందహాసః—విభాత - ప్రాతఃకాలమునందలి, గ్రహ - చంద్రుని గ్రహములవలె, మందభాసః - తగ్గిపోయిన ముఖకాంతులు గలవారును నగు, పృథివీక్షితః, అపి - స్వయంవర మంటపమునకు వచ్చిన రాజులునైతము, సేనానివేళాన్ - తమ తమ ఖిరములను (విడుదులను) జగ్ముః - చేరిరి. ఇందు మతి తమను వరింపకపోవుటచేత తమతమ సౌందర్య వేష భూషాదులు వృథాయని విందించుకొనుచు తమ విడుదులకు వెళ్లిపోయిరి.

శ్లో. సాన్నిధ్యయోగాత్ కిల తత్ర శచ్యాః

స్వయంవర ఊభకృతా మభావః

కాకుత్స్థ ముద్దిశ్య సమత్సరోఽపి

శశామ తేన షీతిపాలలోకః.

3

వ్యాఖ్య: తత్ర - ఆ స్వయంవర మంటపమునందు, శచ్యాః - ఇంద్రుని భార్యయగు శచీదేవియొక్క, సాన్నిధ్యయోగాత్ - సన్నిధి సంబంధము వలన (శచీదేవి అచ్చట నుండుటవలన), స్వయంవరఊభకృతాం - స్వయంవరమునకు విష్ణుము కలిగించువారియొక్క, అభావః, కిల - లేకపోవుట జరిగినదినుమా! తేన - ఆ కారణముచేతనే, కాకుత్స్థం, ఉద్దిశ్య - ఆ యజమహారాజును గుఱించి, సమత్సరః, అపి - వైరము కలదియైనను, షీతిపాలలోకః - రాజనమూహము, శశామ - శాంతి వహించియుండెను. స్వయంవరవిష్ణుములు శచీదేవిచేత నశింపఁ జేయబడుచుండునని యాగమశాస్త్రము. కనుక అల్లరి చేయఁ దలచిన భగ్ను మనోరథుల అట సాగలేదని భావము.

శ్లో. తావత్ప్రకీర్ణాభినవోఽచార

మింద్రాయుధ ద్యోతిత తోరణాంకమ్

వరః స వధ్వా సహ రాజమార్గం

ప్రాప ధ్వజచ్ఛాయ నివారితోష్ణమ్.

4

వ్యాఖ్య: తావత్ప్రకీర్ణాభినవోఽచారం (తావత్ + ప్రకీర్ణ + అభినవ + ఉప భారం) - పూర్తిగా చల్లబడిన క్రొత్తపువ్వులు మొదలయిన ఉపచారములు గలది యును, ఇంద్రాయుధద్యోతిత తోరణాంకం - ఇంద్రధనుస్సులవలె ప్రకాశింపు

చున్న తోరణములతో కూడినదియు, ధ్వజచ్ఛాయ నివారితోష్ణం - జెండాలు నీడల
చేత తొలగింపఁబడిన యెండ గలదియునగు, రాజమార్గం - నగరమునందలి
ప్రధానమార్గమును, సః, వరః - ఆ వరుడైన యజుడు, వధ్వానహ - వధు
వైన ఇందుమతితో గూడ, ప్రాప - ప్రవేశించెను. నవవధువగు ఇందుమతితో
నహ అజుడు తోరణములు, జెండాలుకట్టి పూలుచల్లిన నగర రాజమార్గమునందు
ప్రవేశించెను. “యావత్తావచ్చసాకలేయ” అని యమరము. కనుక యిచ్చట
‘తావత్’ అనగా పూర్తిగా (అంతట) అని యర్థము. కనుకనే తెలుగులో
మొత్తము అను అర్థమునందు “యావత్తు” అని యనుచుండుదు.

శ్లో. తత స్తదాలోకన తత్పరాణాం

సౌధేషు చామీకరజాలవత్సు

బభూవు రిత్థం పురసుందరీణాం

త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని.

5

వ్యాఖ్య: తతః - తరువాత, చామీకరజాలవత్సు - బంగారు గవాక్షములు
(కిటికీలు) కలవియగు, సౌధేషు - మేడలయందు, తదాలోకన తత్పరాణాం -
తత్ - అజుని, ఆలోకన - చూచుటయందు, తత్పరాణాం - ఆన క్రిగల, పుర
సుందరీణాం - నగరస్త్రీలయొక్క, త్యక్తాన్యకార్యాణి - విడిచిపెట్టబడిన యితర
కార్యములుగల (కేశాలంకరణ వస్త్రధారణాది కార్యములు), విచేష్టితాని - వ్యాసా
రములు (ప్రవృత్తులు), ఇత్థం, బభూవుః - ఇకముందు చెప్పఁబోవు రీతిగా జరిగి
నవి. (ఇత్థం - ఇట్లు) ఆ స్త్రీల చేష్టలు ఈ క్రింది యైదు శ్లోకములలో వర్ణింపఁ
బడినవి. నగరస్త్రీలు తమ పనులు విడిచి ఊరేగింపుగా వచ్చుచున్న వధూవరులను
జూచుటకు మేడలమీది కిటికీల వద్దికిఁ జేరుచుండిరి.

శ్లో. ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజంత్యా

కయాచి దుద్వేష్టన వాంతమాల్యః

బంధుం న సంభాషిత ఏవ తావత్

కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాళః.

6

వ్యాఖ్య: సహసా - హఠాత్తుగా, ఆలోకమార్గం - గవాక్షము వద్దికి,
వ్రజంత్యా - వెళ్లుచున్న, కయాచిత్ - ఒకానొక పురకాంతచేత, ఉద్వేష్టనహంతు

మూల్యః—ఉద్వేషన - ఊడిపోయిన ఘడి కలదియగుటచేత, వాంత - జారిపడిన, మూల్యః - పూలదండకలదియు, కరేణ - చేతితో, రుద్ధః, అపి (రుద్ధోఽపి) - పట్టుకోబడినదై నను, కేశ పాళః - కేశకలాపము (జుట్టు), శావత్ - అంతవఱకు (కిటికీవద్దకు చేరువరకు), బంధుం - ముడిపేసుకొనుటకు, న, సంభావితః, ఏవ - అలోచింపఁ బడలేదు. కొప్పుముడి యూడుటచేత జారిపడిన పూలదండ గల జుట్టును చేతితో పట్టుకొనియే కిటికీవద్దకి హఠాత్తుగా పరుగెత్తిన ఒక సుందరి జుట్టు ముడిపేసుకొను విషయమునే మరచినదని భావము. నవ దంపతులను జూడవలె నను త్వరతో నామె యట్లు ప్రవర్తించినది. వాంత - జాతిన; ఇది గోణ ప్రయోగము. శబ్దార్థమును వాచ్యముగాఁ జెప్పినచో క్రక్కిన, వమనము చేయబడిన యని చెప్పవలెను, అట్లు చెప్పరాదు. గోణవృత్తి నాశ్రయించియే చెప్పవలెను. “విష్ణూ తో దీర్ఘ వాంతాది గోణవృత్తి వ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్య కజ్ఞం విగాహతే”, అని దండి.

శ్లో. ప్రసాధికా లంబిత మగ్రపాద

మాఘివ్య కాచిత్ ద్రవరాగ మేవ

ఉత్సృష్ట లీలాగతి రాగవాఙ్మాత్

అలక్త కాంకాం పదవీం తతాన.

7

వ్యాఖ్య: కాచిత్ - ఒకానొక సుందరి, ప్రసాధికాలంబితం - అలంకారము చేయు దానిచేత పట్టుకోబడిన. అగ్రపాదం - పాదాగ్రమును, ద్రవరాగం. ఏవ - దవ రూపమైన లత్తుక కలదానినిగానే, ఆఘివ్య - లాగుకొని, ఉత్సృష్టలీలాగతిః - విడిచి పెట్టబడిన మంద గమనము కలదియగుదు (త్వరత్వరగా పరుగెత్తుచు), అగవాఙ్మాత్ - కిటికీ వరకుండిన, పదవీం - దారిని, అలక్తకాంకాం - లాఙ్కరనము చేత గుర్తులు కలదానినిగా, తతాన - విస్తరింపజేసెను. కారుచున్న లాఙ్కరనముతో మందగమనమును వదలి పరుగెత్తుట చేత కిటికీ దారి యంతయు లక్క గుర్తులు వడెననియు, ఆకాంత, తన యలంకారమును, సహజగమనమును. మరచి పథా వరులను జూచుటకు కిటికీ వద్దకి పరుగెత్తె ననియు భావము. “అగ్రపాదం” పాదాగ్రం అనుటకు బదులిట్లు ప్రయోగించెను. “అగ్రశ్చాసౌ పాదశ్చ అగ్రపాదః” అని కర్మధారయ సమాసమును జెప్పవలెదు. ఇట్టి ప్రయోగములను “హస్తాగ్రా”

గ్రహస్తాదయో గుణ గుణినోర్భేదాభేదాభ్యామ్” అని, కావ్యాలంకార సూత్ర కర్త యగు వామనుడు సమర్థించెను. ఇచ్చటి “తతాన” యను క్రియ దారినిండుగా లాక్షరసమయ్యనని తెలుపును.

శ్లో. విలోచనం దక్షిణ మంజనేన

సంభావ్య తద్వంచిత వామనేత్రా

తథైవ వాతాయన సన్నికర్షం

యయౌ శలాకా మపరా వహంతీ

వ్యాఖ్య: అపరా - మరియొక సుందరి, దక్షిణం, విలోచనం - కుడి కంటిని, అంజనేన - కాటుకచేత, సంభావ్య - అలంకరించుకొని, తద్వంచిత వామనేత్రా—తత్ - ఆ కాటుకచేత, వంచిత - మోసగింపఁబడిన. అనగా వరింపఁబడిన, వామనేత్రా - ఎడమ కన్ను గలది యగుచు (ఎడమ కంటికి కాటుకపెట్టుకొనకఁ తథైవ - అట్లే, శలాకా - కాటుకకుంచెను, వహంతీ - పట్టుకొన్నది యగుచు, వాతాయన సన్నికర్షం - గవాక్ష పమీవమును, యయౌ - చేరెను. ఒక సుందరి ఒక్క కంటికే కాటుకను బెట్టుకొని పరుగెత్తెను, ‘దక్షిణం’ అనుట, త్వరచేత మొదట వామనేత్రమునకు బెట్టుకొనుట మరచెనని సూచించుటకు. సవ్యం హిపూర్వం మనుష్యా అంజతే” అను శ్రుతివలన మొదట సవ్యం అనగా ఎడమ కంటిని అలంకరించుకొనవలెను. అట్టి యాచారమును వధూవర దర్శన లాలసత్వ మున మరచెనట.

శ్లో. జాలాంతర ప్రేషిత దృష్టి రన్యా

ప్రస్థానభిన్నాం న బిబంధ సీపీమ్

నాభిప్రవిష్టాభరణ ప్రభేణ

హస్తేన తస్మా వవలంబ్య వాసః

వ్యాఖ్య: అన్యా - మరియొక్క స్త్రీ, జాలాంతరప్రేషితదృష్టిః—జాలాంతర - గవాక్ష మధ్యమునుండి, ప్రేషిత - పంపబడిన, దృష్టిం - చూపుగలది యగుచు (గవాక్షమునుండి చూచుచు), ప్రస్థానభిన్నాం - శీఘ్రగమనముచేత ఈడి పోయిన, సీపీం - చీరముడిని, నబిబంధ - పురలముడివేసుకోలేదు; (కాని)

నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ—నాభిప్రవిష్ట - బొడ్డున ప్రవేశించిన, అభరణప్రభేణ-
రత్నాంగుళీయక, కంకణాద్యాభరణముల యొక్క కాంతులుగల, హస్తేన - చేతితో
వాసః - సడలిన వస్త్రమును, అవలంబ్య - పట్టుకొని. తస్మా-నిలుచుండెను (ఊడిన
చీరముడిని మరల బిగించుకొను నంతటి యవకాశము లేక ఒక సుందరి వదూవరు
లను చూచుటకు నిలుచుండె. ననియు, ఆమె హస్తము నందలి రత్నాభరణముల
కాంతులే నాభి ప్రదేశమును గప్పివైచి అక్కడ వస్త్రములేని లోపమును దీర్చె
ననియు భావము.

శ్లో. అర్థాంచితా సత్వర ముత్థితాయాః

పదే పదే దుర్నిమితే గలంతీ

కస్యాశ్చి దాసీ ద్రశనా తదాసీం

అంగుష్ఠమూలార్పిత సూత్ర శేషా.

10

వ్యాఖ్య: సత్వరం, ఉత్థితాయాః - తొందరపాటున లేచి నిలుచున్న, కస్యా
శ్చిత్ - ఒకానొక సుందరి యొక్క, అర్థాంచితా - సగము కూర్చబడిన మణులు
కలదియై, దుర్నిమితే - వ్యత్యస్తముగా వేయబడిన (సంభ్రమము వలన), పదే
పదే - ప్రతి యడుగు నందును, గలంతీ - జారుచున్న రత్నములు గలది యగుచున్న,
రశనా - మేఖల (మొలనూలు). తదాసీం - అప్పుడు, అంగుష్ఠమూలార్పిత
సూత్రశేషా—అంగుష్ఠమూల - చేతిబొట్టన వేలి మొదట. అర్పిత - ఉంచబడిన,
సూత్ర - దారమే, శేషా - మిగిలినదిగాఁగలది, అసీత్ - అయ్యెను. తన మొల
నూలుకు రత్నము లెక్కించు కొనుచున్న ఒక యంగన హఠాత్తుగా లేచి. గబగబ
వెళ్లుచున్నందున ఆమేఖల యందు సగము కూర్చిన రత్నము లడుగడుగునను
జాటి పోయి చివరికా మేఖల బొట్టన వ్రేలికి చుట్టుకున్న దారము మాత్రమే మిగిలి
యుండెనని భావము.

శ్లో. తాసాం ముఖై రాసవగంధ గర్భైః

వ్యాప్తాంతరాః సాంద్ర కుతూహలానామ్

విలోల నేత్రభ్రమరై ర్గవాణాః

సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్.

11

వ్యాఖ్య : అప్పుడు, సాంద్రకుతూహలానాం - మిక్కుటమైన కుతూహలము గల, తాసాం - ఆ పురస్త్రీల యొక్క, ఆనవగంధగర్భైః - పానీయముల పరిమళము గలవియు (ఆనవ గంధము గర్భమునందు కలవి), విలోలనేత్రభ్రమరైః - చంచలములగు నేత్రములను తుమ్మెదలు గలవియునగు, ముఖైః - ముఖముల చేత, వ్యాప్తాంతరాః - కప్పబడిన మధ్యభాగములుగల, గవాక్షైః - గవాక్షములు, సహస్రపత్రాభరణాః ఇవ - సహస్రపత్ర - కమలములు, ఆభరణాః ఇవ - ఆభరణములుగాగలవి వలె, ఆసన్ - ఉండినవి. గవాక్షముల యందు మూగి చూచుచున్న ఆ పుర సుందరుల ముఖములచేత విండిన గవాక్షములు కమలాలంకృతములైనట్లుగాఁ గనపడెనని భావము. కమలముల యందు పరిమళముండుట, దళములు చలించుట సహజము. వాటిపోలిక సరిపోవుటకై నారీ ముఖములందు మత్తు పానీయముల పరిమళము, నేత్రముల చంచలత్వమును కూర్చుబడినది. అలంకారము: ఉత్పేక్ష.

శ్లో. తా రాఘవం దృష్టిభి రాపిబంతోఽ
నార్యో న జగ్ము ర్విషయాంతరాణి
తథాహి శేషేంద్రియవృత్తిరాసాం
సర్వాశ్చ చక్షు రివ ప్రవిష్టా.

12

వ్యాఖ్య : తానార్యః - ఆపురస్త్రీలు, రాఘవం - రఘుకుమారుడైనయజుని, దృష్టిభిః - కన్నులతో, ఆపిబంత్యః - త్రాగుచున్నవారగుచు (మిక్కిలి యాసక్తితో చూచుచున్న వారగుచు), విషయాంతరాణి - అన్య విషయములను, న జగ్ముః - తెలిసికొన లేకపోయిరి. తథాహి - అదియట్లే, ఆసాం ఆస్త్రీలయొక్క, శేషేంద్రియవృత్తిః - శేష - కన్నులుకాక తక్కిన, ఇంద్రియ - శ్రోత్రాదులైన యింద్రియముల యొక్క, వృత్తిః - వ్యాపారము, సర్వాత్మనా - సంపూర్ణ స్వస్వరూపము చేత, చక్షుః - నేత్రేంద్రియమును, ప్రవిష్టా, ఇవ - ప్రవేశించినదివలె నున్నది. ఆ పురస్త్రీలు అజమహారాజును ఆసక్తితో చూచుచున్నప్పుడు వారికి ప్రక్కవారి మాటలుగాని, స్పర్శగాని యెటుక పడుట లేదు. అట్లగుటకు, శ్రవణాదీంద్రియములు అజరూపమును సాక్షాత్తుగా అనుభవింపఁజాలక చక్షురింద్రియము నందే తాము సర్వాత్మనా ప్రవేశించి యట్టి యనుభవమును పొందుచుండుటయే కారణము కాఁబోలునని భావము, అలంకారము: ఉత్పేక్ష.

శ్లో. స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షైః
స్వయంవరం సాధు మమంస్త భోజ్యా
పద్మైవ వారాయణ మన్యథాసౌ
లభేత కాతం కథ మాత్మతుల్యమ్

13

వ్యాఖ్య: ఈశ్లోకము మొదలు మూడు శ్లోకములలో పౌర స్త్రీలు వధూ
వరుల యానురూప్య, సౌందర్యములను గూర్చి ముచ్చటించుకొనుట వర్జింపఁ
బడినది. భోజ్యా - ఇందుమతి, పరోక్షైః - తనచే చూడబడని, భూపతిభిః - రాజుల
చేత, వృతా - వరింపబడినదైనను, స్వయంవరం - స్వయంవరమును, సాధుం-
మేలైన దానినిగా, అమంస్త - తలచినది, స్థానే - ఇది యుక్తముగా నున్నది
(తనను కోరుచున్న ఒక రాజును తాను చూడకయే వరించుటకంటే స్వయం వర
మును ప్రకటింప మనుట యుక్తముగా నున్నదని భావము). అన్యథా - అట్లు
కానిచో, అసౌ - ఈయిందుమతి, పద్మా - లక్ష్మీదేవి, నారాయణం, ఇవ - విష్ణు
మూర్తినివలె, ఆత్మతుల్యం - తనకు తగిన. కాంతం - పతిని, కథంలభేత - ఎట్లు
పొందఁగలిగి యుండును? సదసద్వివేక సౌకర్యము స్వయంవరము నందే కలదు,
కనుక తగిన భర్తను ఎన్నుకొనఁ గలుగుటకు తగిన యవకాశము ఇందుమతికి
లభించినదని పౌరస్త్రీలు ముచ్చటించుకొనిరి. పద్మం అస్యాః అస్తి ఇతి పద్మా అని
వ్యుత్పత్తి. “అర్చ ఆదిభ్యోఽచ్” అని వ్యాకరణసూత్రము. “స్థానే” యుక్తమే
అను నర్థముగల అవ్యయము. భోజ్యా - భోజనస్య అపత్యం స్త్రీ ‘భోజ్యా’ అని
వ్యుత్పత్తి.

శ్లో. పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం
నచే దిదం ద్వంద్వ మయోజయిష్యత్
అస్మిన్ ద్వయే రూపవిధానయత్నః
పత్యుః ప్రజానాం వితథోఽభిష్యత్.

14

వ్యాఖ్య: స్పృహణీయశోభం - వాంఛనీయమైన సౌందర్యముగల, ఇదం,
ద్వంద్వం - ఈ జంటను, పరస్పరేణ - ఒకరితో నొకరిని, న, అయోజయిష్యత్,
చేత్ - కూర్చకపోయి యుండినచో, ప్రజానాం, పత్యుః - బ్రహ్మదేవునియొక్క,
అస్మిన్, ద్వయే - ఈ జంటయందలి, రూపవిధానయత్నః - సౌందర్య నిర్మాణ

ప్రయాసము, వితథః - విఫలమైనది, అభవిష్యత్ - అయియుండ గలిగెడిది (వీరికి వీరేకాని, ఇందుమతికిఁ దగిన మరియొక పురుషుడుగాని, అజానికిఁ దగిన మరియొక స్త్రీగాని నృప్తిలోలేరు) కనుక తన నృప్తివైపుజ్యము సఫలమగునట్లు బ్రహ్మ ఈ జంటను గూర్చెనని భావము.

శ్లో. రతిస్మరౌ నూవ మిమా వభూతాం

రాజ్ఞాం సహస్రేషు తథాహీ బాలా

గతేయ మాత్మప్రతిరూప మేవ

మనోహీ జన్మాంతర సంగతి జ్ఞమ్.

15

వ్యాఖ్య: రతిస్మరౌ - (నిత్యసహచరులైన) రతిమన్మథులు, నూనం - నిజముగా, ఇమౌ - ఈ యిద్దఱుగా (దంపతులుగా), అభూతాం - అయిరి, తథాహీ - అది యట్లే, ఇయం, బాలా - ఈ పడుచు, రాజ్ఞాం, సహస్రేషు - రాజులయొక్క సహస్రములయందు (అంతమంది రాజులలో), ఆత్మప్రతిరూపం, ఏవ - తనకు తగినవానినే, గతా - చేరినది, హీ - ఎందువల్లనైతే, మనః - మనస్సు, జన్మాంతర సంగతి జ్ఞం - జన్మాంతర - ఇతర జన్మమునందలి, సంగతిం - సంబంధమును, జ్ఞం - ఎఱుఁగునట్టిదో, లేదా, మనః - మనస్సు, జన్మాంతరసంగతిజ్ఞం, హీ - జన్మాంతర సంబంధము నెఱుఁగునట్టిదికదా! ఈ దంపతులు పూర్వజన్మమునందు రతిమన్మథులు. కనుక పూర్వజన్మవాసనతో ఇందు మతి అందఱు రాజులలో తన భర్తయైన అజమహారాజునే వరించినదని యనుకొనిరి. అదియే ఇది యను ప్రత్యభిజ్ఞానము లేకున్నను, వాసనా విశేషమువలన మనస్సు జన్మాంతర సంబంధమును గుర్తించును. కనుక ఇచ్చట జన్మాంతర సాహచర్యమే ప్రవర్తకమని భావము.

శ్లో. ఇత్యుద్గతాః పౌరవధూ ముఖేభ్యః

శృణ్వన్ కథాః శ్రోత్రసుభాః కుమారః

ఉద్భాసితం మంగల సంవిధాభిః

సంబంధినః సద్మ సమాసపాద.

16

వ్యాఖ్య: ఇతి - ఈ విధముగా ('స్థానేవృతా' అను శ్లోకము మొదలుకొని చెప్పఁబడినరీతిగా), పౌరవధూముఖేభ్యః - పురస్థీల ముఖములనుండి, ఉద్గతాః -

బయలువెడలినవియు, శోత్రసుఖాః - చెవులకింపయినవియునగు, కథాః - ప్రసంగములను, శ్రుణ్వన్ - వినుచు, కుమారః - అజుడు, మంగలనంవిదాభిః - శుభసూచక వస్తురచనలచేత (మామిడి తోరణములు, పుష్పమాలాద్యలంకారములు కూర్చుటచేత), ఉద్భాసితం - ఎక్కువగా ప్రకాశించునట్లు చేయఁబడిన, సంబంధి నః, సద్మ - కన్యాదాతయొక్క గృహమును, సమాససాద - చేరెను. అట్లు చెవులకింపయిన పౌరశ్రీ వచనములను వినుచు అజుడు అలంకరింపబడిన పెండ్లి యింటిలో ప్రవేశించెను. “సంబంధి” అనగా విద్యుముచేసిన వ్యక్తి. ఇప్పటికిని “ఈతఁడు మా సంబంధి” అనుట వ్యవహారమునందున్నది.

శ్లో. తతోఽవతీర్యాశు క రేణుకాయాః

స కామరూపేశ్వర ద త్త హ స్తః

వై దర్భ నిర్దిష్ట మథో వివేశ

నారీమనాంసీవ చతుష్క మంతః.

17

వ్యాఖ్య: తతః - అనంతరము, కరేణుకాయాః - అడయేనుఁగుపైనుండి, ఆశు - శీఘ్రముగా, అవతీర్య - దిగి, కామరూపేశ్వర దత్తహస్తః - కామరూప దేవతాధిపతిమీద ఉంచబడిన చేయికలవాడైన అజుడు. అథో - వెంటనే, వైదర్భ నిర్దిష్టం - భోజనిచేత చూపఁబడిన, అంతఃచతుష్కం - చతుర్భుల భవంతిలోని భాగమును, నారీమనాంసి, ఇవ - అచ్చటి శ్రీల మనస్సులనువలె, వివేశ - ప్రవేశించెను. అజుని యెక్కించుకొని వచ్చినది అడయేనుఁగుమీద, అది శుభకరము, భయరహితమును గనుక, మగయేనుఁగుకు హలాత్తుగా మదమెక్కువచ్చును కనుక శుభకార్యములందు కరేణుకనువాడుట సంప్రదాయము. శ్రీల మనస్సులందు ప్రవేశించినట్లుని చెప్పుట అజుని సౌందర్య విశేష ద్యోతకము.

శ్లో. మహార్హ సింహాసన సంస్థితోఽసౌ

సరత్న మర్హ్యం మధువర్కమిశ్రమ్

భోజోపనీతం చ దుకూలయుగ్మం

జగ్రాహ సార్థం వనితాకటాక్షైః.

18

వ్యాఖ్య: మహార్హ సింహాసన సంస్థితః - ఎక్కువ విలువగల సింహాసనము నందు కూర్చునియున్న. ఆసౌ - ఈ యజుడు, భోజోపనీతం (భోజ + ఉప

నితం) - భోజనిచేతఁ గొనిరాబడిన, సరత్సం - రత్నసహితమైనదియు, మధు
పర్కమిశ్రం - మధుపర్కముతో కూడినదియు నగు, అర్ఘ్యం - పూజాసాధన
వస్తుసామగ్రిని, దుకూలముగ్మంచ - పట్టుపంచల జతనుగూడ, వనితాకటాక్షైః
సార్థం - అచ్చటచేరిన వనితల క్రేగంటి చూపులతోగూడ, జగ్రహ - స్వీకరిం
చెను. వనితలు ఆ పెండ్లికొడుకు చక్కదనమునకు మనస్సులు చలించి క్రేగంటి
చూపులతోఁ జూచుటను అజాదు గ్రహించెననియు మధుపర్కాలను స్వీకరించె
ననియు భావము. “మధుపర్కము” అనఁగా దధిమధుమిశ్రమము (పెరుగును,
తేనెను కలిపి యుంచినది) దీనిని కన్యాదాత వరునికి కన్యాదానము చేయునపుడు
ముందుగా ఇచ్చి తీర్థమువలె తీసుకొనునట్లు చేయవలెను. ఈ సమయమునందిచ్చు
వస్తుములకు “మధుపర్కములు” అని లోకవ్యవహారము.

శ్లో. దుకూలవాసాః స పదూసమీపం

నిన్యే విసీతై రవరోధరక్షైః

వేలాసకాశం స్ఫుట ఘనరాజిః

నవై రుదన్వా నీవ చంద్రపాదైః.

19

వ్యాఖ్య: దుకూలవాసాః - తెల్లని పట్టువస్త్రములు ధరించిన, సః - ఆ
యజుషహారాజు, విసీతైః - నమ్ములైన, అవరోధరక్షైః - అతఃపురోద్వోగుల
చేత, పదూసమీపం - పెండ్లికూతురు వద్దకి, స్ఫుటఘనరాజిః - స్పష్టమైన నులు
గుల బారులుగల, ఉదన్వాన్ - సముద్రుడు, నవైః, చంద్రపాదైః - క్రైస్త
చంద్రకిరణములచేత, వేలాసకాశం, ఇవ - చెలియలికట్ట వద్దకివలె, నిన్యే - చేర్చు
బడెను. తెల్లని వస్త్రములు ధరించిన యజుఁడు చంద్ర కిరణములచేత సముద్రుడు
వేలా సమీపమునకువలె వధువువద్దకి తీసుకపోబడెను. పదూ వేలా శబ్దములు త్రీ
లింగము లగుటచేతను, ఇతర పదసామ్యముచేతను ఇచ్చట దృష్టాంతాలంకారము.

శ్లో. తత్రార్చితో భోజనతేః పురోధాః

హుత్యాగ్ని మాజ్యాదిభి రగ్నికల్పః

తమేవ చాధాయ వివాహ సాక్ష్యే

వధూవరౌ సంగమయాంచకార.

20

వ్యాఖ్య: తత్ర - అచ్చట (విదర్భ రాజభవనమునందు), అర్చితః - పూజింపఁబడిన వాఁడును, అగ్నికల్పః - అగ్నితో సమానుఁడును (పవిత్రత యందని యర్థము), భోజవతేః - భోజదేశాధీశ్వరునియొక్క, పురోధాః - పురో హితుఁడు, అజ్ఞాదిభిః - నెయ్యి మొదంగు హోమ ద్రవ్యములచేత, అగ్నిం - అగ్నిని, హుత్వా - హోమముచేసి, తమేవ (తం + ఏవ) - ఆయగ్నినే, వివాహ సాక్ష్యే - వివాహముయొక్క సాక్ష్యమునందు, ఆధాయ - నిలిపి, వధూవరౌ - వధూవరులను, సంగమయాంచకార - కూర్చెను. అగ్నిసాక్షికముగా ఇద్దరికి బ్రహ్మముడివేసి పురోహితుఁడు వివాహకర్మను సమంత్రకముగా ఆరంభించెను.

శ్లో. హస్తేన హస్తం పరిగృహ్య వధ్వాః

స రాజసూనుః సుతరాం చకాశే

అనంతరాశోకలతాప్రవాళం

ప్రాప్యేవ చూతః ప్రతిపల్లవేన.

21

వ్యాఖ్య: సః, రాజసూనుః - ఆ రాజకుమారుఁడు, హస్తేన - తన చేతితో, వధ్వాః - పెండ్లికూతురుయొక్క, హస్తం - చేతిని, పరిగృహ్య - పట్టుకొని, అనంతరాశోకలతా ప్రవాళం - అనంతర - తన ప్రక్కనయున్న, అశోకలతా - అశోకలతయొక్క, ప్రవాళం - చిగురాకును, ప్రతిపల్లవేన - దాని కెదురుగానున్న తన చిగురాకుచేత, ప్రాప్య - అంటుకొని యుండిన, చూతః, ఇవ - మామిడిచెట్టువలె, సుతరాం - ఎక్కువగా, చకాశే - ప్రకాశించెను. వధూవరులకు పాణిగ్రహణ మహోత్సవము జరిగెననియు, అది అశోకలతాచూత సమాగమమువలె నుండెననియు భావము. అశోక పల్లవములు, చూత పల్లవములును ఎఱ్ఱనివై యుండుట సామాన్యమే కాని, ఆవి ప్రేక్షవలె దీర్ఘాకారము గలవియై యుండుట విశేషము. కనుక హస్తములకు చక్కని యుపమానమైనవి. చూతాశోకములు మంగళకరము లగుట మరియొక విశేషము.

శ్లో. ఆసీ ద్వరః కంటకిత ప్రకోష్ఠః

స్వీన్నాంగులిః సంవవృతే కుమారీ

తస్మిన్ ద్వయే తత్క్షణ మాతృవృత్తిః

సమం విభక్తేవ మనోభవేన.

22

వ్యాఖ్య: వరః - పెండ్లికుమారుడు, కంటకిత ప్రకోష్ఠః - పులకలెత్తిన ముంజేయి కలవాడు, అసీత్ - అయ్యెను, కుమారీ - పెండ్లికూతురు, స్విన్నాం గులిః - చెమర్చినప్రేళ్లు గలదియై, సంవవృతే - మనసార వరించెను, అస్మిన్ ద్వయే - ఆ జంటయందు, తత్తణుం - ఆ క్షణము నందు, ఆత్మవృత్తిః - సాత్త్వికోదయ రూపమైన తన వ్యాపారము, మనోభవేవ - మన్మథునిచేత, సమం - సమానముగా, విభక్తేవ (విభక్తా + ఇవ) - విభజించబడినట్లుండినది అంతకు ముందే యిద్దఱికిని ఆనురాగము సమానముగానే యుండినను, పాణిన్యర్ప వలన గలిగిన పులకాంకుర స్వేదముల వలన ఇప్పుడు వ్యక్తమైనను విభక్తమై యుండి నట్లుహించుట కవకాశము గలిగినదని భావము. వధూవరులకు పరస్పరానురాగ మున్నదో లేదో పరీక్షించుటకు ఇవి వాఙ్మాయనుడు కామ సూత్రములందు చెప్పెను. “కన్యాశు ప్రథమ సమాగమే స్విన్నాంగులిః స్విన్నముఖీ చ భవతి, పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి విభిరవయోర్భావం పరీక్షేత.”

శ్లో. తయో రపాంగ ప్రతిసారితాని

క్రియాసమాపత్తి నివర్తితాని

ప్రీయంత్రణా మానశిరే మనోజ్ఞా

మనోన్యలోలాని విలోచనాని.

28

వ్యాఖ్య: అపాంగ ప్రతిసారితాని—అపాంగ - కన్నుల చివరియందు, ప్రతిసారితాని - ప్రసరింపఁ జేయబడినవియు, క్రియా సమాపత్తి నివర్తితాని—క్రియా - ఒకరినొకరు చూచుటయందు, సమాపత్తి - అప్రయత్నముగా కలుసుకొనుటచేత, నివర్తితాని - వెనుకకు మరల్చబడినవియు, అనోన్యలోలాని - ఒడొరులయందు ఆశగలవియు (నగు), తయో, విలోచనాని - ఆ దంపతు లిద్దఱియొక్క చూపులు, మనోజ్ఞాం - రమ్యమైన. ప్రీయంత్రణాం - సిగ్గుచేత కలుగు సంకోచమును, అనశిరే - పొందెను. ఆ వధూవరులు ఒకరినొకరు చూడవలె నను వాంఛతో కనుదమ్ముల చివరలనుండి చూపులను ప్రసరింపఁజేయుచు, ఒకరి చూపు లొకరి చూపుల నెదుర్కొన్నప్పుడు వాటి నుపసంహరించుకొనుచు, మరల నొకరియం దొకరి చూపులు ప్రసరింపగా సిగ్గుతో సంకోచమును పొందించుకొనుట చూచువారికి మిక్కిలి రమణీయముగా నుండెనని భావము. నాయకా నాయకుల లజ్జావరోకతములను ఇంత రమణీయముగా వర్ణించిన కవి యగుడు.

శ్లో. ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాత్ కృశానోః

ఉదర్చిష స్తస్మిథునం చకాశే

మేరో రుపాంతేష్వివ వర్తమాన

మన్యోన్య సంస క్త మహస్త్రియామమ్.

24

వ్యాఖ్య: తస్మిథునం - ఆ దంపతుల జంట, ఉదర్చిషః - ఎగయుచున్న జ్వాలలుగల, కృశానోః - అగ్నియొక్క, ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాత్ - ప్రదక్షిణారంభమువలన, మేరోః - మేరు పర్వతముయొక్క, ఉపాంతేషు - సమీప ప్రదేశముల యందు, వర్తమానం - తిరుగుచున్నట్టియు (మేరువునకు ప్రదక్షిణము చేయుచున్న), అన్యోన్య సంస క్తం - పరస్పరము కలుసుకొన్నదియు నగు, అహస్త్రియామం, ఇవ - అహోరాత్రుల జంటవలె, చకాశే - ప్రకాశించెను. “అన్యోన్య సంస క్తం” అను విశేషణము ఉభయత్ర అన్వయించును. “సువర్ణంతైజనమ్” బంగారము తేజోద్రవ్యమని తర్కశాస్త్రము చెప్పుటచేత మేరుపర్వతము అగ్నితో పోల్చబడినది. అహస్సు అజాడుగాను, ఇందుమతి త్రియామ (రాత్రి) గాను ఉపమింపబడినారు. అలంకారము: ఉపమ. వధూవరులు అగ్నిప్రదక్షిణకర్మ నాచరించిరినియు, అది మేరువుచుట్టు దినము రాత్రియు తిరుగుచున్నట్లుండెననియు భావము.

శ్లో. నితంబగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా

వధూ ర్విధాత్ప్రతిమేన తేన

చకార సా మత్తచకోరనేత్రా

లజ్జావతీ లాజవిసర్గ మగ్నా.

25

వ్యాఖ్య: నితంబగుర్వీ - నితంబభాగము చేత లావుగా కనబడుచున్నదియై, విధాత్ప్రతిమేన, తేన, గురుణా - బ్రహ్మతో సమానుడైన ఆ పురోహితుని చేత, ప్రయుక్తా - ‘హోమము చేయుము’ అని నిమోగింపబడిన, మత్తచకోరనేత్రా - మదించిన చకోరముయొక్క కన్నులవంటి కన్నులుగలదియు, లజ్జావతీ - పిగ్గరియునగు, సా, వధూః - ఆ పెండ్లికూతురగు ఇందుమతి, అగ్నా - హోమాగ్నియందు, లాజవిసర్గం - వరి పేలాలు వేయుటను, చకార - చేసెను. తన నితంబభారాది సౌందర్యము నితరులు చూచి పోదురను సిగ్గుతో, పురోహితుని

యాజ్ఞమేరకు ఇందునుతి “లాజాహోమ” మను వివాహకృత్యమును నెరవేర్చెనని భావము. అలంకారము : పరికరము.

శ్లో. హవిః శమీ పల్లవ లాజ గంధీ

పుణ్యః కృశానో రుదియాయ ధూమః

కపోల సంసర్పి శిఖః స తస్యాః

ముహూర్త కర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే.

26

వ్యాఖ్య : హవిః శమీపల్లవ లాజగంధీ—హవిః - ఆజ్యము మొదలయిన వస్తువులయొక్కయు, శమీపల్లవ - జమ్మియాకుల యొక్కయు, లాజ - ప్రేలాళి యొక్కయు, గంధీ - పరిమళము గలదియు, పుణ్యః - పవిత్రమైనదియు నగు, ధూమః - పొగ, కృశానో - ఆ యగ్నినుండి, ఉదయాయ - పైకి లేచెను. కపోల సంసర్పిశిఖః—కపోల - ఇందునుతి చెక్కిళ్లయందు, సంసర్పి - ప్రాకు చున్న, శిఖః - కొనలు కలదియై, తస్యాః - ఆమెకు, ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం— ముహూర్త - క్షణకాలము, కర్ణోత్పలతాం - చెవి నందున నుంచుకొను కలువ పూవగుటను, ప్రపేదే - పొందెను. హోమాగ్నినుండి లేచి పైకి ఎగబ్రాకుచున్న పొగ ఇందునుతి చెవులపైఁ గలువరేకులవలెఁ గనఁ బడుచుండెనని భావము, అలంకారము : ఉత్పేక్ష.

శ్లో. త దంజనశ్లేప సమాకులాక్షం

ప్రహ్లాన బీజాంకుర కర్ణపూరమ్

వధూముఖం పాటల గండలేఖ

మాచార దూమ గ్రహణా ద్భూషావ.

27

వ్యాఖ్య : తత్, వధూముఖం - ఆ పెండ్లికూతురు మొగము, ఆచారధూమ గ్రహణాత్ - ఆచారప్రాప్తమైన ధూమమును గ్రహించుటచేత, అంజనశ్లేప సమాకులాక్షం—అంజనశ్లేప - కాటుక కన్నీళ్ల చేత, సమాకులాక్షం - చెదరిన కన్నులు గలదియు, ప్రహ్లాన బీజాంకుర కర్ణపూరం - వాడిపోయిన యవాంకురములనెదు అవతంసములు గలదియు, పాటలగండరేఖం - ఎఱుబడిన చెక్కిళ్ల గలదియు, భూషావ - అయ్యెను, ఇందునుతి ముఖము, ఆ లాజాహోమ సమయమునందు

కాటుక కన్నీటితో చెదరిన కన్నులు, వాడిపోయిన అవతంసాంకురములు, ఎఱ్ఱబడిన చెక్కిళ్లుగలది యయ్యెనని భావము. ఇట్లు గత మూడు శ్లోకములందును ఇందుమతి యొంపుసొంపులను వర్ణించెను.

శ్లో. తౌ స్నాతకై ర్బంధుమతా చ రాజ్ఞా

పురంద్రిభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తమ్

కన్యా కుమారౌ కనకాసనస్థౌ

అర్ద్రాక్షతారోపణ మన్వభూతామ్.

28

వ్యాఖ్య: కనకాసనస్థౌ - బంగారు గద్దెలపైఁ గూర్చునియున్న, తౌ, కన్యా కుమారౌ - ఆ పెండ్లికూతురును, పెండ్లికొమరుఁడును, స్నాతకైః - వ్రతనియ మముగల గృహస్థులచేతను, బంధుమతా, రాజ్ఞా చ - బంధు సహితుండైన భోజ రాజు చేతను. పురంద్రిభిశ్చ - పతిపుత్రవత్తులైన ముత్తైదువలచేతను, క్రమశః - వరునగా (ఒకరి తరువాత నొకరుగా), ప్రయుక్తం - చేయఁబడిన, అర్ద్రాక్షతారో పణం - పసుపుతోఁ గలిపిన అక్షతలను తలపై నుంచుటను, అన్వభూతాం - అనుభవించిరి. ఆ వభూవరుల తలలపై గృహస్థులు, ముత్తైదువలు బంధు సహితు డై నభోజుడు వరునగా తలంబ్రాల నుంచిరి. “అక్షతారోపణ” మనఁగా తలంబ్రాలు పోయుట, సేనలు వెట్టుట; ‘పురంద్రి’ యనఁగా భర్తయు పుత్రులును గల ముత్తైదువ.

శ్లో. ఇతి స్వసు ర్భోజకుల ప్రదీపః

సంపాద్య పాణిగ్రహణం స రాజా

మహీపతీనాం పృథ గర్వాణార్థం

సమాదిదేశాధికృతా సధిశ్రీః.

29

వ్యాఖ్య: అధిశ్రీః - అధిక సంపన్నుఁడును, భోజకుల ప్రదీపః - భోజ వంశమునకు పేరుతెచ్చిన, సః, రాజా - ఆరాజు, ఇతి - ఈ వెనుక చెప్పిన విధ ముగా, స్వసుః - చెల్లెలియొక్క (ఇందుమతియొక్క), పాణిగ్రహణం - వివాహ మును. సంపాద్య - జరిపించి, మహీపతీనాం - స్వయంవరమునకువచ్చిన రాజుల యొక్క, పృథక్. అర్హణార్థం - ఒక్కొక్కరినిగా గౌరవించుటకొఱకు. అధికృ

తాన్ - ఉద్యోగులను, సమాదిదేశ - అజ్ఞాపించెను. చెల్లెలి వివాహమును పూర్తి చేసిన భోజుడు పెండ్లికి వచ్చినవారి కందఱికిని అర్పనలు, కట్నములు, కానుకలు చెందునట్లు చేయుటకు అధికారులను నియమించెను.

శ్లో. లింగై ర్ముదః సంవృతవిక్రియా స్తే

ప్రదాః ప్రసన్నా ఇవ గూఢనక్రాః

వై దర్శ మామంత్ర్య యయు స్తదీయాం

ప్రత్యర్ప్య పూజా ముపదాచలేన.

80

వ్యాఖ్య: ముదః - సంతోషముయొక్క, లింగైః - చిహ్నములచేత (తప ఉప నవ్వు మొదలయినవాటిచేత), సంవృత విక్రియాః - దాచుకొనఁబడిన మత్స్య రము గలవారై, ప్రసన్నాః - పైన నిర్మలోదకము గలవియు, గూఢనక్రాః - లోనదాగిన మొసళ్లకలవియునగు, ప్రదాః, ఇవ - మడుగులవలె, (స్థితాః - ఉండిన). తే - ఆ రాజులు. వై దర్శం, ఆమంత్ర్య - విదర్భరాజుతో వెళ్లివచ్చెద మని చెప్పి, తదీయాం, పూజాం - అతడు తమకు చేసిన పూజను (బహుమాన మును), ఉపదాచలేన - కానుకలర్పించుట యను నెపముతో, ప్రత్యర్ప్య - వెనుక కిచ్చివేసి, యయుః - వెళ్లిపోయిరి. ఆ రాజులకు తమను ఇందుమతి వరింపలేదను కోపమును, అజానియందు మత్స్యరమును ఉండుటవలన పైకి మాత్రము సంతోష మును ప్రకటించుచు, తమకిచ్చిన బహుమతులను, కానుకల నెపమున తిరిగి యిచ్చివేసి, అనమ్మతితో వెళ్లిపోయిరిని భావము.

శ్లో. స రాజలోకః కృతపూర్వ సంవి

దారంభసిద్ధౌ సమయోపలభ్యమ్

ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషం త

దావృత్య పంథాన మజస్య తస్మా

81

వ్యాఖ్య: ఆరంభసిద్ధౌ - కార్యసిద్ధి విషయమై, కృతపూర్వ సంవిత్ - పూర్వము చేసుకోబడిన సంకేతముగల, సః, రాజలోకః - ఆ రాజసమూహము, సమయోపలభ్యం - అజాని ప్రయాణ సమయమునందు లభ్యమైన, తత్, ప్రమదా మిషం - ఆత్మీయను భోగ్యవస్తువును, ఆదాస్యమానః - గ్రహింప భోజనది

యగుచు, అజన్య. పంథానం - అజుని యొక్క మార్గమును. ఆవృత్య - అడ్డగించి, తస్మా - విలిచియుండెను - ఒంటిరిగా వెళ్లునట్టి యజునివద్ది నుండి యిందు మఱిని అపహరించుకొని పోవుటకై ముందే సంకేతము నేర్పాటు చేసుకొన్న రాజ సమూహమంతయు మార్గము నడ్డగించి నిలిచి యుండెనని భావము. - “సంవిత్” - యుద్ధము, ప్రతిజ్ఞ, సంకేతము, ఆచారము, పేరు అని న్నానార్థములు; అమిషము - మాంసము, భోగ్యవస్తువు.

శ్లో. భర్తావి తావత్ క్రథకైశికానాం

అనుష్ఠితానంతరజా వివాహః

సత్త్వానురూపాహరణీకృతశ్రీః

ప్రాస్థాపయ ద్రాఘవ మన్వగాచ్చ.

82

వ్యాఖ్య: అనుష్ఠితానంతరజావివాహః - అనుష్ఠిత - చేయఁబడిన, అనంతరజా - చెల్లెలియొక్క, వివాహః - వివాహముగల వాడైన, క్రథకైశికానాం, భర్తా, అపి - క్రథకైశిక దేశమునకు ప్రభువైన భోజుఁడుకూడా, తావత్ - అప్పుడు, సత్త్వానురూపాహరణీ కృతశ్రీః - సత్త్వాను రూప - ఉత్సాహమునకు తగినట్లుగా ఆహరణీకృత - ఎక్కువ అరణముగాఁ జేయఁబడిన, శ్రీః - సంపదకలవాడై, రాఘవం - అజుని, ప్రాస్థాపయత్ - ప్రయాణము చేయించెను, అన్వగాత్చ - తానును సాగనంపుటకు వెంటవెళ్లెను. చెల్లెలికి దాస దాసీ జన ధనకనకాదులను విశేషముగా అరణమిచ్చి పంపెననియు, తాను సాగనంపుటకు వెంటవెళ్లెననియు భావము. “హరణం” అనగా పుట్టింటివారు కన్యకిచ్చి పంపు ధనము. ఈ శబ్దమే తెలుఁగున “అరణము”గా మారినది.

శ్లో. తిస్ర స్త్రిలోకప్రథితేన సార్థ

మజేన మార్గే వసతీ రుషిత్యా

తస్మా దపావర్తత కుండినేశః

పర్యాత్యయే సోమ ఇవోష్ఠరశ్మేః.

83

వ్యాఖ్య: కుండినేశః - కుండిన నగరాధిపతియగు భోజుఁడు (కుండిన నగరము విదర్భ దేశమునకు రాజధాని). త్రిలోక ప్రథితేన - మూడు లోకము

లందును ప్రసిద్ధుడైన, అజేన, సార్థం - అజనితోగూడ, మార్గే - దారిలో, తిసః, వసతీః - మూడు రాత్రులు, ఉపితా - ఉండి. పర్వాత్యయే - 'దర్శ' యను పర్వము ముగియగానే, ఉష్ణరశ్మేః - సూర్యుని వద్దనుండి, సోమః, ఇవ - చంద్రుడువలె, తస్మాత్ - ఆయజునివద్దనుండి, అపావర్తత - వెనుకకు మరలెను. మూడు రాత్రులు సూతనదంపతులవెంటి ప్రయాణముచేసి వారిని సాగవంపి యింటికి మరలి వెళ్లెనని భావము "త్రిలోక ప్రథితేన" అను విశేషణము అజుని ఆసహాయ భూతత్వమును వెల్లడించు చున్నది. "దర్శః" అనగా సూర్యచంద్రులొక్కచోట కలియునట్టి అమావాస్య. "దర్శః సూర్యేందునంగమః" అని యమరము. అది యొక పర్వము.

శ్లో. ప్రమన్యః ప్రాగపి కోసలేంద్రే
ప్రత్యేక మాత్తస్వతయా బభూవుః
అతో నృపా శ్చక్షుమిరే సమేతాః
స్త్రీరత్నలాభం న తదాత్మజస్య.

84

వ్యాఖ్య : నృపాః . ఆదారిలో నుండిన రాజులు, ప్రాగపి (ప్రాక్ + అపి) - పూర్వముగూడ, ప్రత్యేకం - ఒక్కొక్కరుగా. అత్తస్వతయా - (దిగ్విజయయాత్ర యందు రఘుమహారాజు చేత) తీసుకోబడిన ధనముగల వారగుటచేత, కోసలేంద్రే - రఘు మహారాజుపైన, ప్రమన్యః - అధిక కోపముగల వారు, బభూవుః - అయియుండిరి; అతః - ఈ కారణమువలన, సమేతాః - ఏకీభవించిన వారగుచు; తదాత్మజస్య - అతని కుమారుని యొక్క (రఘు కుమారుడైన యజునియొక్క), స్త్రీరత్న లాభం - ఉత్తమస్త్రీ లాభమును, న చక్షుమిరే - సహింపలేక పోయిరి, ఆ రాజసమాహము యొక్క అసహనమునకు స్వయంవర పరాభవముతో పాటు పూర్వవైరము గూడ కారణమై యుండెననియు అందువలన అందఱును చేరి అజుని జయించి యిందుమతిని అవహరించుకొని పోవుటకు సిద్ధపడిననియు భావము.

శ్లో. త ముద్వహంతం పథి భోజకవ్యాం
రురోధ రాజ్యగణః స దృష్టా

బలిప్రదిష్టాం శ్రియ మాదదానం

త్రైవిక్రమం పాద మివేంద్రశత్రుః.

35

వ్యాఖ్య: దృప్తః - గర్వించిన, సః, రాజన్యగుణః - ఆ రాజనమూహము, భోజకన్యాం - ఇందుమతిని, ఉద్వహంతం - తీసుకొని వెళ్లుచున్న, తం - ఆ యజమహారాజును, బలి ప్రదిష్టాం - బలిచక్రవర్తిచేత ఈయబడిన, శ్రియం - సంపదను, ఆదదానం - స్వీకరించుచున్నదియు, త్రైవిక్రమం - వామనునిదియు నగు, పాదం - పాదమును, ఇంద్రశత్రుః - ప్రహ్లాదుడువలె, పథి - మార్గము వందు, రురోధ - ఆడ్డగించెను. ప్రహ్లాదుడు విష్ణుభక్తుడేయైనను ఇంద్రశత్రువు ఉపేంద్రుడైన వామనుని పాదము స్వర్గాదుల నాక్రమించుటను సహింపలేక దానిని ఆడ్డగించెనని బ్రహ్మాండపురాణమునఁ గలదు. “విరోచన విరోధేఽపి ప్రహ్లాదః ప్రాత్రకం స్రురన్, విష్ణోస్తుక్రమమాణస్య పాదాంభోజం రురోధహ” అట్లు వారు అజుని నాపి యుద్ధమునకుఁ బూనిరి.

శ్లో. తస్యై స రక్షార్థ మనల్పయోధం

ఆదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః

ప్రత్యగ్రహీత్ పార్థివవాహినీం తాం

భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరంగః.

36

వ్యాఖ్య: సః, కుమారః - ఆ యజుడు, తస్యై, రక్షార్థం - ఇందుమతి యొక్క రక్షణముకొఱకు, అనల్పయోధం - ఎక్కువమంది యుద్ధభటులు కలవాడును, పిత్ర్యం - తన తండ్రి కాలమునుండి వచ్చుచున్నవాడును (ఆప్తుడని యర్థము) అగు, సచివం - మంత్రిని, ఆదిశ్య - ఆజ్ఞాపించి, తాం, పార్థివ వాహినీం - ఆ రాజసైన్యమును, భాగీరథీం - గంగానదిని, ఉత్తరంగః - విగయుచున్న యలలుగల, శోణః, ఇవ - శోణనదమువలె. ప్రత్యగ్రహీత్ - ఎదుర్కొనెను. ఇందుమతి రక్షణార్థమై బహుళ సైన్య సమేతుడై, ఆప్తుడైన మంత్రిని వియమించి, కొద్దిపాటి సైన్యముతో తాను శత్రుసేనపై దూకెనని భావము. శోణ నదము పెద్దపెద్ద యలలతో భాగీరథిని ముంచివేయును.

శ్లో. వత్తిః పదాతిం రథినం రథేశః

తురంగసాధీ తురగాధిరూఢమ్

యంతా గజస్యాభ్యవతత్ గజస్థం
తుల్య ప్రతిద్వంది బభూవ యుద్ధమ్.

87

వ్యాఖ్య: పత్తి: - కాలిబంటు, పదాతిం - కాలిబంటును, అభ్యవతత్ - ఎదుర్కొనెను; రథేశ: - రథికుడు, రథినం - రథముగల వానిని, అభ్యవతత్ - ఎదుర్కొనెను, తురంగసాధీ - గుఱ్ఱపురౌతు, తురంగాధిరూఢం - గుఱ్ఱమునెక్కిన పై నికుని, అభ్యవతత్ - ఎదుర్కొనెను, గజవ్య, యంతా - ఏనుగుయొక్క కీడ్ కుడు (గజపైనికుడు), గజస్థం - ఏనుగుపైనున్న భటుని, అభ్యవతత్ - ఎదుర్కొనెను, (ఇత్థం - ఇట్లు) తుల్యప్రతిద్వంది - సమానమైన ప్రతిభటులుగల, యుద్ధం - యుద్ధము, బభూవ - జరిగెను. ఏ తెగకుచెందిన యుద్ధభటుడు అ తెగ భటునితో తలపడెనని భావము.

శ్లో. నదత్సు తూర్యేష్వవిభావ్య వాచో
నోదీరయంతిస్మ క లోపదేశాన్
బాణాక్షరై రేవ పరస్పరస్య
నామోర్జితం చాపభృత: శశంసు:

38

వ్యాఖ్య: తూర్యేషు, నదత్సు - వాద్యములు మ్రోగుచుండగా, అవిభావ్య వాచ: - తెలిసికొనుట వీలుపడని పలుకులుగల, చాపభృత: - విలుకాండ్రు, కులో పదేశాన్ - వంశనామములను, నోదీరయంతిస్మ (న + ఉదీరయంతి + స్మ) చెప్పుటలేదు (పేరుచెప్పి బాణమువేయుట కూరుని లక్షణము), (కింతు - కాని) బాణాక్షరై రేవ - బాణములమీద చెక్కబడిన యక్షరములచేతనే, పరస్పరస్య - ఒందొరులయొక్క, ఉర్జితం - ప్రఖ్యాతమైన. నామ - పేరును, శశంసు: - తెలి పిరి, బాణములపై గల యక్షరములతోనే తమనుతాము పరిచయము చేయుచుండి రట.

శ్లో. ఉత్థాపిత: సంయతి రేణు రక్షైవః
సాంద్రీకృత: స్థందన వంశ చక్రైః
విస్తారిత: కుంజరకర్ణ తాలైః
నేత్రక్రమేణోపరురోధ సూర్యమ్.

39

వ్యాఖ్య: సంయతి - యద్ధమునందు, అశ్వై: - గుఱ్ఱములచేత, ఉత్థాపితః - ఎగురగొట్టఁబడినదియు, న్యందన వంశవక్త్రై: - రథ సమూహముయొక్క చక్రములచేత, సాంద్రీకృతః - దట్టముగాఁ జేయఁబడినదియు, కుంజర కర్ణతాలై: - ఏనుగుల చెవుల తాడనలచేత, విస్తారితః - వ్యాపింపఁ జేయఁబడినదియు నగు, రేణుః - ధూళి, నేత్రక్రమేణ - వస్త్రమును పరచిన రీతిగా, సూర్యం - సూర్యుని, ఉపరురోధ - కప్పి అడ్డగించెను. యద్ధమున బయలుదేరిన ధూళి ఆకాశమును గప్పి వైచెనని భావము. 'నేత్ర' శబ్దమునకు వస్త్రమనియు, 'క్రమ' శబ్దమునకు రీతియనియు నర్థములు.

శ్లో. మత్స్యధ్వజా వాయువశాత్ విదీర్ఘైః

ముఖైః ప్రవృద్ధ ధ్వజినీ రజాంసి

బభుః పిబంతః పరమార్థ మత్స్యాః

పర్యావీలాసీవ నవోదకాని.

40

వ్యాఖ్య: వాయువశాత్ - గాలిమూలమున, విదీర్ఘైః - చిరిగిన, ముఖైః - కొనలచేత, ప్రవృద్ధధ్వజినీ రజాంసి—ప్రవృద్ధ - పైకి లేచిన, ధ్వజినీ రజాంసి - పై న్య ధూళులను, పిబంతః - గ్రహించుచున్న, మత్స్యధ్వజాః - మత్స్యాకారము గల జెండాగుడ్డలు, పర్యావీలావి - అంతట కలుషితములైన (ఒండుమట్టితో కలిసిన), నవోదకాని - క్రొత్తనీళ్లను, పిబంతః - త్రాగుచున్న, పరమార్థమత్స్యాః ఇవ - విజమైన చేపలవలె, బభుః - ప్రకాశించినవి. గాలివలన పైన కదలుచు ధూళిలో రెపరెపలాడుచున్న చిరిగిన జెండాగుడ్డపేలికలు ఒండ్రుమట్టి కలిసిన క్రొత్త నీటిని త్రాగుచున్న విజమైన చేపలవలె గనఁబడుచుండెను. అలంకారము: ఉపమ.

శ్లో. రథో రథాంగధ్వనినా విజజ్జే

నిలోల ఘటాక్వణితేన నాగః

స్వభర్తృ నామగ్రహణా దృభూవ

సాంద్రే రజ స్యాత్మ పరావబోధః.

41

వ్యాఖ్య: పాండ్రే, రజసి - దట్టముగా వ్యాపించిన ఆ ధూళియందు, రథః - రథము, రథాంగ ధ్వనినా - చక్రముల ధ్వనిచేతనే, విజ్ఞజ్ఞే - తెలియఁబడెను, నాగః - గజము, విలోలఘంటా క్వణితేన - కదలుచున్న గంటలయొక్క మ్రోతచేతనే, విజ్ఞజ్ఞే - తెలియఁబడెను, అత్మ పరావబోధః - తమవాఁడు, శక్ర పక్షమువాఁడు అను వివేకము (యుద్ధభటులకు), స్వభర్తృనామ గ్రహణాత్ - స్వభర్తృ - తమ ప్రభువుయొక్క, నామగ్రహణాత్ - పేరును ఉచ్చరించుట వలననే, బభూవ - కలిగెను ఆ రజోంధకారమునందు భటులందఱును స్వపర భేదమును ఆయా శబ్దమువలననే తెలిసికొని యుద్ధము చేయుచుండిరని భావము.

శ్లో. ఆవృణ్వితో లోచనమార్గ మాజౌ

రజోంధకారస్య విజృంభితస్య

శక్రక్షతాశ్వ ద్విప వీర జన్మా

బాలారుణోఽభూత్ రుధిరప్రవాహః.

42

వ్యాఖ్య: లోచనమార్గం - దృష్టి పథమును, ఆవృణ్వితః - కప్పివేయుచున్నట్టియు, అజౌ - యుద్ధభూమియందు, విజృంభితస్య - ఉద్భ్రతముగా వ్యాపించినట్టిదగు రజోంధకారస్య - ధూళియను నంధకారమునకు, శక్రక్షతాశ్వ ద్విపవీర జన్మా - శక్రక్షత - ఖడ్గముచేత నణుకబడిన, అశ్వ ద్విపవీర - గుఱ్ఱములనుండి, ఏనుగులనుండి వీరభటులనుండియు, జన్మా - పుట్టిన, రుధిర ప్రవాహః - రక్త ప్రవాహము, బాలారుణః - బాల సూర్యుఁడు, అభూత్ - అయ్యెను. ఆ దుమ్ము రూపముననున్న అంధకారమునకు శక్రహతులవలన పుట్టిన రక్తప్రవాహము బాల భానుఁడయ్యెను. అనఁగా అంధకారమును తగ్గించుటలో రుధిరము సూర్యునివంటిదయ్యెనని భావము. 'అరుణ' శబ్దమునకు సూర్యుఁడనియు నర్థము. బాల విశేషము రుధిరముతో సమానమైన వర్ణము కలిగియుండుటకు ; ఇఁకమీద ధూళివ్యాప్తి తగ్గుటను వర్ణించుట జరుగును గనుక ఇది సముచిత రూపకము. ధూళి చీకటి, రక్త ప్రవాహము సూర్యుఁడని రూపకము.

శ్లో. స చ్చిన్నమూలః క్షతశ్చేన రేణుః

తస్యోపరిష్ఠాత్ పవనావధూతః

అంగార శేషస్య హుతాశనస్య

పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవాబభాసే.

48

వ్యాఖ్య: క్షతజేన - రక్తముచేత, చిన్నమూలః - వదిలింప బడిన ఆధారము కలిదియు, తస్య - ఆ రక్తముయొక్క, ఉపరిష్టాత్ - పై భాగమునందు, పవనానదూతః - గాలిచేత కంపింపబడినదియు నగు, సః, రేణుః - ఆ ధూళి, అంగర శేషస్య - బొగ్గులతో మిగిలిన, హతాశనస్య - అగ్నియొక్క, పూర్వోత్థితః - అగ్ని వెలుగుటకంటె ముందు బయలుదేరిన, ధూమః ఇవ - పొగవలె, ఆబాసే - ప్రకాశించెను. రక్తముచేత నేల తడియుటవలన అచ్చటలేక, గాలిచేత మరికొంచము పై కెగురగొట్టబడిన దుమ్ము, అగ్నిసంబంధములేక పై కెగవిన పొగవలె నుండెనని భావము. అలంకారము: ఉత్పేక్ష.

శ్లో. ప్రహర మూర్ఛాపగమే రథస్థాః
యంత్రా నుపాలభ్య నివర్తితాశ్వాన్
యైః సాదితా లక్షితపూర్వ కేతున్
తానేవ సామర్థ్యతయా నిజఘ్నైః.

44

వ్యాఖ్య: రథస్థాః - ఆ యుద్ధము నందలి రథికులు, ప్రహర మూర్ఛాపగమే - శత్రువుకొట్టిన దెబ్బచేత కలిగిన మూర్ఛ తొలగగానే, నివర్తితాశ్వాన్ - మరల్చబడిన గుఱ్ఱములుగల, యంత్రాన్ - సారథులను, ఉపాలభ్య - నిందించి, యైః - ఏ వ్యక్తులచేత, సాదితాః - పూర్వము తాము కొట్ట బడియుండిరో, లక్షిత పూర్వకేతున్ - లక్షితపూర్వ - పూర్వము చూడబడిన, కేతున్ - పతాకములు గల, తానేవ (తాన్ + ఏవ) - ఆ వ్యక్తులనే, సామర్థ్యతయా - క్రుద్ధభావము చేత. నిజఘ్నైః - బాగా కొట్టిరి. రథికులు శత్రు ఘాతములచేత మూర్ఛపడగా ప్రాణ రక్షణార్థమై సారథులు వారి రథములను మరల్చిరనియు, మూర్ఛనుండి తేలిక యా రథికులు అట్లేలే చేసితిరని సారథులను తిట్టి, యుద్ధరంగమున తమపై దెబ్బపేసిన వ్యక్తిని, వాని రథపతాకముతో గుర్తించి తిరుగు దెబ్బ కొట్టిరనియు భావము. అది యుద్ధ ధర్మము కదా:

శ్లో. అవ్యర్థమగ్రే పరజాణ లూనా
ధనుర్భూతాం హస్తపతాం పృషత్కాః
సంప్రాపు రేవాత్మజవానువృత్త్యా
పూర్వార్థభాగైః ఫలిభిః శరవ్యమ్.

45

వ్యాఖ్య: అర్థమార్గే - సగము దారిలో, పరబాణలూనాః. అపి - శత్రువుల బాణములచేత ఛేదించఁబడినవి యైనను, హస్తవతాం - కృతహస్తులైన (విలువిద్యయందు నేర్పరులైన), ధనుర్బృతాం - విలుకాండ్రయొక్క, పృషత్తాః - శరములు, అత్యుజవానువృత్త్యా - తమ వేగము ననుసరించుటచేత, ఫలిభిః - లోహాగ్రములుగల (ఇనుప పిడులుగల), పూర్వార్థభాగైః - మొదటి సగభాగములచేత, శరవ్యం - లక్ష్యమును (చేరవలసిన చోటును), సంప్రాపురేవ (సంప్రాప్తః + ఏవ) - చేరనే చేరినవి. కృతహస్తులైన విలుకాండ్ర బాణములు విరిగియు దారిలో పడిపోలేదని భావము. “సన్య భాణాగ్రయోః ఫలమ్” అని విశ్వవిఘంటువు. కనుక ఫలమనఁగా నిచ్చట బాణాగ్రమని యర్థము.

శ్లో. ఆధోరణాం గజ సన్నిపాతే

శిరాంసి చక్రైర్నిశితైః తురాగైః

హృతాన్యపి శ్యేన సఖాగ్రకోటి

వ్యానక్త కేశాని చిరేణ పేతుః.

46

వ్యాఖ్య: గజసన్నిపాతే - గజ యుద్ధమునందు, నిశితైః - వాడియైనవియు, తురాగైః - మంగలి కత్తులయొక్క పదునువంటి పదునుగల అంచులుగలవియు నగు, చక్రైః - చక్రాయుధములచేత, హృతాని, అపి - ఛేదించఁబడినవైనను, శ్యేనసఖాగ్రకోటి వ్యానక్తకేశాని - శ్యేన - దేగపక్షులయొక్క, సఖ - గోళ్లయొక్క, అగ్రకోటి - చివరి యంచులయందు, వ్యానక్త - తగులుకొన్న, కేశాని - జుట్లుగల, ఆధోరణాం - గజారోహకులయొక్క, శిరాంసి - తలకాయలు, చిరేణ - చాల అలస్యముగా, పేతుః - నేలపైఁ బడినవి (తలలు తెగి తెగకముందే వానిని పట్టుకొని రక్తమాంసములు తిను దేగులు (గద్దలవంటివి) ఆకాశముపై కెగురుటచేత, ఆ దేగుల కాలిగోళ్లలో చిక్కుకొన్న జుట్లుగల గజ వైచికుల తలలు చాలాపేపటికి ఆకసమునుండి నేలపైఁ బడుచుండెనని భావము.

శ్లో. పూర్వం ప్రహర్తా న జఘాన భూయః

ప్రతిప్రహారాక్షమ మశ్వసాధి

తురంగమ స్కంధ నిషణ్ణ దేహం

ప్రత్యాశ్వసంతం రిపు మాచకాక్ష.

47

వ్యాఖ్య : పూర్వం - మొదట, ప్రహర - కొట్టిన వాడగు, అశ్వసాదీ - గుఱ్ఱపుబంటు, ప్రతిప్రహరాక్షమం - తనను మరలఁ గొట్టుటయందు శక్తుఁడు కానట్టియు, తురంగమస్కంధ విషణ్ణదేహం—తురంగమస్కంధ - గుఱ్ఱము వీపు మీద, విషణ్ణదేహం - నిలచిన శరీరముగల (మూర్ఛితుఁడైన), రిపుం - శత్రువును, భూయః - మరల, న జహాన - కొట్టలేదు. (కింతు - మరియు) ప్రత్యాశ్వ సంతం - మరల నిట్టూర్పు విడుచువానినిగా (మరల బ్రతుకువానిగా), అచకాంక్ష - కోరెను. తాను వేసిన మొదటి దెబ్బతోనే మూర్ఛితుఁ డగువానిని మరలకొట్టక అతఁడు బ్రతకవలెనని ఆశ్వికపై నికుఁడు కోరుచుండెనట. ఆ యుద్ధము లేనివానిని, ఆర్తుఁడగువానిని, ఎక్కువ దెబ్బలు తిన్నవానిని కొట్టుట యుద్ధధర్మము కాదని మానివేసెనని భావము.

శ్లో. తనుత్యజాం వర్మభృతాం వికోక్తైః

బృహత్సు దుతేష్వసిఖిః పతద్భిః

ఉద్యంత మగ్నిం శమయాంబభూవు

ర్గజా వివిగ్నాః కర శీకరేణ.

48

వ్యాఖ్య : తనుత్యజాం - విస్ఫుహతో శరీరములు విడుచుచున్న, వర్మభృతాం - కవచములుగల పై నికులయొక్క (వారికి సంబంధించినవియు), బృహత్సు - పెద్దవియైన, దంతేషు - తమ దంతములమీద, పతద్భిః - పడుచున్నట్టివి కనుకనే, వికోక్తైః - ఒరలనుండి పైకి తీయబడిన, అసిఖిః - ఖడ్గములచేత, ఉద్యంతం - పైకి లేచుచున్న, అగ్నిం - అగ్నిని, వివిగ్నాః - భయపడిన, గజాః - ఏనుగులు, కరశీకరేణ - తొండమునుండి స్రవించు జలకణము చేత, శమయాం బభూవుః - చల్లార్చినవి. ఏనుగులు తమ దంతములపై బడిన ఖడ్గములవల్ల బయలుదేరిన అగ్నిని తొండపు తుంపురులచేత చల్లార్చినవి.

శ్లో. శిలీముఖోత్కృత్త శిరః ఫలాఢ్యా

చ్యుతైః శిరస్త్రై శ్చపకోత్తరేవ

రణక్షితిః శోణిత మద్యకుల్యా

రరాజ మృత్యో రివ పానభూమిః.

49

వ్యాఖ్య: శీలీ....ఫలాధ్యా—శీలీముఖ - బాణములచేత, ఉత్కృత్త - నటికి వేయబడిన, శిరఃఫలాధ్యా - శిరస్సులనెడి ఫలములతో కూడినదియు, చ్యుతైః-జారి పడిన, శిర స్త్రోశ్చ - శిరస్త్రాణముల చేతనేమో (శిరస్త్రాణములనగా నైనికులు తలకు పెట్టుకొనునట్టి లోహపు తోపీలు), చషకోత్తరేవ - పానపాత్రలు కలదియో యను నట్లున్నదియు, శోణితమద్యకుల్యా - రక్తమనెడి మద్యముయొక్క కాలువలు గలదియు నగు, రణక్షితిః - యుద్ధభూమి, మృత్యోః - మృత్యు దేవతయొక్క, పాన భూమిః, ఇవ - మద్యపాన ప్రదేశమువలె, రరాజ - ప్రకాశించెను. ఆ రణభూమి తెగిన తలలనెడు పండ్లతోను, పడిన శిరస్త్రాణములనెడి పానపాత్రలతోను, రక్తమనెడి మద్యపు కాలువలతోను నిండి మృత్యుదేవత మద్యపాన ప్రదేశమువలె నుండెనని భావము.

శ్లో. ఉపాంతయో ర్నిష్కృషితం విహంగైః

అక్షివ్య తేభ్యః పిశితప్రియాపి

కేయూరకోటి క్షత తాలుదేశా

శివా భుజచ్ఛేద మపాచకార.

50

వ్యాఖ్య: ఉపాంతయోః - రెండు పార్శ్వములయందును, విహంగైః - పక్షులచేత, నిష్కృషితం - ఖండింపబడినదియగు, భుజచ్ఛేదం - భుజఖండమును (ఒక నైనికుని భుజపుముక్కను), తేభ్యః - ఆ పక్షులనుండి, అక్షివ్య - లాగుకొని, పిశితప్రియాపి - మాంసమునందు ప్రీతి గలదియైనను, శివా - అడునక్క, కేయూరకోటి క్షతతాలుదేశా—కేయూరకోటి - భుజకీర్తి యంచులచేత, క్షత - తెగిన, తాలుదేశా - దవడలు కలది యగుచు, అపాచకార - పారవేసెను. ఒక నక్క భుజఖండమును తినబోయి, ఆ భుజఖండపు భుజకీర్తి యంచులు గ్రుచ్చుకొని దవడలు తెగుటవలన దానిని దూరముగా పారవేసెనని భావము. 'శివా' యనఁగా అడునక్క, కనుక భయపడెను. "శివః కీలః శివా క్రోష్టి" అని విశ్వవిఘంటువు.

శ్లో. కశ్చి ద్విషత్తద్ హృతోత్తమాంగః

సద్యో విమానప్రభుతా ముపేత్య

వామాంగ సంసక్త సురాంగనః స్వం

నృత్యతక్రబంధం సమరే దదర్శ.

51

వ్యాఖ్య: ద్విషత్ఫణ్ణ హృతోత్తమాంగః — ద్విషత్ఫణ్ణ - శత్రువుయొక్క ఖడ్గముచేత, హృత - నటికి వేయబడిన, ఉత్తమాంగః - కిరస్సుగల, కళ్ళిత - ఒకానొక యుద్ధవీరుడు, నద్యః - అప్పుడే, విమాన ప్రభుత్వాం - విమానమునకు అధిపతియగుటను (దేవత్వమును). ఉపేత్య - పొంది, వామాంగసంసక్త సురాంగ నః—వామాంగ - ఎడమతొడపైన, సంసక్త - కూర్చున్న, సురాంగనః - ఒక దేవ వేశ్య కలవాడగుచు, సమరే - యుద్ధరంగమునందు, నృత్యత్ - నాట్యము చేయుచున్న. స్వం, కబంధం-తన మొండెమును, దదర్శ-చూచెను. తల తెగగానే దేవత్వమునుపొందిన ఒకడు తన సంపూర్ణ దైవదేహముతో సురాంగనాయుతుడై, నేలపై నర్తన చేయుచున్న తన మొండెమును చూచెనని భావము. తల లేక పోయినను కదలుచున్న మొండెమునకు “కబంధము” అని పేరు “కబంధోఽస్మి క్రియా యుక్త మపమూర్ధ కశీబరమ్” అమరము.

శ్లో. అన్యోన్య సూతోన్మథనా దభూతాం

తావేవ సూతౌ రథినౌ చ కౌచిత్

వ్యక్ష్వా గదావ్యాయత సంప్రహారౌ

భగ్నాయుధౌ బాహువిమర్ద నిష్ఠౌ.

52

వ్యాఖ్య: కౌచిత్ - ఒక యిద్దఱు వీరులు, అన్యోన్యసూతోన్మథనాత్ - ఒకరి సారథి నొకరు చంపుటవలన. తావేవ (తౌ + ఏవ) - వారే, సూతౌ - సారథులుగాను, రథినౌచ - రథికులుగాను, అభూతాం - అయిరి, వ్యక్ష్వా - గుట్టములుగూడా చచ్చిన ఆ యిద్దరే. గదావ్యాయత సంప్రహారౌ - గదలచేత సుదీర్ఘమైన యుద్ధము కలవారుగాను, అభూతాం - అయిరి, భగ్నాయుధౌ - విరిగిన గదా యుధములుగల ఆ యిద్దరే, బాహువిమర్దనిష్ఠౌ—బాహువిమర్ద - బాహులతో కొట్టుకొనుటయందు, నిష్ఠౌ - చనిపోయినవారు, అభూతాం - అయిరి. ఒక యిద్దరు పరస్పరం సారథులను చంపుకొని, తామే సారథులై, గుట్టములను చంపుకొని రథములు విడిచి, గదలతోను అవి విరుగగా బాహు యుద్ధముచేసి చచ్చిరి. ‘నిష్ఠా’ అనగా నాశము. “నిష్ఠా నిష్పత్తి నాశంతా” అని యమరము.

శ్లో. పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహర్తోః
 ఉత్క్రాంతవాన్యోః సమకాల మేవ
 అమర్త్యభావేఽపి కయోశ్చి దాసీత్
 ఏకాప్సరఃప్రార్థితయో ర్వివాదః.

53

వ్యాఖ్య: పరస్పరేణ - ఒకనిచేత నొకఁడు, క్షతయోః - నలుకఁబడి నట్టియు, సమకాలమేవ - ఒకే సమయమునందు, ఉత్క్రాంతవాన్యోః - పైకి వెళ్లి పోయిన ప్రాణములు గలిగినట్టియు, ఏకాప్సరః ప్రార్థితయోః - ఒకే యప్సరస యందు కోరిక గలిగియున్నట్టి, కయోశ్చిత్, ప్రహర్తోః - ఒక యుద్ధము యుద్ధభటులకు, అమర్త్యభావేఽపి - దేవత్వము వచ్చినపిమ్మటగూడ, వివాదః - కేలహము, అసీత్ - జరిగెను. ఇద్దఱు భటులు ఒకే సమయమున ఒకరినొకరు నలుకుకొని. గతప్రాణులై, స్వర్గమార్గమును బట్టిగా, వారియెదుట నిల్చిన యప్సరసలలో నొకతె మిక్కిలి చక్కనిదై యుండెను. ఆమెయే నాకంటే నాకు కావలెనని వారు మరల కలహించుకొనిరని భావము. దేవత్వము వచ్చినదికాని వైరము పోలేదు. ఏకవస్తువాంఛ గొప్ప వైరమునకు బీజము.

శ్లో. పూహో పుభౌ తా వితరేతరస్మాత్
 భంగం జయం చాపతు రన్యవన్ధమ్
 పశ్చాత్పురో మారుతయోః ప్రవృద్ధౌ
 పర్యాయవృత్త్యైవ మహార్ణవోర్మీ.

54

వ్యాఖ్య: తౌ. ఉభౌ, పూహౌ - ఆ రెండు పై న్య పూహములును (పూహ మనగా ఒక పద్ధతిపై నిల్చిన వైద్య విద్యసము). పశ్చాత్పురోమారుతయోః - వెనుకకును ముందునకును వీచుచున్న వాయువులయొక్క, పర్యాయవృత్త్యై - క్రమవర్తనముచేత, ప్రవృద్ధౌ - వృద్ధిని పొందిన, మహార్ణవోర్మీ ఇవ - రెండు గొప్ప సముద్ర తరంగములవలె, ఇతరేతరస్మాత్ - ఒకదానివలన నొకటి, అన్యవన్ధం - నిలుకడలేని, జయం - జయమును, భంగం చ - పరాజయమును గూడ, అపతుః - పొందినవి. ఒకప్పు డజుని వైద్యమునకును మరియొకప్పుడు శత్రు వైద్యమునకును జయ పరాజయములు కలుగుచుండెననియు, నది గాలి తాకి

డికి వెనుకకును ముందునకును వచ్చుచు పోవుచునున్న రెండు గొప్ప సముద్ర తరంగముల కదలికవలె మనోహరముగా నుండెననియు భావము.

శ్లో. పరేణ భగ్నేఽపి బలే మహాజాః

యయా వజః ప్రత్యర్థినై న్య మేవ

ధూమో నివర్త్యేత సమీరణేన

యతస్తు కక్ష స్తత ఏవ వహ్నిః.

55

వ్యాఖ్య: బలే - తన సైన్యము, పరేణ - శత్రుసైన్యముచేత, భగ్నేఽపి - పరాజయము నొందినదైనను, మహాజాః - మహాబల సంపన్నుడైన, అజః - అజుడు, అరిసైన్యం. ప్రతి, ఏవ - శత్రుసైన్యము మీదికే, యయా - వెళ్లెను, సమీరణేన - గాలిచేత, ధూమః - పొగ, నివర్త్యేత - మరలింపబడవచ్చును (గడ్డిపరకల మీదినుండి పొగను గాలిప్రక్కకు త్రోయఁ గలుగవచ్చును). వహ్నిః తు - అగ్నియైనచో, యతః - ఎచ్చట, కక్షః - గడ్డికలదో, తతః ఏవ - అచ్చటనే జ్వలించును. సైన్యము పొగవలె చలించినను, అజుఁ డగ్నివలె చలించక శత్రు సైన్యమును దహించెనని భావము.

శ్లో. రథీ నిషంగీ కవచీ ధమష్మాన్

దృప్తః స రాజన్యక మేకవీరః

నివారయామాస మహావరాహః

కల్పక్షయోద్వృత్త మివార్ణవాంభః.

56

వ్యాఖ్య: రథీ - రథారూఢుడు, నిషంగీ - తూణీరమును (అమ్మల పొదివి) ధరించినవాడును, కవచీ - మంచి కవచమును దొడిగిన వాడును, ధమష్మాన్ - ధనుర్ధరుడును, దృప్తః - రణ గర్వితుడును, ఏకవీరః - అనహాయ శూరుడును నగు, సః - ఆ యజమహారాజు, రాజన్యకం - రాజ సమూహమును, మహా వరాహః - వరహావతారమునెత్తిన విష్ణువు, కల్పక్షయోద్వృత్తం - ప్రళయ కాలమునందు చెలియలికట్టలు దాటి యెగసి పడుచున్న, అర్ణవాంభః ఇవ సముద్ర జలమునువలె, నివారయామాస - వెనుకకు నెట్టివేసెను. అజుడు శత్రు సైన్య మును వెనుకకు నెట్టివేసెను. కల్పమనగా బ్రహ్మకల్పము (సృష్టి); దాని క్షయము ప్రళయము.

శ్లో. స దక్షిణం తూణముఖేన వామం
 వ్యాపారయన్ హస్త మలక్య తాజౌ
 ఆకర్ణకృష్టా సకృ దస్య యోద్ధః
 మౌర్యీవ బాణాన్ సుషువే రిపుఘ్నాన్.

57

వ్యాఖ్య: సః - ఆ యజుఁడు, ఆజౌ - యుద్ధమునందు, దక్షిణం.
 హస్తం - కుడిచేతిని, తూణముఖేన - తూణీర రంధ్రముతో, వామం - అతి
 సుందరముగా, వ్యాపారయన్ - పనికలదానినిగా చేయుచున్నవాడై, అలక్యత -
 ఇతరులచేత చూడఁబడెను (అతని కుడిచేయి అమ్ములపొది రంధ్రమువద్ద కదలు
 చున్నట్లు కనపడుచుండెనే కాని బాణములు తీయుట వేయుట మొదలైన కదలికలు
 కనఁబడకుండెను) సకృత్ - ఒకప్పుడు, ఆకర్ణకృష్టా - చెవివరకును లాగఁ
 బడినదియగు, యోద్ధః, అస్య, మౌర్యీ - యుద్ధవీరుఁడగు నతని యల్లెతాడు,
 రిపుఘ్నాన్ - శత్రువులను చంపునట్టి, బాణాన్ - శరములను, సుషువే, ఇవ -
 ప్రసవించినదివలె నుండెను (మౌర్యి నుండి బాణములు బయలుదేరుటయే తప్ప
 వాని నతఁడు నిషంగమునుండి తీసి సంధించినది కనపడకుండెనని భావము.
 అనఁగా నంతవేగముగా శరసంధానాదులు జరిగినవని తాత్పర్యము). అలంకారము :
 ఉత్పేక్ష. 'మౌర్యీ' ప్రీ లింగము కనుక బాణములను ప్రసవించఁ గలిగినది.

శ్లో. స రోషదష్టాధిక లోహితోష్ఠైః
 వ్యక్తోర్ధ్వరేఖా భ్రుకుటీ ర్వహద్భిః
 తస్మార గాం భల్లనికృత్త కంఠైః
 హంకారగర్భైః ద్విషతాం శిరోభిః.

58

వ్యాఖ్య: సః - ఆ యజుఁడు, రోషదష్టాధిక లోహితోష్ఠైః - క్రోధము
 చేత కొఱుకబడి యెక్కువ యెఱ్ఱబారిన పెదవులు గలవియును, వ్యక్తోర్ధ్వ రేఖాః -
 స్పష్టముగాఁ గనపడుచున్న ఊర్ధ్వరేఖలుగలవియు నగు, భ్రుకుటీః - బొమముడు
 లను, వహద్భిః - కలిగియున్నట్టివియు, భల్లనికృత్త కంఠైః - బల్లములచేత తెగ
 వేయఁబడిన కంఠములు గలవియు, హంకారగర్భైః - 'హం' అని పలుచున్నవియు
 నగు, ద్విషతాం, శిరోభిః - శత్రువులయొక్క శిరస్సులచేత, గాం - భూమిని,

తప్తార - పరచివేసెను. క్రోధముచేత పెదవులు గఱచిపట్టి, బొమముడులు వేసి కొని తెగివడిన శత్రువుల తలలతో అజుడు భూమిని పరచివేసెనని భావము.

శ్లో. సర్వై ర్బలాంగై ర్ద్విరద ప్రధానైః

సర్వాయుధైః కంకటభేదిభిశ్చ

సర్వప్రయత్నేన చ భూమిపాలాః

తస్మిన్ ప్రజహృయ్యధి సర్వ ఏవ.

59

వ్యాఖ్య: ద్విరద ప్రధానైః - ఏనుగులు మొదలయిన, సర్వైః, బలాంగైః - అన్ని సేనాంగములచేతను, కంకటభేదిభిః - కవచములను జీల్చగల, సర్వాయుధైశ్చ - అన్ని ఆయుధములచేతను. సర్వప్రయత్నేనచ - సమస్త ప్రయత్నము చేతను, సర్వఏవ (సర్వే + ఏవ) - అందరునుగూడ, భూమిపాలాః - రాజులు, యుధి - యుద్ధమునందు, తస్మిన్ - ఆ యజునియందు, ప్రజహృయ్యః - ఎక్కువగా కొట్టిరి (అతనిని కొట్టిరని యర్థము). ఒకనిపై నందఱుఁ గవిసిరి. ఇచ్చట 'తస్మిన్' అను సప్తమ్యంతము, 'తం' అను ద్వితీయా విభక్త్యర్థమునందు ప్రయోగింపఁ బడినది. అతని పైఁబడి కొట్టిరనిభావము.

శ్లో. సోఽస్త్రప్రక్షై శ్చర్మరథః పరేషాం

ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లక్ష్యః

సీహార మగ్నో దిన పూర్వభాగః

కించిత్ ప్రకాశేన వివస్వతేన.

80

వ్యాఖ్య: పరేషాం - శత్రువులయొక్క, అస్త్రప్రక్షైః - బాణ సమూహములచేత, శ్చర్మరథః - కప్పిచేయబడిన రథముగల, సః - ఆ యజుడు, సీహార మగ్నః - మంచు చేత ముంచివేయఁబడిన, దినపూర్వభాగః - ప్రాతః కాలము, కించిత్ ప్రకాశేన - కొంచెముగా కనపడుచున్న. వివస్వతేన (వివస్వతా + ఇవ) సూర్యునిచేతవలె, ధ్వజాగ్రమాత్రేణ - రథ పతాకముయొక్క చివరి భాగము చేత మాత్రము, లక్ష్యః - కనపడువాడు, బభూవ - ఆయ్యెను. ఆ పతాకాగ్ర భాగముతప్ప మరి యేదియు చూపఱులకు గానరాకుండెనని భావము.

శ్లో. ప్రియంవదాత్ ప్రాప్త మసౌ కుమారః
ప్రాయుంక్త రాజ స్వధిరాజసూనుః
గాంధర్వ మస్త్రా కుసుమాస్త్ర కాంతః
ప్రస్వాపనం స్వప్న నివృత్త లౌఙ్యః.

61

వ్యాఖ్య: అధిరాజసూనుః - మహారాజపుత్రుడును, కుసుమాస్త్ర కాంతః - మదన సుందరుడును, స్వప్న నివృత్తలౌఙ్యః—స్వప్న - నిద్రనుండి, నివృత్త-మరలిన, లౌఙ్యః - చాపల్యము గలవా డునునగు (అనగా జాగరూకుడు), అసౌ కుమారః - ఈ అజమహారాజు, ప్రియంవదాత్ - పూర్వముచెప్పిన ప్రియంవదుడును గంధర్వనివలన, ప్రాప్తం - లభించిన, గాంధర్వం - గంధర్వ దేవతాక మైనదియు, ప్రస్వాపనం - విడింపఁ జేయునదియునగు, అస్త్రం - అస్త్రమును, రాజసు - రాజులమీద, ప్రాయుంక్త - ప్రయోగించెను. మిక్కిలి జాగ్రత్తగల యతఁడు వారి పై తనవద్దనున్న గాంధర్వాస్త్రమును ప్రయోగించెను. అజుడు స్వయంవరార్థము భోజరాజధానికి బయలుదేరినప్పుడు దారిలో నర్మదానది నుండి లేచి వచ్చిన వనగజముగా నుండిన గంధర్వుడే యీ ప్రియంవదుడు. అట్టి అస్త్రమువేసి ఆ రాజులందఱును మూర్ఛిల్లునట్లు చేసెనని భావము.

శ్లో. తతో ధనుష్కర్షణ మూఢ హస్త
మేకాంస పర్యస్త శిరస్త్ర జాలమ్

తస్థౌ ద్వజ స్తంభ సిషణ్ణ దేహం

నిద్రావిధేయం నర దేవ సై న్యమ్.

62

వ్యాఖ్య: తతః - తర్వాత, ధనుష్కర్షణమూఢహస్తం—ధనుష్కర్షణ - చాపమును లాగుటయందు, మూఢహస్తం - పనిచేయని చేతులు కలదియును. ఏకాంస పర్యస్త శిరస్త్రజాలం—ఏకాంస - ఒక బుజముమీద, పర్యస్త - జారి పడిన, శిరస్త్రజాలం - కిరీటములు కలదియును, ద్వజ స్తంభ సిషణ్ణదేహం - తమ తమ జెండా కట్టలమీద జేరఁగిలబడిన శరీరములు కలదియునగు, నరదేవసైన్యం - శత్రురాజులయొక్క సైన్యము, నిద్రావిధేయం - నిద్రకు వశమైనదియై, తస్థౌ - కదలక నిలచిపోయెను. అనగా ప్రతిసైనికుడును ధనుస్సును లాగలేక, కిరీటము

భుజముపై జాతి, జెండాకొయ్యకుఁ జేరగిలవడి, నిద్రపోయెనట; అనగా మూర్ఖులై నని భావము.

శ్లో. తతః ప్రియోపాత్తరసే ఽధరోష్ఠే

నివేశ్య దధౌ జలజం కుమారః

తేన స్వహస్తార్జిత మేకవీరః

పిబన్ యశో మూర్త మిహావభాసే.

63

వ్యాఖ్య: తతః - పిమ్మట, కుమారః - అజుడు, ప్రియోపాత్తరసే - ప్రియా - ప్రియురాలైన యిందుమతిచేత, ఉపాత్త - ఆస్వాదించబడిన, రసే - మాధుర్యముగల, అధరోష్ఠే - క్రింది పెదవిమీద, జలజం - శంఖమును, నివేశ్య - ఉంచుకొని, దధౌ - పూరించెను, తేన - ఆ శంఖముచేత, ఏకవీరః - అన హాయ శూరుడైన యతఁడు, స్వహస్తార్జితం - తనచేతితో సంపాదించ బడినదియు, మూర్తం - ఒక స్వరూపము ధరించినదియనగు, యశః - కీర్తిని, పిబన్, ఇవ - త్రాగుచున్నవాఁడువలె, అవభాసే - ప్రకాశించెను (యశస్సు తెల్లనిది కనుక శంఖము మూర్తిమంతమైన యశస్సుగా నూహింపబడినది). 'జలజ' శబ్దమునకు కమల మనియు, శంఖ మనియు సర్థములు. విజయసూచక శంఖరావమును జేసె నని భావము.

శ్లో. శంఖస్వనాభిజ్ఞతయా నివృత్తాః

తం సన్నశత్రుం దృశుః స్వయోధాః

నిమీలితానా మివ పంకజానాం

మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాశశాంకమ్.

64

వ్యాఖ్య: శంఖ స్వనాభిజ్ఞతయా - ఆ శంఖ నాదము నెఱిగి యుండుట చేత, నివృత్తాః - వెనుకకు మరలివచ్చిన. స్వయోధాః - తన పైనికులు. సన్న శత్రుం - మూర్ఛితులైన శత్రువులుగల, తం - ఆ యజమహారాజును, నిమీలి తానాం - ముకుళించినట్టి, పంకజానాం - కమలములయొక్క. మధ్యే - మధ్య ప్రదేశమునందు, స్ఫురంతం - ప్రకాశించుచున్న, ప్రతిమాశశాంకం, ఇవ - ప్రతి ఖింబరూపమున నున్న చంద్రునివలె, దృశుః - చూచిరి. చంద్రుఁడున్న సమయ

మున కమలములు ముకుళించును కనుక కనులు మూసుకొని పడియున్న శత్రుముఖముల నడుమ ప్రకాశించుచున్న అజుడు చంద్రుని ప్రతిబింబముగా నూహింపఁ బడినాడు. అట్లున్న యజుని వెనుకకు మరలివచ్చిన యతని సైనికులు సంతోషమున జూచిరి.

శ్లో. స శోణితై స్తేన శిలీమ ఖాగైః
నిజేపితాః కేతుషు పార్థివానామ్
“యశో హృతం సంప్రతి రాఘవేణ
న జీవితం వః కృపయేతి” వర్ణాః.

65

వ్యాఖ్య: సంప్రతి - ఇప్పుడు, రాఘవేణ - రఘుకుమారుడైన అజుని చేత (పూర్వము రఘు మహారాజుచేత నని భావము), హే రాజానః - ఓ రాజులారా: వః - మీయొక్క, యశః - కీర్తి. హృతం - హరింపఁ బడినది, జీవితం - ప్రాణము, కృపయా - దయచేత, న - హరింపఁ బడలేదు, ఇతివర్ణాః - ఈ విధమైన అక్షరములు, స శోణితైః - రక్తముతో తడిసిన, శిలీమ ఖాగైః - బాజ్రగ్రములచేత, తేన - ఆ యజునిచేత, పార్థివానాం - మూర్ఛితులైన రాజులయొక్క, కేతుషు - జెండాలమీద, నిజేపితాః - వ్రాయించబడినవి. ఓ రాజులారా: రఘు కుమారుడైన యజునిచేత మీకీర్తి మాత్రమే హరింపఁ బడినది, దయచేత మీ ప్రాణములు హరింపఁ బడలేదు” అను వాక్యమును రక్తముతో వారి ధ్వజస్తంభములమీద వ్రాయించెను. అది చూచుకొని వారు తమ తమ రాజ్యములకు వెళ్లి పోవలయునని యభిప్రాయము.

శ్లో. స చాపకోటి నిహితై క బాహుః
శిరస్త్ర నిష్కర్షణ భిన్న మౌలిః
లలాటబద్ధ శ్రమవారి బిందుః
భీతాం ప్రియా మేత్య వచో బభాషే.

66

వ్యాఖ్య: చాపకోటి నిహితై క బాహుః — చాపకోటి - వింటికప్పుమీద, విహిత - ఉంచబడిన, ఏకబాహుః - ఒక బాహువు కలవాడును, శిరస్త్ర నిష్కర్షణ భిన్నమౌలిః — శిరస్త్ర నిష్కర్ష - కిరీటమును తీయుటచేత, భిన్నమౌలిః - చెదరిన

జుట్టు కలవాడును, లలాటబద్ధ శ్రమవారిబిందుః - లలాటమునందు నిల్చిన చెమట చుక్కలు కలవాడును నగు. సః - ఆ యజమహారాజా, భీతాం - భయపడి యున్న, ప్రియాం - ప్రియురాలైన యిందుమతిని, ఏత్య - చేరి, వచః బభాషే - మాట్లాడెను. యుద్ధమును విరమించిన యుజుడు వింటికొప్పుపై బాహువును పెట్టు కొని కిరీటముతీసి చెదరిన జుట్టుతో చెమటపట్టిన ముఖముతో ఇందుమతిని పలుక రించెను. అంతవఱకు యుద్ధానంతరదై ప్రియురాలినిపైతము పలుకరింపలేదని భావము. ఇందులో అజానిమూర్తి చక్కగా చిత్రింపఁబడినది.

అవః ఏమని భాషించెనో చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో. ఇతః పరా నర్భక హార్య శస్త్రాన్
వై దర్శి ! వశ్యానుమతా మయాసి
ఏవం ిధేనాహవ చేష్టితేన

త్వం ప్రార్థ్యసే హస్తగతా మమైఖిః.

67

వ్యాఖ్య : హే వై దర్శి ! - ఓ యిందుమతీ ! ఇతః - ఇటువైపున, అర్భక హార్య శస్త్రాన్ - పసివానిచేత గూడ నెత్తుకుపోవుటకు వీలైన శస్త్రములుగల, పరాన్ - శత్రువులను, వశ్య - చూడుము, మయా - నాచేత, అనుమతా, అసి - చూచుట కంగీకరింపఁ బడితివి (నీవు చూడవచ్చును), ఏఖిః - ఈ రాజులచేత, ఏవంవిధేన - ఈ విధమైన (నిద్రారూపమైన), చేష్టితేన - రణకర్మచేత. మమ, హస్తగతా - నా చేతిలోనున్న. త్వం - నీవు, ప్రార్థ్యసే - కోరబడుచున్నావు (అపహరింప దలపబడుచున్నావు). అనగా ఇంత శౌర్య హీనులైన వీరు నిన్ను నా చేతినుండి తప్పించి యెత్తుకుపోదలఁచి యున్నారని చేతితో వారిని జూపుచు ఇందుమతితో పరిహాస పూర్వకముగా భాషించెను. పసిపిల్లలుగూడ ఇప్పుడు వారి చేతిలోని శస్త్రములను లాగుకొనవచ్చును, కనుక నీవు నిర్భయముగా చూడుమని భావము.

శ్లో. తస్యాః ప్రతిద్వందిభవా ద్విషాదాత్
సద్యో నిముక్తం ముఖ మాబిభాసే
నిశ్వాస బాష్పావగమా త్రప్తవన్నః
ప్రసాద మాత్మీయ మివా శ్మధర్యః.

68

వ్యాఖ్య: ప్రతిద్వంది భవాత్ - శత్రువులవలన కలిగిన, విషాదాత్ -
దైన్యమునుండి, సద్యః - వెంటనే, విముక్తం - విడువఁబడిన, తస్యాః, ముఖం-
ఆ యిందుమతియొక్క ముఖము, నిశ్వాస బాష్పాపగమాత్ - ఓట్టూర్పు యొక్క
ఆవిరి తొలగిపోవుట వలన, ఆత్మీయం - తనదియైన, ప్రసాదం - నిర్మలత్వ
మును, ప్రసన్నః - పొందిన, ఆత్మదర్శః, ఇవ - అద్దమువలె, అభిభాసే -
చక్కగా ప్రకాశించెను. ఆ మాటలువిని దుఃఖమును విడిచిన ఇందుమతి ముఖము
ప్రసన్నమై దర్పణము వలె ప్రకాశించెను. “ఆత్మదర్శః” అనగా అద్దము, ఆత్మా -
స్వరూపం, దృశ్యతే అనేన ఇతి ఆత్మదర్శః అని విగ్రహము. అనగా దీనిచేత
మన స్వరూపము చూపబడునని యర్థము. దీనికి పర్యాయపదము “ఆదర్శము”.
“దర్శణే ముకురాదర్శా” అని యమరము.

శ్లో. హృష్టాపి సా హ్రీవిజితా న సాక్షాత్

వాగ్భిః సఖీనాం ప్రియ మభ్యనందత్

స్థలీ నవాంభఃపృషతాభివృష్టా

మయూర కేశకాభి రివాభ్ర బృందమ్.

69

వ్యాఖ్య: సా - ఆ యిందుమతి, హృష్టాపి - భర్తయొక్క పౌరుషము
చేత మిక్కిలి సంతోషించినదైనను, హ్రీవిజితా - సిగ్గుచేత జయింపఁబడినదియై
యుండుటవలన (ముగ్ధ కావున ఇంకను సిగ్గే ఆమెకు ఎక్కువగా నుండెనని
భావము), ప్రియం - పతియగు నజుని. సాక్షాత్ - తానుగా, న అభ్యనందత్ -
మెచ్చుకొనలేదు, (కింతు - కాని), నవాంభఃపృషతాభివృష్టా—నవాంభఃపృషత -
తొలకరి వాన చినుకులచేత, అభివృష్టా - బాగా వర్షింపఁబడిన (తడువఁబడిన).
స్థలీ - భూమి, అభ్రబృందం - మేఘ సంఘమును, మయూరకేశకాభిః, ఇవ -
నెమలికేశకలచేత వలె, సఖీనాం, వాగ్భిః - చెలికత్తెల వాక్కులచేత (చెలుల పలు
కులద్వారా) అభ్యనందత్ - ప్రశంసించెను. తొలకరి వర్షముచేత తృప్తిపడిన
భూమి నెమలి కేశకలద్వారా మేఘమును ప్రశంసించినట్లు, ముగ్ధయైన యిందుమతి,
హర్షించినదైనను, సిగ్గుచేత తాను స్వయముగా గాక చెలికత్తెలద్వారా వీరాగ్రేనరు
డైన యజునికి అభినందనములు తెలిపెనని భావము.

శ్లో. ఇతి శిరసి న వామం పాద మాధాయ రాజ్ఞాం

ఉదవహ దనవద్యాం తా మసద్యా దపేతః

రథ తురగ రజోభి స్తస్య రూక్షాలకాగ్రా
సమరవిజయలక్ష్మీః సైవ మూర్తా బభూవ.

70

వ్యాఖ్య: అవద్యాత్, అ పే తః - నింద్యమునుండి తొలగిన (విద్రోషియైన), సః - ఆ యజుడు. ఇతి - ఈ విధముగా (వెనుక చెప్పినట్లు). రాక్షాం - రాజులయొక్క, శిరసి - తలమీద, వామం, పాదం - ఎడమకాలిని, ఆదాయ - ఉంచి (అందఱిని ఓడించి), అనవద్యాం - దోషరహితయైన, తాం - ఆ యిందుమతిని, ఉదవహత్ - తీసుకవెళ్లెను (తనదానినిగాఁ జేసికొనెను), తస్య - ఆ యజునికి, రథతురగరజోభిః - రథముల యొక్కయు, గుఱ్ఱముల యొక్కయు దుమ్ములచేత, రూక్షాలకాగ్రా—రూక్ష - గలుసుకాఱిన (మెత్తదనము పోయిన), అలకాగ్రా - ముంగురుల కొనలుగల, సైవ (సా + ఏవ) - ఆ యిందుమతియే, మూర్తా - శరీరమును ధరించిన, సమర విజయలక్ష్మీః - యుద్ధమునందు లభించిన విజయలక్ష్మి, బభూవ - అయ్యెను. అట్లు శత్రువుల నోడించి, తన రథముపైఁ దీసుక పోవడుచున్న యిందుమతి సైన్య ధూళిచే గలుసుకాఱిన ముంగురులు గలది యగుచు, విజయలక్ష్మి సాక్షాత్కరించి అజుని రథముపై నెక్కివచ్చుచున్న ట్లుండెనని భావము. అంతకంటె వేరైన విజయలక్ష్మి లాభమేమున్నది?

శ్లో. ప్రథమపరిగతార్థ స్తం రఘుః సన్నివృత్తం
విజయిన మభినంద్య శ్లాఘ్య జాయా సమేతమ్
తదుపహితకుటుంబః శాంతిమార్గోత్సుకోఽభూత్
న హి సతి కులదుర్యే సూర్యవంశ్యా గృహాయ.

71

వ్యాఖ్య: ప్రథమ పరిగతార్థః—ప్రథమ - అజుడు రాకముందే. పరిగత - తెలియబడిన, అర్థః - వివాహ, విజయరూపమైన విషయముగల. రఘుః - రఘుమహారాజు, విజయినం - విజయముతోఁ గూడిన వాడును, శ్లాఘ్యజాయా సమేతం - మెచ్చుకో దగిన భార్యతోఁ గూడిన వాడును, సన్నివృత్తం - తిరిగి వచ్చిన వాడునునగు, తం - ఆ యజుని, అభినంద్య - అభినందించి, తదుపహిత కుటుంబః—ఆ యజుని పోషణము నందుంచబడిన భార్య గలవాడగుచు (తన భార్యను కుమారుడైన యజునివద్దనుంచి), శాంతి మార్గోత్సుకః—శాంతిమార్గ -

మోక్షమార్గమునందు, ఉత్సుకః - అభిలాష గలవాఁడు, అభూత్ - అయ్యెను, హి - అదియు క్తమే, కులధుర్యే - ఇంటిని చక్కదిద్దగలవాఁడు లేదా కుటుంబభారమును మోయగలవాఁడు, సతి - ఉన్నవాఁడుకాగా, సూర్యవంశ్యాః - సూర్యవంశమునందు పుట్టిన రాజులు, గృహాయ - గృహస్థాశ్రమముకొఱకై, సఖవంతి - ఉండరు. చారులద్వారా ముందే అజుని వృత్తాంతము నెఱిగిన రఘు మహారాజు ఆతడు రాగానే అభినందించి, విజయవంతుడు యోగ్యురాలైన భార్యగలవాడు నగు అజుని పోషణమునందు తల్లిని నిల్పి, తమ వంశాచారానుసారముగా మోక్షార్థమై వానప్రస్థాశ్రమమును స్వీకరించుటకు ఉద్యుక్తుఁడయ్యెను. “వార్ధకే మునివృత్తీనాం” అని పూర్వము చెప్పఁబడిన రీతిగా నని భావము.

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశ

కావ్యమున సప్తమ సర్గమునకు

తెలుగు లఘువ్యాఖ్య

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

అష్టమ సర్గము

శ్లో. అథ తస్య వివాహ కౌతుకం
లలితం బిభ్రత ఏవ పార్థివః
వసుధా మపి హస్తగామినీం
అకరో దిందుమతీ మివాపరామ్.

1

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, పార్థివః - రఘుమహారాజు, లలితం - మనోహరమైన, వివాహకౌతుకం - వివాహ మంగళమును (వివాహ దీక్షకంకణమును). బిభ్రతః, ఏవ - ధరించినవాఁడగుదుండగానే, తస్య - ఆ యజునికి, అపరాం - రెండవదియైన, ఇందుమతీం, ఇవ - ఇందుమతినివలె, వసుధాం, అపి - భూమిని గూడ, హస్తగామినీం - చేతికి వచ్చినదానిని (స్వాధీనమైన దానినిగా), అకరోత్ - చేసెను. వివాహదీక్ష కంకణ వినర్జనం చేయకమునుపే అజునిపై రాజ్యభారము నుంచి కోసలభూపతిని జేసెనని భావము.

శ్లో. దురితై రపి కర్తు మాతృసాత్
ప్రయతంతే నృపసూనవో హి యత్
త దుపస్థిత మగ్రహీ దజః
పితు రాజ్ఞేతి న భోగతృప్తయా.

2

వ్యాఖ్య: నృపసూనవః - రాజపుత్రులు, యత్ - ఏ రాజ్యమును, దురితైః, అపి - పాపకృత్యముల చేతఁగూడ (తండ్రికి, అన్నలకు విషముపెట్టుట, రహస్యముగా చంపుట మొదలైన అకృత్యములచేత నని యర్థము). ఆత్మసాత్, కర్తం - స్వాధీనము చేసుకొనుటకొఱకు. ప్రయతంతేహి - ప్రయత్నించుచుండురుగదా! ఉపస్థితం - అప్రయత్నముగా వచ్చిన, తత్ - అట్టి రాజ్యమును. అజః - అజుఁడు, పితురాజ్ఞేతి (పితః + అజ్ఞా + ఇతి) - తండ్రియొక్క ఆజ్ఞగదా

అను కారణమువలననే, అగ్రహీత్ - స్వీకరించెను. భోగాభిలాషచేత గాక తండ్రి యాజ్ఞ అనుల్లంఘనీయమను కారణముచేతనే అజాదు రాజ్యభారమును వహించె నని భావము.

శ్లో. అనుభూయ వసిష్ఠసంభృతైః

సలితైః స్త్రేన సహాభిషేచనమ్

విశదోచ్ఛ్వసితేన మేదిని

కథయామాస కృతార్థతా మివ.

8

వ్యాఖ్య: మేదిని - భూమి, వసిష్ఠేన - వసిష్ఠమునిచేత, సంభృతైః - సంపాదించఁ బడిన, సలితైః - (చతుస్సముద్రములయు, మహానదులయు జలములచేత) ఉదకములచేత, తేనసహ - ఆ యజమహారాజుతోఁ గూడ, అభిషేచనం - అభిషేకమును (స్నానమును), అనుభూయ - అనుభవించి, విశదోచ్ఛ్వసితేన - స్ఫుటమైన నీట్టూర్పుచేత, కృతార్థతాం - తన ధన్యత్వమును, కథయామాస, ఇవ - చెప్పినదివలె నుండెను. అజానికి సమంత్రకముగా పట్టాభిషేకము జరిగినది. ఇచ్చట 'మేదిని' శబ్దమువలన పట్టమహిషికానున్న యిందుమతియు నని ధ్వన్యర్థము. జలసిక్తమైన భూమి వెచ్చని గాలిని పైకి విడుచుట సహజము. అది యిచ్చటభూదేవి ఉచ్ఛ్వాసముగను. అజానితో కలిసి పట్టాభిషేక సుఖము ననుభవించిన యిందుమతియొక్క అనంద విర్మలోచ్ఛ్వాసముగను వర్ణించఁ బడినది. ఇందు మతియు, భూదేవియు ధన్యం మన్యలై నారని తాత్పర్యము. భూదేవి యితని వల్లనే మిక్కిలి తృప్తురాలైనది పూర్వులైన దిలీపాదులచేత కాలేదని యర్థముకాదు, ఇది అజ ప్రశంసామాత్రపరము.

శ్లో. స బభూవ దురాసదః పరైః

గురుణాఽథర్వవిదా కృతక్రియః

పవనాగ్ని సమాగమో హ్యాయం

సహితం బ్రహ్మ య దస్త్రతేజసా.

4

వ్యాఖ్య: అథర్వవిదా - అథర్వ వేదము తెలిసిన, గురుణా - కుల గురువగు వసిష్ఠునిచేత, కృతక్రియః - అథర్వ పేదోక్త విధానముచేత చేయఁబడిన అభి

షేక సంస్కారము గలవాడైన, సః - ఆ యజుడు, వరైః - శత్రువులచేత, దురాసదః - ఎదిఱించుటకు వీలులేనివాడు, బహువ - అయ్యెను, (తథాహి - అది యుక్తమే), అప్రతేజసా - జ్వేతతేజముచేత, సహితం - కూడిన, యత్, బ్రహ్మ - ఏ బ్రహ్మతేజమైతే కలదో, ఆయం - ఇది, పవనాగ్ని సమాగమః, హి - అగ్ని వాయువుల కలయికవంటిది గదా! అజుడు జ్వేతతేజముచేతనే శత్రువులకు ఎదిరింప వీలుపడనివాడు, ఇక నతనికి పసిష్ఠ మంత్ర ప్రభావముకూడ చేకూరిననాడు చెప్పవలసిన దేమున్నదని భావము. జ్వేత సహాయములేని బ్రహ్మతేజముగాని బ్రహ్మతేజస్సహాయము లేని జ్వేతతేజము గాని వృద్ధిని జెందజాలవు. ఆ రెండు కలిసి పనిచేయునప్పుడే యైహికా ముష్మికఫలము, దేశక్రేయస్సు వృద్ధి చెందునని మనువు చెప్పెను. “నాక్షత్రం బ్రహ్మ భవతి, క్షత్రం నాబ్రహ్మ వర్ధతే, బ్రహ్మక్షత్రే తు సంయుక్తే ఇహాముత్ర చ వర్ధతే”. అనగా విద్యా వైజ్ఞానిక బలము పై న్య బలము కలిసి పనిచేయుటయే ప్రజాసౌఖ్యమునకు మూలమగునని భావ్యము.

శ్లో. రఘు మేవ నివృత్తయావనం

త మమన్యంత నవేశ్వరం ప్రజాః

స హి తస్య న కేవలాం శ్రియం

ప్రతిపేదే సకలాన్ గుణా నపి.

5

వ్యాఖ్య: ప్రజాః - ప్రజలు, నవేశ్వరం - క్రొత్త ప్రభువైన, తం - ఆ యజుని, నివృత్తయావనం - తిరిగివచ్చిన యౌవనదశగల, రఘుమేవ - రఘు మహారాజును గానే, అమన్యంత - తలంచిరి, హి - ఎందువలన ననగా, సః - అజుడు, తస్య - ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, కేవలాం, శ్రియం - ఒక రాజ్య లక్ష్మినే. న ప్రతిపేదే - పొందలేదు, సమాన్, గుణాన్. అపి - సమస్తమైన శౌర్యదాక్షిణ్యాది గుణములను పైతము ప్రతిపేదే - పొందెను. అజుడు సర్వ విధముల తండ్రిని పోలి యుండుటచేత నతనిని జూచినప్పుడు ప్రజలు రఘు మహారాజుకే తిరిగి యౌవనము వచ్చి యిట్లున్నాడా? యని భావించుచుండిరని భావము. అలంకారము: ఉత్పేక్ష.

శ్లో. ఆధికం శుశుభే శుభంయనా

ద్వితయేన ద్వయ మేవ సంగతమ్

పద మృద్ధ మజేన వైతృకం

వివయేనాస్య నవం చ యౌవనమ్.

6

వ్యాఖ్య: ద్వయమేవ - ఒక జంటయే, శుభంయనా - శుభాన్వితమైన, ద్వితయేన - మరియొక జంటతో, సంగతం - కూడినదియై, అధికం - ఎక్కువగా, శుభే - ప్రకాశించెను, (ఏ జంట యే జంటతోననగా) పైతృకం - తండ్రి నుండి వచ్చినదియు, బుద్ధం - సమృద్ధిగల, పదం - రాజ్యస్థానము, అజేన - అజానితోను, అస్య - అజానియొక్క, నవం, యౌవనం - నూతనమైన యౌవనము, వినయేనచ - ఇంద్రియ నిగ్రహ రూపమైన వినయముతోను అని. రాజ్యము నకు అజాదు అలంకారముగాను, అజానికి వినయము అలంకారముగాను ఉండె ననియు, రాజ్యలాభము వలన ఒక ప్రాకృతునివలె అజాదు గర్వము పొందిన వాడు కాలేదనియు తాత్పర్యము.

శ్లో. సదయం బుభుజే మహాభుజః

సహసోద్వేగ మియం ప్రజేదితి

అచిరోపనతాం స మేదిసిం

నవ పాణిగ్రహణాం వధూ మివ.

7

వ్యాఖ్య: మహాభుజః, సః - పరాక్రమవంతుడైన ఆ యజాదు, అచిరోపనతాం - క్రొత్తగాఁ దనను చేరిన, మేదిసిం - భూమిని, నవపాణిగ్రహణాం - క్రొత్తగా వివాహమైన, వధూంశవ - స్త్రీనివలె, సహసా (చేత్) - బలాత్కారముచేత నై నచో, ఇయం - ఈమేదిని, ఉద్వేగం - భయమును, ప్రజేత్ - పొందవచ్చును, ఇతి - అనుకారణమున, సదయం - దయగలుగునట్లుగా, బుభుజే - అనుభవించెను. నవవధూ సమాగమమునందు బలాత్కారము పనికిరానట్లే, నూతన రాజ్యానుభవమునందు కర్కశ కఠిన కోపములు పనికిరావు కనుక దయాపూర్వకముగా ప్రజాపాలనము చేయుట కారంభించెనని భావము. ఇచ్చట మేదిసి శబ్దము నవవధువుతో పోల్చబడుట రమణీయముగా నుండుటయేకాక క్రొత్తగా రాజ్యము నకు వచ్చిన వాడెట్లు ప్రవర్తింపవలెనో సూచింపఁబడినది. కాళిదాసు సందేశము లన్నియు నిట్లే లలిత లలితములుగా నుండును. అదియేగదా కావ్యమునందలి కాంతాసమ్మితత్వము.

శ్లో. అహ మేవ మతో మహిపతే

రితి సర్వః ప్రకృతి ష్వచింతయత్

ఉదధే రివ నిమ్న గాశతే

ష్వభవన్నాస్య విమాననా క్వచిత్.

8

వ్యాఖ్య: ప్రకృతిషు - ప్రజలయందు, సర్వః - ప్రతివాడును, అహ మేవ - నేనే, మహీపతేః - రాజునకు, మతః - ఇష్టమైనవాడను, ఇతి - ఇట్లని, అచింతయత్ - తలంచెను, ఉదధేః - సముద్రమునకు, నిమ్నగాశతేషు, ఇవ - నదీ శతములయందువలె (అనేక నదులయందు వలె), అస్య - ఈ అజమహా రాజునకు, క్వచిదపి - ఎవనియందును, విమాననా - తిరస్కారము. న అభవత్ - లేకుండెను. అజః దెవనినికూడా తక్కువవాడుగా చూచుట లేనందున, ప్రతి వాడును తానే ప్రభువునకు సమ్మతమైన వాడనని తలంచుచుండెనని భావము.

శ్లో. న ఖరో న చ భూయసా మృదుః

పవమానః పృథివీరుహోనివ

స పురస్కృత మధ్యమ క్రమో

నమయామాస నృపా ననుద్ధరన్.

9

వ్యాఖ్య: సః - ఆ యజుడు, భూయసా - ఎక్కువగా, ఖరః - తీక్ష్ణ మైనవాడు, న - కాదు, మృదుః చ - మెత్తని వాడును. న - కాదు, పుర స్కృత మధ్యమక్రమః సన్ - అంగీకరింపబడిన మధ్యమ పరిపాటిగల వా డగుచు, పవమానః - వాయువు, పృథివీరుహోన్, ఇవ - వృక్షములను వలె, శత్రురాజులను, అనుద్ధరన్ - పైకి లాగకయే (వదవీ భ్రష్టులను చేయకయే), నమయామాస - వంచెను (లొంగునట్లు చేసెను) వాయువు వృక్షములను పెకలించి పక వంచినట్లు అజుడు పరరాజులను నిర్మూలించుట మాది తనకు లొంగునట్లు మాత్రము చేసెనని భావము, అది రాజనీతి గదా!

శ్లో. అథ వీక్ష్య రఘుః ప్రతిష్ఠితం

ప్రకృతిష్వాత్మజ మాతృవత్తయా

విషమేషు వినాశధర్మసు

త్రిదివస్థేష్వపి నిస్సృహో భవత్.

10

వ్యాఖ్య: అథ - పిమ్మట, రఘుః - రఘుమహారాజు, ఆత్మజం - పుత్రుని, ఆత్మ వత్తయా - నిర్వికార మనస్కుడగుటచేత, ప్రకృతిసు - అమాత్యాదులయందు, ప్రతిష్ఠితం - దృఢముగా నిలుపబడిన వానినిగా, వీక్ష్య - చూచి (గ్రహించి), వినాశ ధర్మసు - నశించు స్వభావము గలవియగు (అనిత్యము లగు నవి). త్రిదివస్థేష్వపి - స్వర్గమునం దున్నవియైనను, విషయేషు - భోగ్యవస్తువులయందు, విస్పృహః - వాంఛ లేనివాడు, అభవత్ - అయ్యెను, కుమారుడు రాజ్యమునందు సుప్రతిష్ఠితుడై యిక నా నహాయ మక్కఱలేక యున్నాడని తోచినపిమ్మట రఘు మహారాజు విషయవాంఛలు విడిచి సంసారమునందు విరక్తుడయ్యెనని భావము.

శ్లో. గుణవత్పుత్ర రోపిత శ్రియః

పరిణామే హి దిలీపవ శజాః

పదవీ తరువల్క వాససాం

ప్రయతాః సంయమినాం ప్రపేదిరే.

11

వ్యాఖ్య: దిలీప వంశజాః - దిలీపుని వంశమున పుట్టినవారు, పరిణామేహి - వార్ధక్యమునందు, గుణవత్పుత్ర రోపితశ్రియః - గుణవంతులైన కుమారులయందు ఉంచబడిన రాజ్యలక్ష్మి కలవారై, ప్రయతాః - నియమవంతులనై, తరువల్క వాససాం - వల్కములే వస్త్రములుగాగల, సంయమినాం - యతీశ్వరుల యొక్క, పదవీం - మార్గమును, ప్రపేదిరే - అనుసరించిరి. దిలీప వంశజు లందఱును వార్ధక్య దశయందు మునివృత్తి నవలంబించుట పరిపాటి గావున రఘుమహారాజు సైతము యత్యాశ్రమమును స్వీకరించుటకు సిద్ధపడెనని భావము. 'వల్క' శబ్దము 'వల్కల' శబ్దమునకు రూపాంతరము.

శ్లో. త మరణ్య సమాశ్రయోన్ముఖం

శిరసా వేష్టనశోభినా సుతః

పితరం ప్రణిపత్య పాదయోః

అపరిత్యాగ మయాచ తాత్మనః.

12

వ్యాఖ్య: అరణ్య సమాశ్రయోన్ముఖం - వనవాసమునకు సంసిద్ధుడైన, పితరం, తం - తండ్రియైన ఆ రఘుమహారాజును, సుతః - కుమారుడైన

యజుఁడు. వేష్టన కోభినా - తలపాగ చేత అందముగానున్న, శిరసా - శిరస్సుచేత,
పాదయోః - పాదములమీద, ప్రణీవత్య - పడి (నమస్కరించి), అత్మనః తన
యొక్క, అపరిత్యాగం - విడువకుండుటను, అయాచత - కోరెను. అజుఁడు
తండ్రి కాళ్లపైబడి తనను విడిచిపెట్టి వనమునకు వెళ్లవద్దని ప్రార్థించెనని భావము.

శ్లో. రఘు రశ్రుమ ఖస్య తస్య తత్
కృతవా నీప్సిత మాశ్మజ ప్రియః
న తు సర్ప ఇవ త్వచం పునః
ప్రతిపేదే వ్యవవర్జితా శ్రియమ్.

13

వ్యాఖ్య: అత్మజప్రియః - పుత్రవాత్సల్యముగల వాఁడగు, రఘుః - రఘు
మహారాజు, అశ్రుముఖస్య - కన్నీరు గారుచున్న ముఖము గలవాఁడగు, తస్య -
ఆ యజునియొక్క, తత్ - ఆ యపరిత్యాగ రూపమైన. ఈప్సితం - కోరికను,
కృతవాన్ - తీర్చెను, తు - కాని, సర్పః - పాము, త్వచం ఇవ - తన కుబుస
మునువలె, వ్యవవర్జితాం - విడిచిపెట్టబడిన, శ్రియం - రాజ్యసంపదను, పునః -
మరల, న ప్రతిపేదే - స్వీకరింపలేదు. రఘుమహారాజు రాజ్యసంపదను మరల
స్వీకరింపని పద్ధతిలో కుమారునికి సమీపముగా నుండుట కిష్టపడెను.

శ్లో. స కిలాశ్రమ మంత్య మాశ్రితో
నివసన్నావసథే పురా దృహిః
సమపాస్యత పుత్రభోగ్యయా
స్నుషయేవాఽఽకృతేంద్రియః శ్రియా.

14

వ్యాఖ్య: సః - ఆ రఘుమహారాజు, అంత్యం అశ్రమం - చివరిదియగు
నాశ్రమమును (సన్యాసాశ్రమమును). ఆశ్రితః - స్వీకరించిన వాడై, పురాత్
దృహిః - నగరమునకు వెలుపటనున్న, అవసథే - స్థానమునందు, నివసన్ - నివ
సించుచున్నవా ఁడగుచు, అఽకృతేంద్రియః - జితేంద్రియుడై, స్నుషయే వ
(స్నుషయా + ఇవ) - కోడలిచేతవలె, పుత్రభోగ్యయా - కుమారునిచేత
మాత్రమే అనుభవంపడగిన, శ్రియా - రాజ్యలక్ష్మిచేత, సమపాస్యత కిం -
కుశ్రాష్టమాశ్రమ చేయఁబడిన వాఁడయ్యెనునుమా, జితేంద్రియుడైన యతనికి

కోడలిచేతవలె రాజ్యలక్ష్మిచేతగూడ పుష్పవ రోదకాహరణాది కుశ్రూష తప్ప మరి యొక అపేక్షిత వస్తువు లేదయ్యెనని భావము (యతి జీవనము గడపెను). క్షత్రి యుడు యత్యాశ్రమమును స్వీకరించుట ధర్మమగునా కాదా? యను విషయమును సుదీర్ఘముగా చర్చించి, మల్లినాథుడు యత్యాశ్రమమునకు క్షత్రియుడు సైత మర్హుడే యని యా శ్లోకవాఙ్మనమునందు నిర్ణయించియున్నాడు. కాళిదాసు నభి ప్రాయముగూడ నదియే యైనట్లు సోదాహరణముగా విరూపించియున్నాడు.

శ్లో. ప్రశమస్థిత పూర్వ పార్థివం
కుల మభ్యుద్యత నూతనేశ్వరమ్
నభసా నిభృతేందునా తులాం
ఉదితార్కేణ సమారురోహ తత్.

15

వ్యాఖ్య: ప్రశమస్థిత పూర్వపార్థివం - శాంతి నాశ్రయించిన పూర్వపు రాజు గలదియును, అభ్యుద్యత నూతనేశ్వరం - అభ్యుదయమునొందిన క్రొత్తరాజు (అజుడు) గలదియునగు, తత్. కులం - ప్రసిద్ధమైన ఆ దిలీపవంశము, నిభృతేం దునా - అస్తమింపనున్న చంద్రుడు గలదియును, ఉదితార్కేణ - ఉదయించిన సూర్యుడు గలదియును నగు, నభసా - ఆకాశముచేత, తులాం - సామ్యమును, సమారురోహ - పొందెను. అస్తమింపబోవు చంద్రునితోను, ఉదయించిన సూర్యునితోను గూడిన నిర్మలాకాశమువలె, పూర్వరాజై యత్యాశ్రమమును స్వీకరిం చిన రఘువుచేతను, నూతన వైభవోపేతుడైన అజునిచేతను దిలీపవంశము మిక్కిలి శ్లాఘాపాత్రముగ నుండెనని భావము.

శ్లో. యతి పార్థివ లింగ ధారిణౌ
దదృశాతే రఘురాఘవౌ జ్ఞైః
అపవర్గ మహోదయార్థయోః
భువ మంశా వివ ధర్మయో ర్గతౌ.

16

వ్యాఖ్య: యతి పార్థివ లింగ ధారిణౌ — యతి - సన్యాసి యొక్కయు, పార్థివ - రాజుయొక్కయు, లింగ - వేషములను, ధారిణౌ - ధరించినట్టి, రఘు రాఘవౌ - రఘువును, అతని కూమారుడగు అజుడును, అపవర్గ మహోదయా

ర్థయోః - మోక్షము, అభ్యుదయమును, ఫలములుగాగల. ధర్మయోః - నివర్తక, ప్రవర్తక, ధర్మములయొక్క, భువంగతౌ - భూలోకమునం దవతరించిన. అంశౌ, ఇవ - అంశములవలె, జనైః - ప్రజలచేత, దద్యతాతే - చూడబడిరి. జనులకు, రఘువు మోక్షఫలకమైన నివృత్తిధర్మము యొక్క అవతారముగను అజుడు అభ్యుదయ ఫలమైన ప్రవృత్తి యొక్క అవతారము గను గన్పట్టిరని తాత్పర్యము.

శ్లో. అజితాధిగమాయ మంత్రిభిః

యుయజే నీతివిశారదై రజః

అనపాయ పదోపలబ్ధయే

రఘు రాష్ట్రైః సమియాయ యోగిభిః

17

వ్యాఖ్య: అజః - అజుడు, అజితాధిగమాయ - జయింపబడని దేశముల యొక్క విజయముకొఱకు, నీతివిశారదైః - రాజనీతిజ్ఞులైన, మంత్రిభిః - మంత్రులతో, యుయజే - కలిసికొనెను, రఘుః - రఘుమహారాజుగూడ, అనపాయపదోపలబ్ధయే - అనపాయపద వినాశములేని పదము అనగా మోక్షముయొక్క, ఉపలబ్ధయే - ప్రాప్తికొఱకు, అష్టైః - సత్యము నెఱిగినవారును యధార్థమును జెప్పువారునునగు, యోగిభిః - యోగులతో, సమియాయ - చేరెను. ఉభయులును తమ లక్ష్యము సిద్ధించుటకై ఉపాయాన్వేషణమునకు బూనుకొనిరని భావము.

శ్లో. నృపతిః ప్రకృతీ రవేక్షితుం

వృవహారానన మాదదే యువా

పరిచేతు యుపాంశు ధారణాం

కశపూతం వ్రవయాస్తు విష్టరమ్.

18

వ్యాఖ్య: యువా, నృపతిః - యువకుడైన రాజు (అజుడు), ప్రకృతీః - ప్రజలను. అవేక్షితుం - చూచుటకు (కార్యార్థ్యులైన జనులతో దుష్టులను, అదుష్టులను ఎఱుగుటకు), వృవహారాననం - ధర్మాననమును. ఆదదే - స్వీకరించెను, వ్రవయాః - వృద్ధుడగు, నృపతిస్తు - రఘుమహారాజేమో, ధారణాం - మనస్సు యొక్క యేకాగ్రతను, పరిచేతుం - అభ్యసించుటకు (కూర్చుకొనుటకు), ఉపాంశు - విజన. ప్రదేశమునందు, కశపూతం - దర్శలచేత పవిత్రమైన.

విష్వరం - ఆననమును, అదదే - స్వీకరించెను. అజుడు ప్రజాపాలనము కొఱకై ధర్మాననమునెక్కెను. రఘువు యోగాభ్యాసము కొఱకై ఏకాంతమునందలి దర్బానముపై గూర్చుండెను. “యమాది గుణసంయుక్తే మనసః స్థితిరాత్మని, ధారణా ప్రోచ్యతే సద్భిర్యోగశాస్త్రవిశారదైః” అని వసిష్ఠస్మృతి ధారణా పదమును నిర్వచించినది. అట్టి ధారణకు రఘువు పూనెను.

శ్లో. అనయత్ ప్రభుశక్తి సంపదా
వశ మేకో నృపతి ననంతరాన్
అపరః ప్రణిధాన యోగ్యయా
మరుతః పంచ శరీ గోచరాన్.

19

వ్యాఖ్య: ఏకః - ఒకడు (అజుడు), అనంతరాన్ - తన రాజ్యమున కంటుకొనియున్న దేశములవారగు, నృపతీన్ - రాజులను, ప్రభుశక్తి సంపదా - కోశదండముల మహిమచేత, వశం, అనయత్ - స్వాధీనులనుగాఁ జేసికొనెను, అపరః - రెండవవాడు (రఘుమహారాజు), ప్రణిధానయోగ్యయా - సమాధి యొక్క అభ్యాసముచేత, శరీరగోచరాన్ - దేహము నాశ్రయించియున్న, పంచ, మరుతః - అయిదు వాయువులను (పంపప్రాణము లనఁబడు ప్రాణ, అపాన, వ్యాన, ఉదాన, సమాన వాయువులను) వశం, అనయత్ - స్వాధీనపరచుకొనెను. రాజ్య స్థైర్యమునకై యజుడు కోశదండ ప్రభావముచేత ఇరుగు పొరుగు రాజులను స్వాధీనము చేసికొనెననియు, మోక్షప్రాప్తికై రఘువు యోగాభ్యాసముచేత ప్రాణాయామమునందు కృతార్థుడయ్యెననియు భావము. ఇద్దఱును వారి లక్ష్యమునందు మొదటిమెట్టు నెక్కిరని తాత్పర్యము.

శ్లో. అకరో దచిరేశ్వరః శీతౌ
ద్విష దారంభఫలాని భస్మసాత్
ఇతరో దమానే స్వకర్మణాం
వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా.

20

వ్యాఖ్య: అచిరేశ్వరః - కొద్దికాలముక్రింద రాజైన (అజుడు), శీతౌ - భూమిమీద, ద్విషదారంభఫలాని - శత్రువ్రయత్నముల ఫలితములను, భస్మసాత్,

అకరోత్ - పూర్తిగా భస్మీపటలము చేసెను (వ్యర్థముచేసెను), ఇతరః - ఇతరుఁ
డైన రఘువు, జ్ఞానమయేన - తత్త్వజ్ఞాన ప్రచురమైన, వహ్నినా - అగ్నిచేత,
స్వకర్మణాం - సంసారబీజ భూతములైన తన కర్మలయొక్క, దహనే - భస్మీ
కరణమునందు, వవృతే - ప్రవర్తించెను. ఉభయులకును ఇది లక్ష్మీసాధనలో
రెండవమెట్టు. అగామి, సంచిత, ప్రారబ్ధరూపములైన కర్మఫలముల నన్నిటిని
జ్ఞానాగ్ని (అత్మసాక్షాత్కారము) దహించివేయునని శాస్త్రము. “జ్ఞానాగ్నిః సర్వ
కర్మాణి భస్మసాత్ కురుతే తథా” అని గీతావచనము. కనుక రఘువు జ్ఞానాగ్నిచేత
అంతశ్శత్రువులను జయింపగా అజాఁడు బాహ్యశత్రువులను జయించెనని భావము.

శ్లో. పణబంధ ముఖాన్ గుణా నజః
షడుపాయుంక్త సమీక్ష్య తత్ఫలమ్
రఘు రవ్యజయ ద్గుణత్రయం
ప్రకృతిస్థం సమలోష్ఠ కాంచనః

21

వ్యాఖ్య: అజః - అజాఁడు, పణబంధముఖాన్ - నంది మొదలగు, పట్
గుణాన్ - ఆరు గుణములను, తత్ఫలం - వాటి ఫలమును, సమీక్ష్య - ఆలో
చించి, ఉపాయుంక్త - ప్రయోగించెను, సమలోష్ఠ కాంచనః - సమానముగా
భావింపఁబడిన మట్టిగడ్డయు, బంగారమును గల, (విస్ఫుహఁడైన) రఘురసి -
రఘుమహారాజుగూడ, గుణత్రయం - సత్త్వము మొదలగు మూడుగుణములను,
ప్రకృతిస్థం - వికార భూన్యములగునట్లుగా, అజయత్ - జయించెను. అజాఁడు,
శత్రువులపై ప్రయోగింపలవసిన నంది విగ్రహాది గుణములలో నేది ఫలింపఁ
గలదో దానినే ప్రయోగించెననియు, రఘురాజు సత్త్వరజస్తమోగుణముల యుద్దేక
మును యోగశక్తిచేత తగ్గించి వాటిని సామ్యవస్థలో అనగా వికారరహితముల
నుగా నుంచెననియు భావము. “పణబంధః” అనగా సంధియని, కౌటిల్యార్థ
శాస్త్రము, “నంది, విగ్రహము, యానము, ఆననము, ద్వైధీభావము. సమాశ్ర
యము” అను ఆరుగుణములు రాజు తనశత్రువులపైఁ బ్రయోగింపఁ దగిన
యుపాయములు.

శ్లో. న నవః ప్రభు రాఫలోదయాత్
స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః

న చ యోగవిధే ర్నవేతరః

స్థిరధీ రావరమాత్మ దర్శనాత్.

22

వ్యాఖ్య: స్థిరకర్మా - చేపట్టిన పనిని ఫలించువఱకును విడువనట్టి, నవః, ప్రభుః - క్రొత్తరాజు (అజుడు), అఫలోదయాత్ - ఫలసిద్ధి పర్యంతము, కర్మణః - ప్రయత్నమునుండి, న విరరామ - మరలలేదు (ప్రయత్నమును మాన లేదు), స్థిరధీః - నిశ్చల చిత్తుడైన, నవేతరః చ - ప్రాతరాజుకూడ (రఘువు), ఆపరమాత్మ దర్శనాత్ - పరమాత్మ సాక్షాత్కార పర్యంతము. యోగవిధేః - ఐక్యాను సంధానమునుండి, న విరరామ - విరమింపలేదు. ఆరంభించిన పనిని ఫల సిద్ధియగువఱకు ఉభయులును విడుచువారు కారనియు, విడువలేదనియు భావము.

శ్లో. ఇతి శత్రుషు చేంద్రియేషు చ

ప్రతిషిద్ధ ప్రసరేషు జాగ్రతౌ

ప్రసితౌ వుదయాపవర్గయోః

ఉభయ్యాం సిద్ధి ముఖా వవాపతుః.

23

వ్యాఖ్య: ఇతి - ఇట్లు, ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు - నిషేధింపబడియు ముందుకు వచ్చినట్టి, శత్రుషు - శత్రువుల విషయమునను, ఇంద్రియేషు చ - ఇంద్రియముల విషయమునను, జాగ్రతౌ - జాగ్రత్త గలవారును, ఉదయాపవర్గయోః - అభ్యుదయ మోక్షములయందు. ప్రసితౌ - ఆనక్తులును నగు, ఉభౌ - ఇద్దఱును (అజ రఘువులు), ఉభయ్యాం - రెండు విధములయిన (అభ్యుదయ, మోక్షరూపమైన), సిద్ధిం - ఫలసిద్ధిని, అవాపతుః - పొందిరి. అజుడు శత్రునిర్మూలన రూపమైన అభ్యుదయమును, రఘువు ఇంద్రియ నిగ్రహమూలకమైన మోక్షమును పొందిరని భావము. “ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు” వద్దని వెనుకకు త్రోసినను స్వార్థపరులైన శత్రువులు ముందుకు వచ్చుచుందురు; అట్లే ఇంద్రియములు నిగ్రహింపబడుచున్నను భోగ్యవిషయముల మీదికి ప్రసరించుచుండునన్న భావమును ఈ పదము చక్కగా వివరించుచున్నది.

శ్లో. అథ కాశ్చి దజవ్యపేక్షయా

గమయిత్వా సమదర్శనః సమాః

తమః పర మాప దవ్యయం

పురుషం యోగసమాధినా రఘుః.

24

వ్యాఖ్య: అథ - పిమ్మట, రఘుః - రఘుమహారాజు, సమదర్శనః - సర్వభూతములయందును సమాన దృష్టిగలవాఁడగుచు, అజవ్యపేక్షయా - అజుని యొక్క కోరిక ననుసరించి, కాశ్చిత్, సమాః - కొన్ని సంవత్సరములు, గమ యత్వా - గడపి, యోగసమాధినా - జీవాత్మ పరమాత్మల అనుసంధానముచేత, అవ్యయం - నాశము లేనివాఁడును, తమః పరం - అజ్ఞానమునకు దూరమైన వాఁడును అగు (అవిద్యకు పరమైనవాఁడు మాయాతీతుఁడు అని యర్థము), పురుషం - పరమాత్ముని, అపత్ - చేరెను. యోగసమాధిచేత సాయుజ్య మోక్ష మును పొందెనని భావము.

శ్లో. శ్రుత దేహవిసర్జనః పితుః

చిర మశ్రూణి విముచ్య రాఘవః

విదధే విధి మస్య నైష్ఠికం

యతిభిః సార్థ మనగ్ని మగ్నిచిత్.

25

వ్యాఖ్య: అగ్నిచిత్ - అహితాగ్నియైన (యజ్ఞములు చేసినట్టి), రాఘవః - రఘుకుమారుఁడు (అజుఁడు), పితుః - తండ్రియొక్క, శ్రుతదేహ విసర్జనః - వినఁబడిన శరీర త్యాగవార్తగలవాడై (తండ్రి మరణవార్త విన్నవాఁడగుచు), చిరం - చాలాసేపు, అశ్రూణి, విముచ్య - కన్నీళ్లుకార్చి, అస్య - అతనికి (తండ్రికి), అనగ్నిం - అగ్ని సంస్కారరహిత మైనదియు, నైష్ఠికం - తపోనిష్ఠ యొక్క అంతమందుఁ జేయఁదగినదియు నగు, విధిం - ఆచారమును (అంత్య కర్మను), యతిభిః, సార్థం - సన్యాసులతోగూడ, విదధే - చేసెను. రఘు శరీర మును దహనముచేయక ఖననము చేసి సమాధి చేయించెనని యర్థము. సర్వసంగ పరిత్యాగము చేసి, ద్యావయోగ రతుడైనవాని దేహమును కాల్చివేయఁగూడ దనియు. గుంటలో శరీరమునుంచి ఓంకారోచ్ఛారణము చేయుచు మట్టి కప్ప వలయుననియు 'అనగ్ని' విధిని శౌనక స్మృతి నిర్దేశించినది. "సర్వసంగ వివృ త్తస్య ద్యావయోగరతస్య చ. న తస్య దహనం కార్యం, నైవ పిండోదకక్రియా, నిదధ్యాత్ ప్రణవేనైవ బిలే భిక్షోః కలేబరమ్, ప్రోక్షణం ఖననం చైవ సర్వసంగే

నైవ కారయేత్” అని. కనుక అజుడు తండ్రికి దహనముకాక సమాధిని చేయించె నని భావము.

శ్లో. అకరో త్స తదౌర్ధ్వ దై హికం

పితృ భక్త్యా పితృకార్య కల్పవిత్

స హి తేన పథా తనుత్యజః

తనయా వర్జిత పిండ కాంక్షిణః

26

వ్యాఖ్య: పితృకార్యకల్పవిత్ - తండ్రియొక్క శ్రాద్ధవిధానము నెఱిగిన, సః - ఆ యజుడు, పితృభక్త్యా - తండ్రియందలి ప్రేమచేత, తస్య - ఆ రఘుమహారాజుకు, ఔర్ధ్వ దై హికం - శరీరమును విడిచిన పిమ్మట చేయవలసిన తిలోదక, పిండదానాదికమును, అకరోత్ - చేసెను, తేనపథా - ఆ మార్గముచేత (యోగమార్గముచేత), తనుత్యజః - శరీరమును విడిచినివారు, తనయావర్జిత పిండ కాంక్షిణః - కుమారునిచేత నీయబడిన పిండాదికమును గోరువారు, నహి భవంతి - కారునుమా! అజుడు తండ్రిపైన ప్రేమచేత తిలోదకాదులను ఇచ్చెనేకాని అది విధి విహితముకాదని భావము.

శ్లో. స పరార్థ్యగతే రశోచ్యతాం

పితు రుద్దిన్య సదర్థవేదిభిః

శమితాధి రధిజ్య కార్మకః

కృతవా సప్రతిశాసనం జగత్.

27

వ్యాఖ్య: పరార్థ్యగతే - ప్రళయమైన గతిగల (మోక్షమును పొందిన), పితుః - తండ్రియొక్క, అశోచ్యతాం - అశోచనీయత్వమును, ఉద్దిశ్య - బోధించి (కోకించుట తగదని యుపదేశించి), సదర్థవేదిభిః - వరమార్గము నెఱిగిన విద్వాంసులచేత, శమితాధిః - నివారించబడిన మనోవ్యధగల, సః - ఆ యజుడు, అధిజ్య కార్మకః - ఎక్కు పెట్టబడిన ధనుస్సుగలవాఁడగుచు, జగత్ - లోకమును, అప్రతిశాసనం - రెండవవాని యజ్ఞ లేనిదానినిగా, కృతవాన్ - చేసెను. విద్వాంసుల యోదార్పుచేత పితృమరణ దుఃఖమునుండి తేలుకొని మరల రాజ్యపాలన తత్పరుడయ్యెననియు శత్రురాజుల నణచి ఏకచ్ఛత్రాధిపతి యయ్యెననియు భావము.

శ్లో. ఊతి రిందుమతీ చ భామినీ

పతి మాసాద్య త మగ్ర్యపౌరుషమ్

వ్రథమా బహురత్నసూ రభూ

దవరా వీర మజీజన త్సుతమ్.

28

వ్యాఖ్య: ఊతిః - భూమియు, భామినీ - ప్రియరాశైన, ఇందుమతీచ - ఇందుమతియు. అగ్ర్యపౌరుషం - గొప్ప వరాక్రమమును, ఉత్కృష్ట భోగనైపుణ్యమునుగల, తం - ఆ యజుని, పతిం - భర్తనుగా, ఆసాద్య - పొంది. వ్రథమా - మొదటిదియగు భూమి (వెద్దభార్యయని ధ్వని). బహురత్నసూః - అనేక శ్రేష్ఠవస్తువులను, రత్నములను వ్రనవించినది, అభూత్ - అయ్యెను, అవరా - రెండవది యగు ఇందుమతి, వీరంసుతం - వీరుడైన కుమారుని, అజీజనత్ - కనెను. నత్పురిపాలనము వలన భూమి రత్నరాసులను గ్రుమ్మరించె ననియు, ప్రేమోపలాదితయగు ఇందుమతి చక్కని కుమారుని గనెననియు భావము. భిన్న ధర్మములుగల జంటనుకలిపి వర్ణింపవలయునను మనోభావముతో కాళిదాసు పూర్వశ్లోకమువలకు అజరమువులను గలిపి వర్ణించెను, ఈ శ్లోకమునందు భూదేవిని, ఇందుమతిని గలిపి వర్ణించుచు, అజునియొక్క వీర శృంగార నాయకత్వమును సూచించినాడు.

శ్లో. దశరశ్మితోపమ ద్యుతిం

యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతమ్

దశపూర్వరథం య మాఖ్యయా

దశకంఠారిగురుం విదు ర్బుధాః.

29

వ్యాఖ్య: దశరశ్మితోపమద్యుతిం - దశరశ్మిత - పది కిరణ శతములు గల సూర్యుడు (నహ ప్రకిరణుడని యర్థము), ఉపమా - సాటిగాగల, ద్యుతిం - కాంతి గలవాడును, యశసా - కీర్తిచేత, దశస్వపి, దిక్షు - పది దిక్కుల యందును, శ్రుతం - వ్రసిద్ధుడును, దశకంఠారిగురుం - దశకంఠారి - రావణునికి శత్రువైన రామునికి, గురుం - తండ్రి యగువాడును అగు, యం - ఏ కుమారుని, అఖ్యయా - పేరుచేత, దశపూర్వరథం - దశశబ్దము మొదటిగల

‘రథ’ శబ్దవాచ్యునిగా (దశరథ నామధేయునిగా), బుధాః - పండితులు, విదుః - చెప్పుచుండిరో అట్టికుమారుని ఇందుమతి కనెనని యర్థము. దశ సంఖ్యగల యా బాలుఁడు దశరథుఁడను పేరున ప్రసిద్ధుఁడగుట యుక్తమని పండితులు నుడివిరి. “దశపూర్వరథం” అనునది ఒక చమత్కార శబ్ద ప్రయోగము. కాళిదాసు మేఘ దూతమునందుఁగూడ ఇట్టి ప్రయోగముఁ జేసెను. “దేవపూర్వం గిరిం తే” దేవగిరి అని యర్థము. మాఘకవి “హిరణ్యపూర్వం కళిపుం ప్రచక్షతే” అని ప్రయోగించెను. హిరణ్యకళిపుఁడని యర్థము. భారవి “ధనురుపపద మస్మై వేదమన్వాది దేశ” అని ప్రయోగించెను. ధనుర్వేదమని యర్థము.

శ్లో. ఋషి దేవగణ స్వధా భుజాం

శ్రుత యాగ ప్రసవైః స పార్థివః

అన్యణత్వ ముపేయివాన్ బభౌ

పరిధే ర్ముక్త ఇవోష్ణదీధితిః.

80

వ్యాఖ్య: శ్రుత, యాగ, ప్రసవైః — శ్రుత - వేద శాస్త్రాధ్యయనము చేతను, యాగ - యజ్ఞములచేతను, ప్రసవైః - సంతానము చేతను (యథా సంఖ్యముగా, వరుసగా), ఋషి దేవగణ స్వధాభుజాం. — ఋషి - మంత్రద్రష్టలును, శాస్త్రకర్తలునునగు ఋషులయొక్కయు, దేవగణ - ఇంద్రాది దేవతలయొక్కయు, స్వధాభుజాం - పితృదేవతలయొక్కయు, అన్యణత్వం - ఋణము లేకుండుటను (వారివారి ఋణములనుండి విముక్తిఁ జెందుటను). ఉపేయివాన్ - పొందినవాఁడగు, సః పార్థివః - ఆరాజు (అజుఁడు), పరిధేః - పరివేషమునుండి, ముక్తః - వెడలి బయటికి వచ్చిన, ఉష్ణదీధితిః ఇవ - సూర్యుఁడువలె, బభౌ - ప్రకాశించెను (ఋణత్రయ విముక్తుఁడయ్యెను). మానవుఁడు ఋణత్రయ విముక్తుఁడు కావలెనని ధర్మశాస్త్రము. అవి పుట్టగానే ప్రతివాదికిని తగులును. ఋషి ఋణ దేవఋణ పితృఋణములు క్రమముగా అధ్యయన, యజ్ఞ, పుత్రోదయముల చేత తీరిపోవును. కనుక అజుఁ డిట్లు చేసెనని భావము.

శ్లో. బల మార్త భయోపశాంతయే

విదుషాం సత్కృతయే బహుశ్రుతమ్

వసు తస్య విభో ర్నకేవలం

గుణవత్తాపి పరప్రయోజనా.

81

వ్యాఖ్య: తస్య, విభోః - ఆ ప్రభువుయొక్క (అజనియొక్క), కేవలం, వసు - ఒక ధనముమాత్రమే. పరప్రయోజనం - ఇతరుల కుపకరించునది, న - కాలేదు, గుణవత్తా, అపే - అతని సుగుణత్వముకూడ, పరప్రయోజనా - ఇతరుల ప్రయోజనముగలది యయ్యెను (ఎలాగనగా), బలం - అతని పౌరుషము, ఆర్తభయోపశాంతయే - అపన్నులయొక్క భయము శాంతించుట కొఱకును, బహు - అధికమైన, శ్రుతం - విద్య, విదుషాం సత్కృతయే - వండితులయొక్క సత్కారము కొఱకును, (బహువ - అయ్యెను). అజమహారాజయొక్క ధనము ప్రజలకే యుపయోగించుచుండె ననుటలో గొప్పలేదు, ఆయన సద్గుణము లన్నిటికిని పరప్రయోజనమే ఫలముగాని స్వార్థముగాని, పరపీడనముగాని లక్ష్యముకాదు; తాను బలవంతుడగుటకు ఫలము ఆర్తుల యాపదలను శమింపఁ జేయుటకును, విద్యావంతుఁ డగుటకు ఫలము తన రాజ్యమునందుఁగల విజ్ఞులను అజ్ఞులను గుర్తించి, విద్వాంసులను సత్కరించుటకేకాని తాను గర్వపడుటకు కాదని భావము. రాజు (పరిపాలకుఁడు) ధనబల విద్యాగుణములు కలిగి యుండవలెననియు, వాటిని స్వార్థమునకు పరపీడా పరాయణత్వమునకును వినియోగింపక, ప్రజల మేలునకై వినియోగించునట్టి బుద్ధివంతుఁడు కావలయుననియు, అజుఁ డట్టి వాఁడై యుండవనియు కవిహృదయము.

శ్లో. స కదాచి దవేక్షితప్రజః

సహ దేవ్యా విజహార సుప్రజః

నగరోపవనే శచీసఖో

మరుతాం పాలయితేవ నందనే.

82

వ్యాఖ్య: అవేక్షితప్రజః - చక్కగాఁ జూడబడిన ప్రజలుగల (ఏలాటి భయము కష్టములు లేనట్లుగా ప్రజలను సుఖపెట్టు వాఁడగు). సః - ఆ యజుఁడు. సుప్రజః - మంచికుమారుఁడు కలవాడై (కుమారునిపై భారము నుంచినవాడై), కదాచిత్ - ఒకప్పుడు, దేవ్యాసహ - ఇందుమతితో గూడ, నగరోపవనే - నగర సమీపమునందలి యుద్వానవనమునందు, నందనే - స్వర్గపట్టణ సమీపముననున్న నందనవనమునందు, శచీసఖః - శచీదేవితోగూడ, మరుతాం - దేవతలయొక్క, పాలయితా ఇవ - పాలకుఁడగు ఇంద్రునివలె, విజహార - విహారము చేసెను. ఒకప్పుడు అజుఁడు ఇందుమతితో కలిసి యుద్వానవన విహారమునకు వెళ్లి

యచ్చట, నందనోద్యానమునందు శచీదేవితో ఇంద్రుడు విహరించుచున్నట్లు విహరించుచుండెను.

శ్లో. అథ రోధసి దక్షిణోదధేః

శ్రీత గోకర్ణనికేత మీశ్వరమ్

ఉపవీణయితుం యయౌ రవే

రుదయావృత్తిపథేన నారదః.

33

వ్యాఖ్య : అథ - పిమ్మట (ఆ తరువాతకథ యేమనగా), దక్షిణోదధేః - దక్షిణ సముద్రముయొక్క, రోధసి - తీరమునందు. శ్రీతగోకర్ణనికేతం - ఆధిపతిపబడిన గోకర్ణ క్షేత్రముగల, ఈశ్వరం - శివుని, ఉపవీణయితుం - వీణాగావముతో సేవింపబడు కొఱకు, నారదః - నారదుడు, రవేః - సూర్యునియొక్క, ఉదయావృత్తి పథేన - ఉదయ మార్గము అనగా ఆకాశమార్గముద్వారా, యయౌ - వెళ్లెను. సూర్యమార్గమనుటచేత నారదుడు మహా తేజస్వియై తన వీణానాదము చేత గోకర్ణక్షేత్ర నిలయుండైన శివుని సేవకై ఆకాశమున వెళ్లుచుండెనని భావము.

శ్లో. కుసుమై ర్గృథితా మపార్థివైః

స్రజ మాతోద్య శిరో నివేశితామ్

అహరత్ కిల తస్య వేగవాన్

అధివాస స్పృహయేవ మారుతః.

34

వ్యాఖ్య : అపార్థివైః - భూమిమీద పుట్టినవి కానట్టి (స్వర్గజాతములని యర్థము). కుసుమైః - పువ్వులచేత, గృథితాం - అల్లబడినదియు, తస్య - ఆ నారదునియొక్క, ఆతోద్య శిరోనివేశితాం - ఆతోద్య - వీణావాద్యముయొక్క, శిరః - అగ్రమునందు, నివేశితాం - ఉంచబడినదియు నగు, స్రజం - మాలను, వేగవాన్ మారుతః - వేగముగల వాయువు, అధివాసస్పృహయా ఇవ - అలంకరిండుకొను కోరికచేత వలె, అహరత్ కిల - అపహరించినదట. నారదుని వీణాకొననగల పుష్పమాల గాలికి జారి పడినదని భావము.

శ్లో. భ్రమరైః కుసుమా నుసారిభిః

పరికిర్ణా పరివాదిన్తి మునేః

దదృశే పవనావలేపజం

సృజతీ బాష్ప మివాంజనా విలమ్.

35

వ్యాఖ్య: కుసుమానుసారిభిః - పువ్వులవెంట వచ్చుచున్న, భ్రమరైః - తుమ్మెదలచేత, పరికీర్ణా - వ్యాపించిన. మునేః పరివాదివీ - నారదునియొక్క పీఠ, పవనావలేపజం - వాయువుయొక్క గర్వముచేత పుట్టినదియు, అంజనా విలం - కాటుకచేత కలుషితమైనదియు నగు, బాష్పం - కన్నీటిని, సృజతీ ఇవ - విడుచుచున్నదివలె, దదృశే - కనఁబడెను. పువ్వులమీది తుమ్మెదలతోపాటు నేలకు జాటుచున్న పుష్పమాల, నారదుని పీఠ, వాయుదేవుని అధిక్షేపమునకు దుఃఖించుచు విడిచిన కాటుక కన్నీటి ధారవలె నుండెనని భావము. “పరివాదిని” యనగా ఏడు తంత్రులుగల పీఠ.

శ్లో. అభిభూయ విభూతి మా ర్తవీం

మధుగంధాతిశయేవ వీరుధామ్

నృపతే రమరస్ర గాప సా

దయితోరు స్తన కోటి సుస్థితిమ్.

36

వ్యాఖ్య: సా, అమరస్రక్ - ఆ దివ్యమాల, మధుగంధాతిశయేన - మకరందము యొక్కయు, పరిమళముయొక్కయు అధిక్యముచేత, వీరుధాం - తీగల యొక్క (నేలమీదివని యర్థము), ఆ ర్తవీం - ఋతువులవలన సంప్రాప్తించిన. విభూతిం - సమృద్ధిని, అభిభూయ - తిరస్కరించి, నృపతేః - అజానియొక్క, దయితోరు స్తన కోటిసుస్థితం - ప్రియురాలి పెద్ద స్తనముల చూడకములయందు చక్కని స్థితిని. అవ - పొందెను. నారదుని పీఠపైనుండి జారిన యా మాలిక యిందుమతియొక్క స్తనచూచుకములు బిగువుగా నుండిన కారణమున అచ్చటవడి విలుకడగా వ్రేలాడుచుండెనని భావము. ఇందుమతి విలుచునియే యుండెననియు, ఆమె స్తనములు ముందుకు నిక్కువొడుచుకొని యుండెననియు గ్రహింపవలయును. అది కామోద్రేక సూచకము.

శ్లో. క్షణమాత్ర సఖీం సుజాతయోః

స్తనయో స్తా మవలోక్య విహ్వలా

నిమిమీల నరోత్తమ ప్రియా

హృతచంద్రా తమసేవ కాముదీ.

37

వ్యాఖ్య: సుజాతయోః - చక్కగ పుట్టిన (సుందరములైన), స్తనయోః - స్తనములయందు, ఊణమాత్రసఖీం - ఊణకాలము మాత్రమే చెలికత్తైగా నుండిన, కాం - ఆ మాలను, అవలోక్య - చూచి, విహ్వలా - పరవశురాలైన, నరోత్తమ ప్రియా - ఇందుమతి, తమసా - రాహువుచేత, హృతచంద్రా - అపహరింపఁబడిన చంద్రుడుగల, కాముదీ ఇవ - చంద్రికవలె (వెన్నెలవలె), నిమిమీల - మూర్చిలైన (మరణించెను). గ్రహణ సమయమునందు రాహువువలన చంద్రుడు ఆచ్ఛాదితుడు కాగా వెన్నెల ముడుచుకుపోవుచు అదృశ్యమైనట్లు ఇందుమతి కనులు మూయుచు తెలివిదప్పి గతప్రాణయై పడినదని భావము. అద్భుతమైన పోలికగల యువమాలంకారము.

శ్లో. వపుషా కరణోజ్జితేన సా

నిపతంతీ పతి మవ్యపాతయత్

నను తైలనిషేక బిందునా

సహ దీపార్చి రుపైతి మేదిసీమ్.

38

వ్యాఖ్య: కరణోజ్జితేన - ఇంద్రియముల చేత విడువబడిన, వపుషా - శరీరముతో, నిపతంతీ - పడుచున్నదియగు, సా - ఆ యిందుమతి, పతిం అపి - అజానిగూడ, అపాతయత్ - పడునట్లు చేసెను; (ఎలాగనగా) తైలనిషేక బిందునా సహ - తైలనిషేక - తైలస్రావముయొక్క (కారుచున్న నూనెయొక్క), బిందు నానహ - బిందువుతోగూడ, దీపార్చిః - దీపజ్వాల, మేదిసీం - భూమిని, ఉపైతి నను - చేరును కదా! నిమీలితనేత్రయై పరవశురాలై యున్న యిందుమతిని అజాదు పట్టుకొనగా ఆమె నేలపై బడుటయు ఆధారముగానున్న అజాదు సైతము పడుటయు జరిగెను. ఇద్దఱును నైలపై వ్రాలిరిని భావము. ఇచ్చట దీపార్చి (దీప జ్వాల) ఇందుమతికి ఉపమానము; అజానికి తైలబిందు వుపమానము; దీపజ్వాల పైనుండి నేలకు జారునప్పుడు తైలబిందువును ఆధారముగాఁ జేసికొనియే జారును. అట్లే ఇందుమతి అజ సహితముగా నేలపైఁ గూలెను. ఈ యౌవమ్యము నందలి విశేషమేమనగా దీపజ్వాల చల్లారినట్లు ఇందుమతి మరణించెననియు, తైల బిందువు శేషించినట్లు అజాదు బ్రతికియుండెననియు భావము. గొప్పదృష్టాంతము.

శ్లో. ఉభయో రపి పార్శ్వ వర్తినాం

తుములే నార్తరవేణ వేజితాః

విహగాః కమలాకరాలయాః

సమదుఃఖా ఇవ తత్ర చుక్రుశుః.

39

వ్యాఖ్య: ఉ భ యో : - ఇద్దఱియొక్కయు (ఇందుమత్యజులయొక్క).
పార్శ్వ వర్తినాం - ప్రక్కనఉన్న సేవకులయొక్క, తుములేన - సంకులమైన,
అర్తరవేణ - శోక ధ్వనిచేత, వేజితాః - భయపడిన, కమలాకరాలయాః
విహగాః - సరోవరమున నివసించు పక్షులు, తత్ర - అచ్చట, సమదుఃఖాః
ఇవ - పరిజనమునకు సమానమైన శోకము గలవినలె, చుక్రుశుః - అరచినవి.
పక్షుల యరపునందు గూడ శోకము వ్యక్తమైనదని భావము,

శ్లో. నృపతే ర్వ్యజనాదిభి స్తమో

నునుదే సా తు తథైవ సంస్థితా

ప్రతికార విధాన మాయుషః

సతి శేషే హి ఫలాయ కల్పితే.

40

వ్యాఖ్య: నృపతేః - అజునియొక్క. తమః - మూర్ఖు, వ్యజనాదిభిః -
విననకట్టు మొదలయినవాటిచేత, నునుదే - తొలగింపబడెను, సాతు - ఇందు
మతియేమో, తథైవ - అట్లే నేలపైబడి. సంస్థితా - మరణించినది, హి - అది
యట్లే, ప్రతికారవిధానం - చికిత్స, ఆయుషః - జీవితకాలముయొక్క. శేషే -
శేషము, సతి - ఉన్నదైనచో, ఫలాయ - ఆరోగ్యసిద్ధి కొఱకు, కల్పితే - సమర్థ
మగును. అజునికి ఆయుశ్యముండుటచేత చికిత్సలు ఫలించెననియు, ఇందుమతికి
జీవితకాలము శేషింపనందున చికిత్సలు ఫలంపక ఆమె మరణించెననియు భావము.
ఇచ్చట “వ్యజనాది” శబ్దములోని అది శబ్దమునకు నీరుచల్లుట. కర్పూరము రాచుట
మొదలైన చికిత్సలు అర్థము.

శ్లో. ప్రతియోజయితవ్య వల్లకి

సమవస్థా మథ సత్త్వవిప్లవాత్

స నినాయ నితాంతవత్సలః

పరిగృహ్యోచిత మంక మంగనామ్.

41

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, సత్త్వవిప్లవాత్ - ప్రాణము పోయినందువలన, ప్రతియోజయితవ్య వల్లకీ సమవస్థాం — ప్రతియోజయితవ్య - తీగలతో కూర్చుండగినదియగు, వల్లకీ - వీణయొక్క, సమవస్థాం - దళ (స్థితి)గలదియగు, అంగనాం - భార్యను, నితాంతవత్సలః - మిక్కిలి ప్రేమగలవాడగు, సః - ఆ యజుడు, పరిగృహ్య - చేతులలో నెత్తుకొని, ఉచితం - పరిచితమైన, అంకం - తన తొడను, నినాయ - చేర్చెను. వీణ తంత్రులు తెగినదళలో నున్నట్లు దయ సీయస్థితిలోనున్న యిందుమతిని చేతులతోనెత్తి తన తొడపై మిక్కిలి ప్రేమతో అజు డుంచుకొనెనని భావము.

శ్లో. పతి రంకనిషణ్ణయా తయా

కరణాపాయ విభిన్న వర్ణయా

సమలక్ష్యత బిభ్ర దావిలాం

మృగలేఖా ముషసీవ చంద్రమాః

42

వ్యాఖ్య: పతిః - భర్తయగు అజుడు, అంకనిషణ్ణయా - తొడ మీద నుండినదియు, కరణాపాయ విభిన్నవర్ణయా — కరణాపాయ - ఇంద్రియముల యొక్క నినాశముచేత, విభిన్నవర్ణయా - మారినరంగు గల, తయా - ఆ యిందు మతిచేత, ఉషసి - ప్రాతఃకాలమునందు, ఆవిలాం - మలినమైన, మృగలేఖాం - చిహ్నముగు మృగరూపమును, బిభ్రత్ - ధరించుచున్న, చంద్రమాః ఇవ - చంద్రుడువలె, సమలక్ష్యత - కనబడెను. మరణముచేత కాంతిహీనయగు ఇందు మతిని తొడపై నిడుకొన్న యజుడు కళాహీనమగు చిహ్నమును ధరించిన చంద్రునివలె నుండెనని భావము. అలంకారము: ఉపమ.

శ్లో. విలలాప స బాష్పగద్గదం

సహజా మవ్యవహాయ ధీరతాం

అభితప్త మయోఽపి మార్దవం

భజతే కైవ కథా శరీరిషు.

43

వ్యాఖ్య: సః - అజాఁడు, సహజాం, అపి - స్వభావసిద్ధమైనదేమైనను, ధీరతాం - ధైర్యమును, అపహాయ - పోగొట్టుకొని, బాష్పగర్గదం - డగ్గుత్తికతో వజ్రకు పలుకులు గలుగునట్లుగా. విలలాప - ఏడ్చెను; అభితప్తం - అగ్నిచేత తపింపఁజేయబడిన, అయోపి (అయః + అపి) - అచేతనమైన ఇనుము కూడ, మార్దవం - మెత్తదనమును, భజతే - పొందును, శరీరిషు - సంతప్తులైన మనుష్యుల విషయమున, కైవకథా - ఏమి సంగతి? (చెప్పనే అక్కరలేదు). సహజ ధీరుఁడయ్యును ధైర్యము నడలి యజాఁడు గర్గదస్వరముతో విలపించెనని భావము. (అవిలాప వచనములు రాబోవు శ్లోకమునుండి యారంభమగును) అగ్నితప్తమైన ఇనుము కూడ మెత్తబడుచున్నప్పుడు దుఃఖతప్తులైన మానవులు తమ సహజ ధైర్యమును గోల్పోవుటలో నేమి వింతగలదు?

శ్లో. కుసుమాన్యపి గాత్ర సంగమాత్

ప్రభవం త్రాయ్యు రపోహితుం యది

న భవిష్యతి హంత సాధనం

కిమిచాన్యత్ ప్రహరిష్యతో విధేః

44

వ్యాఖ్య: కుసుమాని, అపి - మిక్కిలి మెత్తని పువ్వులు గూడ, గాత్ర సంగమాత్ - దేహసంసర్గము వలన, అయః - ఆయుష్యమును, అపోహితుం - అపహరించుటకు, ప్రభవంతీయది - సమర్థములగుచున్నచో, హంత - అయ్యో, ప్రహరిష్యతః - చంపదలచుకొన్న, విధేః - దైవమునకు, అన్యత్ - మరియొకటి యగు (కుసుమాని క్తమైన), కిమివ (కిం + ఇవ) ఏ వస్తువు, సాధనం - ఆయుధము, నభవిష్యతి - కాజాలదు? చంపదలచుకొన్న దైవమునకు పువ్వులే ఆయుధ మైనప్పుడు ఇక ఆయుధము కానిదేమున్నది. విధి దేనితోనైనను చంపగలదని భావము. 'హంత' ఇది అవ్యయము. ఇది సంతోషమును, దయను, దుఃఖమును తెలుపును. ప్రకృతమున దుఃఖార్థకము. దీనిని వాక్యారంభమునందు నైకమువయో గిందుట కలదు. ఈ శ్లోకమునందలి 'ఇవ' శబ్దము వాక్యాలంకారము కొఱకే, దానికి ప్రత్యేకమైన యర్థములేదు.

శ్లో. అథవా మృదు వస్తు హింసితుం

మృదునై వారభతే ప్రజాంతకః

హిమనేక విపత్తి రత్ర మే

నలినీ పూర్వనిదర్శనం మతా.

45

వ్యాఖ్య: అథవా - లేదా (పక్షంతరమునందు), ప్రజాంతకః - యముడు, మృదు, వస్తు - కోమలమైన వస్తువును, మృదునైవ - కోమలమగు వస్తువు చేతనే, హింసితం - చంపుటకు, అరభతే - ప్రారంభించును; అత్ర - ఈ సందర్భమునందు, హిమనేకవిపత్తిః - మంచుకురియుటచేత నశించునట్టి, నలినీ-పద్మలత, మే - నాకు. పూర్వనిదర్శనం - మొదటి యుదాహరణముగా, మతా - తోచినది; హిమనేకము చల్లనిదియై కూడ పద్మమును నశింపజేయుట మొదలు చూచితిని; ఇప్పుడు పుష్పమాల ఇందుమతిని చంపుట రెండవ యుదాహరణముగాఁ జూచితిని కనుక యముడు కోమలమైన వస్తువును కోమలమైన దానిచేతనే చంపుచుండునని భావము.

శ్లో. సగియం యది జీవితావహా

హృదయే కిం నిహితా నహంతి మామ్

విష మమృతమృతం క్వచి దృవే

దమృతం వా విష మిశ్వరేచ్ఛయా.

46

వ్యాఖ్య: ఇయంప్రక్ - ఈ పూరిమాల, జీవితావహా, యది - ప్రాణము నపహరించునట్టిదే యైనచో, హృదయే - నా వక్షస్థలము మీద, నిహితా - ఉంచబడినది యగుచున్నను, మాం - నన్ను, కింనహంతి - ఎందుకు చంపుటలేదు? ఈశ్వరేచ్ఛయా - భగవంతుని కోరికచేత, క్వచిత్ - ఒకచోట, విషమపి - విషముగూడ, అమృతం, భవేత్ - అమృతముగా మారును, క్వచిత్ - మరియొకచోట, అమృతంవా - అమృతము పైతము, విషంభవేత్ - విషమగును. నా ప్రియురాలి ప్రాణమును హరించిన ఈ పుష్పమాల ప్రాణము తీయునట్టిదే యైనచో నా వక్షస్థలముమీద పెట్టుకొన్నప్పుడు నన్ను చంపుటలేదే? వస్తువునం దేమియు లేదు. ఈశ్వరేచ్ఛచేత ఒక్కొక్కచోట విషము అమృతముగాను, అమృతము విషముగాను మారుచుండునని భావము.

శ్లో. అథవా మమ భాగ్యః స్తవాత్

అశనిః కల్పిత ఏష వేధసా

య దనేన తరు ర్నపాతితః

క్షపితా తద్విటపాశ్రితా లతా.

47

వ్యాఖ్య: అథవా - లేదా, మమ - నాయొక్క, భాగ్యవిప్లవాత్ - భాగ్య విపర్యయమువలన (దురదృష్ట వశమున), ఏషః - ఇది (ఈమాల), వేదసా - బ్రహ్మచేత, అశనిః - పిడుగుగా, కల్పితః - కల్పింప బడినది, యత్ - ఎందు వలన, అనేన - ఈ పిడుగుచేతగూడ (నిజమైన పిడుగుచేతవలె), తరుః - వృక్షము (నేను), న పాతితః - వడగొట్టబడలేదు, (కింతు - కాని), తద్విట పాశ్రితా - ఆ చెట్టుకొమ్మ నాశ్రయించిన, లతా - తీగ (ఇందుమతి), క్షపితా - నశింపఁ జేయబడినది. బ్రహ్మచేత నాకై సృజింపబడిన పిడుగు నామీద వడక నన్నాశ్రయించిన యందుమతిని చంపినదని భావము. పుష్పమాల గుణమునుబట్టి అశనిగా చెప్పబడినది, నశించిన యందుమతి లతగా రూపణము చేయబడినది.

శ్లో. కృతవత్ససి నావధీరణాం

అవరాద్ధేపి యదా చిరం మయి,

కథ మేకపదే నిరాగనం

జన మాభాష్య మిమం న మన్యసే ?

48

వ్యాఖ్య: మయి - నేను, చిరం - అనేక పర్యాయములు, అవరాద్ధేపి - తప్పులు చేసినవాడనైనను, యదా - ఏ కారణమువలన, అవధీరణాం - అవమాన మును, న, కృతవత్సీ, అసి - చేయలేదో, తత్ - అందువలన, కథం - ఎట్లు, ఏక పదే - ఒక్కసారిగా, నిరాగనం - ఏ యపరాధమును జేయని, ఇమం, జనం - ఈ జనుని (నన్ను), అభాష్యం - సంభాషింప దగినవానిగా, నమన్యసే - తలంప కున్నావు? పూర్వమెన్నోసార్లు తప్పులుచేసిన నన్ను కొంచెముగూడ అమర్యాద చెయ్యని నీవు ఇప్పుడొక్క క్షణంలో ఏ తప్పును జేయనివాడ నైనను ఏల నాతో మాట్లాడకున్నావని యజాదు మరణించిన యందుమతి సుద్దేశించి పలికెను ఇచ్చట “యదా” అను శబ్దము యస్మాత్ కారణాత్ అను సర్థమునందు ప్రయోగింపఁ బడి నది. “వ్యర్థాదా వత్కతే యదేతిహేతౌ” అని గణ వ్యాఖ్యానము, “ఏక పదమ్” అనగా తక్షణము ఒకేసారి. అని విశ్వనిఘంటువు.

శ్లో. |ధ్రువ మస్మి శతః శుచిస్మితే !

విదితః కైతవవత్సల స్తవ

పరలోక మసన్నివృత్తయే

య దనాపృచ్ఛ్య గతాసి మా మితః.

49

వ్యాఖ్య: హే శుచిస్మితే - ఓ చిఱునగవు మోముదానా! (ఓ ఇందుమతీ!)
శతః - మోసగాడను, కైతవవత్సలః - కపటప్రేమగలవాడను అని, ధ్రువం -
నిజముగా, తవ విదితః - నీచేత తెలుసుకున్న వాడను, అస్మి - అగుచున్నాను,
యత్ - ఏ కారణమువలన నైతే, మాం - నన్ను, అనాపృచ్ఛ్య - వెల్లవచ్చెద
నని యడుగక, ఇతః - ఈ లోకమునుండి, పరలోకం - స్వర్గమును, అసన్ని
వృత్తయే - మరల తిరిగి రాకుండుటకై, గతాసి - చేరితివో. నేను మోసగాడ
ననియు, నా ప్రేమ కపటప్రేమ యనియు నీవు తలంచి యుండవలెను. అందు
చేతనే ఈ లోకమునుండి స్వర్గమునకు వెళ్లనప్పుడు సైతము వెల్లవచ్చెదనని
చెప్పక వెల్లపోయితివని యజ్ఞుడు చచ్చిపడియున్న ఇందుమతి నుద్దేశించి పలుకుచు
విలపించెనని భావము.

శ్లో. దయితాం యది తావ దన్యగాత్

వినివృత్తం కిమిదం తయా వినా

సహతాం హతజీవితం మమ

ప్రబలా మాతృకృతేన వేదనామ్.

50

వ్యాఖ్య: ఇదం, మమ, హతజీవితం, తావత్ - ఈ నాయొక్క పాడు
జీవితమున్నదే, (అదో - మొదట) దయితాం - ప్రియురాలిని, అన్యగాత్, యే -
అనునరించియే వెళ్లెనది (మొదట అజ్ఞుడు సైతము మూర్ఖిల్లుట వలన). (తర్హి -
అట్లయితే), తయావినా - ప్రియురాలు లేకుండా, కిం - ఎందుకొకటై, వినివృత్తం -
తిరిగి వచ్చినది? (అత ఏవ - అందువల్లనే) ఆత్మకృతేన - తన దుశ్చేష్టారూప
మైన తప్పిదముచేత, ప్రబలాం - అత్యధికమైన, వేదనాం - బాధను, సహతాం -
సహించునుగాక, ఇందుమతి మూర్ఖుడైనప్పుడు అజ్ఞుడును మూర్ఖిల్లుటచేత,
తన జీవితము ఇందుమతి వెంట వెళ్లి, ఆమెతో మరల తిరిగిరాక ఒంటరిగా వచ్చిన

స్వయం కృతావరాధమునకుఁ దగిన శాస్త్రిగా ఈ దుర్బర వేదనను సహింపవలసి నదే యని యజుడు విలపించెను.

శ్లో. సురత శ్రమ సంభృతో ముఖే
ద్రియతే స్వేదలవోద్గమోఽపి తే
అథచాస్తమితా త్వ మాత్మనా
ధిగిమాం దేహభృతా మసారతామ్.

51

వ్యాఖ్య: సురతశ్రమ సంభృతః - సంభోగము యొక్క అలసట చేత కలిగిన, స్వేదలవోద్గమః, అపి - చెమట చుక్కల పుట్టుకగూడ, తే - నీయొక్క, ముఖే - ముఖము మీద. ద్రియతే - ఇంకను ఉన్నది. అథచ - మరియుమో, త్వం - నీవు, ఆత్మనా - ప్రాణముచేత, అస్తం - నాశమును, ఇతా - పొందితివి. (అతః - ఈ కారణము వలన) దేహభృతాం - ప్రాణులయొక్క, ఇమాం - ఈ. అసారతాం - అస్థిరత్వమును గూర్చి, ధిక్ - విందయగు గాక (చీ: అనియర్థము). నీ మొగము మీద సంభోగ శ్రమవలన మొలచిన చెమట చుక్కలొకను అరలేదు, నీవేమో ప్రాణమును విడచితివి, ఇంత స్వల్పకాలమునం దింతటి మార్పా? చీ: ప్రాణుల యస్థిరత్వమింతటిదే కదా! యని యజుని భావము.

శ్లో. మనసాపి న విప్రియం మయా
కృతపూర్వం తవ కిం జహాసి మామ్
నను శబ్దపతిః క్షితే రహం
త్వయి మే భావనిబంధనా రతిః.

52

వ్యాఖ్య: మయా - నాచేత, మనసాపి - మనస్సుతోనైనను, తవ - నీకు' విప్రియం - ప్రియము కానిది, నకృతపూర్వం - పూర్వము చేయబడలేదు (ఇంతకు ముందెప్పుడు చేయలేదు). కిం - ఏ కారణము చేత (ఎందుకు), మాం, జహాసి - నన్ను విడుచుచున్నావు? నను - ఓ ప్రియా! అహం - నేను, క్షితే - భూమికి, శబ్దపతిః - శబ్దమాత్రము చేతనే భర్తను (అర్థము వలన కాదని భావము). భావ నిబంధనా - అభిప్రాయ హేతుకమైన, మే - నాయొక్క, రతిః - ప్రేమ, త్వయి - నీయందే (కలదు). పేరుకు మాత్రమే నేను భూమికి పతివిగాని భార్యవై నుండ

వలసిన ప్రేమ మాత్రము నీయందే కలదనియు, రాజ్యమునందు కంటే భూమి మీది కంటే నీయందే అధిక ప్రేమ కలదనియు భావము.

శ్లో. కుసుమోత్థచితాన్ వలీభృతః

చలయన్ భృంగరుచ స్తవాలకాన్

కరభోరు'కరోతి మారుతః

త్వదుపావర్తన శంకి మే మనః.

53

వ్యాఖ్య: కుసుమోత్థచితాన్ - పూలచేత నెత్తి కట్టబడినవియు, వలీభృతః - ఉంగరాలు తిరిగినవియు, భృంగరుచః - తుమ్మెదలవలె నల్లనైనవియునగు, తవ అలకాన్ - నీ ముంగురులను, చలయన్ - కదలించుచున్న, మారుతః - వాయువు, హేకరభోరు - చక్కని యూరుపులు గలదానా! మే - నాయొక్క, మనః - నునస్సును, త్వదుపావర్తన శంకి - నీయొక్క పునరాగమన సందేహము కలదనినగా, కరోతి - చేయుచున్నది. మనోహరమైన నీ ముంగురులు గాలికి కదలుచుండుట చేత నీవు మరల బ్రతుకుదువను ఆశ కలుగుచున్నదని భావము.

శ్లో. త దపోహితు మ్హర్షసి ప్రియే

ప్రతిబోధేన విషాద మాశు మే

జ్వలితేన గుహాగతం తమః

తుహినాదే రివ నక్త మోషధిః.

54

వ్యాఖ్య: హే ప్రియే - ఓ ప్రియురాలా! తత్ - అందువఱన, ఆశు - శీఘ్రముగా, మే - నాయొక్క, విషాదం - దుఃఖమును, నక్తం - రాత్రియందు, ఓషధిః - తృణజ్యోతియను పేరుగల లత, జ్వలితేన - తన ప్రకాశముచేత, తుహినాదేః - హిమాచలముయొక్క. గుహాగతం - గుహయందున్న. తమః ఇవ - అంధకారమును వలె, ప్రతిబోధేన - మేలుకొనుటచేత, అపోహితుం - తొలగించుటకు, అర్హసి - తగుదువు. నీవు ఈ విద్రునుండిలేచి నా విషాదమును తొలగింపుమని భావము. అజుని విషాదమును హిమాచలగుహా గతమైన అంధకారముతోను, ఇందుమతిని తృణజ్యోతిస్తతోను పోల్చుట మిక్కిలి రమణీయముగా నున్నది.

శ్లో. ఇద ముచ్చస్థిశాలకం ముఖం
తవ విశ్రాంతకథం దునోతి మామ్
నిశి సుప్త మివైక వంకజం
విరతాభ్యంతర షట్పద స్వనమ్.

55

వ్యాఖ్య: ఇదం - ఈ, ఉచ్చస్థిశాలకం - కదలుచున్న ముంగురులు గలదియు, విశ్రాంతకథం - విశ్రమించిన నల్లాపములు కలదియునగు, తవముఖం - నీ ముఖము, నిశి - రాత్రియందు, సుప్తం - ముకుళించినదియు, విరతాభ్యంతర షట్పదస్వనం—విరత - ఆగిపోయిన, అభ్యంతరషట్పద - లోపలనున్న తుమ్మెదలయొక్క, స్వనం - ధ్వనిగలదియు నగు, ఏకవంకజం ఇవ - అద్వితీయమైన, కమలమువలె, మాం దునోతి - నన్ను పరితపింపఁజేయుచున్నది. విశృద్ధిభృంగమై ముకుళించిన మంచి కమలమువలె, కదలుచున్న అలకలతో పలుకులేని నీ ముఖము నన్నెంతగానో బాధించుచున్నదని యజ్ఞాదు విలపించెను. ఉచ్చస్థిత, విశ్రాంత, సుప్త శబ్దములు గొణార్థకములు.

శ్లో. శశినం పున రేతి శర్వరీ
దయితా ద్వంద్వచరం పతి త్త్రిణమ్
ఇతి తౌ విరహాంతరక్షమౌ
కథ మత్యంతగతా న మాం దహేః.

56

వ్యాఖ్య: శర్వరీ - రాత్రి, శశినం - చంద్రుని, పునరేతి (పునః + ఏతి) - తిరిగి చేరును, ద్వంద్వచరం - జంటగా తిరుగునట్టి, పతి త్త్రిణం - పక్షిని (చక్రవాకమును), దయితా - ప్రియురాలైన యాడుచక్రవాకము, పునరేతి - మళ్లీ చేరును, ఇతి - ఈ కారణము వలన, తౌ - ఆ చంద్ర చక్రవాకములు, విరహాంతరక్షమౌ - విరహకాలముయొక్క అవధిని సహించునవై యున్నవి. అత్యంత గతా - అనలే వెళ్లిపోయిన, త్వం - నీవు. కథం - ఎట్లు, మాం - నన్ను, న దహేః - దహింపకుండువు? తప్పక దహింతువని యర్థము. కనుక చంద్ర చక్రవాకములవలె నేను ప్రియావియోగమును సహింపఁజాలను. వాటికి ప్రియురాలు తిరిగివచ్చునను ఆశకలదు. నాకు అట్టియాశ లేదుగదా! కనుక పరితపించి పోవుచున్నాను. ఇచ్చట 'అంతర' శబ్దమునకు అవధి (హద్దు)అని యర్థము.

శ్లో. నవ పల్లవ సంస్తరేఽపి తే

మృదు దూయేత యదంగ మర్పితమ్

తదిదం విషహిష్యతే కథం

వద వామోరు ! చితాధిరోహణమ్.

57

వ్యాఖ్య : నవపల్లవ సంస్తరే - క్రొత్త చిగుళ్ల పరుపుమీద, అర్పితం - ఉంచబడినదియై, మృదు - సుకుమారమైన, తే - నీయొక్క, యదంగం - ఏ శరీరము, దూయేత - బాధనొందెడిదో, వామోరు : - అందమైన తోడలు గలదానా ! తదిదం - ఆ యీ శరీరము, చితాధిరోహణం - కాష్ఠము నెక్కుటను, కథంసహిష్యతే - ఎట్లు నహింసగలదు ? వద - చెప్పుము. చిగురాకు పడకమీదనే యొత్తిడిని వహింపలేని నీ శరీరము కాష్ఠముల చితిమీద నెట్లు పరుండగలదు ? 'వామ' శబ్దమునకు సుందరము, నవ్యము అని యర్థములు. "వామంస్యాత్సుందరే నవ్యే" అని కేళవ విఘంటువు. 'చితా' యనగా చితి - కాష్ఠసంచయము.

శ్లో. ఇయ మప్రతిబోధ శాయినీం

రశనా త్వాం ప్రథమా రహఃసఖి

గతి విభ్రమ సాద సీరవా

న శుచా నానుమృతేవ లక్ష్యతే.

58

వ్యాఖ్య : ఇయం - ఈ, ప్రథమా, రహః సఖి - మొట్టమొదటి రహస్య సఖియైనదియు, గతివిభ్రమ సాదసీరవా - గతివిభ్రమ - నీ గమన విలాసము యొక్క, సాద - వినాశముచేత, సీరవా - నిశ్శబ్దమైనదియు నగు, రశనా - మేఖల (మొలనూలు), అప్రతిబోధ శాయినీం - మరల మేలుకొనుటలేని నిద్రను పోవుచున్న (చచ్చిపోయిన), త్వాం అను - నీతో గూడి, శుచా - శోకముచేత, మృతేవ - చనిపోయిన దానివలె, న లక్ష్యతేన - కనబడుటలేదు అనునదిలేదు (కనబడుచునేయున్నది). నీవు దీర్ఘనిద్రను పొందియుండగా నీ ముఖ్య సఖియగు నీ మొలనూలుకూడా గమనవిలాసము, పలుకులేక చనిపోయిన దానివలె నున్నది. 'రశనా' మొలనూలును. మొదటి లేక ముఖ్యమైన రహస్యసఖి యని చెప్పుటకు కారణము అది సంభోగ సమయమునందును విడువక వెంటవచ్చునది కనుక, నీ విలాసగమన సమయములందు గల్లుమని మ్రోగు మేఖల యిప్పుడు నిశ్శబ్దమై నీతోపాటు మరణించినట్లు కనపడుచున్నదని భావము.

శ్లో. కల మన్యభృతాసు భాషితం

కలహంసీషు మదాలసం గతమ్

వృషతీషు విలోల మీషితం

పవనాధూత లతాసు విభ్రమాః.

59

త్రిదివోత్సుకయా వ్యవేక్ష్య మాం

నిహితాః సత్య మమి గుణా స్త్వయా

విరహే తవ మే గురువ్యథం

హృదయం న త్వవలంబితుం తుమాః.

60

వ్యాఖ్య : ఇది యుగ్మము, రెండు శ్లోకములకును కలిపియే యన్వయము ; అన్యభృతాసు - అడుకోకిలల యందు, కలం భాషితం - మధుర భాషణమును, కలహంసీషు - విష్టమైన హంసాంగనలయందు, మదాలసం. గతం - మంద గమనమును, వృషతీషు - అడులేళ్ల యందు. విలోలం ఈషితం - చంచలమైన దృష్టిని, పవనాధూతలతాసు—పవన - వాయువుచేత, ఆ ధూత - కొద్దిగా కదల్చ బడిన, లతాసు - తీగలయందు, విభ్రమాః - విలాసములను, ఇతి - ఇట్లు, అమి గుణాః - ఈ నీ గుణములు. ఏషు - ఈ కోకిలాదులయందు, త్రిదివోత్సుకయా - స్వర్గమునకు వెళ్లుటకై త్వరపడుచున్న, త్వయా - నీచేత, మాం, అవేక్ష్య - నన్ను చూచి (నేను నీ విరహమును నహింపజాలనని గ్రహించి), సత్యం నిహితాః - విజముగా ఉంచబడినవి (నా ప్రాణమును కాపాడుటకై యుంచబడినవి), కాని, తవవిరహే - నీ వియోగమునందు, గురువ్యథం - అతి దుఃఖముగల, మే హృదయం - నా మనస్సును, అవలంబితుం - నిలకడగా నుంచుటకు, నక్షమాః - సమర్థములు కాకున్నవి. నేను నీ విరహమును నహింపజాలనని యెఱిగి నీ మృదుభాషణ మందగమన, చంచలదృష్టి విలాసాదులను కోకిలాదులయందుంచి వెళ్లినావు కాని అవి యన్నియు నీతో నేను కలిసియున్నప్పుడే యానందమును జేకూర్చుగలిగెడివి. నీవు లేనప్పుడు వృథాయగుచున్నవి. మీదుమిక్కిలి ఇప్పుడవి యన్నియు నా ప్రాణాపహరకములై యున్నవి అని తాత్పర్యము.

శ్లో. మిథునం పరికల్పితం త్వయా

సహకారః ఫలినీ చ నన్వియౌ

అవిధాయ వివాహ సత్త్రియా

మనయో ర్గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమ్.

61

వ్యాఖ్య: నను - ఓ ప్రియురాలా! సహకారః - తియ్యమామిడిగున్నయ, ఫలిసీచ - ప్రియంగు లతయు, ఇ మౌ - ఈ రెండును. త్వయా - నీచేత, మిథునం - జంటగా, పరికల్పితం - కల్పింపఁబడినది, అనయోః - ఈ ఫలిసీ సహకారములకు, వివాహసత్త్రియాం - వివాహ మంగళమును, అవిధాయ - చేయక, గమ్యతే - నీచే వెళ్లబడుచున్నది, ఇతి - ఇట్లు వెళ్లుట, అసాంప్రతం - ఆయుక్తము. నీవు పెంచి పెద్దచేసి దంపతులను చేయదలచుకొన్న వీటికి వివాహ మంగళమును జరుపక నీవు స్వర్గమునకు వెళ్లినచో మాతృహీనములగు వివి మిక్కిలి దుఃఖించునని భావము.

శ్లో. కుసుమం కృతదోహద స్త్వయా

యదశోకోఽయ ముదీరయిష్యతి

అలకాభరణం కథం ను తత్

తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతామ్.

62

వ్యాఖ్య: త్వయా - నీచేత, కృతదోహదః - చేయబడిన పాదతాడన రూపమగు దోహదముగల, ఆయం అశోకః - ఈ యశోకవృక్షము, యత్ కుసుమం - ఏ పుష్పమును, ఉదీరయిష్యతి - పూయఁగలదో, తవ - నీకు, అలకా భరణం - ముంగురులయందు ముడువదగిన పొమ్మగు, తత్ - ఆ పుష్పమును, కథం ను - ఏ విధముగా, నివాపమాల్యతాం - దహనసమయ కుసుమాంజలిత్వ మును, నేష్యామి - పొందింపగలను? బ్రతికియుండి ముంగురులపై నలంకరించు కొనుట కుద్దేశింపబడిన యశోక పుష్పములను శవాలంకారముగా నెట్లు మార్చగల నని యజ్ఞాఁడు విలపించెనని భావము. స్త్రీపాదతాడనము అశోకమునకు దోహదము 'నివాప' మనగా పితృదానము. చనిపోయిన వారికి విడుచు తర్పణజలము, పూజా ద్రవ్యములు నివాప శబ్దముచేత చెప్పబడును.

శ్లో. స్మరతేవ సశబ్ద నూపురం

చరణానుగ్రహ మన్యదుర్లభమ్

అమునా కుసుమాశ్రు వర్షిణా
తప్త మశోకేన సుగాత్రి! శోచ్యసే.

63

వ్యాఖ్య: అన్యదుర్లభం - ఇతరులకు లభ్యముకానిదియు, నశబ్దనూపురం -
ధ్వనించు మంజీరము గలదయిన, చరణానుగ్రహం - పాదము యొక్క తాడన
రూపమైన యనుగ్రహమును, స్మరతేన (స్మరతా + ఇవ) - స్మరించుచున్న దాని
చేతవలె, కుసుమాశ్రు వర్షిణా - పువ్వులనెడు కన్నీళ్లును కురియుచున్న, అమునా
అశోకేన - ఈ యశోక వృక్షముచేత, హే సుగాత్రి: - ఓ సుందరి! త్వం -
నీవు, శోచ్యసే - దుఃఖింపబడుచున్నావు. నిన్ను గుఱించి యేడ్చుచున్న యీ
యశోకము నీ దోహదమును స్మరించి పూలరూపమున కన్నీళ్లు రాల్చుచున్నది
సుమా: "అన్యదుర్లభం" అనగా అశోకమునకు మాత్రమే అపాదతాడన మొక
ప్పుడు లభ్యమైనదనియు, అదియు వికమీద స్మరణయోగ్యమేకాని అనుభవ
యోగ్యము కాజాలదనియు భావము. అది అశోకమయ్యును నేడు శోకించుచున్నది.
'సుగాత్రి' శబ్దము సార్థకము. కనుకనే స్మృతి హేతువు.

శ్లో. తవ నిశ్శస్థి తానుకారిభిః

వకులై రర్థచితాం సమం మయా

అసమాప్య విలాసమేఖలాం

కిమిదం కిన్నరకంఠి! సువ్యతే.

64

వ్యాఖ్య: తవ - నీయొక్క, నిశ్శస్థితానుకారిభిః - నిట్టార్పులను బోలిన,
వకులై: - పొగడ పూవులచేత, మయాసమం - నాతో గూడ, అర్థచితాం -
సగమే కూర్చబడిన, విలాస మేఖలాం - విలాసార్థమైన మొలనూలును. అస
మాప్య - పూర్తిచేయక, హే కిన్నరకంఠి! ఓ కిన్నరుల కంఠస్వరమువంటి కంఠ
స్వరము గలదానా! కిమిదం - ఏమిటి! సువ్యతే - నిద్రబోవుచున్నావు. నాతో
కలిపి సగము మాత్రమే కూర్చబడిన పొగడదండను పూర్తిచేయక ఇట్లు నిద్రిం
చుట తగునా? వకుళ పుష్పములు ఇందుమతి నిట్టార్పులను బోలియున్నవనుట
పరిమళసామ్యము, ఇందుమతి నిట్టార్పులు పొగడపూవుల వాసనవంటి మంచి పరి
మళము గలిగి యుండెనని భావము. 'కిన్నరకంఠి' శబ్దము మూగవోయిన ఇందు
మతి కంఠమును స్మరింపజేయుచు అజాని పరితాపమును వెల్లడించును. తదితర
ములగు పదముల భావ విశేషములను చదువరు ధూహించుకొనవలెను.

శ్లో. సమ దుఃఖ సుఖః సఖీజనః

ప్రతివచ్చంద్ర నిభోయ మాతృజః

అహ మేకరస స్తథాపి తే

వ్యవసాయః ప్రతిపత్తి నిష్ఠురః.

65

వ్యాఖ్య: సఖీజనః - నీ చెలికత్తెలు, సమదుఃఖ సుఖః - నీ సుఖ దుఃఖ ములను సమానముగా పంచుకొనునట్టివారు (నీవు సుఖించిన తాము సుఖించుచు, నీవు దుఃఖించిన తాము దుఃఖించుచు నుండువారని యర్థము), అయం ఆత్మజః - ఈ నీ కుమారుడు, ప్రతివచ్చంద్రనిభః - పాడ్యమినాటి చంద్రునితో సమానుడు (ప్రయత్న పూర్వకముగా చూడదగిన వర్ణిష్టువు, అతిబాలుడు అని భావము). అహం - నేను, ఏకరసః - నీ యభిరుచికి భిన్నము గాని యనురాగము గల వాడను, తథాపి - అట్లయినను (నీకు కావలసిన జీవితసామగ్రి యంతయు నున్న వుటికిని). తే - నీయొక్క. వ్యవసాయః - వ్యాపారము (మమ్ములను విడిచి వెళ్లుట). ప్రతిపత్తినిష్ఠురః - నీ విశ్వయమునేత కఠినమై యున్నది. విలపించు చున్న నీ సఖీజనమును, పసికందుగానున్న కుమారుని, నీ యందే, నీ యభిరుచికి భిన్నముగాని, యేకరసుడనైన నన్నువిడిచి నీవు వెళ్లుట క్రూరమైనవని. తలచు టకుగూడ కఠినముగాకున్నది ఇక ననుభవించుట యెట్లని భావము.

శ్లో. ధృతి రస్తమితా రతి శ్చృతా

విరతం గేయ మృతు ర్నిరుత్సవః

గత మాభరణ ప్రయోజనం

పరిశూన్యం శయనీయ మద్య మే.

66

వ్యాఖ్య: అద్య - ఇప్పుడు, మే - నాయొక్క, ధృతిః - ధైర్యము (లేదాకీర్తి), అస్తం - నాశమును, ఇతా - పొందినది, రతిః - క్రీడ, చ్యుతా - పోయినది, గేయం - గానము, విరతం - ఆగిపోయినది, ఋతుః - వసంతాది కము, విరుత్సవః - ఉత్సవములేనిదైనది, ఆభరణ ప్రయోజనం - ఆభరణముల ప్రయోజనము, గతం - తొలగిపోయినది, శయనీయం - తలచుము, పరిశూన్యం - శూన్యమైనది. నీవు లేనప్పుడు నాకుగల సరస్వమును విషులమే, ధైర్యము సడలి

నది, ఇచ్చ, గానము, ఋతువిలాసము, ఆభరణ ప్రయోజనము అన్నియు పోయి నవి. నాతల్పము కూన్యమైనది.

శ్లో. గృహిణీ సచివః సఖీ మిథః

ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ

కరుణావిముఖేన మృత్యునా

హరతా త్వాం వదకిం న మే హృతమ్.

67

వ్యాఖ్య: త్వమేవ - నీవే, గృహిణీ - గృహిణి (సర్వకుటుంబ భారము నీదేయని యర్థము), సచివః - బుద్ధికి సహాయభూతవైన మంత్రివి. మిథః - ఏకాంతమునందు, సఖీ - నర్మనచివురాలవు (నా సర్వోప భోగములకును నీవే యాధారము), లలితే కలావిధౌ - మనోహరమైన వాదిత్రాది చతుః షష్టి కళల యందు, ప్రియశిష్యా - కళా ప్రయోగమునకుఁ దగిన శిష్యురాలవు, నా వర్తనంద మునకును ముఖ్యకారణమవై యున్నావు కనుక, త్వాం - నిన్ను, హరతా - అవ హరించుకొని పోవుచున్న, కరుణావిముఖేన, మృత్యునా - కృపాకూన్యమైన మృతువుచేత, మే కిం - నాకు సంబంధించిన యే వస్తువు, సహృతం - అసహ రింపబడలేదో, వద - చెప్పుము. గృహిణివి, మంత్రివి, ప్రియసఖివి, కళా ప్రయోగ శిష్యురాలవు నయిన నీవు మృత్యువుచేత హరింపఁ బడినప్పుడు ఇక నాకు మిగిలిన దేమున్నది? అంతయు అసహరింపబడినట్లే, అన్నిటికినీ నీవు సమష్టి రూపిణివికాదా? చెప్పుము, అని యజుడు విలపించెను.

శ్లో. మదిగాక్షి! మదాననార్పితం

మధు పీత్వా రసవత్కథం ను మే

అమపాస్యసి బాష్పదూషితం

పరలోకోపనతం జలాంజలిమ్.

68

వ్యాఖ్య: మదిగాక్షి - దర్శనమాత్రముచేత మత్తైక్కించునట్టి కన్నులుగల దానా! మదాననార్పితం - నా నోటితో నీయఁబడినదియు, రసవత్ - మిక్కిలి రుచికరమైనదియునగు, మధు - మద్యమును, పీత్వా - త్రాగి, బాష్పదూషితం - కన్నీటిచేత వేడియైక్కినదియు, పరలోకోపనతం - స్వర్గమునందు ప్రాప్తించి

నదియునగు, మే జలాంజలిం - నే నిచ్చు తిలోదకాంజలిని, కథం. ఎట్లు, అనుపా
స్యసి - దాని తరువాత త్రాగఁగలవు; నా నోటితో నందింపబడిన మధుపానానంత
రము నేనిప్పుడిచ్చు తిలాంజలిని త్రాగుట నీకెట్లు రుచింపఁగలదు? అంతేకాక అది
వైద్యశాస్త్ర విరుద్ధము. బ్రతికియున్నప్పుడు మధుర మధుపానము చేయించిన నేను
ఇప్పుడు తిలాంజలి నీయవలసి వచ్చినదికదా! ఇది మధుపాన ప్రసక్తికనుక మది
రాక్షి అని సంబోధించుట మిక్కిలి సమంజసము. 'అనుపాస్యసి' యనఁగా అను
పానముగా త్రాగెదవని యర్థము. పెఱుగు, మద్యము, ద్రాక్ష, మరికొన్ని సేవించిన
వెంటనే వేడిసీరు త్రాగరాదని వైద్యశాస్త్రము. కనుక ఇచ్చట లభించు శీతజలమే
యుక్తముగాని, నా కన్నీరువడి వేడి యెక్కిన తిలాంజలి జలము అనుపానముగా
పనికిరాదని భావము. "అనుపానం హిమజలం యవగోధూమ విర్మితే, దద్ధిమద్యే
విషేద్రాక్షే పిష్టే పిష్టమయేఽపిచ", అని భట్టమల్లుఁడు చెప్పెను. కనుక మద్య
పానమువెంట చల్లని నీటినే త్రాగవలయును.

శ్లో. విభవేఽపి సతి త్వయా వినా

సుఖ మేతావ దజన్య గణ్యతామ్

అహృతస్య విలోభనాంతరై

రమ్రమ సర్వే విషయా స్త్వదాశ్రయాః.

89

వ్యాఖ్య: విభవే. సతి. అపి - ఐశ్వర్య మున్నప్పటికిని. త్వయావినా -
నీవు లేనప్పుడు, అజన్య - అజానికి, ఏతావత్ - ఇంతవఱకు మాత్రమే, సుఖం -
సుఖమని, గణ్యతాం - లెక్కింపబడునుగాక (దీని తరువాత సుఖమేదియు నుండ
బోదని యెఱుఁగుము) ఎందువలన ననగా, విలోభనాంతరై - ఇతర భోగ్య
విషయములచేత, అహృతస్య - ఆకర్షింపఁబడనట్టి, మమ - నాయొక్క, సర్వే
విషయాః - సర్వభోగములును. త్వదాశ్రయాః - నీ యధీనములే యై యున్నవి.
నీవు లేక నాకు ఏ భోగముకూడ రుచింపదని భావము. సర్వోత్కృష్ట సౌందర్య
గుణ సాహచర్యాది సద్గుణములుగల నీవు నాకు దక్కియున్నప్పుడు, ఇతర భోగ్య
విషయములేవియు నన్నాకర్షింపలేక పోయినవనియు, ఇప్పుడుకూడా నా మనస్సు
నందు స్మృతి రూపమున నీవు సాక్షాత్కరించియే యుండుటవలన మరియొక విష
యము నన్నాకర్షించు ప్రసక్తి లేనేలేదనియు "అహృతస్య విలోభనాంతరైః" అను

వాక్యమునకు తాత్పర్యము. కనుకనే నా సుఖము నీ వుండువఱకే యని లెక్కింపుము, ఇక నేను సుఖించుట యనంభవము.

శ్లో. విలపన్నితి కోసలాధిపః

కరుణార్థగ్రథితం ప్రియాం ప్రతి

అకరోత్ పృథివీరుహో న పి

| సుత శాఖారస బాష్ప దూషితాన్.

70

వ్యాఖ్య: కోసలాధిపః - కోసల దేశాధిపతియగు అజాదు, ఇతి - ఈ విధముగా, కరుణార్థ గ్రథితం - శోక రసార్థముచేత కూర్చబడినట్లుగా, ప్రియాం ప్రతి - వియురాలిని గురించి, విలపన్ - దుఃఖించుచు, పృథివీరుహాన్. అపి - వృక్షములనుగూడ, సుతశాఖారస బాష్పదూషితాన్ - సుత - స్రవించుచున్న, శాఖారస - మకరందములనెడు, బాష్ప - కన్నీళ్లచేత, దూషితాత్ - మలినమైన వానినిగా, అకరోత్ - చేసెను. అజాదు తాను దుఃఖించుచు తన సమీపము నందున్న వృక్షద్యచేతనములను నైతము దుఃఖింపజేసెననియు ఆ వృక్షములు ప్రేక్షకవర్గమునియు భావము. “కరుణార్థ గ్రథితం” కరుణారసము ప్రధానమగునట్లు కూర్చబడినది అని యర్థము. ఇందలి యర్థశబ్దము వ్యంగ్యార్థపరము. ఆ వ్యంగ్యార్థమే కరుణారస కావ్యఖండమని కాళిదాసు హృదయము కానోపును.

శ్లో. అథ తస్య కథంచి దంకతః

స్వజన స్తా మపనీయ సుందరీమ్

విసర్జ త దంత్య మండనాం

అనలా యాగురు చంద నై ధసే.

71

వ్యాఖ్య: అథ - పిమ్మట, స్వజనః - బంధువర్గము, తస్య - ఆ యజాని యొక్క, అంకతః - తొడనుండి, కథంచిత్ - అతి కష్టముతో, అపనీయ - ప్రక్కకు తొలగించి, తదంత్యమండనాం - తత్ - ఆ దివ్యకుసుమమాలయే, అంత్య మండనాం - చివరి అలంకారముగా గల, తాం సుందరీం - ఆ యిందుమతిని, అగురుచందనై ధసే - అగురు చందన కాష్ఠములు ఇందనములుగాగల, అనలాయ - అగ్నికొఱకు, విసర్జ - వదలిపెట్టెను, విడుచున్న యజాని తొడమీది

నుండి అతి ప్రయత్నముచేత ఇందుమతి శరీరమును ప్రక్కకుతీసి, బంధువర్గ మామె కా సుమమాలనే తుది యలంకారముగా చేసి, చందనాగురు కాష్ఠములతో మండు చితాగ్నికి సమర్పించిరని భావము.

శ్లో. ప్రమదా మరు సంస్థితః శుచా
నృపతిః సన్నపి వాచ్యదర్శనాత్
న చకార శరీర మగ్నిసాత్
సహ దేవ్యా నతు జీవితాశయా.

72

వ్యాఖ్య: నృపతిః - అజుడు, సన్నపి (సన్ + అపి) - విద్వాంసుడైనను, శుచా - శోకముచేత, ప్రమదాం, అను - భార్యతోగూడ, సంస్థితః - చనిపోయినాడు, ఇతి - ఇట్లును, వాచ్యదర్శనాత్ - నింద నెఱిగి యుండుటవలన, దేవ్యాసహ - ఇందుమతితో పాటు, శరీరం - తన శరీరమును, అగ్నిసాత్ - అగ్నికి అధీనముగా, న చకార - చేయలేదు, జీవితాశయా తు - ప్రాణములమీది యాశతోనైతే, న - కాదు. “అజుడు పండితుడైకూడ శోకోపహతుడై అడు దానిమీది ప్రేమతో చచ్చె” నని లోకము నిందింపబోవునను కారణముచేత తన శరీరమును ప్రియాదేహముతో పాటు అగ్నికి అర్పింపలేదుగాని, ప్రాణముమీది తీసి చేత తాను బ్రతికి యుండుటకు కాదని భావము.

శ్లో. అథ తేన దాశాహతః పరే
గుణశేషా ముపదిశ్య భామినిమ్
విదుషా విధయో మహర్థయః
పుర ఏవోపవసే సమాపితాః

73

వ్యాఖ్య: అథ - పిమ్మట, విదుషా - విద్వాంసుడైన, తేన - ఆ యజుని చేత, గుణశేషాం - గుణములు మాత్రమే మిగిలినట్టి, భామినిం-ఇందుమతిని, ఉప దిశ్య - ఉద్దేశించి, దాశాహతః - పదియవ దినముకంటె, పరే - తరువాత చేయ దగినట్టి, మహర్థయః - మహాసమృద్ధములైన, విధయః - ఆపరక్రియలు, పురః - పట్టణముయొక్క, ఉపవసే ఏవ - ఉద్యానవనమునందే. సమాపితాః - పూర్తి గావింపఁ బడినవి. ఇందుమతికి చేయవలసిన ఉత్తర క్రియలు శాస్త్రీయము

గాను, కావలసిన యుత్తమ వస్తుసంపదతోను నిర్వహింపఁబడి ప్రేతకర్మ పూర్తి చేయబడినది. ఇచ్చటి “గుణశేషా” శబ్దము, ఈ కాలమున వాడబడుచున్న “కీర్తిశేషులు” వంటి ప్రయోగము. “దశాహతః” విప్రశుద్ధ్యేత్ దశాహేన, ద్వాదశాహేన భూమిపః” అను మనువచన విరోధము కనఁబడుచున్నది. బ్రాహ్మణునికి పదిరోజులతోను, క్షత్రియునికి పన్నెండు రోజులతోను మృతాశౌచము తీరునని మనువచనమున కర్థము కాని, అది సామాన్యులగు క్షత్రియుల విషయమనియు, గుణవంతుఁడగు క్షత్రియునికి కాదనియు పరాశరుఁడు తన స్మృతిలో నిట్లు చెప్పెను. “క్షత్రియుస్తు దశాహేన స్వధర్మ నిరతః కుచిః” రఘువంశరాజులు స్వధర్మ నిరతులు, వేదవేత్తలు, యజ్ఞకర్తలు నగుటచేత పరాశర వచనానుసారముగాఁగల ధర్మరహస్యము నెఱిగిన కాశిదాసు అజునికి “విదుషా” అను విశేషణము వేసి “దశాహతః” అని చెప్పెను. అందువలన ధర్మవిరోధ మెంతమాత్రమును లేదు.

శ్లో. స వివేక పురీం తయా వినా

క్షణదాపాయ శశాంక దర్శనః

పరివాహ మివావలోకయన్

స్వకుచః పౌరవధూ ముఖాశ్రమః.

74

వ్యాఖ్య: తయావినా - ఆమెలేక (ఇంధుమతి లేక), క్షణదాపాయ శశాంక దర్శనః — క్షణదా - రాత్రియొక్క, అపాయ - తొలగుటయందలి, శశాంక దర్శనః - చంద్రునిలెఁ గనఁబడుచున్న (కాంతిహీనుఁడగు ప్రాతఃకాల చంద్రుని వలెనున్న), సః - ఆ యజుఁడు, పౌరవధూ ముఖాశ్రమ - పురస్థిల ముఖము లపై స్రవించు కన్నీళ్లయందు, స్వకుచః - తన దుఃఖముయొక్క, పరివాహం - వెల్లువను, అవలోకయన్ - చూచుచు, పురీం - పట్టణమును, వివేక - ప్రవేశించెను. పురస్థిలు దుఃఖించుచుండగా వారి ముఖములమీది జలధారలయందు తన శోకజల స్రవాహముయొక్క ప్రతిబింబమును చూచుచు అజుఁడు నగరమును ప్రవేశించెనని భావము. ఇక్కడ ఇందునుతీ మరణానంతరమున్న అజుఁడు నిశావ సానమండలి చంద్రుడుగా ఉపమింపఁబడుట చక్కని పోలిక.

శ్లో. అథ తం సవనాయ దీక్షితః

ప్రతిధానాత్ గురు రాశ్రమస్థితః

అభిషంగ జడం విజ్ఞావాన్

ఇతి శిష్యేణ కిలా న్వబోధయత్.

75

వ్యాఖ్య: అథ - తరువాత, నవనాయ - ఒకానొక యాగముకొఱకై, దీక్షితః - దీక్ష వహించినట్టి, గురుః - కులగురువైన వసిష్ఠుడు, ఆశ్రమస్థితః సన్ - తన యాశ్రమమునందున్న వాడగుచునే, తం - అజానిని, అభిషంగజడం - దుఃఖమోహితునిగా, ప్రణేధనాత్ - చిత్తముయొక్క ఏకాగ్రతవలన, విజ్ఞావాన్ - తెలుసుకున్నాడు, ఇతి - ముందు చెప్పబోవురీతిగా (ఇట్లని), శిష్యేణ - శిష్యుని ద్వారా, అన్వబోధయన్ కిల - తెలియజేసెనుగూడ. యజ్ఞదీక్షితుఁడు పొలిమేరను దాటరాదు కనుక వసిష్ఠుఁడు స్వయముగా రాలేదు. యోగదృష్టిచేతనే యజానికి వచ్చిన అపత్తును దెలిసికొని, తన శిష్యునిద్వారా ఓదార్పును (అదరింపుమాటలను) దెలిపెను.

శ్లో. అసమాప్త విధి ర్యతో ముని

స్తవ విద్వానపి తావకారణమ్

న భవంత ముపస్థితః స్వయం

ప్రకృతౌ స్థావయితుం పథశ్చ్యుతమ్.

76

వ్యాఖ్య: యతః - ఏ కారణమువలన నైతే, మునిః - వసిష్ఠుఁడు, అసమాప్తవిధిః - పూర్తిచేయఁబడని యాగము కలవాడై యున్నాడో, తతః - ఆ కారణము వలననే, తవ - నీయొక్క, తావకారణం - దుఃఖ హేతువును (కళత్ర నాశరూపమైనట్టిది), విద్వాన్ అపి - తెలుసుకొన్నవాఁడైనప్పటికిని, పథశ్చ్యుతం - మార్గమునుండి జాతిన (చునస్సు సరిగాలేని). భవంతం - నిన్ను, ప్రకృతౌ - స్వభావమునందు (మామూలు పరిస్థితియందు). స్థావయితుం - నిలుపుటకు (ఓదార్పుటకు), స్వయం - స్వయముగా, న ఉపస్థితః - రాలేదు. యాగదీక్షితుఁడై యున్న వసిష్ఠుఁడు, నీ దుఃఖము నెఱిగి యున్నప్పటికిని రాజాలక, నా ద్వారా ఓదార్పుమాటలను జెప్పి వంపినాడని శిష్యుడజానితో జెప్పెను.

శ్లో. మయి తస్య సువృత్త వర్తతే

లఘు సందేశ పదా సరస్వతీ

శ్రుణు విశ్రుతసత్వసార ! తాం

హృది చైశా ముపధాతు మర్హసి.

77

వ్యాఖ్య: ఆ శిష్యుడిట్లు చెప్పుచున్నాడు: హే సువృత్త - ఓ నదాచారము గలవాడా: లఘు సందేశపదా - లఘు - సంక్షిప్తములైన, సందేశపదా - చెప్పవలసిన యర్థమును దెలుపు పదములుగల, తస్య సరస్వతీ - ఆ వసిష్ఠునియొక్కవాక్కు, మయి - నాయందు, వర్తతే - ఉన్నది, హే విశ్రుత సత్వసార - ఓ ప్రఖ్యాత దైర్య స్థైర్యములు గలవాడా: తాం - ఆ వాక్కును, శ్రుణు - వినుము, ఏనాం - ఈ యా చెప్పబోవు ఋషివాక్కును, హృది - హృదయమునందు, ఉపధాతుంచ - నిలుపుకొనుటకును, అర్హసి - తగుదువు. వసిష్ఠుని ఆ మాటలు చక్కగావిని మనస్సున నిలుపుకొనుమని శిష్యుడనెను.

శ్లో. పురుషస్య వదే ష్వజన్మనః

సమతీతం చ భవచ్ఛ భావిత

స హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా

త్రితయం జ్ఞానమయేన వశ్యతి.

78

వ్యాఖ్య: అజన్మనః పురుషస్య - జన్మలేని పురుషుడగు విష్ణువుయొక్క (వామనావతారము), వదే షు - పాదముద్రలయందు (మూడు లోకములయందును). సమతీతంచ, భవచ్ఛ, భావిత - భూతము, వర్తమానము, భవిష్యత్తు అవబడు, త్రితయం - మూడింటిని, సః - ఆ వసిష్ఠముని, నిష్ప్రతిఘేన - ఏ ప్రతిబంధమును లేని, జ్ఞానమయేన చక్షుషా - జ్ఞాన నేత్రముచేత. వశ్యతి హి - చూచునుగదా: భూత భవిష్యద్ వర్తమాన కాలములందు ముల్లోకములలో నేమి జరుగునో జ్ఞాననేత్రముచేత ఆ వసిష్ఠముని తెలుసుకొనును గనుక ఆయన పలుకులు విశ్వసనీయములని భావము.

శ్లో. చరతః కిల దుశ్చరం తప

స్తృణ బిందోః పరిశంకితః పురా

ప్రజిహూయ సమాధిభేదినీం

హరి రన్తై హరిణీం సురాంగనామ్.

79

వ్యాఖ్య : పురాకిల - పూర్వాకాలాన, దుశ్శరం - తీవ్రమైన, తపః - తపస్సును, చరతః - ఆచరించుచున్న, తృణబిందోః - తృణబిందుడను పేరుగల ఋషీవలన, పరిశంకితః - భయపడినవాడగు, హరిః - ఇంద్రుడు, నమాధిభేదిని - ఆ ముని తపస్సును భంగము జేయగల, హరిణీం - హరిణీయను పేరుగల అప్పరనను, అస్మై - ఆ తృణబిందు మునికొఱకు, ప్రజిహయ - పంపెను, పూర్వ మొకప్పుడు తృణబిందుడను ముని హిరతపస్సును జేయుచుండగా నతని తపస్సును భగ్నము చేయుటకై ఇంద్రుడు 'హరిణీ' అను అప్పరనను ఆ ముని వద్దికి పంపెను.

శ్లో. స తపఃప్రతిబంధ మన్యునా

ప్రముఖావిష్కృత చారు విభ్రమామ్

అశవత్ భవ మానుషీతి తాం

శమ వేలా ప్రలయోర్మిణా భువి.

80

వ్యాఖ్య నః - ఆ ముని, శమవేలా ప్రలయోర్మిణా - శమ - శాంతియనెడు, వేలా - చెలియలికట్టకు (హద్దుకు), ప్రలయోర్మిణా - ప్రళయకాలపు తరంగమువంటిదైన (శాంతి విఘాతకమైన అని యర్థము). తపః ప్రతిబంధ మన్యునా - తపస్సుయొక్క విఘ్నముచేత కలిగిన కోపముచేత. ప్రముఖావిష్కృత చారువిభ్రమాం - ప్రముఖ - తన యెట్టయెదుట, అవిష్కృత - ప్రకటింపఁబడిన, చారువిభ్రమాం - మనోహరములగు విలాసములు గల (ఎదుట నిల్చి కద కుద నితంబాదుల వయ్యారములను జూపినట్టి), తాం - ఆ హరిణీయను దేవాంగనను, "భువి, మానుషీ, భవ" - భూలోకమునందు మనుష్యత్వీవి కమ్ము, ఇతి - ఇట్లని, అశవత్ - శపించెను. ఆ ముని తపస్సును భంగపరచుటకై హరిణీ తన విలాసములను జూపగా మునికి తీవ్రకోపమువచ్చి నీవు మానవత్వీగా పుట్టుమని శపించెను.

శ్లో. భగవన్ పరవా నయం జనః

ప్రతికూలాలచరితం శమస్వ మే

ఇతి చోపనతాం షితిస్సృశం

కృతవా నా సుర పుష్ప దర్శవాత్.

81

వ్యాఖ్య: హే భగవన్ - ఓ వడ్డుజ్వేళ్ళవర్య నంపన్నుడా! (ఓ మహర్షి).
అయంజనః - ఈ నేను, పరవాన్ - పరాధీనురాలను (ఒకరి యజ్ఞ ప్రకారము
వర్తించు దానను), మే - నాయొక్క, ప్రతికూలాచరితం - విరుద్ధమైన నడవడిని
(ఆవరాధమును). క్షమస్వ - క్షమింపుము, ఇతి - ఇట్లని ప్రార్థించుచు, ఉప
నతాం - శరణువేడిన యా హరిణిని, ఆ సురపుష్ప దర్శనాత్ - దేవతా పుష్పము
లను దర్శించువఱకు, క్షితిన్మృశం - నేలనంటి యుండుదానినిగా (మానవశ్రీయై
యుండుదానినిగా), కృతవాన్ - చేసెను. అట్లు శపించిన తృణబిందు మహర్షినిజేరి
మహాత్మా: నేను ఇంద్రుని యజ్ఞవలన ఇట్లు మీకు విరుద్ధముగా ప్రవర్తించి
నందులకు క్షమింపుమని హరిణి వేడుకొనగా ప్రసన్నుడైన ముని “నీకు దివ్య
పుష్ప దర్శన పర్యంతమే మానవత్వ ముండుననియు, ఆ వెంటనే మరల దేవ
త్వము కలుగుననియు” శాపావధిని అనుగ్రహించెనని భావము.

శ్లో. క్రథకై శిక వంశ సంభవా

తవ భూత్వా మహిషీ చిరాయ సా

ఉపలబ్ధవతీ దివ శ్చ్యుతం

వివశా శాప నివృత్తి కారణమ్.

82

వ్యాఖ్య: క్రథకై శిక వంశసంభవా - క్రథకైశిక దేశాధిపతులైన రాజుల
వంశమునందు పుట్టుకగలదియై, సా - ఆ హరిణి, తవ - నీకు, మహిషీభూత్వా -
పట్టపు రాణియై, చిరాయ - బహుకాలమునకు, దివః - సర్గమునుండి, చ్యుతం -
జాతిపడిన, శాపనివృత్తి కారణం - శాపము తొలగుటకు హేతువైన పుష్పదామ
మును, ఉపలబ్ధవతీ - పొందినదియై, వివశా - మృతించెందినది, అభూత్ -
అయ్యెను. ఆ హరిణి విదర్భరాజుల వంశమునందు పుట్టి, చిరకాలము నీకు
భార్యగానుండి, ఇప్పుడు దేవకుసుమ దర్శనముకాగా శాపకాలము ముగిసి మృతి
నొందినది.

శ్లో. త దలం తదపాయ చింతయా

వివ దుత్పత్తి మతా మ.పస్థితా

వసుధేయ మవేక్ష్యతాం త్వయా

వసుమత్యా హి నృపాః కలత్రిణః.

83

వ్యాఖ్య: తత్ - అందువలన, తదపాయచింతయా - ఆమె వినాశము వలని చింతచేత, అలం - చాలును (ఆమె మరణమును గుఱించి, చింతింపవద్దని భావము), ఎందుకనగా, ఉత్పత్తిమతం - పుట్టుకగల వారికి, విపత్ - మరణము, ఉపస్థితా - సిద్ధమై యున్నది (తప్పనిది), కళత్రములేని జీవితము వృథాయని తలంపక, త్వయా - నీచేత, ఇయం, వసుధా - ఈ భూమి, అవేక్ష్యతాం - చూడ బడునుగాక (పాలింపబడునుగాక), హి - ఎందువలన ననగా, నృపాః - రాజులు, వసుమత్యా - భూదేవిచేతనే, కలత్రిణః - భార్యావంతులు. అందువలన ఇందు మతిని గుఱించి దుఃఖింప వలదని భావము.

శ్లో. ఉదయే మదవాచ్య ముజ్జితా

శ్రుత మానిష్కృత మాత్మవత్తయా

మనస స్తదుపస్థితే జ్వరే

పున రక్లిబతయా ప్రకాశ్యతామ్.

84

వ్యాఖ్య: ఉదయే (సతి) - అభ్యుదయము కలిగిన సమయమునందు, మదవాచ్యం - మదముచేత కలుగు నిందా దుఃఖమును, ఉజ్జితా - పరిహరించు నట్టి, త్వయా - నీచేత, ఆత్మవత్తయా - అధ్యాత్మభావము కలిగియుండిన కారణమున, శ్రుతం - శాస్త్రజ్ఞానము, అనిష్కృతం - వెల్లడింపబడినదో, తత్ - ఆ శాస్త్రజ్ఞానము, మనసః - మనస్సునకు, జ్వరే, ఉపస్థితే - సంతాపము కలిగినప్పుడును, అక్లిబతయా - ధైర్యముచేత, పునః - మరల, ప్రకాశ్యతాం - వెల్లడింప బడునుగాక. సంపదభ్యుదయ సమయమునందు “ఇతఁడు సంపదగర్వము గలవాఁడని” లోకము నిందించునని వెఱచి మదోన్మత్తఁడవు గాక శాస్త్రజ్ఞానమును వెల్లడించినట్లే, అనగా దమరూపమైన ఇంద్రియ నిగ్రహముగలిగి యుండినట్లే, ఈ విపత్సమయమునందును “అడుదానికై శోకించుచున్నాఁడను లోకనిందకు లోనుగాక. ధైర్యరూపమున మరల నీ శాస్త్రజ్ఞానమును ప్రకటింపుమని భావము. విద్వాంసుఁడు సర్వావస్థల యందును ధీరుఁడై యుండవలయునని సారాంశము.

శ్లో. రుదతా కుతపవ సా పున

ర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే

పరలోకజుషాం స్వకర్మభిః

గతయో భిన్నపథా హి ధేహినామ్,

85

వ్యాఖ్య: రుదతా - దుఃఖించుచున్న, భవతా - నీచేత, సా - ఆ యందు మతి, కుతవివ - ఎక్కడినుండి, లభ్యతే - లభించును? (లభింపదని యర్థము), అనుమృతా, అపి - ఆమె వెంటనే మరణించు వాడవైనను, భవతా - నీచేత, పునః నలభ్యతే-మళ్లీ పొందఁబడదు, ఎందువల్ల ననగా, పరలోక జుషాం-స్వర్గాదు లను పొందునట్టి, దేహినాం - మనుష్యులయొక్క. గతయః - గమ్యస్థానములు, స్వకర్మభిః - తమతమ పుణ్య పాపములయొక్క ఫలములచేత, భిన్నపథాః హి - వేరువేరుగా నున్నమార్గములు కలవినుమా! నీవు ఏడ్చినచో ఆమె ఎక్కడినుండి వచ్చును? నీవు ఆమెవెంట చనిపోయినప్పటికిని ఆమె నీకు దొరకదు. కారణ మేమనగా పరలోకమునకు వెళ్లు మానవుల గమ్యస్థానములు, ఆ స్థానములకు మార్గ ములు భిన్న భిన్నములుగా నుండును, కనుక నీవు సహగమనము చేయఁదలచినను అది సిద్ధింపదు. ఆమె యేదారిన వెళ్లునో నీ వేదారిన వెళ్లుదువో తెలియదు. కనుక అట్టివన్నియు వ్యర్థప్రయత్నములని భావము.

శ్లో. అవశోకమనాః కుటుంబినిం

అనుగృహ్ణీష్వ నివాపదత్తిభిః

స్వజనాశ్రు కిలా తిసంతతం

దహతి ప్రేత మితి ప్రచక్షతే.

88

వ్యాఖ్య: అవశోకమనాః - దుఃఖము తొలగిన మనస్సుకల వాడవగుచు, కుటుంబినిం - భార్యను. నివాపదత్తిభిః - పిండోదకాది దానములచేత, అనుగృహ్ణీష్వ - అనుగ్రహింపుము (తర్పణము చేయుమని యర్థము), అతి సంతతం - అవిచ్ఛిన్నమైన, స్వజనాశ్రు - ఆత్మబంధువుల కన్నీరు. ప్రేతం - చచ్చినవానిని, దహతి ఇతి - కాల్చివేయునని (బాధించునని), ప్రచక్షతే కిల - చెప్పుదురు గదా! నీ వామెకు తర్పణాదులు చేయుట తగునుగాని ఏడ్చుట తగదు.

“శ్లేష్మాశ్రు బంధుభిర్ముక్తం ప్రేతో ఘంక్తే యతోఽవశః.

అతో న రోదితవ్యంహి క్రియాః కార్యాః స్వశక్తితః.

అని యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి చెప్పుచున్నది. ప్రేతమనగా చనిపోయిన వ్యక్తి స్వర్గ వరకములను చేరుటకుముందుగల యాతన శరీరముతోఁ గూడిన ప్రాణి. అతఁడు తన బంధువులు విడిచిన కన్నీటిని, శ్లేష్మమును అవశుఁడై ఛేదించును. కనుక

బంధువులు ఏడ్చుటమాని చనిపోయిన వ్యక్తికి యధాశక్తిగా అంత్యక్రియలు పిండోదకాదులచేత చేయవలయునని స్మృత్యర్థము. కనుక వసిష్ఠుడు ఇందు మతినిఁగూర్చి యేడ్చుచుఁ గూర్చున్న లాభములేదని యజ్ఞానికిఁ జెప్పి పంపెను.

శ్లో. మరణం ప్రకృతిః శరీరాణాం

వికృతి ర్జీవిత ముచ్యతే బుధైః

తథా మప్యవత్తిష్ఠతే శ్వసన్

యది జంతు ర్నను లాభవా నసౌ.

87

వ్యాఖ్య : శరీరాణాం - మనుష్యులకు (దేహముగల ప్రాణులన్నిటికిని), మరణం - మరణము, ప్రకృతిః - సహజము, జీవితం - జీవించి యుండుట. వికృతిః - యాదృచ్ఛికము (ఎలాగో వచ్చినట్టిది) అని, బుధైః - పండితులచేత. ఉచ్యతే - చెప్పబడుచున్నది, (ఇలావుండగా) జంతుః - ప్రాణి, క్షణమపి - ఒక్కక్షణమైనను, శ్వసన్ - నిట్టూర్పు విడుచుచు (జీవించుచు). అవత్తిష్ఠతేయది - నిలిచి యున్నట్లయితే, అసౌ - ఆ క్షణజీవి, లాభవాన్ నను - లాభము. కలవాడే తదా. జీవుడు, నిర్గుణము, నిర్వికారమునైన శూన్యమువంటి శుద్ధ చైతన్యమునుండి అవిద్యా మూలమున వేరుపడి, తాను “జనన మరణములుగల ప్రాణిని” అని భ్రమపడుచున్నాడు. నిజమునకు విత్యసత్యమైన లయమునందే అతనికి స్థానము. కనుక మరణము ప్రకృతి అని చెప్పబడినది. ఇక పుణ్య పాప ఫలములుగల కర్మల నాచరించుటచేత ఆ కర్మఫలానుభూతికై యాదృచ్ఛికముగా తనకు వికృతి రూపమైన దేహము, జీవితము లభించుచున్నవి. కనుక ఒక వ్యక్తి మరణించుట యనగా తన చోటునకు తాను చేరుట, జీవించుట, సుఖాదుల ననుభవించుట యంత లభించితే అంతకే సంతోషపడ వలెనుగాని, మరణమునకు శోకించుట తగదని తాత్పర్యము. వేదాంతశాస్త్ర రహస్యమంతయు నీ శ్లోకము నందున్నది.

శ్లో. అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః

ప్రియవాశం హృది శల్భ మర్పితమ్

స్థిరధీస్తు తదేవ మన్యతే

కుశలద్వారతయా సముద్భృతమ్.

88

వ్యాఖ్య : మూడవేతనః - బ్రాంతిచెందిన బుద్ధిగలవాడు, ప్రియనాశం - తనకు ప్రియమైన వస్తువుయొక్క నాశమును, హృది - హృదయమునందు, అర్పితం - క్రుచ్చబడిన, శల్యం - శంకువునుగా (ఇనుప మేకునుగా), అవగచ్ఛతి - తలచుచున్నాడు; స్థిరదీక్ష - విద్వాంసుడైనచో (స్థితప్రజ్ఞుడైనచో) తదేవ - ఆశల్యమే, సముద్భుతం - హృదయమునుండి తీసివేయబడిన దానినిగా, మన్యతే - తలచును. (ఎందుకనగా) కుశల ద్వారతయా - ఆప్రియనాశము మోక్షోపాయ మగుటచేత అని యర్థము. భోగ్యవస్తువుల లాభము మంచిదనియు, తద్వినాశము అహితమనియు పామరులు తలంతురు. విద్వాంసులు దానికి విపరీతముగా అనగా ప్రియవస్తు నాశము శ్రేయస్కరమనియు, తల్లాభము దుఃఖ దాయకమనియు భావించురని భావము.

శ్లో. స్వశరీర శరీరిణా వపి

శ్రుత సంయోగ విపర్యయో యదా

విరహః కిమి హనుతాపయేత్

వద బాప్త్యై ర్విషయై ర్విచళితమ్.

89

వ్యాఖ్య : స్వశరీర శరీరిణా, అపి - తనయొక్క దేహము, ఆత్మయు కూడ, యదా-ఎప్పుడైతే (ఏకారణమువలన నైతే) శ్రుతసంయోగ విపర్యయో - శ్రుత - మనచే విని తెలుసుకోబడిన, సంయోగ - సంబంధమును, విపర్యయో - సంబంధము విడిపోవుటయును గలిగి యున్నచో, తదా - అప్పుడు (అట్టి పరిస్థితి యందు) బాప్త్యైః - వెలుపటివి యగు, విషయైః - పుత్రమిత్ర కళత్రాదులచేత, విరహః - ఎడబాటు, విపత్తయే - విద్వాంసుని, కిమివ - ఏమని, అనుతాపయేత్ - సంతాపము గలవానిని గా జేయఁ గలుగునో : వద - చెప్పుము. తన శరీరము, ఆత్మ, కొంతకాలము కలిసియుండుటయు, తరువాత నొకదాని కొకటి దూరమగుటయు నెఱిగిన విద్వాంసుని, దూరమునందున్న పుత్రమిత్ర కళత్రాదుల వియోగము ఏవిధముగా సంతాపతప్తుని జేయునో నీవే చెప్పుము. తనవిగా భావించబడిన దేహాత్మలకే నిత్యసంబంధము లేనప్పుడు, బాహ్యవస్తువు లగువానిని తనవిగా భావించి దుఃఖించుట వివేకవంతుని లక్షణము కాదని తాత్పర్యము.

శ్లో. న పృథగ్జనవ చ్ఛచో వశం
వశినా ముత్తమ ! గంతు మర్హసి
ద్రుమ సానుమతాం కి మంతరం
యది వాయో ద్వితయేఽసి తే చలాః.

90

వ్యాఖ్య : హే వశినాం ఉత్తమ ! - ఓ జితేంద్రియులలో శ్రేష్ఠుడా !, పృథక్ జనవత్ - ఇతరునివలె (పామరునివలె), శుచః - శోకమునకు, వశం గంతుం - లొంగిపోవుటకు, న అర్హసి - తగవు; వాయో(సతి)-గాలిపీచినప్పుడు, ద్వితయేఽసి - భిన్నధర్మములు కలవియై యున్నను, తే - అవి, చలాయది - చలించునవియే యైనచో, ద్రుమ సానుమతాం - వృక్షములకును పర్వతములకును, కిం అంతరం - ఏమిభేదము ? గాలివచ్చినప్పుడు వృక్షములు చలించినట్లే పర్వతములును చలించినచో వాటికి “అచలములు” అను పేరెందుకు ? అట్లే పామరునివలె దుఃఖమునకు పండితుడును లోనైనచో వారిద్దరికిని భేదమేమి కలదు ? కనుక నీవు శోకింపరాదని వసిష్ఠ వచనము. “వశినాం ఉత్తమ” నీవు జితేంద్రియుడవు కనుక శోకింపరాదగదని చెప్పుటకు వేసిన సంబోధనమిది. ఇచ్చట పామరునికి పోలికగా “ద్రుమ” శబ్దమును వాడుట మిక్కిలి రమణీయముగా నున్నది. “ద్రు - గతౌ” అనుధాతువుమీద ద్రుమశబ్ద మేర్పడినది కనుక అది చల మనియు, సాను మంతమగు పర్వతము “అచల”మనియు భావము. అచలము అజునికి ఉపమానము.

శ్లో. స తథేతి వినేతు రుదారమతేః

ప్రతిగృహ్య వచో విససర్జ మునిమ్
తదలబ్ధపదం హృది శోకఘనే

ప్రతియాత మివాంతిక మస్య గురోః

91

వ్యాఖ్య : సః - అజుడు, ఉదారమతేః - విశాల బుద్ధియగు, వినేతుః - గురువగు వసిష్ఠునియొక్క. వచః - ఉపదేశ వాక్యమును, తథేతి - అట్లేయని. ప్రతిగృహ్య - అంగీకరించి, మునిం - వసిష్ఠ శిష్యుడగు మునిని. విససర్జ - పంపివేసెను; (కింతు - కాని) తత్ - ఆ గురువచనము, శోకఘనే - దుఃఖముతో విండిన, అన్య, హృది - ఈ యజునియొక్క హృదయమునందు, అలబ్ధపదం - దొరకని యవకాశముగలది యగుచు, గురోః - వసిష్ఠునియొక్క, అంతికం -

అష్టమ స్కంధము

సమీపమును, ప్రతియాతం ఇవ - తిరిగి చేరినట్లున్నది : కులగురు వగు వసిష్ఠుని యువదేశ వాక్యమును కాదనలేక అజుడు స్వీకరించి గురు శిష్యునిఁ బంపివేసెను కాని, ఆ గురు వచనము శోకపునఁమైన యజుని హృదయమును జొరఁ జాలక తిరిగి వసిష్ఠుని చెంతకే వెళ్ళిపోయెనా? యేమి యనునట్లుండెను. అనఁగా గురూపదేశము ననుసరింపలేక యజుడు ప్రియానియోగ దుఃఖము ననుభవించుచునే యుండెనని తాత్పర్యము. “శోకపున” అర్థిపద” శబ్దములు సార్థకములు. ఆలంకారముః ఉత్పేక్ష.

శ్లో. తేనాష్టా పరిగమితాః సమాః కథంచిత్
బాలత్వా దవితథసూన్యతేన సూనోః
సాదృశ్య ప్రతికృతి దర్శనైః ప్రియాయాః
స్వప్నేషు ఊహిక సమాగమోత్సవైశ్చ.

92

వ్యాఖ్య : అవితథ సూన్యతేన - సత్యప్రియ వచనమైన, తేన - ఆ యజునిచేత, సూనోః బాలత్వాత్ - కుమారుడగు దశరథుడు బాలుడైయుండుట వలన, ప్రియాయాః - ప్రియ భార్యయగు ఇందుమతియొక్క, సాదృశ్య ప్రతికృతి దర్శనైః - పోలికగల వస్తువులయొక్కయు, చిత్తరువుల యొక్కయు దర్శనముల చేతను, స్వప్నేషు - స్వప్నములయందలి, ఊహిక సమాగమోత్సవైశ్చ - ఊహకాలము సంభవించునట్టి సమాగమ సుఖానుభవములచేతను, కథం చిత్ - అతి కష్టముగా, అష్టా - ఎనిమిది, సమాః - సంవత్సరములు, పరిగమితాః - గడపఁబడినవి; కుమారుడు పనివాడై రాజ్యముచేయుటకు శక్తుడు కానందున ప్రియానియోగ దుఃఖము నెట్లో భరించుచు నెనిమిది సంవత్సరములను గడిపెనని భావము.

శ్లో. తస్య ప్రసహ్య హృదయం కిల శోకశంకుః
ష్లక్షప్రరోహ ఇవ సౌధతలం బిభేద
ప్రాణాంతపాతు మపి తం భిషజా మసాధ్యం
లాభం ప్రియానుగమనే త్వరయా స మేనే.

93

వ్యాఖ్య : శోకశంకుః - దుఃఖమనెడు మేకు, తస్య - ఆ యజునియొక్క, హృదయం - హృదయమును, శ్లక్షప్రరోహః - రావిమొలక. సౌధతలం ఇవ -

మేధనువలె, ప్రసహ్య - బలాత్కారముగా, విభేదకిల - ప్రయ్యలుచేసెను సుమా;
 నః - అజాఁడు, ప్రాణాంతహేతుం; అపి - మరణమునకు కారణమైన దయి
 నప్పటికిని, భిషజాం - వైద్యులకు, అసాధ్యం - చికిత్సచేయుటకు సాధ్యముగాని
 తం - ఆశోకశంకువును, (రోగముగా మారిన దుఃఖమును), ప్రియానుగమనే -
 ప్రియురాలగు ఇందుమతిని ఆనుసరించి వెళ్ళుట యందలి, త్వరయా - ఉత్కంఠ
 చేత, లాభం మేనే - లాభమునుగాఁ దలంచెను. మొదట మొలకగానున్నను
 క్రమక్రమముగా మహావృక్షముగా మారిన రావించెట్లు తనకాశ్రయమైన సౌధము
 యొక్క గోడలను ప్రయ్యలుచేసి సౌధమునే కూల్చినట్లు అజాని హృదయమున
 నాటుకొన్న యందుమతీ విరహజన్యమైన శోకశంకువు అతని హృదయమును
 బ్రద్దలుచేసి, ప్రాణాంతకమైన రోగముగా మారెను. అట్లుమారుట తాను ప్రియురాలి
 వెంట వెళ్ళుటకు తగిన యుపాయమే యని దానిని అజాఁడు లాభముగానే భావించె
 నని భావము.

శ్లో. సమ్యగ్వివేచిత మథ వర్మహారం కుమార
 మాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ ప్రజానామ్
 రోగోపస్పృష్ట తను దుర్వసతిం ముముక్షుః
 ప్రాయోపవేశనమతిః నృపతి ర్భూవా.

94

వ్యాఖ్య : అథ - తరువాత, నృపతిః - అజాఁడు, సమ్యగ్వివేచితం -
 స్వభావముచేతను, విద్యాది సంస్కారములచేతను వినయవంతుడై నట్టియును,
 వర్మహారం - కవచమును ధరించుట కర్హమైన వయస్సు కలవాఁడును నగు,
 కుమారం - పుత్రుడైన దశరథుని, ప్రజానాం - ప్రజలయొక్క, రక్షణవిధౌ -
 పరిపాలనమునందు (రాజ్యమునందు), విధివత్ - యథాశాస్త్రముగా (శాస్త్రోక్త
 ప్రకారముగా), అదిశ్య - నియోగించి, రోగోపస్పృష్టతను దుర్వసతిం - రోగోప
 స్పృష్ట - రోగముచేత వ్యాప్తమైన, తను దుర్వసతిం - శరీరముయొక్క దుఃఖావ
 స్థితిని, ముముక్షుఃసన్ - వదిలివదలచుకున్న వాఁడగుచు, ప్రాయోపవేశనమతిః -
 ఆహారమును విడిచి యుండుటయందు మనస్సుగలవాఁడు. భూవా - అయ్యెను.
 కుమారుఁడు కొంచెము ఎదిగి వచ్చుటచేత అతనిపై రాజ్యభారము నుంచి అజాఁడు
 రోగముతో బాధపడలేక త్వరగా చవిపోవుటకై నిరాహారదీక్షను బూనెనని భావము.
 మహాపాతకములచేతగాని, చికిత్స చేయుటకు సాధ్యగాని రోగములచేత బాధపడు

వాడుగాని, మరణకాలము అనన్త మైనప్పుడు మోక్ష స్వర్గాదులను పొందుటకై అగ్ని ప్రవేశమునుగాని, ప్రాయోపవేశముగాని చేయ వచ్చునని ఈ క్రింది పురాణ వచనము తెలుపుచున్నది. కనుక అజుడు ప్రాయోపవేశమును జేసెననియు నది ఆత్మహత్యాదోషము గాదనియు భావము.

శ్లో. “సమాసక్తో భవేద్యస్తు పాతకైర్మహ దాదిభిః
దుఃఖిక్తిస్సర్మహారోగైః పిడితో వా భవేత్తుయః
స్వయం దేహవిनाశస్య కాలే ప్రాప్తే మహామతిః
ఆ బ్రహ్మణం వా స్వర్గాది మహాఫల జిగీషయా
ప్రవిశేత్ జ్వలనం దీప్తం కుర్యాదనశనం తథా
ఏతేషా మధికారోఽస్తి నాన్యేషాం సర్వజంతుషు
సరాణా మథ నారీణాం సర్వవర్ణేషు సర్వదా.”

శ్లో. తీర్థే తోయవృత్తికరభవే జహ్నుకన్యా సరయ్యోః
దేహత్యాగా దమరగణనా లేఖ్య మాసాద్య సద్యః
పూర్వాకారా దధికతర రుచా సంగతః కాంతయాఽసౌ
లిలాగారే వ్యవమత పున ర్నందనాభ్యంతరేషు. 95

వ్యాఖ్య: అసౌ - అజుడు, జహ్నుకన్యా సరయ్యోః - గంగా సరయూ నదులయొక్క, తోయవృత్తికరభవే - ప్రవాహముల తాకిడిచేత నేర్పడిన, తీర్థే - గంగా సరయూ సంగమ తీర్థమునందు (తీర్థమనగా నదిలోనికి దిగు మార్గము), దేహత్యాగాత్ - శరీరమును విడుచుటవలన, సద్యః - వెంటనే, అమరగణ నాలేఖ్యం - దేవతల లెక్కలో వ్రాయబడుటను. అసాద్య - పొంది, పూర్వాకారాత్ - పూర్వపు రూపముకంటె, అధికతరరుచా - మిక్కిలి యెక్కువకాంతిగల, కాంతయా - ప్రియురాలిచేత (పూర్వము ఇందుమతి, ఇప్పుడు హరిణి), సంగతః సన్ - కలుసుకొన్నవాఁడగుచు, నందనాభ్యంతరేషు - ఇంద్రునియొక్క నందన వనములోన నున్న, లీలాగారేషు - క్రీడాగృహములయందు, పునః - మరల, అర మత - క్రీడించెను, రోగగ్రస్తమైన శరీరమును గంగా సరయూ సంగమతీర్థము నందు విడుచుటచేత మరణించిన తక్షణమే అజునిపేరు దేవతల జాపితాలో వ్రాయఁ బడెననియు, దేవత్వ లాభమునకు ఫలముగా నొక యప్పురఃకాంత యశని కప్ప

గింపఁ బడెననియు, ఆ యప్పురఃకాంత భూలోకమునందు ఇందుమతియై పుట్టి తన సహధర్మచారిణిగా నుండిన హరిణియే యగుటచేత నజుఁడు నందనోద్యానము నందలి విలాస భవనములయందు మరల తన యిష్టసఖిని గూడి యదేష్టముగా సుఖము ననుభవించెననియు భావము. మానవ దేహములందు శృంగార కరుణరసముల కాలంబనములుగా వర్ణింపఁబడిన యీ నాయకా నాయకులకు దేహాంతర ప్రాప్తియందు (దేవత్వమును పొందిన పిమ్మట) మరల శృంగారము లభించుట చేత అజు విలాసకావ్యమునందు ప్రతీయమానమైన రసము వివ్రలంభ శృంగారముగా ముగిసినదని భావింపవచ్చును.

ఇది మహాకవి కాళిదాస కృత రఘువంశ

కావ్యమునందలి అష్టమ స్కంధము

తెలుఁగు లఘువ్యాఖ్య

మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశము

న వ మ స ర్గ ము

శ్లో. పితు రనంతర ముత్తరకోసలాన్

సమధిగమ్య సమాధి జితేంద్రియః

దశరథః ప్రళళాస మహారథో

యమవతా మవతాంచ ధురి స్థితః

1

వ్యాఖ్య: సమాధిజితేంద్రియః - నియమముచేత జయింపబడిన యింద్రియములు గలవాడును, యమవతా - నియమముగల వారియొక్కయు, అవతాంచ - పాలకులగు రాజులయొక్కయు, ధురి - అగ్రస్థానమునందు, స్థితః - నిలిచిన వాడును, మహారథః - మహారథుడును నగు. దశరథః - దశరథుడు, పితుః, అనంతరం - తండ్రియగు అజుని తరువాత, ఉత్తర కోసలాన్ - ఉత్తర కోసలదేశమును, సమధిగమ్య - చక్కగా స్వాయత్తము చేసికొని, ప్రళళాస - బాగుగా నేలెను. అజుని పిమ్మట దశరథుడు రాజయ్యెననియు నతడు ఇంద్రియ విగ్రహము గలిగి, రాజాధిరాజై ఉత్తర కోసలదేశమును చక్కగా పాలించగలిగెననియు భావము. బాణవిద్యయందు ప్రవీణుడై పదివేల ధనుర్ధరులను తానొక్కడే జయింపగల వీరునికి “మహారథుడని” పేరు. “ఏకో దశసహస్రాణి యోధయేత్ యస్తుధన్వినామ్ | శత్రుశాత్ర ప్రవీణశ్చ స మహారథ ఉచ్యతే ||” అని ప్రమాణము. ఈ సర్గయందలి శ్లోకములు ద్రుతవిలంబిత వృత్తమున రచింపబడినవి.

శ్లో. అధిగతం విధివ ద్యదపాలయత్

ప్రకృతిమండల మాత్మరులోచితమ్

అభవ దస్య తతో గుణవత్తరం

సనగరం నగ రంద్ర కరౌజసః.

2

వ్యాఖ్య: అధిగతం - తనకు ప్రాప్తించినదియు, ఆత్మకులోచితం - తమ వంశానుగత మైనదియు, న నగరం - నగర జనసహితమైనదియు నగు. ప్రకృతి మండలం - జానపద మండలమును, యత్ - ఏ కారణము వలన నైతే. విధి వత్ - శాస్త్రప్రకారముగా, అపాలయత్ - పాలించెనో, తతః - ఆ కారణము వలననే, నగరంద్రకరౌజనః—నగరంద్రకర - క్రౌంచ పర్వతమునకు రంద్రము చేసిన కుమారస్వామియొక్క, ఓజనః - పరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగల, అస్య - ఆ దశరథునికి, గుణవత్తరం - పూర్వముకంటె మంచి గుణములు గలది. అభవత్ - అయ్యెను. చక్కగా పాలించుచున్న దశరథునిపై పౌరజానపద మండలము అధికతరమైన ఆనక్తిని జూపెనని భావము. ఈ సర్గయందు కాళిదాసు ద్రుతవిలంబిత వృత్తమును స్వీకరించి, పూర్వసర్గల యందుకంటె కొంచ మెక్కువగా శబ్దాలంకార ములకు స్థాన మొనగెను.

శ్లో. ఉభయ మేవ వదంతి మనీషిణః

నమయవర్షితయా కృతకర్మణామ్

బలగీషూచన మర్థవతిం చ తం

శ్రమనుదం మను దండధరాన్వయమ్.

8

వ్యాఖ్య: మనీషిణః - విద్వాంసులు, బలవిఘాదనం - ఇంద్రుని, మను దండ ధరాన్వయం - మను వంశీయుడగు, తం అర్థవతించ - ఆ దశరథుని, ఉభయమేవ - ఈ జంటనే, నమయవర్షితయా - అవసరమునందు జలమును, ధనమును వర్షించువా రగుటచేత, కృతకర్మణాం - స్వకర్మ విరతులకు, శ్రమనుదం - శ్రమను పోగొట్టదానినిగా, వదంతి - చెప్పుచున్నారు. భూ మండలమునందు ఎందఱు రాజులున్నను శ్రమజీవులగువారి శ్రమను పోగొట్టగలవారు ఇంద్రుడు, దశరథుడు మాత్రమే యని యర్థము. ఇంద్రుడు కల్పకులకు వర్షము కురిపించును, దశరథుడు ధనమును కుఱిపించును. కనుక ఆ జంటకు మరియొకరి సామ్యము లేదని భావము. దశరథుఁ డింద్రుని యంతవాఁడనుట, దండధరుఁ డనగా రాజు, మను దండధరుఁ డనగా మనువు ; ఇందలి “దండధర, అర్థవతి, కృతకర్మ శబ్దములు సామిప్రాయములు.

శ్లో. జనపదే న గదః పద మాదధౌ

అభిభవః కుత ఏవ సవత్సజః

క్షితి రభూత్ ఫలవ త్యజనందనే

శమరతే ౨మర తేజసి పార్థివే.

4

వ్యాఖ్య: శమరతే - శాంతిపరుఁడును, అమరతేజసి - దేవతేజస్సు గల వాడును నగు, ఆజనందనే - దశరథుఁడు, పార్థివే సతి - పృథివీ పతియై యుండగా, జనపదే - దేశమునందు, గదః - వ్యాధి, పదం - అడుగును, న ఆదధా - పెట్టలేదు, సపత్నజః - శత్రుజన్యమైన, అభిభవః - తిరస్కారము, కుతపివ - ఎక్కడిది? క్షితిః - భూమి, ఫలవతీ - పంటలు పండునది, అభూత్ - అయినది. ఈ శ్లోకమునందు దశరథునికి జేర్చిన “శమరతే, అమర తేజసి, పార్థివే” అను విశేషణములు సాధిప్రాయములు. శమగుణము ప్రజలలో వ్యాపించుట వలన ఆయా చిత్తవికార హేతువులగు వ్యాధులు వారికి రాలేదు; అమర తేజస్సుగల దశరథుని రాజ్యమునం దడుగుపెట్టుట కితరరాజులు జంకిరిగావున ప్రజలకు శత్రుభయము పోయినది; ఈతఁడు పృథివీపతి యగుటవలన పృథివి సర్వ సన్యములను ఫలించినదని భావము. అలంకారము : పరికరము.

శ్లో. దశదిగంత జితా రఘుణా యథా

శ్రీయ మపుష్య దజేన తతః పరమ్

త మధిగమ్య తథైవ పున ర్భౌ

న న మహీన మహీన పరాక్రమమ్.

5

వ్యాఖ్య: మహీ - భూమి, దశదిగంతజితా - దశదిశలను జయించిన రఘుణా - రఘుమహారాజుచేత, యథా - ఏ ప్రకారమున. శ్రీయం, అపుష్యత్ - కాంతిని పెంచుకొనెనో, తతఃపరం - ఆతని యనంతరము, అజేనచ - అజానిచేత గూడ నెట్లు విరాజిల్లెనో, తథైవ - ఆ ప్రకారముననే, అహీన పరాక్రమం - వారి కంటే తక్కువకాని శౌర్యముకల, తం - దశరథుని, ఇనం - రాజునుగా, అధిగమ్య - పొంది, పునః - మరల, న బభౌజతిన - ప్రకాశింపలేదు అనునదిలేదు (ప్రకాశించెననియే యర్థము). తాత తండ్రుల పరిపాలనమునందు వలెనే దశరథుని యేలుబడియందును దేశము చక్కగా విరాజిల్లెనని భావము.

శ్లో. సమతయా వసు పృష్ఠి విసర్జనైః

నియుముతా దసశాంచ నరాధిపః

అనుయయో యమ పుణ్యజనేశ్వరౌ

సవరుణా వరుణాగ్రసరం రుచా.

6

వ్యాఖ్య: సరాధిపతిః - దశరథుడు, సమతయా - అందఱి యందును సమభావము గలవాఁ డగుటచేతను (మధ్యస్థుఁ డగుటచేత), వసువృష్టివిసర్జనైః - ధనవర్షమును గురిపించుటచేతను, అనతాం - దుష్టులయొక్క, నియమనాత్మక - నిగ్రహము వలనను, సవరుణౌ - వరుణదేవ సహితులైన, యమ పుణ్యజనేశ్వరౌ - యమ కుబేరులను, అనుయయౌ - అనుకరించెను. రుచా - శరీరకాంతిచేత, అరుణా గ్రసరం - సూర్యుని, అనుయయౌ - అనుకరించెను. దుష్టశిక్షణ సమతా భావములచేత యముని, ధనదానముచేత వరుణ కుబేరులను, తేజస్సుచేత సూర్యునిఁ బోలియుండెనని భావము. “వసువృష్టి విసర్జనైః” అనుచోట సభంగ శ్లేష దశరథుని పరముగా ధనవర్షములు కురిపించుటచేతనని యర్థము. వసువిసర్జనము కుబేరుని పక్షమునను, వృష్టి విసర్జనము వరుణుని పక్షమునను గ్రహింప వలయును. “అరుణాగ్రసర” శబ్ద మనుప్రాస కొఱకేగాక తేజస్సుయొక్క అరుణి మను సూచించుటకు వేయఁబడినది. అరుణు డు ముందుగలవాఁడు సూర్యుడని యర్థము. అలంకారము : శ్లేష.

శ్లో. స మృగయాభిరతి ర్న దురోదరం

నచ శశిప్రతిమాభరణం మధు

త ముదయాయ న వా నవయౌవనా

ప్రియతమా యతమాన మపాహరత్.

7

వ్యాఖ్య: ఉదయాయ - అభ్యుదయము కొఱకు, యతమానం - ప్రయత్నించుచున్న, తం - ఆ దశరథుని, మృగయాభిరతిః - పేటయందలి వాంఛ, న అపాహరత్ - ఆకర్షింపలేదు, దురోదరం - జూచుము, నాపాహరత్ - ఆకర్షింప లేదు, శశిప్రతిమాభరణం - చంద్రుని ప్రతిబింబము ఆభరణముగా గల, మధుచ - మద్యముగూడ, నా పాహరత్ - ఆకర్షింపలేదు, నవ యౌవనా - క్రొత్త జవ్వనముగల, ప్రియతమావా - ప్రేమపాత్రము గాఁదగిన స్త్రీ గూడా, నాపాహరత్ - ఆకర్షింపలేదు. అతనికి ఏ వ్యసనము నుడుచు ఆరక్తి లేకుండెనియు నజ్ఞుఁడనియు భావము. “శశి ప్రతిమాభరణం మధు” అనగా వెన్నెల రాత్రులలో మధు పాత్ర మనెందు చంద్రుని ప్రతిబింబము కనఁబడుచుండగా, ప్రియునితో గలిసి

మధుపానము చేయుట మహోభోగ లక్షణముగా రసకులు భావించుదురు. అట్టిదానిని గూడ దశరథుడు విధనాదేశనియు, అభ్యుదయ ప్రయత్నమునందే నిష్కర్షుడై యుండె ననియు భావము.

శ్లో. న కృపణా ప్రభవత్యపి వాసవే
న వితథా పరిహాస క ణా స్వపి
న చ సపత్న జనేష్వపి తేన వా
గపరుషా పరుషాక్షర మీరితా.

8

వ్యాఖ్య : తేన - ఆదశరథునిచేత, ప్రభవతి - ప్రభుత్వమును నెఱపు చున్న, వాసవే అపి - ఇంద్రుని విషయమునఁగూడ, కృపణా - దీనమైన, వాక్ - వాక్కు, న ఈరితా - పలుకఁబడలేదు; పరిహాసకథాను అపి - హాస్యకథల యందుఁ గూడ, వితథా, వాక్ - అసత్యవాక్కు, నేరితా - పలుకఁబడలేదు; చ - మరియు, అపరుషా - రోషకూన్యుడైన (పోయినకోపముగల, “అపగతారుభో యన్యసః అపరుషో, తేన అపరుషా” అని విగ్రహము), తేన ఆదశరథునిచేత. సపత్నజనేషు అపివా - శత్రుజనుల విషయమునందు సైతము, పరుషాక్షరం - కఠినాక్షరములు గలుగునట్లుగా, వాక్ - వాక్కు, నేరితా - పలుకబడలేదు; ఇక వితర ప్రదేశములను గుఱించి యేమి చెప్పవలెననియు, దశరథుని వాక్కు అదీ నము, సత్యనిరతము, మధురమునై యుండెననియు తాత్పర్యము.

శ్లో. ఉదయ మస్తమయం చ రఘూద్వహో
దుభయ మానశిరే వసుధాధిపాః
స హి నిదేశ మలింఘయతా మఘాత్
సుహృ దయోహృదయః ప్రతిగర్జితామ్.

9

వ్యాఖ్య : వసుధాధిపాః - దేశమునందలి రాజులు, రఘూద్వహాత్ - రఘు వంశపు రాజులలో నాయకుడైన ఆ దశరథుని వలన, ఉదయం - అభివృద్ధిని, అస్తమయంచ - నాశమును, ఉభయం - రెండింటిని, ఆ నశిరే పొందిరి; (ఎందు వలన ననగా) హి - ఏ కారణమువలననై తే, సః - ఆ దశరథుడు, నిదేశం - అజ్ఞను, అలింఘయతాం - అతిక్రమింపని వారికి (పాలించువారికి), సుహృత్ - మంచి హృదయముగల మిత్రుడు, అఘాత్ - అయ్యెనో, ప్రతిగర్జితాం - ఎది

రించు వారికి (ఎదురుపల్కు పొగరుబోతులకు), అయో హృదయః - ఉక్కు-
మనస్సు గలవాడు (కఠిన చిత్తుడు), ఆభూత్ - అయ్యెనో; వినయవంతులను
రక్షించుచుండెను. గర్వముగలవారిని శిక్షించుచుండెను. కనుక కొందఱు అభ్యు-
దయమును పొందగా మరికొందఱు గర్వముచే నశించిరని భావము.

శ్లో. అజయ దేకరథేన స మేదిని

ముదధినేమి మధిజ్య శరాసనః

జయ మహోషయ ధన్య తు కేవలం

గజవతీ జవతీవహయా చమూః.

10

వ్యాఖ్య : అధిజ్యశరాసనః - అల్లె త్రాడు కూర్చుబడిన ధనువుగల,
సః ఆదళరథుడు, ఉదధినేమిం - సముద్రముచే చుట్టబడిన, మేదినిం భూమిని,
ఏకరథేన - ఒకే రథముచేత, అజయత్ - జయించెను (తానొక్కడే జయించెనని
యర్థము). గజవతీ - ఏనుగులు కలదియు, జవతీవహయా - వేగాధిక్యముగల
గుఱ్ఱములు గలదియునగు. చమూఃతు - సైన్యమైతే, అన్య - దళరథునియొక్క
కేవలం జయం - విజయమును మాత్రము, అహోషయత్ - ప్రకటించెను. ఏక
పీరుడగు నతనికి సైన్యము కేవల ముపకరణ మాత్రముగా నుండెననియు
తానొక్కడే విజయమును సంపాదించుచు నమస్త భూమండలమును స్వాధీనపరచు
కొనెననియు భావము. నేమి, యనగా బండిచక్రము చుట్టునుండు ఇనుపకమ్మి;
సముద్రము భూచక్రమున కట్లుండెనని యర్థము.

శ్లో. అవని మేకరథేన వరూధినా

జితవతః కిల తస్య ధనుర్భృతః

విజయ దుందుభితాం యయు రర్ణవా

ఘరవా నరవాహన సంపదః.

11

వ్యాఖ్య : వరూధినా - ఇతరులకు గోచరింపని, ఏకరథేన అసాధారణమైన
రథముచేత, అవనిం - భూమిని, జితవతః - జయించినట్టియు, ధనుర్భృతః -
ఉత్తమ ధనుర్ధరుడైనట్టియు, నరవాహనంపదః - కుబేరునియొక్క సంపదవంటి
సంపదగలవాడును నగు తస్య - ఆ దళరథునికి, ఘనరవాః - మేఘగర్జనముల

వంటి ధ్వనులుగల, అర్ణవాః - నాలుగు సముద్రములును, విజయ దుంధుభితాం - విజయ దుంధుభుల భావమును, యయుఃకిల - పొందినవి సుమా : “ఆ సముద్ర క్షీతీశానాం” అని మొదటి సర్గలో చెప్పినట్లు సర్వభూభాగములను జయించినట్టి దశరథునికి నాలుగు దిక్కులందున్న సముద్రములు విజయ దుంధుభులై యతని మేటి విలుకానితనమును, కుజేరునివంటి సంపన్నతను, అద్వితీయ రథికత్వమును చాటించినవని భావము. సముద్రమోషలు సగరామోతలుగా రూపణచేయఁబడినవి. “వరూధః” అనగా రథగుప్తి వేగాధిక్యముచేత, లేక మంత్రశక్తిచేత, రథము తిరోధానమును పొంది శత్రువులకంటికి కనబడకుండుట. వరూధః అన్య అస్తీతి వరూధీ అని విగ్రహము. దాని తృతీయా విభక్తి యేకవచమున “వరూధినా” యని యగును.

శ్లో. శమితపక్షబలః శతకోటినా

శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః

స శరవృష్టిముచా ధన షా ద్విషాం

స్వనవతా నవ తామరసాననః.

12

వ్యాఖ్య : పురందరః - ఇంద్రుఁడు, శతకోటినా - నూరు అంచులుగల, కులిశేన - వజ్రాయుధముచేత, శిఖరిణాం - పర్వతములయొక్క, శమిత పక్షబలః - నశింపజేయబడిన తెక్కల బలిమి గలవాఁడు, నవ తామరసాననః - నూతన కములమువంటి ముఖము గలవాఁడగు, సః - ఆ దశరథుఁడు, శరవృష్టిముచా - బాణ వర్షమును గురియునదియు, స్వనవతా - టంకార ధ్వనితోఁ గూడినదియు సగు, ధనుషా - ధనుస్సుచేత, ద్విషాం - శత్రువులయొక్క, శమిత పక్షబలః - నశింప జేయఁబడిన సహాయమును, బలమును గలవాఁడు. శమితపక్ష బలత్వమునందు ఇద్దఱును సమానులేయనియు, నింద్రుఁడు వజ్రాయుధముచేత చేయఁగలిగిన పనిని దశరథుఁడు తన ధనుస్సుచేతనే చేయగలిగెననియు భావము.

శ్లో. చరణయో ర్నిఖరాగ సమృద్ధిభిః

ముకుట రత్న మరీచిభి రస్పృశన్

నృపతయః శతశో మరుతో యథా

శతమఖం త మఖండిత పౌరుషమ్.

13

వ్యాఖ్య: శతశః - సూర్యకొలదిగా, నృపతయః - రాజులు, అఖండిత పౌరుషం - మొక్కవోవి మగటిమిగల, తం - ఆ దళరథుని, మరుతః - దేవతలు, శతమఖం, యథా - ఇంద్రునివలె, నఖరాగ సమృద్ధిభిః - దళరథుని పాద నఖ కాంతులచేత సంతరించుకొన్న యభివృద్ధిగల, ముకుట రత్న మరీచిభిః - కిరీట మణి కాంతులతో, చరణయోః - పాదములపై ని, అస్పృశన్ - తాకిరి. రాజు లందఱును కిరీట రత్నకాంతులతో వెలుగు కిరస్సులతో దళరథుని పాదములను నమస్కరించిననియు అది దేవత లందఱును నింద్రునికి నమస్కరించినట్లు లుండె ననియు భావము.

శ్లో. నివృత్తే స మహార్ణవరోధసః

సచివ కారిత బాల సుతాంజలీన్

సమనుకంప్య సపత్న పరిగ్రహా

ననలకా నలకానవమాం పురీమ్.

14

వ్యాఖ్య: సః-ఆ దళరథుడు, సచివ కారిత బాలసుతాంజలీన్ - మంత్రుల చేత చేయింపబడిన బాలకులగు కుమారులయొక్క అంజులులు గలవారును, అనల కాన్ - ముంగురులు లేనివారును (అనగా చంపబడిన భర్తలుగలవా రగుటచేత అలకలు దువ్వకొనని వారని యర్థము), అగు సపత్న పరిగ్రహాన్ - శత్రువుల భార్యలను, సమనుకంప్య - దయతో ఆదరించి, అలకా నవమాం (అలకా + అన వమాం) - అలకా పట్టణముకంటె తక్కువకాని, పురీం - అయోధ్యా నగరమును గురించి, మహార్ణవ రోధసః - సముద్రముయొక్క ఒడ్డునుండి, నివృత్తే - వెనుకకు మరలెను (తిరుగు ప్రయాణము చేసెను). దళరథునిచే విహతులగు శత్రువులయొక్క భార్యలు తాము రాణివానస్త్రీ లగుటచేత దళరథుని యెదుటబడక, వసి బాలరగు తమ కుమారులను మంత్రులద్వారా పంపి మంత్రులు చేయించిన బాలర ప్రార్థనాంజులులతో వేడుకొనగా, హత భర్తృకలైన ఆ స్త్రీల నందరిని దయతో పరామర్శించి వెనుకకు మరలెనని భావము. “సపత్నః” అనగా శత్రువనియు, “పరిగ్రహః” అనగా భార్యయనియు సర్థములు.

శ్లో. ఉపగతోఽపిచ మండల నాభితా

మృదితాన్య సితాతప వారణః

శ్రీయ మవేక్ష్య స రంధ్రచలా మభూ

దనః సో ౭నల సోమ సమ ద్యుతిః.

15

వ్యాఖ్య: అనుదితాన్య సీతాతపవారణః — అనుదిత - పైకి యెత్తబడిని, అన్య - మరియొకనియొక్క, సీతాతపవారణః (సీత + ఆతపవారణః) - శ్వేత చక్రముగల వాడును, అనల సోమ సమద్యుతిః - అగ్ని చంద్రులకు సమాన మగు తేజస్సు, కాంతియు గలవాడును, శ్రీయం - లక్ష్మిని, రంధ్రచలాం - అన్యాయ, ఆలస్యాది దోషములయందు చలించునట్టిదానినిగా, అవేక్ష్య - గుర్తించి యుండిన వాడునగు, సః - ఆ దశరథుడు, మండల నాభితాం - ద్వాదశ రాజ మండలమునకు ప్రధాన మహీపతిత్వమును, ఉపగతః అపి - పొందినవాడై యున్నను (చక్రవర్తియై యున్నను), అనలసః - అప్రమత్తుడు, అభూత్ - అయ్యెను. సర్వ శత్రువులను జయించి చక్రవర్తియై యున్నను, ఇంకను జయింప వలసినవారున్నట్లు జాగరూకుడై యుండెను. ద్వాదశ రాజమండలమును గుఱించి కామందకుఁ డిట్లు చెప్పెను, “తన శత్రువు, తన మిత్రుడు, శత్రువుయొక్క మిత్రుడు, తన మిత్రుని మిత్రుడు, శత్రువు మిత్రుని మిత్రుడు, పార్జ్వగ్రా హుడు, ఆక్రందుడు, పార్జ్వగ్రాహాసారుడు, ఆక్రందాసారుడు, మధ్యముడు, ఉదాసీనుడు, విజిగీషువు” అని వారు వన్నెందుగురు, ఇందులో ముఖ్యుడు విజిగీషువు. అతడు మధ్యలో రథచక్రము నడిపి కుండవలె నిల్చి, ఇతరుల నందఱివీ చక్రా కారముగ నిల్చునట్లుచేసి జయించినవాడు చక్రవర్తి యనఁబడును. మొదటి అయిదుగురు తనకు ముందుగాను, తరువాతి నలుగురు వెనుకభాగమునందును, ఉదాసీన, మధ్యములు తనకు దక్షిణ భాగమునందును ఉండునట్లు చేసికొని విజిగీ షువు (దిగ్విజయము చేయ దలచిన రాజు) ఉత్తరాభిముఖుడై యుండవలెనట. దశరథుడట్టి చక్రవర్తియై యుండెనని భావము.

శ్లో. త మపహాయ కకుస్థ కులోద్భవం

పురుష మాత్మభవంచ పతివ్రతా

నృపతి మన్య మసేవత దేవతా

సకమలా క మలాఘవ మర్థిషు.

16

వ్యాఖ్య: పతివ్రత - పతివ్రతయగు, సకమలా, దేవతా - కమలహస్త దేవత. అనగా లక్ష్మీదేవి, అర్ధిపు - యాచకుల విషయమున. అలాగున - చులక దనమును చూపని, కకున్ధ కులోద్భవం, తం - కకున్ధ వంశమునందు పుట్టిన ఆ దశరథ మహారాజును, ఆత్మభవం, పురుషం, చ - విష్ణుమూర్తిని, అపహాయ - తప్ప, అన్యం - మరియొకడగు, కం, నృపతిం - ఏ రాజును, అసేవత - సేవిం చెను: (సేవింపలేదని యర్థము). విష్ణువునందును, విష్ణుతుల్యుడైన దశరథుని యందు మాత్రమే లక్ష్మీదేవి స్థిరత్వమును బొందియుండెనని భావము.

శ్లో. త మలభంత పతిం పతిదేవతాః

శిఖరిణా మివ సాగర మావగాః

మగధ కోసల కేకయ శాసినాం

దుహితరో హితరోపిత మార్గణమ్.

17

వ్యాఖ్య: పతిదేవతాః - పతివ్రతలైన, మగధ కోసల కేకయ శాసినాం - మగధ, కోసల, కేకయ దేశములను పాలించు రాజులయొక్క, దుహితరః - కుమార్తెలు (సుమిత్ర, కౌసల్య, కైకేయి). అహితరోపిత మార్గణం - శత్రువుల పై నాటబడిన శరములుగల, తం - ఆ దశరథుని. శిఖరిణాం - పర్వతముల యొక్క, దుహితరః - కుమార్తెలయిన, అపగాః - నదులు, సాగరం, ఇవ - సముద్రమునువలె, పతిం - భర్తనుగా, అలభంత - పొందిరి. మగధ రాజపుత్రిక యగు సుమిత్ర, దక్షిణకోసలాధిపతి కూతురు కౌసల్య, కేకయరాజు కుమారి కైక దశరథుని పరాక్రమాది గుణములు విని స్వయముగా వరించి భార్యలైరి. ఇచ్చట దశరథ పత్నుల పేర్లలో క్రమమును పాటించలేదు.

శ్లో. ప్రియతమాభి రసౌ తిస్సృభి ర్భౌ

తిస్సృభిరేవ భువం సహ శక్తిభిః

ఉపగతో వినిశీషు రివ ప్రజాః

హరిహయో రిహయోగ విచక్షణః.

18

వ్యాఖ్య: అరిహయోగ విచక్షణః - అరిహ - శత్రు వినాశకరములగు, యోగ - ఉపాయములందు, విచక్షణః - దక్షిణ, అసౌ - ఈ దశరథుడు,

తిస్సభిః - ముగ్గురగు, ప్రియతమాభిః సహ - ప్రియరాండ్రతో గూడ, ప్రజాః - ప్రజలను, వివిసీమః - శిక్షింపఁదలచిన వాడగుదు (నీతిమార్గమును నేర్పఁ దలచిన వాడై). తిస్సభిరేవ - మూడేయైన, శక్తిభిః - ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులతో గూడ, భువం - భూలోకమును, ఉపగతః - చేరిన, హరిహయః ఇవ - ఇంద్రుఁడువలె, బభౌ - ప్రకాశించెను. ప్రజా పాలనమునకు వలసిన శక్తిత్రయము సాక్షాత్కరించిన విధముననున్న ముగ్గురు భార్యలును ప్రజలను నీతి మార్గమున నడపుటకుఁ దోడ్పడుచుండిరి, దశరథుఁడు రెండవ ఇంద్రుఁడుగా ప్రకాశించెను.

శ్లో. స కిల సంయ గమూర్ద్ని సహాయతాం

మఘవతః ప్రతివద్య మహారథః

స్వభుజవీర్య మగావయ దుచ్చితం

సురవధూ రవధూతభయాః శరైః.

19

వ్యాఖ్య: మహారథః సః - మహారథుడైన ఆ దశరథుఁడు, సంయగ మూర్ద్ని - రజాంగణమునందు, మఘవతః - ఇంద్రునికి, సహాయతాం - సహాయ మును, ప్రతివద్య - పొంది, శరైః - బాణములచేత, అవధూత భయాః - తొల గింపఁబడిన భయముగల, సురవధూః - దేవకాంతలను, ఉచ్చితం - ఉన్నతమైన, స్వభుజ వీర్యం - తన బాహు పరాక్రమమును, అగావయత్, కిల - గానము చేయించెను సుమా : దేవదానవుల యుద్ధములందు ఇంద్రునికి తోడ్పడి విజయ ములు సాధించుటచేత, భయము తొలగిన దేవకాంతలు దశరథుని పరాక్రమమును గానము చేసిరని భావము.

శ్లో. క్రతుషు తేన విసర్జితమౌలినా

భుజ సమాహృత దిగ్వసునా కృతాః

కనక యూప సముచ్చయ శోభినో

వితమసా తమసాసరయూ తటాః,

20

వ్యాఖ్య: క్రతుషు - అశ్వమేధయాగములందు, విసర్జితమౌలినా - తీసి యుంచిన కిరీటముగలవాఁడును, భుజ సమాహృత దిగ్వసునా - భుజబలాగ్నితమైన

దిగంతసంపదలు గలవాడును, వితమసా - తమోగుణ రహితుడును నగు, తేన - ఆ దశరథునిచేత, తమసా, సరయూతటాః - తమసా, సరయూనదులతీరములు, కనకయాప సముచ్చయ శోభనః—కనకయాప - బంగారపుయాప స్తంభముల యొక్క, సముచ్చయ - ఉన్నమనముచేత (ఎత్తుగా నుండుటచేత), శోభనః - ప్రకాశించునవిగా, కృతాః - చేయఁబడినవి. అయోధ్యానగరమున కిరువైపు లందున్న తమసా, సరయూనదుల తీరములు దశరథుఁడు చేసిన అశ్వమేధ పశు బంధన స్తంభములతో విరాజిల్లెనని భావము. “విసర్జితమౌలిన్” యనుట రాజు, యజ్ఞ సమయమున రాజు చిహ్నములు ధరింపరాదు గనుక, అప్పుడు అధ్వర్యుఁడే సర్వాధికుఁడు; దిగ్విజయము క్షత్రియునికి విహిత ధర్మము. ‘యాప. మనగా యజ్ఞమునందు యజ్ఞపశువును గట్టిపేయు స్తంభము. అది కనకమయముగా నుండె నని వర్ణించుట శోభార్థమేకాని విధికాదు, అవి సమున్నతములై దశరథుఁడు చేసిన బహుయాగములను సూచించుచు, తమసా సరయూనదీ తీరముల కలంకారములుగా నుండెనని భావము.

శ్లో. అజిన దండ భృతం కుశమేఖలాం
యతగిరం మృగశృంగ పరిగ్రహమ్
అధివసం స్తను మధ్వరదీక్షితా
మనమభాస మభాసయ దీశ్వరః.

21

వ్యాఖ్య : ఈశ్వరః - అష్టమూర్తియగు శివుఁడు, అజినదండ భృతం - కృష్ణాజినమును, ఔదుంబరదండమును ధరించినట్టియును (లేడి చర్మమును, మేడి కఱ్ఱను యజ్ఞదీక్షితుఁడు ధరింపవలయునని ప్రమాణ వచనము), కుశమేఖలాం - దర్పలతో చేసిన త్రాడు కలదియును, యతగిరం - నియమము చేయఁబడిన వాక్కులు గలదియును, మృగశృంగ పరిగ్రహం - లేడికొమ్ము కండూయన సాధ నముగాఁ గలదియును, అధ్వర దీక్షితాం - సంస్కార విశేషముతో గూడినదియు నగు, తనుం - దశరథుని శరీరమును, అధివసన్ - అధిష్ఠించిన వాఁడగుచు, అస మభాసం - అసాధారణమైన కాంతులు గలుగునట్లుగా, అభావయత్ - ప్రకాశింపఁ జేసెను. శివుని అష్టమూర్తులు “భూతార్కచంద్రయజ్ఞానో మూర్తయోష్ఠా ప్రకీర్తితాః” అను ప్రమాణ వచనముచేత పృథివి, జలము, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము, సూర్యుఁడు, చంద్రుఁడు, యజ్ఞముచేయు సోమయాజి అనునవి; వాటిలో

యజ్ఞదీక్షితుడైన దశరథుడు ప్రకృతమున ఒక శివమూర్తి. కనుక అట్టి సంస్కారమును పొందిన దశరథుని తనువునందు శివుడు ప్రవేశించి యా తనువును మిక్కిలి ప్రకాశింపఁ జేసెనని తాత్పర్యము. ఇందులో శ్రుతి స్మృతి ప్రమాణానుసారముగా యజ్ఞదీక్షితుని స్వరూపమును కవి వర్ణించెను.

శ్లో. అవభృథ ప్రయతో నియతేంద్రియః

సుర సమాజ సమాక్రమణోచితః

నమయతిస్మ స కేవల మున్నతం

వనముచే నముచే రరయే శిరః.

22

వ్యాఖ్య : అవభృథ ప్రయతః - అవభృథ స్నానముచేత నియమ నిష్ఠలు గలవాఁడును, నియతేంద్రియః - నిగ్రహింపబడిన యింద్రియములు గలవాఁడును, సుర సమాజ సమాక్రమణోచితః - దేవ సంఘమునకు సమానముగు పీఠమునకు దగినవాఁడును నగు, సః - ఆ దశరథుడు, ఉన్నతం - ఎత్తఁబడిన, శిరః - తన శిరస్సును, వనముచే - అవభృథ జలమును తనపై వర్షించునట్టి, నముచేః అరయే - ఇంద్రుని కొఱకు మాత్రమే (నముచికి శత్రువు). నమయతిస్మ - వంచెను. తన తలపై అవభృథ జలము నభిషేకించు సమయమునందును ఒక ఇంద్రునికొఱకు మాత్రమే తలను వంచెనుగాని, మనుష్యమాత్రుని కెవ్వనికిని తలవంచలేదనియు అట్టి ధీర గంభీర శాంతమూర్తి యనియు భావము. 'అవభృథ' మనగా శుభకర్మ యొక్క దీక్షంతమున జేయునట్టి స్నానము; ఇచ్చట 'అక్రమణ'మనగా పీఠము.

శ్లో. అసకృ దేకరథేన తరస్వినా

హరిహయగ్రసరేణ ధనుర్భుతా

దినకరాభిముఖా రణ రేణవో

రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్.

23

వ్యాఖ్య : ఏకరథేన - అద్వితీయమైన రథము గలిగినట్టియును, తరస్వినా - బలవంతుఁ డైనట్టియును, హరిహయగ్రసరేణ - ఇంద్రునికి ముందునడచునట్టి, ధనుర్భుతా - విలుకాడైన దశరథునిచేత, అసకృత్ - అనేక పర్యాయములు, దినకరాభిముఖాః - సూర్యునికి యెదురుగా లేచిన, రణరేణవః - యుద్ధసంబంధమైన

ధూళులు, సురద్విషాం, రుధిరేణ - రాక్షసులయొక్క రక్తముచేత, రుధిరే - నివారింపఁ బడినవి. ఇంద్రుడు తూర్పుదిక్కునుండి వశ్చిమాభిముఖుడై రాక్షసులతో జేయుచున్న యుద్ధములలో, నతనికి తోడుగా అగ్రభాగమున నిల్చి యుద్ధమునందు రేగి సూర్యుని గప్పివేయుచున్న రణధూళిని దళరథుఁ డెన్నో పర్యాయములు రాక్షస రక్తముతో నణచివేసెనని భావము. అనగా దళరథుఁ డనేక పర్యాయములు యుద్ధములం దింద్రునికిఁ దోడ్పడి రాక్షస సంహారముఁ జేసెనని భావము.

శ్లో. అథ సమావవృతే కుసుమై ర్నవై
స్త మివ సేవితు మేకనరాధిపమ్
యమ కుబేర జలేశ్వర వజ్రిణాం
సమధురం మధు రంజిత విక్రమమ్.

24

వ్యాఖ్య: అథ - పిమ్మట, యమ కుబేర జలేశ్వర వజ్రిణాం - యమ కుబేర, వరుణేంద్రులకు, వమధురం - సమానమైన భారము గలవాఁడును (వారితో సమానుడు), అంచిత విక్రమం - మెచ్చుకొనబడిన పరాక్రమము గలవాఁడును, ఏకనరాధిపం - అద్వితీయ ప్రజాపాలకుండునైన, తం - ఆ దళరథుని, సేవితుం, ఇవ - సేవించుటకువలె, మధుః - వసంతుఁడు, నవైః, కుసుమైః - మాతృములగు పుష్పములతో (పుష్పహస్తుడై), సమావవృతే - వచ్చెను (తిరిగి వచ్చెను) దళరథుఁడు, ధర్మాధర్మ నిర్ణయమునందు యమధర్మరాజితోను, ధనము నిచ్చుట యందు కుబేరునితోను, వియమ పరిపాలనమున వరుణునితోను, ఐశ్వర్యమునం దింద్రునితోను సమానుడై యుండెను. “రిక్త హస్తేన నోపేయాత్ రాజానం, దేవతాం, గురుమ్” అను వచనముచేత వసంతుఁడు రాజైన దళరథుని వద్దికి వట్టి చేతులతో కాక సపుష్పహస్తుడై వచ్చి దర్శించెను. అనగా వసంతముతువు వచ్చెనని భావము.

శ్లో. జిగమిషు ర్ధనదాధ్యుపితాం దిశం

రథయుజా పరివర్తిత వాహనః

దినముఖాని రవిర్హిమనిగ్రహౌ

ర్విమలయన్ మలయం నగ మత్యజత్.

25

వ్యాఖ్య: ధనదాధ్యుషితాం - కుబేరునిచేత నివసించబడిన, దిశం - దిక్కును (ఉత్తర దిక్కునని యర్థము), జిగమిషుః - చేరదలచినవాడై, రథ యుజా (రథమును కట్టువాడు) - సారథిచేత, పరివర్తిత వాహనః - ప్రక్కకు త్రిప్పుబడిన గుఱ్ఱములుగల, రవిః - సూర్యుడు, హిమనిగ్రహైః - మంచును తొలగించుటచేత, దిన ముఖాని - ప్రాతః కాలములను, విమలయన్ - స్వచ్ఛ పర చుచు, మలయం, నగం - మలయ పర్వతమును, అత్యజత్ - విడిచెను. దక్షిణ దిక్కును విడిచెనని యర్థము. ఉత్తరాయణ ప్రారంభముకాగా సూర్యుడు దక్షిణ దిశను విడిచి యుత్తరమున నడచుట ప్రారంభించెను.

శ్లో. కుసుమజన్మ తతో నవవల్లవాః

తదను షట్పద కోకిలకూజితమ్

ఇతి యథాక్రమ మా విరభూ న్మధుః

ద్రుమవతీ మవతీర్య వనస్థలీమ్.

28

వ్యాఖ్య: కుసుమజన్మ - మొదట పువ్వులు పూయుట, తతః - తరువాత, నవవల్లవాః - లేఁ జిగురాకులు, తదను - ఆ తరువాత, షట్పదకోకిల కూజితం - తుమ్మెదల యొక్కయు, కోయిలల యొక్కయు ధ్వని, ఇతి - ఈ విధముగా, యథాక్రమం - వరుసగా, ద్రుమవతీం - వృక్షములుగల, వనస్థలీం - వనభూమిని, అవతీర్య - చేరి (వనభూమి మీద దిగియని యర్థము), మధుః - వనంతుడు, ఆవిరభూత్ - ఆవిర్భవించెను. వనంతుఁ డావిధముగా సాక్షాత్కరించెనని భావము. మొదట చిగురాకులు తరువాత పువ్వులు పుట్టుట సాధారణముగా నన్ని చెట్ల యందును గనపడును. కాని కొన్ని వృక్షములు మొదటనే పువ్వులు పూయునవి కలవు. ఆ విశేష జ్ఞానముగల కాళిదాసు “కుసుమజన్మ” అని ప్రారంభించెను.

శ్లో. నయగుణోపచితా మివ భూపతేః

సదుపకార ఫలాం శ్రియ మర్థినః

అభియయుః సరసో మధుసంభృతాం

కమలినీ మలి నీరపత్తి త్త్రిణః

27

వ్యాఖ్య: నయగుణోపచితాం - నీతియుక్తములగు శౌర్యాది గుణముల చేత, ఉపచితాం - అభివృద్ధిని పొందింపబడినట్టిదియును, సదుపకార ఫలాం -

సజ్జనుల కుపకారము చేయుటయే ఫలముగాగలదియు నగు, భూపతేః, శ్రీయం - దశరథునియొక్క సంపదను. అర్థిణః ఇవ - యాచకులువలె, మధుసంభృతాం - వసంతునిచేత చక్కగా పోషింపఁబడినది యగు, సరసః, కమలినీం - కాసారము యొక్క తామరతీగను, అలినీర పత త్త్రిణః—అలి - తుమ్మెదలును, నీర పత త్త్రిణః - జలపక్షులైన హంసాదులును, అభియయుః - చేరెను. దశరథుని సంపదకై యద్ధులు గుంపులు గుంపులుగా చేరునట్లు, సరోవరములందలి పద్మలతల వద్దికి తుమ్మెదలు, హంసలు మొదలయినవి చేరెనని భావము. దీనివలన దశరథుని యీవి, వసంతకోభ విరివిగా వర్ణితములైనవి.

శ్లో. కుసుమ మేవ న కేవల మార్తవం

నవ మళోకతరోః స్మరదీపనమ్

కిసలయ ప్రసవోఽపి విలాసినాం

మదయితా దయితా శ్రవణార్పితః.

28

వ్యాఖ్య: ఆర్తవం - ఋతుకాలమున వచ్చిన, నవం - నూతనముగు. అశోకతరోః - అశోక వృక్షముయొక్క, కేవలం - ఒక, కుసుమమేవ - పుష్పము మాత్రమే, స్మరదీపనం - మన్మథోద్దీపము, న - కాలేడు, కింతు - ఇక నేమనగా, విలాసినాం - భోగాభిలాష గలవారికి, మదయితా - మత్తెక్కించునట్టి, దయితాశ్రవణార్పితః - ప్రియురాలి చెవిసండున నుంచబడిన, కిసలయ ప్రసవః, అపి - చిగుతాకు జొంపముపైతము, స్మరదీపనః - మన్మథోద్దీపకములయ్యెను. విలాస వంతులకు అశోకపుష్పము, ప్రియురాలి వసంత పల్లవము. ఏకకాలమున మదనోద్దీపకము లైనవి.

శ్లో. విరచితా మధు నోపవనశ్రియా

మఖినవా ఇవ పత్రపిశేషకాః

మధులిహం మధుదాన విశారదాః

కురవకా రవ కారణతాం యయుః

29

వ్యాఖ్య: మధునా - వసంతునిచేత, విరచితాః - విరచింపబడిన, ఉపవన శ్రీయాం - ఉద్యానవన లక్ష్మీలయొక్క, అఖినవాః - నూతనములైన, పత్రపిశేష

కాః ఇవ - మకరికాది పత్రవిషశేములవలె నున్న, మధుదాన విశారదాః - మద్యమును దానము చేయుటయందు నేర్పరులైన, కురవకాః - గోరంటచెట్లు, మధులిహం - తుమ్మెదలయొక్క, రవకారణతాం - యుంకారమునకు కారణమగుటను, యయుః - పొందినవి. పుష్పించిన గోరంటచెట్లు వనంతః(డు) వనలక్ష్మీల బుగ్గలపై రచించిన మకరికాది పత్రరచనలను బోలియుండి, విస్తారమైన తమ మకరంద మధువును భ్రమరములకు దానముచేసి, వాటిచేత యుంకార రూపమున వనంత స్తోత్రములను జేయించెనని భావము. అర్థిజనులు దాన శౌండులను స్తుతించుట లోక పరిపాటిగదా :

శ్లో. సువదనా వదనానవ సంభృత

స్తదనువాది గుణః కుసుమోద్గమః

మధుకరై రకరో నృధులోలుపైః

వకుల మాకుల మాయత పం క్తిభిః

30

వ్యాఖ్య : సువదనా వదనానవ సంభృతః — సువదనా - చక్కని స్త్రీలయొక్క, వదనానవ - పుక్కిలింపు మద్యముచేత, సంభృతః - పుట్టి పుంజుకొన్న, కుసుమోద్గమః - పుష్పోద్గమము, తదనువాది గుణః - ఆ మద్యమును పోలిన గుణముగలదియై, మధురోలుపైః - మకరందముపై మక్కువగలదియు. ఆయత పం క్తిభిః - దీర్ఘములైన పంక్తులు దీరినవియు నగు, మధుకరైః - తుమ్మెదలచేత, వకులం - పొగడచెట్టును, ఆకులం - చలించుదానినిగా, అకరోత్ - చేసెను. వనితల పుక్కిలింపు మద్యముచేత పుట్టుకవచ్చిన పొగడపూల మొత్తము “కారణా గుణాః కార్యే సంక్రామంతి” అను న్యాయమున మద్యమునుపోలిన మకరందము గలదియై, ఆ మకరందపానము చేయుటకు పొడవైన బారులుదీరి వచ్చిన తుమ్మెదలచేత పొగడచెట్టు కదలునట్లు చేసెను. అనగా మధుపానమువలన తుమ్మెదలు మత్తెక్కి తనపై సోలిపడగా, తానును (పొగడచెట్టు) సోలిపోయెననిగావి, సువదనా వదన మద్యప్రభావము పుష్ప సమూహమునకును, బంభరములకును, తదాశ్రయమైన వకుళ వృక్షమునకును సోకెనని తాత్పర్యము. వనితల పుక్కిలింపు మద్యము పొగడచెట్టు పూచుటకు దోహదము.

శ్లో. ఉవహితం శిశిరావగమ శ్రియా

ముకులజాల మశోభత కింశుకేః

ప్రణయి నీవ నఖక్షతమండనం

ప్రమదయా మద యాపిత లజ్జయా.

81

వ్యాఖ్య: శిరాపగమశ్రియా - వసంతలక్ష్మిచేత, కింశుకే - మోదుగచెట్టు నందు, ఉపహితం - ఉంచబడిన, ముకులజాలం - మొగ్గల మొత్తము, మద యాపితలజ్జయా - మదముచేత తొలగింప బడిన సిగ్గుగల, ప్రమదయా - జవ్వని చేత, ప్రణయిని-ప్రియునిమీద, ఉపహితం - ఉంచబడిన, నఖక్షత మండనం ఇవ- నఖక్షతములను భూషణమువలె, ఆశోభత - ప్రకాశించెను. వసంత రుతువునందు మోదుగుచెట్టుపై నుప్పత్తిల్లిన మొగ్గలు, మదిరా మదవశమున జాబబిడిచిన సిగ్గుగల వడుచు తన ప్రయుని దేహముపై నుంచిన నఖక్షతములవలె ప్రకాశించెనని భావము.

శ్లో ప్రణ గురు ప్రమదాధర దుస్సహం

జఘన నిర్విషయీకృత మేఖలమ్

న ఖలు తావ దశేష మపోహితుం

రవి రలం విరలం కృతవాన్ హిమమ్.

82

వ్యాఖ్య: ప్రణగురు ప్రమదాధర దుస్సహం — ప్రణగురు - దంతక్షిత ప్రణములచేత పెద్దవియైన, ప్రమదాధర - శ్రీల యధరోష్ణములచేత, దుస్సహం - ఓర్చుటకు శక్యముగానిదియు, జఘన నిర్విషయీకృత మేఖలమ్—జఘన - శ్రీల కటి ప్రదేశముమీద, నిర్విషయీకృత - లేకుండా చేయబడిన, మేఖలం - మొల నూలు గలదియునగు, హిమం - మంచును, రవిః - సూర్యుడు, తావత్ - అంత వఱకు (వసంతరుతు వచ్చువఱకు), అశేషం - నిశ్శేషముగా, అపోహితుం - తొలగించుటకు, న, అలం ఖలు - నమర్థుడు కాలేదు సుమా! (కాని) విరలం - పలచబడినదానినిగా, కృతవాన్ - చేసెను. శిరరతువునందు మంచు గాఢముగా నుండి వసంతము రాగానే సూర్యకిరణములచే పలచబడెననియు, అది శృంగార నాయికలకు కొంతమేలు చేసెననియు భావము. దంతక్షితములచేత వుండుబడిన శ్రీల యధరోష్ణములమీద మంచబడినచో మిక్కిలి బాధగలుగుచుండెనట! అంతే కాక యా వనితలు స్వర్ణ రజతములతో జేయబడిన వడ్డాణములు చలికాలమున మిక్కిలి చల్లనివై బాధించునవి యగుటచేత వానిని జఘనములపై ధరింపకుండి రట! దీనికి మూలమైన హిమమును సూర్యుడెప్పుడు తొలగింపలేకపోయినను

వనంతారంభమునుండి కొంచ కొంచముగా పలచబాట జేయుచుండెనట : ప్రకృతి యందలి యే వస్తువునైనను రసదృష్టితో మలచుట కాళిదాసు విశిష్టత. సూర్యుడా విధముగా నారీ జనమునకు మేలుచేసెనట.

శ్లో. అభినయాన్ పరిచేతు మివోద్యతా

మలయమారుత కంపిత పల్లవా

అమదయ తస్మాకార లతా మనః

సకలికా కలి కామజితా మపి.

33

వ్యాఖ్య : అభినయాన్ - అభినయములను (అర్థవ్యంజకములైన వ్యాపారములను), పరిచేతు - అభ్యసించుటకు, ఉద్యతా ఇవ - విలుచున్నదివలె (ప్రయత్నము చేయుచున్నదివలె), మలయ మారుత కంపితపల్లవా - మలయమారుత - దక్షిణపు గాలిచేత, కంపిత - కదల్చుబడిన, పల్లవా - చిగురాకులు గలదియును, సకలికా - మొగ్గలతో గూడినదియు నైన, సహకారలతా - మామిడితీగ, కలికామ జితాం, అపి - రాగద్వేషములను జయించినవారి యొక్కయు, మనః - మనస్సును, అమదయత్ - మదింపజేసెను. మందమారుతముచేత గరల్చబడుచున్న చిగురుటాకులు, మొగ్గలుగల తీగమామిడి, యభినయమును నేర్చుకొనుచున్న పడుచువలె మనోహరముగా నుండెనని భావము. ఇచ్చట సహకార లత బాలనర్తకి, పల్లవములు ఆమె హస్తములు, మలయ మారుతము అభినయమును నేర్చుచున్న గురువు, సకలికా యనుట ఆమె స్తనోద్గమ సూచకము, కనుకనే ఆమె జితేంద్రియుల మనస్సునుగూడ మదింపజేయఁ గల్గినది.

శ్లో. ప్రథమ మన్యభృతాభి రుదీరితాః

ప్రవిరలా ఇవ ముగ్ధవధూ కథాః

సురభిగంధిషు శుశ్రువిరే గిరః

కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు.

34

వ్యాఖ్య : సురభిగంధిషు - సువాసనలుగలవియు, కుసుమితాసు - పువ్వులు గలవియు నగు, వనరాజిషు - వనపంక్తులయందు, అన్యభృతాభిః - అడుకోకిలల చేత, ప్రథమం - ప్రారంభ సమయములందు, ఉదీరితాః - పలుకబడినవియై,

మితాః - పరిమితములైన, గిరః - పలుకులు (అలాపములు), ప్రవిరలాః - మిక్కిలి మితములైన, ముగ్ధపదాకథాః ఇవ - ముగ్ధత్రీ ప్రసంగములవలె, కుశ్రు విరో - వినఁబడినవి. వపంతారంభమునందు కొంచము కొంచముగా వినవచ్చుచున్న కోకిలాలాపములు, సిగ్గఱితనము తగ్గని ముగ్ధల ప్రసంగములవలె మనోహరముగా నుండెనని భావము.

శ్లో. శ్రుతిసుఖ భ్రమరస్వన గీతయః

కుసుమ కోమల దంతరుచో బిభుః

ఉపవనాంత లతాః పవనాహతైః

కిసలయైః నలయై రివ పాణిభిః

85

వ్యాఖ్య: శ్రుతిసుఖభ్రమర స్వనగీతయః — శ్రుతిసుఖ - చెవుల కింపైన, భ్రమరస్వన - తుమ్మెదల యుంకారము లనెడు, గీతయః - గీతములు గలవియు, కుసుమకోమల దంతరుచః - పువ్వులనెడు కోమలదంతముల కాంతులు గలవియు నగు, ఉపవనాంత లతాః - ఉద్యానవనము నందలి లతలు, పవనాహతైః - గాలి చేత కదల్చఁబడిన, కిసలయైః - చిగురాకులచేత, నలయైః పాణిభిః ఇవ - అభి సయముతో కూడిన హస్తములచేత వలె, బిభుః - ప్రకాశించినవి. ఉద్యాన లతలు పువ్వులనెడు దంతములు కనబడునట్లు భ్రమర యుంకారములనెడు గానములు చేయుచు, చిగురాకు చేతులతో నభినయమును జేయుచు, నర్తకీ సామ్యమును పొంది యుండెనని భావము. రాగతాళాభినయములుగల నర్తకీ భావము లతలయందు చక్కగా ఆరోపింపఁబడినది.

శ్లో. లలిత విభ్రమ బంధ విచక్షణం

సురభి గంధ పరాజిత కేసరమ్

పతిషు నిర్విచిశు ర్మధు మంగనాః

స్మరసఖం రసఖండన వర్జితమ్.

86

వ్యాఖ్య: అంగనాః - స్త్రీలు, లలితవిభ్రమ బంధ విచక్షణం — లలిత విభ్రమ - సుందర విలాసములయొక్క, బంధ - కూర్చుటయందు, విచక్షణం - నేర్పరియైనదియు, సురభిగంధ పరాజిత కేసరం — సురభిగంధ - తన మంచి పరి

మళముచేత, పరాజిత కేసరం - ఓడింపఁబడిన పొగడపువ్వులు గలదియు, స్మర
సఖం - మన్మదోద్దీపకమును నగు, మధుం - మద్యమును, పతిషు - భర్తల విష
యమున, రసఖండన వర్జితం - అనురాగ భంగరహితముగా, నిర్వివికుః - అను
భవించిరి. శ్రీలు పరస్పరానురాగ పూర్వకముగా నవిలాసముగా పతులతోఁ గలిసి
మధుర మధుపానము చేపిరి విభవము. ఆ మధువు పొగడ వాసనగలది. ఇచ్చట
మధుశబ్దము పుంలింగముగాఁ బ్రయోగింపఁబడినది.

శ్లో. శుశుభిరే స్మిత చారుత రాననాః

స్మియ ఇవ శ్లఘ శింజిత మేఖలాః

వికచ తామరసా గృహదీర్ఘికాః

మదక లోదక లోల విహంగ మాః

37

వ్యాఖ్య: వికచ తామరసాః - వికసించిన తామరపువ్వులు గలవియు,
మదక లోదక లోలవిహంగమాః - మదకల - మదముచేత, అవ్యక్త మధుర
ముగా పలుకుచున్న, ఉదకలోల విహంగమాః - జల ప్రియములైన హంసాది
పక్షులు గలవియునగు, గృహదీర్ఘికాః - ఇండ్లయందలి దిగుడుబావులు, స్మితచారు
తరాననాః - చిఱునగవుచేత మిక్కిలి యందమైన ముఖములుగల వారును, శ్లఘ
శించితమేఖలాః - జాతినవియు, ధ్వనించునవియు నగు మొలనూళ్లు (వడ్డాణములు)
గలవారునునగు, స్మియః ఇవ - శ్రీలవలె శుశుభిరే - ప్రకాశించినవి. 'దీర్ఘికా'
శబ్దము శ్రీలింగ మగుటచేత శ్రీలతో దీర్ఘికలు పోల్పఁబడినవి. జలపక్షుల కలకల
ములు శ్రీల జాతిన యొడ్డాణముల గజ్జల చప్పుడులుగా పోల్చుట రమణీయముగా
నున్నది. దీర్ఘికలు (బావులు) శ్రీలవలె మధురాలాప తనూవిలాస సౌందర్యమునఁ
బొల్పెనని భావము.

శ్లో. ఉపయయా తనుతాం మధుఖండితా

హిమకరోదయ పాండు ముఖచ్ఛవిః

సదృశ మిష్ట సమాగమ నిర్వృతిం

వనిత యానితయా రజనీవధూః.

38

వ్యాఖ్య: మధుఖండితా - వసంత నమయముచేత కుటుచగాఁ జేయఁబడి
నదియు, హిమక రోదయ పాండుముఖచ్ఛవిః - హిమకర - చంద్రునియొక్క,

ఉదయ - ఉదయముచేత, పాండు - తెల్లబడిన, ముఖచ్ఛవిః - ప్రదోషకాంతి గల
దియు (సాయంకాలశోభ)నగు, రజనీపదూః - రాత్రియనెడు కాంత, ఇష్టసమా
గమనిర్వృతిం—ఇష్ట - ప్రియునియొక్క, సమాగమనిర్వృతిం - సమాగమ సుఖ
మును, అనితయా - పొందజాలనట్టి, పవితయా - స్త్రీతో, సదృశం - సమాన
మగు తనుతాం - కృశత్వమును. ఉపయయౌ - పొందెను. 'ఖండితా' శబ్దము
చేత ధ్వనించు నాయికా పక్షమున, అమె మధువను ప్రియునికై వేచియుండి,
చంద్రునివలె తెల్లబడిన ముఖకాంతి గలదియై, ప్రియ సమాగమ సుఖమును
పొందని కారణమున కృశించిపోయెనని యర్థము. వేసవి కాలమున రాత్రులు కుఱు
చగా నుండుటను ఇట్లు నాయికాపరముగా వర్ణించెను. అలంకారము: రూపకము,
ఉపమ. "స్వాధీనపతిక, వాసకనజ్జిక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలబ్ధి, ఖండిత, కల
హంతరిత. ప్రోషిత భర్తృక, అభిసారిక", అని శృంగార నాయకలు ఎనిమిది
విధములు. అందులో "ఖండిత" యనగా ప్రియుడు రాత్రినొకచోట గడిపి, ఇతర
స్త్రీ సంభోగ చిహ్నములతో నింటికి వచ్చినపుడు చూచి కోపముతో మండిపడునట్టి
నాయిక, ఇచ్చట కృశించినది.

శ్లో. అపతుషారతయా విశదప్రభైః

సురత సంగ పరిశ్రమ నోదిభిః

కుసుమచాప మతేజయ దంశుభిః

హిమకరో మకరోర్జిత కేతనమ్.

89

వ్యాఖ్య: హిమకరః - చంద్రుడు. అపతుషారతయా - మంచు తొలిగి
యున్న కారణముచేత, విశదప్రభైః - నిర్మలమైన కాంతులు గలవియును, సురత
సంగ పరిశ్రమ నోదిభిః - సంభోగము వలన కలిగిన యలసటను తొలిగించు
నవియునగు, అంశుభిః - కిరణములచేత, మకరోర్జిత కేతనం - ఎత్తబడిన మకర
ధ్వజముగల, కుసుమచాపం - మన్మథుని, అతేజయత్ - పదునెక్కువట్లు చేసెను.
విశదములైన చంద్ర కిరణములు మరికొంచెము మదనోద్దీపకము లయ్యెననియు,
చంద్రమన్మథులు పరస్పర సహాయముతో విలాసి జనమునకు సంభోగవాంఛ లధిక
ముగా జేసిరనియు భావము.

శ్లో. హుత హుతాశన దీప్తి వనశ్రియః

ప్రతినిధిః కనకాభరణస్య యత్

యువతయః కుసుమం దధు రాహితం

త దలకే దల కేసర పేశలమ్.

40

వ్యాఖ్య: హత హతాశన దీప్తి - హోమము చేయబడిన అగ్నియొక్క-
కాంతివంటి కాంతిగల, యత్ - ఏకర్థికార పుష్పము (కొండగోగుపూవు), వన
శ్రీయః - ఉద్యాన లక్ష్మికి, కనకభరణస్య - బంగారు నగకు, ప్రతినిధిః - బదు
లుగా నుండెనో, దలకేసర పేశలం - దళములయందును, కింజల్కముల
యందును, మిక్కిలి మెత్తనిదియగు, ఆహితం - ప్రియులచేత తేలబడిన, తత్ -
ఆ కర్ణికార పుష్పమును, యువతయః - పడుచులు, అలకే - ముంగురుల
యందు, దధుః - ధరించిరి బంగారు నగవలె ప్రకాశించుచున్న కొండగోగు
పూవును ప్రియులుతెచ్చి యాయగా పడుచులు తమ ముంగురులపై ధరించిరి.
ఇచ్చట కర్ణికారముయొక్క రంగు, సౌకుమార్యము తెలుపబడినవి. అది
చొక్కపు బంగారువలెను, అగ్నిజ్వాల వలెను ప్రకాశించును. దాని దళములు
సన్నగా దారములంతటివిగా మృదువుగా నుండును. కొంచెము పెద్దది గనుక
యువకు లొక్కొక్క పువ్వునే ముంగురులయందు ముడుచుకొనిరట. మార్దవము
గల యీ పుష్పము పరిమళము లేనిదైనను కాళిదాసుకు ప్రియమైనట్టిది. “వర్ణ
ప్రకర్షే సతి కర్ణికారం దునోతి నిర్గంధతయాస్మచేతః” అని కుమారసంభవము
నందు దీనికి పరిమళమును లేకుండ సృజించినందులకు బాధపడుచు బ్రహ్మను
నిందించెను.

శ్లో. అలిఖి రంజనబిందు మనోహరైః

కుసుమ పంక్తి నిపాతిభి రంకితః

న ఖలు శోభయతిస్మ వనస్థలిం

న తిలక స్థిలకః ప్రమదా మివ.

41

వ్యాఖ్య: అంజన బిందు మనోహరైః - కాటుక చుక్కలవలె నందమైన
వియు, కుసుమపంక్తి నిపాతిభిః - పువ్వుల వరుసలపైఁ బడుచున్నవియు నగు,
అలిభిః - తుమ్మెదలచేత, అంకితః - చిహ్నములు గలిగిన, తిలకః - తిలకపు
చెట్టు. వనస్థలిం - ఉపవనస్థలిని (ఇచ్చట స్థల శబ్దము శ్రీ లింగముగా వాడబడినది,
దానినట్లే గ్రహించుట యుచితము), తిలకః - పుట్టుమచ్చ. ప్రమదా ఇవ -

యువతినివలె, నశోభయతిన్మ నఖలు - అలంకరింపలేదనునది లేదునుమా ! ఎక్కువగా నలంకరించెనని యర్థము. తుమ్మెదలు వ్రాలిన తిలకపుచెట్టు వనస్థలిని, పుట్టు మచ్చ యువతి నలంకరించినట్లు ప్రకాశింపఁ జేసెనని భావము.

శ్లో. అమదయ స్మధుగంధ సనాథయా

కిసలయాధర సంగతయా మనః

కుసుమ సంభృతయా నవమల్లికా

స్మితరుచా తరు చారువీలాసినీ.

42

వ్యాఖ్య : తరుచారు విలాసినీ—తరు - వృక్షమునకు (పురుషునికి), చారు విలాసినీ - అందమైన వయ్యారియగు, నవమల్లికా - విరజాజితీగ, మధుగంధ సనాథయా—మధు - మకరందముయొక్క (మద్యముయొక్క), గంధసనాథయా- గంధముతోఁ గూడినదియు, కిసలయాధర సంగతయా—కిసలయాధర - చిగురనెడు పెదవియందు (చిగురువంటి పెదవియందు), సంగతయా - ప్రసరించి నదియు, కుసుమ సంభృతయా - పువ్వులచేత సంపాదించబడినదియు (పుష్ప రూపమైనదియగు), స్మితరుచా - చిఱునగవు వంటి కాంతిచేత (చిఱునవ్వుచేత), మనః - చూచువారి మనస్సును, అమదయత్ - మత్తెక్కించెను. నవ మల్లికా లత మకరంద పరిమళముతో చిగురులపైని పువ్వులతో వృక్షము నల్లుకొని యుండగా నది మద్యపానముచేసిన యువతినిబోలుచు ప్రియునిఁ గొఁగించుకొన్నట్లుండి చూచువారికి మత్తెక్కించెనట. ఇచ్చట నవమల్లికయందు నాయికా ధర్మము లారోపింపఁబడినవి.

శ్లో. అరుణరాగ నిషేధిభి రంశుకైః

శ్రవణ లబ్ధ పదైశ్చ యవాంకురైః

పరభృతాః సుతైశ్చ విలాసినః

స్మరబలై రబలై కరసాః కృతాః.

43

వ్యాఖ్య : విలాసినః - భోగ పరాయణులైన పురుషులు, అరుణరాగ నిషేధిభిః - తిరస్కరించునవియగు (కుసుంభ రాగము గల, చెంగావి రంగుగల), అంశుకైః - పత్రములచేతను, శ్రవణలబ్ధపదైః—శ్రవణ - చెవులయందు, లబ్ధ

వదై : - పొందబడిన స్థానముగల (చెవి నందున నుంచబడిన), యవాంకురైశ్చ - గణిక పరవలచేత, పరభృతావిరుతైశ్చ - ఆడు కోయిలల కూతలచేతను (ఈ మొదలగు), స్మరబలై : - మన్మథ సైన్యములచేత, అబలై కరసాః - అబలా - శ్రీలయందే, ఏకరసాః - అనురాగై కరసనిమగ్నులుగా (నిరంతర శ్రీ పరాయణులుగా), కృతాః - చేయబడిరి. నాయకా నాయకులు చెంగావి వస్త్రములు ధరించి గణికపరకలు మొదలయిన ప్రకృతి భూషణములను ధరించి కోకిలాలాప, భ్రమర ఝంకారాది మధ్యభోద్దీపనముల నడుమ విహరించిరని భావము. ప్రణయినీ ప్రియులు చెంగావి వస్త్రములు ధరించుట కామోద్దీపనము; అంతియేకాక నఖిక్షతాదుల వవన గలిగిన రక్త ప్రసారమును మరుగు పరచుటకు వీలగునని భావము.

శ్లో. ఉపచితావయవా శుచిభిః కణై
రలి కదంబక యోగ ముపేయుషీ
సదృశకాంతి రలక్ష్యత మంజరీ
తిలకజా లకజాలక మౌక్తికై :

44

వ్యాఖ్య : శుచిభిః - తెల్లనివి యగు, కణై : - పుష్పొడులచేత, ఉపచితా వయవా - పుష్పిచెందిన యవయవములుగలవియు, అలికదంబక యోగం - తుమ్మెదల గుంపుయొక్క సంబంధమును, ఉపేయుషీ - పొందిన యు, తిలకజా - తిలక వృక్షమునుండి పుట్టిన, మంజరీ - పుష్పగుచ్ఛము, అలిక జాలక మౌక్తికై : - అలిక - ముంగురులయందలి, జాలక - జాలకమను పేరుగల ఆభరణము యొక్క, మౌక్తికై : - ముత్యములతో, సదృశకాతిః - సమానమైన కాంతి గలిదియై, అలక్ష్యత - కనబడెను. తుమ్మెదలతో కూడిన తెల్లని తిలక మంజరి ఒక శ్రీ నల్లని ముంగురులపై వ్రేలాడుచున్న ముత్యాల కుచ్చవలె మనోహరముగా నుండెనని భావము.

శ్లో. ధ్వజపటం మదనస్య ధనుర్భృతః
ఛపికరం ముఖచూర్ణ మృతుశ్రియః
కుసుమ కేసర రేణు మలివ్రజాః
సవన నోపవనోత్థిత మన్వయుః.

45

వ్యాఖ్య : అలివ్రజాః - తుమ్మెదల మొత్తములు, ధనుర్బుతః - విలుకాఁ దైన, మదనస్య - మన్మథునియొక్క, ధ్వజపటం - జెండాబట్ట వంటిదియు, ఋతుశ్రీయః - వసంతఋతు లక్ష్మికి, ఛవికరం - కాంతిని గలిగించునట్టి, ముఖ చూర్ణం - ముఖచూర్ణము వంటిదియు (ఈ కాలపు ఫేస్ పౌడరు), సవవనోపవనో త్థితం—సవన - గాలితో కూడిన, ఉపవన - ఉద్యాన వనమునందు, ఉత్థితం - లేచిన, కుసుమకేసర రేణుం - పువ్వులయొక్క కింజల్కములయందలి పుప్పొడిని, అన్యయుః - అనుసరించి వెళ్లినవి. తెల్లని పుప్పొడి గాలికి వస్త్రమువలె పలుకు కొని పోవుచుండగా దానివెంట నల్లని తుమ్మెద గుంపులు వెళ్లుచుండుట ఒక మనోహర దృశ్యముగా నుండెనని భావము. ఆ పుప్పొడి మన్మథుని జెండాబట్టగాను, వసంతలక్ష్మి ముఖచూర్ణముగాను ఉత్పేక్షింపబడినది.

శ్లో. అనుభవ న్నవదోల మృతూత్సవం

పటు రపి ప్రియకంఠ జిగ్మత్సయా

అనయ దాసనరజ్జు పరిగ్రహే

భుజలతాం జలతా మబలాజనః

48

వ్యాఖ్య : నవదోలం - క్రొత్త ఉయ్యాల లూగునట్టి. ఋతూత్సవం - వసంతోత్సవమును, అనుభవన్ - అనుభవించుచున్న, అబలాజనః - స్త్రీ జనము, పటుః అపి - నైపుణ్యము గలదియైనను (ఉయ్యాల లూగుటయందు మంచి నేర్పు గలదియైనను). ప్రియకంఠ జిగ్మత్సయా - ప్రియుని కంఠమును ఆలింగనము చేసు కొనవలయునను కోరికచేత, అననరజ్జు పరిగ్రహే - పీఠమునకు గట్టిన పగ్గమును పట్టుకొనుటయందు, భుజలతాం - లతవలె మృదువైన బాహువును, జలతాం - శైథిల్యమును (పట్టు వదలుటను). అనయత్ - పొందించెను. దోలా క్రీడల యందు పడిపోవుదుమను భయమును నటించి, పీఠమునకు గట్టిన త్రాటినివదలి వసంతోత్సవ సంబంధమైన దోలాక్రీడలను జేయుచున్న స్త్రీ జనము ప్రియుని కంఠము నాలింగనము చేసికొని తమ ప్రియులనే కాక చూపరులను సైత మానంద పరచిరి. “జలతాం” లడయొరభేదః అను వచనమువలన నిది “జడతాం” అను శబ్దము. బాహువునకు జడత్వముకలిగి త్రాటిని పట్టుకొను శక్తి పోయినదని భావము. ‘జడతాం’ అని ప్రయోగింపక శబ్దాలంకార నిమిత్తమై ‘జలతాం’ అని ప్రయోగించెనని గ్రహింపవలయును.

శ్లో. త్యజత మాన మలంబత విగ్రహైః

న పున రేతి గతం చతురం వయః

పరభృతాభి రితివ నివేదితే

స్మరమతే రమతేస్మ వధూజనః.

47

వ్యాఖ్య: బత - ఏమందోయ్: (ఓ అంగనలారా!); మానం - కోపమును; త్యజత - విడవండి, విగ్రహైః - కలహములచేత, అలం - చాలును (కలహింపకుడని యర్థము), గతం - గడిచిపోయిన, చతురం, వయః - ఉపభోగ నైపుణ్యము గల యౌవనము, పునః, న, ఏతి (పునర్నైతి) తిరిగిరాదు, ఇతి - ఈవిధమైన, స్మరమతే - మన్మథుని యభిప్రాయము, పరభృతాభిః - అడుకోకిలల చేత, నివేదితే (నతి) ఇవ - చెప్పబడిన దగుచున్నందువలననేమో! వధూజనః - స్త్రీజనము, రమతేస్మ - క్రీడించెను. కోకిలా కూజితములచేత ఉద్దీపిత కామముగల స్త్రీజనము, కాముడు క్షీంబునను భయము వలనవలె, ఉచ్చృంఖలముగా రతిక్రీడ సలిపెనని తాత్పర్యము. ఇచ్చట అడు కోకిలములు స్త్రీ జనముతో నిట్లు చెప్పుట మిక్కిలి సమంజసముగా నున్నది. స్త్రీల యౌవనము ప్రసవాంతమే, మీ యౌవనము స్వల్పకాలముననే ముగియును కనుక మాన విగ్రహాదులతో కాలము బుచ్చకుడని అడుకోయిలలు చెప్పుటలో నౌచిత్యమున్నది, అవి యెరుగును గావున, “మాన”మనగా ప్రియుడు ఇతర స్త్రీ సక్తుడైనప్పుడు, ఈర్ష్యచే గలుగు ప్రియురాలి కోపము, “విగ్రహ” మనగా మగనితోజేసెడి కలహము. ‘బత’ అను నవ్యయము వలన భేదము, దయ, సంతోషము, విన్మయము, ఆమం త్రణము (పిలుపు) అను నర్థములు తెలుపబడును. ప్రకృతము నందలి ‘బత’ ఆమంత్రణార్థకము.

శ్లో. అథ యథాసుఖ మార్తవ ముత్సవం

సమనుభూయ విలాసవతీ సఖః

నరపతి శృక మే మృగయారతిం

స మధుమ నృధు మన్మథ సన్నిభః.

48

వ్యాఖ్య: అథ-పిమ్మట, మధుమన్మథుమన్మథసన్నిభః—మధుమత్-విష్టువునకును, మధు - వసంతునికిని, మన్మథ - మన్మథునికిని, సన్నిభః - సమానుడైన

సః నరపతిః - ఆ దశరథుఁడు, విలాసవతీసఖః - విలాసినులతో గూడిన వాఁడగుచు. అర్తవం - వసంత ఋతువు వచ్చుటచేత నేర్పడిన. ఉత్సవం - వసంతోత్సవమును, యథానుఖం - సుఖముగా, నమనుభూయ - అనుభవించి, మృగయారతిం - వేటయందలి వేడుకను, చకమే - కోరెను. దశరథుఁడు సైతము విలాసినులతోఁగలిసి యధేష్ఠముగా పసంతోత్సవ విశేషముల ననుభవించిన పిమ్మట వేటకై వెళ్లుట కిష్టపడెను.

శ్లో. పరిచయం చల లక్ష్మ నిపాతనే
భయరుదోశ్చ తదింగిత బోధనమ్
శ్రమజయాత్ ప్రగుణాం చ కరో త్యసౌ
తను మతోఽనుమతః సచివై ర్యయా.

49

వ్యాఖ్య: అసౌ - ఈవేట, చలలక్ష్మనిపాతనే - కదలుచున్న లక్ష్మము యొక్క (లేళ్లు మనుబోతులు మొదలయిన వానియొక్క) పడగొట్టుట యందు, పరిచయం - అభ్యాసమును కరోతి - చేయును. భయరుదోః - భయక్రోధముల యందు, తదింగిత బోధనం - తత్ - ఆకదలుచున్న మృగముల యొక్క, ఇంగిత - చేష్టితములయొక్క, బోధనం - జ్ఞానమును (తెలిసికొనుటను) కరోతి - కలిగించును. తనుం - శరీరమును, శ్రమజయాత్ - అలసటను తొలగించుటవలన, ప్రగుణాంచ - మంచి లాభవము కల దానినిగా కూడా. కరోతి - చేయును. అ తః - ఈ కారణముల వలన, సచివైః - మంత్రులచేత, అనుమతః - ఆమోదింపబడినవాఁడగుచు, యయౌ - వెళ్లెను. వేట వలన, కదలుచున్న లక్ష్మమును కొట్టగల శక్తి, మృగముల భయక్రోధ భావముల నెరుగుట, శరీర లాభవము మొదలయిన గుణములు రాజున కను కబ్బునుక మంత్రులు వేటకు వెళ్లుమని దశరథుని ప్రోత్సహించిరి. ఇట్టి ఉపయోగము లన్నియు యద్దపాటవమును గలిగించునన్న భావముతో మృగయావ్రవృత్తి కాని వ్యసనముచే గాదని భావము.

శ్లో. మృగశనోఽగమ తమ వేషభృత్
విపుల కంఠ నిషక్త శరాసనః
గగన మశ్వఖురోద్ధత రేణుభిః
నృసవితా సవితాన మివాకరోత్.

50

వ్యాఖ్య: మృగవనోపగమక్షమవేషభృత్ - మృగవన - మృగారణ్యము యొక్క, ఉపగమ - ప్రవేశమునకు, క్షమ - తగిన, వేషభృత్ - వేషమును ధరించినవాడును, విపులకంఠ - విషక్తశరాసనః - విశాలమైన కంఠమునందుంచ బడిన ధనస్సుగల వాడును, అగు, నృసంహితా - పురుషశ్రేష్ఠుడైన దశరథుడు, అశ్వబురోద్ధత రేణుభిః - గుఱ్ఱపు గెట్టెలచే నెగుర వేయబడిన పరాగ రేణువుల చేత, గగనం - ఆకాశమును, సవితానం, ఇవ - చాందినీ బిట్టకల దానివలె, ఆక రోత్ - చేసెను. మృగయావేషమును ధరించి వెళ్లుచున్న దశరథుని గుఱ్ఱపు గిట్టలచే రేగిన ధూళి ఆకనము క్రింద చాందినీబిట్ట కట్టినట్లుండెనని భావము. అట్లు బయలు దేరినది. “నృసంహిత” ఇచ్చట సూర్యవాచకమైన సవితృ శబ్దము, ఇంద్రసింహ శార్దూలాది శబ్దములవలె శ్రేష్ఠవాచకము. ఇది నరేంద్ర, పురుష సింహాది శబ్దముల వలె ఉపమిత సమాసము.

శ్లో. గ్రథితమౌలి రసౌ వనమాలయా

తరువలాశ సవర్ణ తనుచ్ఛదః

తురగవల్లన చంచల కుండలో

విరురుచే రురు చేష్టిత భూమిషు.

51

వ్యాఖ్య: వనమాలయా - వనపుష్పముల మాలికచేత, గ్రథితమౌలిః - కట్ట బడిన శిఖరల వాడును, తరువలాశ సవర్ణతనుచ్ఛదః - తరువలాశ - చెట్ల యాకులతో, సవర్ణ - సమానమైన రంగుగల, తనుచ్ఛదః - కవచము గల వాడును (కవచము అకుపచ్చగా నుండెననుట మృగాదుల విశ్వాసార్థము), తురగ వల్లన చంచల కుండలః - గుఱ్ఱము యొక్క కదనువలన చలించుచున్న కర్ణ భూషణములు గలవాడునునగు, అసౌ - దశరథుడు, రురుచేష్టిత భూమిషు - రురు - నల్లవారల దుప్పలచేత, చేష్టిత - తిటుగబడినట్టి, భూమిషు - ప్రదేశముల యందు, విరురుచే - మిక్కిలి ప్రకాశించెను. మృగములు చెదిరి చెదిరిపోకుండ అడవి పువ్వులనే తలకు జాటుకొని, అకుపచ్చని కవచము ధరించి, గుఱ్ఱముపై నెక్కి, ఎక్కువగా దుప్పలు, వేళ్లును తిరుగాడు ప్రదేశములకు వెళ్లెను.

శ్లో. తను లతా వినివేశిత విగ్రహః

భమర సంక్రమి తేజఃవృత్తయః

దదృశు రధ్వని తం వనదేవతాః

సునయనం నయ నందిత కోసలమ్.

52

వ్యాఖ్య : తనులతా వివివేత విగ్రహాః — తనులతా - సుకుమారమైన లతలయందు, వివివేత - సంక్రమింపజేయబడిన విగ్రహాః - దేహములు గల వారును, భ్రమర సంక్రమితేక్షణ వృత్తయః - తుమ్మెదల యందు చేర్చబడిన చూపులుగల వారునగు, వనదేవతాః - వనదేవతలు, సునయనం - అందమైన కన్నులుగల వాడును, నయనందిత కోసలమ్ — నయ - నీతి చేత, నందిత కోసలమ్ - సంతోష పరుపబడిన కోసల దేశము గలవాడును నగు, తం - ఆ దశ రథుని, అధ్వని - మార్గమునందు. దదృశుః - చూచిరి. ప్రసన్న రూపము గల యతనిని వనదేవతలు నైతము చాటున నుండి లతల యందు చేర్చబడిన దేహములు, తుమ్మెదల యందు జేర్చబడిన చూపులు గలవారై చూచిరి.

శ్లో. శ్వగణి వాగురికైః ప్రథమాస్థితం

వ్యవగతానల దస్య వివేక సః

స్థిర తురంగమ భూమి నిపానవ

స్మృగ వయో గవయో పచితం వనమ్.

53

వ్యాఖ్య : సః - ఆ దశరథుడు, శ్వగణి - పేటకుక్కల గుంపుల నాయకుల చేతను, వాగురికైః - మృగములను పట్టుకొనుటకు వలలు పరచు వారిచేతను, ప్రథమాస్థితం - మొదట ఆక్రమింపబడినదియు, వ్యవగతానలదస్య - తొలగిన దావాగ్నియు చోరులును గలదియు, స్థిరతురంగమ భూమి — స్థిర - బురద లేక గట్టిపడినవియు, తురంగమ - గుట్టుములు నడచుటకు యోగ్యమైన, భూమి - నేలలు గలదియు, నిపానవత్ - సమీపమున బావులు చెరువులు గలదియు, మృగ వయోగవయోపచితం — మృగ - లేళ్లు మొదలయిన వాని చేతను, వయో - పక్షుల చేతను, గవయ - ఆవుల వంటి మనుబోతులచేతను, ఉపచితం - సమృద్ధమై యున్న, వనం - అరణ్యమును, వివేక - ప్రవేశించెను. అతడు మృగములు, పక్షులు గలిగి, పేటకు యోగ్యమైన అరణ్యమున ప్రవేశించునప్పుడు ముందుగా కొందరిని బంపి, దావాగ్నియు, దొంగలును లేకుండజేసి, అపులగు శత్రువారులను వెంట నిడుకొని పోయెను. కామందక నీతిశాస్త్రము చెప్పు మృగయా విధానమును దశరథుఁ డనుసరించెనని భావము.

శ్లో. అథ నభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం
కనకపింగ తడిద్గుణ సంయుతమ్
ధను రధిజ్య మనాధి రుపాదదే
నరవరో రవరోషిత కేసరీ.

54

వ్యాఖ్య: అథ - ఆతరువాత, అనాధిః-మనోవ్యథా రహితుడైన, నరవరః-
దశరథుడు, రవరోషిత కేసరీ - ధనుష్టంకార ధ్వనిచేత, రోషిత - క్రుద్ధములైన,
కేసరీ - సింహములు గలవాడగుచును, కనకపింగ తడిద్గుణసంయుతమ్—కనక
పింగ - బంగారమువలె పచ్చనిదైన, తడిద్గుణ - మెఱపు తీగయను అల్లెత్రాటితో,
సంయుతమ్ - కూడినట్టియును, త్రిదశాయుధం - ఇంద్ర ధనుస్సును, నభస్యః ఇవ-
భాద్రపద మాసమువలె, అధిజ్యం - ఎక్కువెట్టబడిన అల్లెత్రాడుగల, ధనుః -
విల్లును, ఉపాదదే - స్వీకరించెను, భాద్రపద, త్రిదశాయుధోపమానములచేత
విందు వర్షకాలము నందలి వర్షధారలవలె దశరథుఁ డరణ్య మృగములపై శర
వర్షము గురిపింప నున్నాడను విషయము స్ఫురించును. మేఘధ్వని విని సింహ
ములు కోపముతో ప్రతిగర్జనము చేయును. ఇంద్ర ధనుస్సుకు మెఱపు అల్లె
త్రాటివలె నుండును.

శ్లో. తస్య స్తన ప్రణయిభి ర్ముహు రేణశాబై
ర్వాహన్యమాన హరిణీగమనం పురస్తాత్
అవిర్భభూవ కుశగర్భ ముఖం మృగాణాం
యూథం తదగ్రసర గర్విత కృష్ణసారమ్.

55

వ్యాఖ్య: స్తనప్రణయిభిః - పాలు త్రాగుటయందు మక్కువగల, ఏణ
శాబైః - రేడి పిల్లలచేత, ముహూః - మాటిమాటికీ, వ్యాహన్యమాన హరిణీ గమ
నం—వ్యాహన్యమాన - అడ్డగింపఁ బడుచున్న (శిశువులమీది వాత్సల్యము వలన
వాటి గమనము ననుసరించి తల్లులు ఆగుచుండెనని యర్థము), హరిణీ గమనం -
అడులేళ్ల నడకగలదియును, కుశ గర్భముఖం - దర్బలనమలు నోళ్లు కలదియును.
తదగ్రసర గర్విత కృష్ణసారం - తదగ్రసర - దానిముందు నడుచునట్టి, గర్విత -
గర్వమున తలనెత్తుకొనియున్న, కృష్ణసారం - నలుపు దిరిగిన మగరేడి కలది
యునునగు, మృగాణాం - జింకల యొక్క, యూథం - మంద, తస్య - ఆ దశ

రథుని యొక్క పురస్తాత్ - ఎదుట ఆవిర్భూత - అగవడెను. పిల్లలు పాలు
త్రాగుతూ ఆపగా ఆగిన యాడులేళ్ళతోను, దర్బులు నమలుచున్న నోళ్ళతోను,
ముందు నడచుచున్న గంభీర కృష్ణసారముతోను ఒకలేళ్ళమంద దళరథుని యెదుట
బడెను. ఇచ్చటి నుండి కొన్ని శ్లోకముల వఱకు వసంత తిలకావృత్తము.

శ్లో. తత్ ప్రార్థితం జవన వాజి గతేన రాజ్ఞా

తూణీముఖోద్భృత శరేణ విశీర్ణపంక్తి

శ్యామీచకార వన మాకుల దృష్టిపాతైః

వాతేరితోత్పల దలప్రకరై రివార్దైః

56

వ్యాఖ్య: జవనవాజి గతేన - వేగముగ నడచు గుఱ్ఱముపై నెక్కినవాడును
తూణీముఖోద్భృత శరేణ - తూణీరము నుండి పైకి తీయబడిన బాణము గల
వాడునునగు, రాజ్ఞా - దళరథునిచేత, ప్రార్థితం - ఎదురుకోబడినదియై. విశీర్ణ
పంక్తి - చెదిరిపోయిన వరుసలుగల, తత్ - ఆ లేళ్ళమంద, అర్దైః - తడిసిన
(భయముచే కన్నీరు గ్రమ్మిననట్టి) ఆకుల, దృష్టిపాతైః - భయచకితములైన చూపుల
చేత, వాతేరితోత్పల దలప్రకరైః, ఇవ - వాతేరిత - గాలిచే కదల్చబడిన.
ఉత్పలదల - కలువ రేకులయొక్క, ప్రకరైః ఇవ - మొత్తములచేత వలె, వసం
అరణ్యమును, శ్యామీచకార - నల్లగాఁజేసెను. గుఱ్ఱపు వేగముతో ఉద్భృతశరుడైన
దళరథుఁ డెదురుపడుటచేత ఆలేళ్ళ మంద చెదిరి చీలిపోయిన లేళ్ళ యొక్క భయ
కంపితములైన చూపులచేత, నల్లకలువ రేకులు పరచినట్లు వనము శ్యామల వర్ణ
ముగా మారెనని తాత్పర్యము. ఇచ్చటి 'ప్రార్థిత' శబ్దమునకు అభియానము
(ఎదురుపడుట) అర్థము.

శ్లో. లక్ష్మీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః

ప్రేక్ష్య స్థితాం సహచరీ వ్యవధాయ దేహమ్

ఆకర్ణకృష్ట మపి కామితయా స ధన్వీ

బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతి సంజహోర.

57

వ్యాఖ్య: హరిప్రభావః - ఇంద్రుడు లేదా విష్ణువు యొక్క ప్రభావము
నంటి ప్రభావముగల, ధన్వినః - విలుకాడైన ఆ దళరథుఁడు, లక్ష్మీకృతస్య -

బాణము వేయుటకు గుఱి పెట్టబడిన, హరిణస్య - మగలేడి యొక్క, దేహం - శరీరమును, వ్యవధాయ - చాటువరచి, స్థితాం - నిలుచుని యున్న, సహచరీం - సహచరియగు అడులేడిని, ప్రేక్ష్య - చూచి, కామితయా - తాను కాముకుడగుట వలన, కృపామృదమనాః - దయచేత మెత్తబడిన మనస్సు గల వాడగుచు, ఆ కర్ణకృష్ణం అపి - చెవి వఱకు లాగబడినదైనను (ఉపసంహరించుటకు వీలుపడని దైనను), బాణం - బాణమును, ప్రతిసంజహర - నేర్పుతో ఉపసంహరించెను. మేటి విలుకాడైన దశరథుఁ డొక మగలేడిపై శరమును విడువబోగా దాని ప్రియు రాలైన యొక అడు లేడి లక్ష్యమున కడ్డము వచ్చెను. కృపాశుడైన బాణము నుపసంహరించెను, “ధన్వీ” పదము పై నై పుణ్యమును సమర్పించును.

శ్లో. తస్యాపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ ముముక్షోః

కర్ణాంత మేత్య బిభిదే నిబిడోఽపి ముష్టిః

త్రాసాతిమాత్రచటులైః స్మరతః సునేత్రైః

ప్రౌఢప్రియా నయన విభ్రమ చేష్టితాని.

58

వ్యాఖ్య: త్రాసాతిమాత్రచటులైః— త్రాస - భయము వలన, అతి మాత్రచటులైః - మిక్కిలి చలించుచున్న, సునేత్రైః - లేళ్ల యొక్క అందమైన కనులచేత (కారణము). ప్రౌఢప్రియానయన విభ్రమచేష్టితాని—ప్రౌఢప్రియా - గడుసు కత్తెలైన తన ప్రియురాండ్రయొక్క, నయన విభ్రమ చేష్టితాని - కన్నుల వయ్యారితనపు చేష్టితములను, స్మరతః - స్మరించున్నట్టియు అపరేషు, మృగేషు, అపి - ఇతరములగు లేళ్ళమీదను, శరాన్ - బాణములను, ముముక్షోః - విడువ దలచుకొనుచున్న వాడునునగు, తస్య - ఆ దశరథుని యొక్క, ముష్టిః - పిడికిలి, నిబిడోఽపి (నిబిడః, అపి) - దృఢమైనదే యైనను, కర్ణాంతం - చెవి చివరిని, ఏత్య - చేరి, బిభిదే - సడలిపోయెను. కాముకుడైన యతనియొక్క ముష్టి ప్రియా నేత్ర విభ్రమస్మృతి చేత, లేళ్లయందుఁగల్గిన కృపాతిశయముచేత, సడలిపోయెనే గాని, నై పుణ్యము లేక కాదని తాత్పర్యార్థము.

శ్లో. ఉత్తస్థుః సపది పల్వలపంక మధ్యాత్

ముస్తావ్రరోహ కబలావయ వానుకీర్ణమ్

జగ్రాహ స ద్రుతవరాహకులస్య మార్గం

సువ్యక్త మార్గం ఏద పంక్తిభి రాయతాభిః

59

వ్యాఖ్య: సః - అతః, ముస్తాప్రరోహకబలావయవానుక్తిర్ణం—ముస్తాప్రరోహ - తుంగ మొలకలయొక్క, కబలావయవ - కబళ శకలములచేత, అనుక్తిర్ణం - వరుసగా వ్యాపించినదియు, ఆయతాభిః - పొడువుగా నున్న, అర్థాపద పంక్తిభిః - తడిసిన అడుగుల వరుసలచేత, సువ్యక్తం - స్పష్టముగాఁగనబడుచున్నదియు, సపది అప్పుడే, పల్లలపంక మధ్యాత్—పల్లల - చిన్ననీటిగుంటలలోని, పంకమధ్యాత్ - బురదనడిమినుండి, ఉత్తస్థుషః - పైకిలేచిన, ద్రుతవరాహకులస్య - పరుగెత్తి పోయిన పండుల మంద యొక్క, మార్గం - దారిని, జగ్రాహ - అనుసరించెను. - లేడి గుంపును వదలి, నమలిన తుంగముక్కులువడి, తడిసిన అడుగుల జాడలతో, అప్పుడే నీటి గుంటల నుండి పైకిలేచి పారిపోయిన పండుల మంద దారినిబట్టెనని భావము.

శ్లో. తం వాహనా దవన తోత్తరకాయ మీషత్

విధ్యంత ముద్ధృతసతాః ప్రతిహంతు మీషః

నాత్మాన మస్య వివిదుః సహసా వరాహః

వృక్షేషు విద్ధ మిషుభి ర్జఘనాశ్రయేషు

80

వ్యాఖ్య: వరాహః - పండులు, వాహనాత్ - గుఱ్ఱము నుండి, ఈషత్ - కొంచముగా, అవనతోత్తరకాయం - వంచబడిన శరీరోర్ధ్వ భాగము గలిగినట్టియు, విధ్యంతం - బాణము వేయుచున్నట్టియు, తం - ఆ దశరథుని, ఉద్ధృతసతాః - నిక్కపొడుచుకున్న జడలు కలవి యగుచు, ప్రతి హంతుం - ఎదురు దెబ్బ తీయుటకు, ఈషః - తలచినవి, అస్య - ఈ దశరథునియొక్క, ఇషుభిః - బాణములచేత, సహసా - హఠాత్తుగా, జఘనాశ్రయేషు - తమ కటిప్రదేశముల కారాభూతములైన, వృక్షేషు - చెట్ల యందు, విద్ధం - క్రుచ్చియుంచబడిన, ఆత్మానం - తమను, న వివిదుః - తెలిసికొన లేకపోయినవి. తమను కొట్టుచున్న రాజాపైకి దుముకుద మనుకొనుచుండగనే పండులు తామానుకొన్న చెట్లకు బాణములచే నతికింపఁబడిపోయిన విషయమును గ్రహింపలేక చనిపోయెను. ఈ శ్లోకమునందు అడవి పండుల మనస్తత్వమును, దశరథుని హస్తలాఘవమును చక్కగా వర్ణింపఁబడినవి.

శ్లో. తేనాభిమాత రభవస్య విశ్రవస్య పత్రీ

వన్యస్య నేత్ర వివరే మహిషస్య ముక్తః

నిర్బిద్య విగ్రహ మశోణితలిప్త పుంఖః

తం పాతయాం ప్రథమ మాస పపాత పశ్చాత్

61

వ్యాఖ్య: అభిమాత రభవస్య - మీదపడి చంపుటకు వేగిర పడుచున్న, వన్యస్య మహిషస్య - అడవి దున్నయొక్క, నేత్రవివరే - కంటి నడుమ, తేన - ఆ దశరథునిచేత, విశ్రవస్య - బాగుగాలాగి, ముక్తః - విడువబడినట్టి - పత్రీ - బాణము, విగ్రహం - ఆ దున్న శరీరమును, నిర్బిద్య - చీల్చుకొని, అశోణితలిప్త పుంఖః - రక్తముచే పూయబడని పిడికలది యగుచు, తం - ఆ మహిషమును, ప్రథమం - మొదట, పాతయామాస (పాతయాం + ఆస) - నేలపై పడవేసెను. పశ్చాత్ - తరువాత, పపాత - తాను క్రిందపడెను. తనను చంపుటకు పైబడి పచ్చుచున్న యడవి దున్న కంటికిదాకునట్లు విడిచిన దశరథుని బాణము మొదట మహిషమును జీల్చి నేలపైబడగొట్టి, పిమ్మట తాను నేలపై బడెను. “అశోణితలిప్త పుంఖః” సామాన్యముగా ఖడ్గముగాని, బాణము గాని యొక శరీరమును దూసుకొని పోవునప్పుడు రక్తలిప్తమగును, ఇచ్చట బాణము గాక, బాణపు పిడి నైతము రక్తముచేత పూయబడలేదట. అతి వేగముగా దూసుకొని పోవుటచేత మహిష రక్తము లావుగా వున్న పుంఖమునకు గూడ అంటలేదన్నచో నిక బాణపు మొనకంటుట అసంభవము గదా! ఆ బాణమంత వేగము, పటిమ గలదియై యుండెనని కవి భావము.

శ్లో. ప్రాయో విషాణపరిమోక్ష లఘూత్తమాంగాన్

ఖడ్గాం శ్చకార నృపతి ర్నిశితైః కురపైః

శృంగం స దృప్త వినయాభిక్రతుః పరేషాం

అత్యుచ్చితం న మమృషే నతు దీర్ఘ మాయుః

62

వ్యాఖ్య: నృపతిః - దశరథుడు, కురపైః - ఒక విధమగు బాణములచేత, ఖడ్గాన్ - ఖడ్గమృగములను, ప్రాయః - ఎక్కువగా, విషాణ పరిమోక్షలఘూత్త మాంగాన్ - విషాణపరిమోక్ష - కొమ్ములను ఊడగొట్టుట చేత, లఘు - బరువు తగ్గిన, ఉత్తమాంగాన్ - తలలు కలవానినిగా, చకార - చేసెను (కొమ్ములను

ఊడగొట్టెను గాని చంపలేదని యర్థము), (కుతః - ఎందువలనననగా) దృష్ట
 వినయాధిక్యతః - దృష్ట - గర్వించిన వారిని, వినయ - శిక్షించుట యందు, అధి
 కృతః - అధికారము గలవాడగు (దుష్టనిగ్రహము చేయువాడని యర్థము) సః -
 ఆ దశరథుడు, పరేషాం - ప్రతికూలురైన వారియొక్క, అత్యుచ్చితం-మిక్కిలి
 పైకెగసిన, శృంగం - కొమ్మును (ప్రాచాన్యమును), నమమృషే - సహింప
 కుండెను, తు - కాని, దీర్ఘం, ఆయుః - దీర్ఘాయుష్యమును (జీవిత కాలమును)
 న - కాదు. గర్వముచేత కొమ్ములు తిరిగినట్లు వ్యవహరించు వారికి శృంగభంగ
 మగునట్లుచేసి యణచి యుంచుటయే కాని, వారిని జీవింపనీయకుండుట దశరథుని
 స్వభావము కాదు, కనుక ఖడ్గ మృగములకు ముఖముపై మొలచిన శృంగములను
 భంగము గావించి, వానికి తలబదువు తగ్గునట్లు చేసి, చంపక విడిచెనని భావము.

శ్లో. వ్యాఘ్రా నభీ రభిముఖోత్పతితాన్ గుహాభ్యః

పుల్లాననాగ్రపిటపా నివ వాయురుగ్ఘ్నాన్

శిఖావిశేష లఘుహస్తతయా నిమేషా

తూణీచకార శరపూరిత వక్త్రరంధ్రాన్.

68

వ్యాఖ్య : అభీః - భయరహితుడైన ఆ దశరథుడు, గుహాభ్యః - గుహల
 నుండి, అభిముఖోత్పతితాన్ - తనకెదురుగా పైకి యెగిరినట్టివియు, వాయురుగ్ఘ్నాన్ -
 గాలిచేత విరుగగొట్టబడిన, పుల్లాననాగ్ర పిటపాన్ ఇవ - పూచిన వేగిచెట్లు పెద్ద
 కొమ్ములవలె నున్నట్టివియు, శరపూరిత వక్త్రరంధ్రాన్ - బాణములచేత వింపబడిన
 నోళ్ల కలవియునగు, వ్యాఘ్రాన్ - పెద్దపులులను, శిఖావిశేష లఘుహస్త
 తయా — శిఖావిశేష - అభ్యాసాతిశయముచేత, లఘుహస్తతయా - హస్తలాఘ
 వము గలవాడగుటచేత, నిమేషాత్ - ఊణమాత్రములో, తూణీచకార - అంబుల
 పొదులనుగా జేసెను. బాణములతో వ్యాఘ్రములనోళ్లను నింపివేసెనని యర్థము.
 పులులు చిత్రవర్ణము గలవగుటచేత పుష్పించిన వేగిచెట్లు పెద్ద కొమ్ములు ఉపమాన
 ముగాఁజెప్పబడినవి. గుహల నుండి ఇవతనికి యెగిరి నోళ్ల తెరిచిన పులులు,
 గాలికి విరిగి, చెట్టు నుండి దూరమై రంధ్రములు గలవియై యున్న అగ్రవిటవము
 లుగా నుపమింపబడినవి. తెరిచిన నోళ్ల విండ శరములు నింపి పులులనే తూణీర
 ములుగాఁజేసెననుట చక్కని కల్పన.

శ్లో. నిర్వాతోగైః కుంజలీనాన్ జిహాంసు
 ర్జానిర్హోమైః శోభయామాప సింహాన్
 నూనం తేషా మభ్యసూయా పరోఽభూ
 ద్విర్యోద్రగే రాజశబ్దే మృగేషు.

84

వ్యాఖ్య: కుంజలీనాన్ - పొదరిండ్లలో దాగిన, సింహాన్ - సింహములను, జిహాంసుః - చంపదలచినవాడై, నిర్వాతోగైః - పిడుగు చప్పుడువలె భయం కరములైన, ర్జానిర్హోమైః - ధనుష్టంకారములచేత, శోభయామాప - కలవర పెట్టెను, తేషాం - ఆ సింహముల యొక్క, వీర్యోద్రగే - శౌర్యముచేత ఉన్నత మైన, మృగేషు, రాజశబ్దే - మృగముల విషయమున నేర్పడిన రాజశబ్దమునందు (మృగరాజ శబ్దము నందు) అభ్యసూయాపరః - అసూయాపరుడు, అభూత్, నూనం - అయియుండెనేమో! (కానిచో సింహములను పెదకి చంపనేల! యని భావము) ఇది శాలిసీపృత్తము.

శ్లో. తాన్ హత్వా గజకులబద్ధ తీవ్రవైరాన్
 కాకున్థః కుటిల నఖాగ్రలగ్న ముక్తాన్
 ఆత్మానం రణకృత కర్మణాం గజానా
 మాన్మణ్యం గత మివ మార్గజై రమన్త.

85

వ్యాఖ్య : కాకున్థః - దళరథుడు, గజకులబద్ధ తీవ్రవైరాన్ - గజకుల - ఏనుగుల జాతియుండు, బద్ధ - స్థిరముగా నేర్పబడిన, తీవ్రవైరాన్ - అత్యంత శత్రుత్వము గలవియును, కుటిల నఖాగ్రలగ్నముక్తాన్ - కుటిల - పంకరలు దీరిన నఖాగ్ర - గోటి కొనల యందు, లగ్న - తగులుకొన్న (ఇఱికిన), ముక్తాన్ - గజ కుంభమోక్తి కములు గలవియునగు, తాన్ - ఆ సింహములను, హత్వా - చంపి, ఆత్మానం - తనను, రణకృతకర్మణాం - యుద్ధముల యందు తనకు చేయబడిన యుపకారములు గల, గజానాం - ఏనుగుల యొక్క, అన్మణ్యం - అన్మణత్వ మును (అప్పు తీర్చుకొనుటను) మార్గజైః - బాణములచేత (బాణములు తనకు తోడ్పడుటచేత) గతం ఇవ - పొందిన వానినిగా. ఆమన్త - తలచెను తనకు యుద్ధములందు ఉపకారము చేసిన గజముల యొక్క ఋణమును, వాటికి బద్ధ శత్రువులైన సింహములను చంపి తీర్చుకొన్నట్లు భావించెనని తాత్పర్యము. సింహ

ములు కుటిల నఖాగ్రములతో గజములను గ్రుచ్చినవి కనుక, దళరథుడు శరములతో సింహములను గ్రుచ్చుట ఏనుగులకు సంతోషకరము గదా; ఇదియు శాలివీ వృత్తమే.

శ్లో. చమరాన్ పరితః ప్రవర్తితాశ్వః

కృచ్చి దాకర్ణవికృష్ట భల్లవరీ

నృపతీ నివ తాన్ వియోజ్య సద్యః

సిత వాలవ్యజనై ర్జగామ శాంతిమ్.

66

వ్యాఖ్య: కృచ్చిత్ - ఒకచోట, చమరాన్ పరితః - చమరీ మృగముల పార్శ్వములందంతటను, ప్రవర్తితాశ్వః - పరుగెత్తింపఁబడిన గుఱ్ఱము గలవాడును ఆకర్ణవికృష్టభల్లవరీ - ఆ కర్ణవికృష్ట - చెవిదాక లాగబడిన, భల్ల - బిల్లెములను బాణములను, వరీ - వర్షించువాడునునగు దళరథుడు, నృపతీనివ (నృపతీన్ + ఇవ) - రాజులనువలె, తాన్ - ఆ చమరీ మృగములను, సితవాలవ్యజనైః - తెల్లని వాలములనెడు వీవనలతో, వియోజ్య - ఎడబాటు గలిగించి, సద్యః - వెంటనే, శాంతిం జగామ - శాంతిని పొందెను. చమరీ మృగములకు అలంకారములును, గర్వకారణములునైన వాలములను మాత్రము ఖండించి వానిని చంపక విడిచెను. ఇది ఔపచ్ఛందసిక వృత్తము. శూరులకు పరుల యైశ్వర్యమే సహింసరావిదికాని, వారి జీవితము కాదు కనుక, రాజులకువలె మాకును రాజచిహ్నములగు వ్యజనములు గలవని గర్వపడు చమర మృగములను శత్రురాజులనుగా భావించి, వాటి వాలవ్యజనములను మాత్రము తొలగించెనని తాత్పర్యము.

శ్లో. అపి తురగసమీపా దుత్పతంతం మయూరం

న స రుచిరకలాపం బాణలక్ష్మీచకార

సపది గత మనస్క శ్చిత్ర మాల్యానుకీర్ణే

రతివిగలితబంధే కేశపాశే ప్రియాయాః.

67

వ్యాఖ్య: సః - ఆ దళరథుడు, తురగసమీపాత్ - తన గుఱ్ఱము వద్దనే, ఉత్పతంతమపి - ఎగురుచున్నదియైనను (సులభముగా కొట్టుటకు వీలున్నప్పటికిని యది యర్థము), రుచిరకలాపం - శాంతిమంతమైన పింఛముగల, మయూరం -

నెమలిని, చిత్రమాల్కానుకీర్ణే - రంగురంగుల పూలమాలలచేత వ్యాప్తమైనదియు,
రతివిగళతబంధే - సంభోగ సమయమునందు వదలిపోయినముడికలదియునగు,
ప్రియాయాః కేశపాశే - ప్రియురాలి యొక్క కొప్పు మీదికి, సపది - అప్పుడే,
గతమనస్కః - వెళ్లిన మనస్సు గలవాడగుచు, న బాణలక్ష్మీచకార - బాణము
నకు గుఱివిగా చేయకపోయెను. ఒక నెమలి తన ప్రక్కన యెగురుచున్నను,
దాని పింఛమును చూచుటవలన రతి సమయమున వదలిపోయిన తన ప్రియురాలి
కేశపాశము న్యృతికి వచ్చి, ఆ నెమలిని కొట్టుట మానెనని భావము, చిత్రవర్ణము
గల నెమలి పింఛమును జూడగానే రతి సమయమున ముడియూడి పరచుకపోయిన
కేశములును వానివెంట రాలి చెడిరివడిన పూలును గల ప్రియురాలి ధమ్మిల్లము
న్యృతికి వచ్చెనని చెప్పుటలో చక్కని పోలిక యున్నది. మాలినీవృత్తము.

శ్లో. తస్య కర్కశ విహార సంభవం

స్వేద మానన విలగ్న జాలకమ్

ఆచచామ సతుషార శీకరో

భిన్న పల్ల వపుటో వనానిలః

68

వ్యాఖ్య: కర్కశ విహార సంభవం - కఠినమైన మృగయా విహారమువలన
గలిగినదియు, ఆననవిలగ్నజాలకం - ముఖముమీద కదలుచున్న బిందువుల
మొత్తముగలదియునగు, తస్య - ఆ దశరథుని యొక్క, స్వేదం - చెమటను,
సతుషారశీకరః - చల్లని నీటి తుంపురులతోఁగూడినదియు, భిన్నపల్లవపుటః -
భిన్న - విచ్ఛన్నట్లు చేయబడిన, పల్లవపుటః - దొన్నెలవంటి చిగురాకులు గలదియు
నగు, వనానిలః - వనవాయువు, ఆచచామ - ఆచమనము చేసెను (సులభముగా
తొలగించెనని యర్థము). పేటలో నెడతెగక పరిశ్రమించుటచేత దశరథుని
మొగముపై చెమట చుక్కలు నిండుగా నేర్పడెననియు, ఆ స్వేదకణములను
చల్లని, మెల్లని వనవాయువు వీచి తొలగించెననియు భావము. “ఆచచామ” ఆచ
మనము చేయుటకు కొద్దిపాటి జలమే యవసరము, ఇచ్చట పానము చేసెనను
నర్థముగల “వపే” మొదలగు క్రియల నుపయోగించుట యుక్తముగా నుండదు.
కొద్దిపాటి స్వేదకణములకు ఆచమనక్రియ సరిపోయినట్లు ఇతర క్రియలు సరి
పోవు కనుగ యిట్టి గౌజార్థము గల క్రియ నుపయోగించెను. రథోద్ధతా వృత్తము.

శ్లో. ఇతి విస్మృతాన్యకరణీయ మాత్మనః

సచివావలంబిత ధురం ధరాధిపమ్

పరివృద్ధరాగ మనుబంధసేవయా

మృగయా జహార చతురేష కామినీ

69

వ్యాఖ్య: ఇతి - ఇట్లు (పూర్వము చెప్పినట్లు), ఆత్మనః - తనయొక్క, విస్మృతాన్యకరణీయం - మరువబడిన ఇతర కర్తవ్యము గలవాడును, సచివావలంబితధురం— సచివ - మంత్రులచేత, అవలంబిత ధురం - ధరింపబడిన రాజ్య భారము గలవాడును, అనుబంధ సేవయా - ఎడతెగని సేవచేత, పరివృద్ధ రాగం— అభివృద్ధి చెందిన రక్తిగలవాడును నగు, ధరాధిపం - దశరథ మహారాజును, మృగయా - వేట, చతురా - నేర్పరియైన, కామినీ ఇవ - కాముకురాలవలె, జహార - ఆకర్షించెను. (అపహరించెనని వదార్థము). వినోదమునకై ఆరంభింప బడిన వేట వ్యసనముగా మాత్రం దశరథుని విస్మృతాన్యకరణీయవిగాజేసి దూరము గొనిపోయెనని భావము. “పరివృద్ధరాగమనుబంధసేవయా” కోరికలను నిరంతర ముగాఁదీర్చుచుఁబోయినచో నవి వృద్ధి జెందునేకాని తగ్గవని తాత్పర్యము. “నజాతు కామః కామానాం ఉపభోగేన శామ్యతి, హవిషా కృష్ణవర్తైవ భూయ ఏ వాభి వర్ధతే” అని గీతా వాక్యము.

శ్లో. స లలిత కుసుమ ప్రవాల శయ్యాం

జ్వలిత మహాషధి దీపికా సనాథామ్

నరవతి రతివాహాయాం బభూవ

క్వచి దసమేతపరిచ్ఛద స్త్రియామామ్.

70

వ్యాఖ్య: సః - ఆ దశరథుడు, లలితకుసుమ ప్రవాలశయ్యాం—లలిత సుకుమారములైన కుసుమ, ప్రవాల - పువ్వులు, చిగురాకులు, శయ్యాం పడకగా గలదియును, జ్వలిత మహాషధిదీపికాసనాథాం—జ్వలిత - వెలిగిన, మహాషధి - ఉత్తమ ఓషధులనెడు, దీపికా - చిలుదీపములతో, సనాథాం - కూడినదియునగు, త్రియామాం - రాత్రిని, క్వచిత్ - ఒకానొకచోట, అసమేత పరిచ్ఛదః - వెంటి దింపని పరివారము గలవాడగుచు, అతివాహాయాంబభూవ - గడపెను. పువ్వులను, చిగురాకులను పడకగా చేసుకొని, రాత్రివేళ వెలుగు కొన్ని మొక్కల

వెలుగులో నొంటరిగా నొకచోట నిద్రించి, రాత్రిని గడపెననియు మృగయావ్యసన ముట్లు ఒంటరిని జేసెననియు భావము. “అవమేత పరిచ్ఛదః” అనుటకు గారణము దారిలేని యరణ్యమున స్వేచ్ఛగా గుఱ్ఱమును నడపుచు రాత్రియగు పఱకును దళరథుడు వేటాడు చుండుటచేత సేవకజన మతనిని గలుసుకొనలేకపోవుటయే.

శ్లో. ఉషసి స గజయాథ కర్ణతాలైః
పటు పటహ ధ్వనిభి ర్విసీతనిద్రః
అరమత మధురాణి తత్ర శృణ్వన్
విహగ వికూజిత వందిమంగలాని.

71

వ్యాఖ్య: ఉషసి - ప్రాతఃకాలమునందు, పటుపటహధ్వనిభిః - గట్టితప్పెటల యొక్క ధ్వనులతో సమానమైన ధ్వనులుగల, గజయాథకర్ణ తాలైః - గజయాథ . ఏనుగుల మంద యొక్క, కర్ణతాలైః చెవులనెడు తాళములచేత, విసీతనిద్రః - తొలగింపబడిన నిద్రగల, సః. ఆ దళరథుడు, తత్ర - ఆ వనమునందు, మధురాణి - చెవుల కింనైన, విహగవికూజితవందిమంగలాని - విహగవికూజిత - పక్షిల యులుపులనెడు, వందిమంగలాని - స్తుతి పాఠకుల మంగళ గీతములను, శృణ్వన్ - వినుచున్నవాడగుచు, అరమత - అనందించెను. అరణ్యమునంధ సైతము దళరథునికి, రాజుకు దగిన పలుపు, వందిమాగధ గీతములు, మంగళవాద్య ధ్వనులు మొదలగు వానిని ప్రకృతియే చేకూర్చెననియు అట్లు సుఖనిద్ర జెంది మేల్కొనె ననియు, “క్వభోగ మాప్నోతి న భాగ్యభాక్ జనః” అదృష్టవంతుడు ఎచ్చట సుఖమును పొందడు? ఎచ్చటనైనను సుఖమే అనుభవింపగలుగుననియు తాత్పర్యము.

శ్లో. అథ జాతు రురో ర్గృహీతవర్తై
వివినే పార్శ్వచరై రలిత్యమాణః
శ్రమఫేనముచా తపిస్వి గాఢాం
తమసాం ప్రాప నదీం తురంగమేణ.

72

వ్యాఖ్య: అథ - ఏమృత. జాతు - ఒకప్పుడు (మృగయా వ్యసనమునబడి రోజులు గడుపుచుండగా నొకనాడవి యర్థము). రురోః - ఒకవిధమైన లేడియొక్క

గృహీతవర్తా - స్వీకరింపబడిన మార్గముగలవాడై, (అది వెళ్లిన మార్గమున వెళ్ళుచున్నవాడై) విపినే - అరణ్యమునందు, పార్శ్వవర్తైః - ప్రక్కనవచ్చు సేవకులచేత, అరిక్యమాణః - కనబడనివాడగుచు (తురగ వేగముచేతనని యర్థము), శ్రమఫేనముచా - శ్రమచే నులుగును విడుచుచున్న, తురంగమేణ - గుఱ్ఱముతో, తపస్విగాఢాం - మునులచేత మునుకలు వేయబడుచున్న (స్నానార్థమై ప్రవేశించిన మునులు గల), తమసాం - “తమసా”యను పేరుగల, నదీం - నదిని, ప్రాప - చేరను, ఒక లేడి వెంటబడి అలసిన గుఱ్ఱముతో తమసా నదిని జేరెను, “రురుః” అనగా నల్ల చారల దుప్పి, ఇచ్చట ‘తమసాం’ అనగా తమసా నదీతీరమునని లాక్షణికార్థమును జెప్పవలెను, లేనిచో ముందు రాజోవు శ్లోకార్థముతో విరోధించును.

శ్లో. కుంభపూరణ భవః పటు రుచ్చై

రుచ్చచార నినదోఽంభసి తస్యాః

తత్ర స ద్విరదబృంహిత శంకి

శబ్దపాతిన మిషం వినసర్జ

78

వ్యాఖ్య: తస్యాః - ఆ తమసా నదియొక్క, అంభసి - ఉదకమునందు, కుంభపూరణ భవః - కుంభపూరణ - కడవను నింపుటచేత, భవః - పుట్టిన దియు, పటుః - గట్టిదియు, ఉచ్చైః - పెద్దదియునగు, వినదః - ధ్వని. ఉచ్చచార - నైకి వినవచ్చెను. తత్ర - ఆధ్వని విషయమున, సః - ఆ దశరథుడు, ద్విరద బృంహితశంకిసన్ - ద్విరద - ఏనుగుయొక్క, బృంహిత - ధ్వనినిగా, శంకి సన్ - అనుమానించుచున్నవాడై, శబ్దపాతినం - శబ్దము వనుసరించి పడునట్టి, ఇషం - బాణమును, వినసర్జ - విడిచెను, తమసానది యొడ్డున కొంచము దూర ముగానున్న దశరథుడు, లక్ష్మ్యమును చూడజాలక తన మేటినిలకావితనమును జూపుటకై నదీజలము నుండి లేచిన శబ్దము కుంభపూరణము వలన గలిగినదని గుర్తింపక పోలికనుబట్టి గజబృంహిత మనుకొని సరిగా నచ్చటపడునట్టి శబ్దవేది బాణమును విడిచెనని భావము. ఇది స్వాగతావృత్తము.

శ్లో. నృపతేః ప్రతిపిద్ధ మేవ తత్

కృతవాన్ పంక్తిరథో విలంఘ్య యత్

అపథే వద మర్పయంతి హి

శ్రుతవంతోఽపి రజో నిమీలితాః

74

వ్యాఖ్య: తత్ - అది (అట్లు బాణమును విడుదల), నృపతేః - క్షత్రియు
వికి, ప్రతిషిద్ధమేవ - నిషిద్ధమైనదే, యత్ - ఏ యిగజవధరూపమైన కర్మను,
పంక్తిరథః - దశరథుడు, విలింఘ్య - శాస్త్రమును ఉల్లంఘించి, కృతవాన్ -
చేసెనో; శ్రుతవంతః అపి - విద్వాంసులు సైతము, రజోనిమీలితాః - రజోగుణము
చేత ఆవరింపబడిన వారైనప్పుడు, అపథే - అపమార్గము నందు, వదం - ఆడు
గును, అర్పయంతి హి - పెట్టుదురు గదా: గజవధ శాస్త్రనిషిద్ధమను సంగతిని
మరచి బాణమును వేసెను, “లక్ష్మీకామో యద్ధాదన్యత్ర కరివభం న కుర్యాత్”
ఐశ్వర్య కాముడైన రాజు యద్ధరంగమునందు తప్ప యితరత్ర గజమును చంప
రాదని శాస్త్రము. అట్టి శాస్త్రము నుల్లంఘించి, కరిబంహుణుని గుర్తింప గలిగిన
దశరథుడు బాణమునెట్లు ప్రయోగించెననగా, విద్వాంసు లైనవాడును రజోగుణ
దూషితులై యొకప్పుడు కానిమార్గమున ఆడుగుపెట్టుదురు కదా! అట్లే దశరథుడు
రజోగుణదూషితుడై యీతప్పును జేసెనని భావము. వైతానీయ వృత్తము.

శ్లో. హో తాతేతి క్రందిత మాకర్ణ్య విషణ్ణః

తస్యా నివృప్యన్ వేతన గూఢం ప్రభవం సః

శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుంభం మునిపుత్రం

తాపా దంతఃశల్య ఇవాసీత్ ఊతిపోఽపి.

75

వ్యాఖ్య: హో తాత! ఇతి - ఓ తండ్రీ! యనెడు, క్రందితం - దుఃఖ
సహితమగు విలుపును, ఆకర్ణ్య - విని, విషణ్ణః - భగ్నోత్సాహుడగుచు, తన్య -
ఆ యాక్రందనమునకు, వేతనగూఢం - ప్రబ్బలిచెట్లచేత చాచెయున్న, ప్రభవం -
కారణమును, అన్విష్యన్ - వెదకుచున్న వాడగుచు, శల్యప్రోతం - బాణముచేత
గ్రుచ్చబడిన వాడును, సకుంభం - కడవను పట్టుకొని యున్నవాడును నగు, ముని
పుత్రం - మునికుమారుని, ప్రేక్ష్య - చూచి, సఃక్షిప్తః అపి - ఆ దశరథుడు
గూడ, తాపాత్ - దుఃఖమువలన, అంతఃశల్య ఇవ - హృదయమునందు గ్రుచ్చు
కొన్న శల్యము గలవాడువలె, అసీత్ - అయ్యెను. తాను బాణము విడిచిన

వెంటనే “హః తాత!” అను ఆక్రందనము వినవచ్చుటచేత, ప్రబ్బలి పొదచాటు నుండి వచ్చిన యా యజువునకు కారణమును వెదుకబోవుచు, అచ్చట బాణ విద్దుడై జలకుంభమును పట్టుకొనియున్న యొక మునికుమారునిఁ జూచి దశరథుఁడు దుఃఖితుఁడై తన గుండెలో బాణము గ్రుచ్చుకొన్న వానివలె బాధపడెనని భావము. “శల్యం శంకౌ శరే వంశే” అని విశ్వనిఘంటువు. ఇది మయూర వృత్తము.

శ్లో. తేనా వతీర్య తురగాత్ ప్రథితాన్వయేన

పృష్టాన్వయః స జలకుంభ నిషణ్ణ దేహః

తస్మై ద్విజేతర తపస్విసుతం స్థలద్వి

రాత్మాన మక్షరపదైః కథయాంబభూవ.

76

వ్యాఖ్య : ప్రథితాన్వయేన - ప్రసిద్ధమైన వంశముగల (దీనివలన పాప భీరుత్వము సూచింపబడుచున్నది), తేన - ఆ దశరథునిచేత, తురగాత్ - గుఱ్ఱము పైనుండి. అవతీర్య - దిగి, పృష్టాన్వయః - అడుగబడిన కులము గలవాఁడును, జలకుంభ నిషణ్ణదేహః - నీటికడవమీద వడిపోయిన శరీరము గలవాఁడును నగు, సః - ఆ మునికుమారుఁడు, తస్మై - ఆ దశరథుని కొఱకు, స్థలద్విః - తొట్రు పడుచున్న, అక్షరపదైః - అక్షర ప్రాయములైన పదములచేత, ఆత్మానం - తనను, ద్విజేతర తపస్విసుతం—ద్విజేతర - ద్విజుడు కానియట్టి, తపస్విసుతం - మునికుమారునిగా, కథయాంబభూవ - చెప్పెను. బ్రహ్మహత్య జరిగెనా? యేమి యని భయపడుచు గుఱ్ఱముమీదినుండి దిగిన దశరథుఁడు ముందుగా “నీ కులమేది” యని యడుగగా నీటికడవ యాధారముగా విల్చుకొనిన దేహముగల యా బాబుఁడు తొట్రుపడుచున్న యక్షరములుగల పదములతో శక్తిలేక ఒక్కొక్క పదమునం దొకటి రెం డక్షరములుగా పలుకుచు, నేను ద్విజేతరకులము వాఁడనని చెప్పెను. బ్రహ్మ క్షత్రియ వైశ్య జాతులకు భిన్నమైన కులమున బుట్టిన ముని కుమారుఁడ నని చెప్పెనని భావము. అచ్చట రామాయణము, “బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా దపసీయతాం । న ద్విజాతి రహం రాజన్ మా భూత్తే మనసోవ్యథా । శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపః” అని చెప్పినది. రాజా! బ్రహ్మ హత్య చేసినని బాధపడకుము. నేను ద్విజాతివాఁడను కాను, వైశ్యునికి శూద్ర స్త్రీ యందుఁ బుట్టిన వాఁడనని రామాయణార్థము.

శ్లో. తచ్చోదితశ్చ త మనుద్దతశల్య మేవ
పిత్రోః సకాశ మవసన్నదృశో ర్నినాయ
తాభ్యాం తథాగత ముపేత్య తమేకపుత్ర
మజ్ఞానతః స్వచరితం నృపతిః శశంస.

77

వ్యాఖ్య: తచ్చోదితః - ఆ ముని కుమారునిచేత కోరఁబడిన వాడై, నృపతిః - దళరఘుఁడు, అనుద్దత శల్యమేవ - ఊడదీయబడని బాణముగల వానిని గానే, తం - అతనిని, అవసన్న దృశోః - నశించిపోయిన కన్నులుగల (గ్రుడ్డి వారైన), పిత్రోః - తల్లి దండ్రులయొక్క, సకాశం - సమీపమును, నినాయ - చేర్చెను, తథాగతం - ఆ విధముగా ప్రబ్బలి పొదమాటున నున్నట్టి, ఏకపుత్రం - ఒక కుమారుడైయున్న, తం - ఆ మునికుమారుని, ఉపేత్య - సమీపమునకుఁ జేరి, అజ్ఞానతః - మనుష్యుడని తెలియక పోయినందువలన (ఏనుగను బ్రాంతి చేత) జరిగిన, స్వచరితం - తాను చేసినవనిని, తాభ్యాం - ఆ తల్లిదండ్రులకు, శశంస - చెప్పెను. ఆ మునికుమారుఁడు మా తల్లి దండ్రులవద్దికి నన్నుజేర్చు మని కోరగా దళరఘుఁడు నాటుకొన్న బాణముతో గూడ నతనిని గ్రుడ్డివారైన తల్లి దండ్రుల వద్దికిఁ గొనిపోయి, “ఏకైక పుత్రుడైన మీ కుమారుఁడు తమసా నదిలో ప్రబ్బలి పొదచాటున కడవను నింపుకొనుచుండగా వచ్చిన శబ్దమును కరి బ్బంపితమనుకొని పొరపాటున బాణము వేసితిని, ఇప్పుడు మీ సమీపమున జేర్చి తిని” అని తాను చేసిన అకృత్యమును దుఃఖితుడై దళరఘుఁడు వారికి విన్నవించెను. “పిత్రోః - మాతాచ పితాచ పితరౌ, తయోః పిత్రోః” అని విగ్రహము. “పితామాత్రా” అను సూత్రముచేత నేర్పడిన ఏక శేష సమాసము. వాల్మీకి రామాయణమునందు దళరఘుఁడు చనిపోయిన మునికుమారునివద్ది కతని తల్లిదండ్రులను తానే తీసికొనివచ్చి, అంధులయిన వారి చేతులతో మృతుడైన కుమారుని స్పృశింపఁ జేసినట్లున్నది. “అథాహ మేకస్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశ దుఃఖితౌ, అన్సర్కయ మహం పుత్రం తం మునిం నహభార్యయా”. దళరఘుఁ డంధ దంపతుల వద్దికి తానుమాత్రము వెళ్లి, వారి కుమారుఁడు చనిపోయినట్లు తెలిసి, వారిని తీసికొని వచ్చి, కుమారుని మృత కశేబరమును స్పృశింపఁ జేయునట్టి విలంబము మొదలయినవి సత్యేతిహాసమగు రామాయణమునకుఁ జెల్లునుగాని, రసైక ప్రధానమైన కావ్యమునకుఁ జెల్లవను భావముతోను, దళరఘుని దయావంతునిగాఁ

జిత్రించు తలంపుతోను, కాశిదాసు ఇట్లు మార్చి, సజీవుడై, బాణవిద్దుడై యున్న యేకైక పుత్రుని నతని యంధ పితరుల వద్దకి తానే, వెంటనే తీసుకొనిపోయినట్లు వర్ణించెను.

శ్లో. తౌ దంపతీ బహువిలస్య శిశోః ప్రహర్తా

శల్యం నిఖాత ముదహరయతా మురస్తః

సోఽభూత్ పరాసు రథ భూమిపతిం శశావ

హస్తార్పితై ర్నియనవారిభిరేవ వృద్ధః.

78

వ్యాఖ్య : తౌ దంపతీ - ఆ వృద్ధదంపతులు, బహు - అనేక విధములుగా, విలస్య - శోకించి, శిశోః - బాలునియొక్క, ఉరస్తః - వక్షస్థలమునుండి, నిఖాతం, శల్యం - నాటబడియున్న బాణమును, ప్రహర్తా - దానిని వేసిన దశరథునిచేతనే, ఉదహరయతా - పైకి లాగించిరి (ఫలితముగా), పః - ఆ బాలుడు, పరాసు - గత ప్రాణుడు, అభూత్ - అయ్యెను (చనిపోయెను), అథ - తరువాత, వృద్ధః - ఆ వృద్ధుడు, హస్తార్పితైః - తన చేతుల యందుంచుకొనబడిన, నయన వారిభిః ఏవ - కన్నీళ్ల చేతనే, భూమిపతిం - రాజును, శశావ - శపించెను. దశరథునిచే తమ ముందుంచబడిన బాలుని స్మరించుచు ఆ వృద్ధ దంపతులు పెక్కు విధముల శోకించి, బాలుని యెడదపై నాటుకొన్న బాణమును దానిని వేసిన రాజుచేతనే పైకి లాగించిరి. తత్ఫలితముగా బాలుడు మరణించెను. క్రుద్ధుడైన అంధ వృద్ధుడు తన దోసిలినింకిన కన్నీళ్లతో దశరథుని శపించెను. శాపమును జల పూర్వకముగా నిచ్చుట పరిపాటి కనుక ఇచ్చుట శోకజల మాపని కుపయోగించెను.

శ్లో. దిష్టాంత మాస్మృతి భవానపి పుత్రశోకా

దంత్యే వయస్యహ మివేతి త ముక్తవంతమ్

అక్రాంతపూర్వ మివ ముక్తః పం భుజంగం

ప్రవోవాచ కోసలవతిః ప్రథమాపరాధః.

79

వ్యాఖ్య : హే రాజన్ - ఓ రాజా : భవానపి (భవాన్ + అపి) - నీవు కూడ, అంత్యే, వయసి - చివరి వయస్సునందు (వృద్ధత్వమునందు) అహమివ -

నేనువలెనే, పుత్రశోకాత్ - పుత్రదుఃఖమువలన, దిష్టాంతం - కాలావసానమును (మరణమును), అప్యృతి - పొందగలవు, ఇతి - ఇట్లని, ఉక్తవంతం - పలికిన వాడును, ఆక్రాంతపూర్వం - మొదట కాలిచేత త్రొక్కబడినదియై, ముక్తవిషం - తరువాత విషమును వదలిపెట్టిన, భుజంగం ఇవ - సర్పమువలె నున్న, తం - ఆ వృద్ధుని గుఱించి, ప్రథమాపరాధః - మొదట తప్పుచేసినట్టి, కోసలవతిః - దశ రథుడు, ప్రోవాచ - పలికెను. 'రాజా! నీవుగూడ నా వలెనే వార్ధక్యమునందు పుత్రశోకముచేత మరణింతువుగాక' అని శాపముపెట్టిన మునిని. మొదట కాలిచేత త్రొక్కబడి, కోపముతో కాటువేసిన సర్పముతో సమానముగా భావించి, మొదటి తప్పు తనది కనుక శాపమును వహించి. దశరథుడా మునితో నిట్లు పలికెనని భావము.

శ్లో. శాపోఽపృథ్వీ తనయానన పద్మశోభే

సానుగ్రహో భగవతా మయి పాతితోఽయమ్

కృష్యాం దహన్నపి ఖలు ఊతి మిందనేద్దో

బీజప్రరోహ జననీం జ్వలనః కరోతి.

80

వ్యాఖ్య: అదృష్ట తనయాననపద్మశోభే—అదృష్ట - చూడబడని తనయ - కుమారునియొక్క, ఆననపద్మశోభే - ముఖకమల కాంతి గల (అపుత్రకుడనైన), మయి - నాయందు, భగవతా - షడ్గుణైశ్వర్య సంపన్నుడనైన నీచేత, పాతితః - పడవేయఁ బడిన, శాపోఽపి (శాపః + అపి) - శాపమునైతము, సానుగ్రహః - అనుగ్రహముతోఁ గూడినట్టిదే; ఇందనేద్దః - కఱ్ఱలచేత ప్రజ్వలించిన, జ్వలనః - అగ్ని, కృష్యాం - దున్నుటకు దగిన, ఊతిం - భూమిని, దహన్, అపి - కాల్చుచున్న దగుచునే, బీజప్రరోహజననీం - బీజాంకురములయొక్క ఉత్పాదన శక్తికల దానినిగా, కరోతి - చేయచున్నది. కఱ్ఱలచేత బాగా మండిన అగ్ని, దున్ని విత్తనములు వేయదగిన భూమికి అంకురో ర్భూదన శక్తి విచ్చినట్లు, క్రుద్ధుడనైన సీవు నాపైఁ బడవేసిన పిడుగువంటి శాపము “పుత్రశోకముచేత మరణింపుము” అనునది, పుత్రుని మొగమునే యెఱుఁ గని అపుత్రకుడనైన నాకు పుత్రోత్పత్తిని గలిగించునట్టి ఫలముగలది యగుటచేత అనుగ్రహపూర్వక మైనదిగానే యున్నదని దశరథుడా వృద్ధమునితో పలికెను.

శ్లో. ఇత్థంగళే గతఘృణః కిమయం విధత్తాం
 వధ్యస్తవేత్యభిహితో వసుధాధిపేన
 ఏధాన్ హుతాశనవతః స ముని ర్యయాచే
 పుత్రం పరాసు మనుగంతుమనాః సదారః.

81

వ్యాఖ్య: ఇత్థం, గళే - ఇట్లు జరిగినదికాగా, వసుధాధిపేన - దళరఘుని చేత, “గతఘృణః - కరుణాహీనుడైన వాడును, తవ - నీకు, వధ్యః - వధార్హుడునగు, అయం - ఈ జనుడు, కిం విధత్తాం - ఏమి చేయవలయును”, ఇతి - అని, అభిహితః - అడుగబడిన, సః, మునిః - ఆ ముని, సదారః - భార్యా సహితుడై, పరాసుం, పుత్రం - చనిపోయిన పుత్రుని, అనుగంతుమనాః సన్ - అనుసరించి వెళ్లవలెనను మనస్సు గలవాడగుచు, హుతాశనవతః - అగ్నితో కూడిన, ఏధాన్ - కాష్ఠములను, యయాచే - కోరెను. ఇట్టి అకృత్యము జరిగిపోగా దళరఘుడు నిర్వేదముతో తనమీద తనకే అసహ్యము కలిగి, ఆ మునిని “నిష్కరుణుడై, నీకు వధార్హుడైన యీ జనుడు ఏమి చేయవలెనో అజ్ఞాపింపుము” అని యడిగెను. ఆ వృద్ధముని భార్యా సహితుడై కుమారునివెంట అనుమరణము చేయఁ దలచిన వాడై మా అందఱికిని సరిపడునట్టి అగ్నిసంస్కారము గల కాష్ఠములను దెచ్చి చితిని గావింపుమని దళరఘుని గోరెను. ఇట్టి అనుమరణమువలన ఆత్మహత దోషము గలుగదని ధర్మశాస్త్రము: “అనుష్ఠానానమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్ణతః, భృగ్వగ్ని జలసంపాతై ర్మరణం ప్రవిధీయతే” అని. స్నాన సంధ్యా ద్యనుష్ఠానములు చేసుకొనుటకు శక్తిలేక, నానాటికిని కృశించి పోవుచున్న వానప్రస్థునికి భృగుపాత, అగ్నిపాత, జలపాతములచేత మరణము విధింపఁబడుచున్నది. కనుక అంధులై, వృద్ధులై, అపుత్రకులై యున్న ఆ దంపతులు కాష్ఠాగ్ని ప్రవేశముతో పుత్రానుమరణము చేయుట అధర్మముకాదు. వారికి ఆత్మ హత్యాదోషము లేదని భావము.

శ్లో. ప్రాప్తానుగః సవది శాసన మస్య రాజా
 సుపాద్య పాతకవిలుప్తవృత్తి ర్నివృత్తః
 అంతర్నిష్ఠపద మాత్మనివాళహేతుం
 శావం దధత్ జ్వలన మౌర్వ మివాంబురాళిః.

82

వ్యాఖ్య: ప్రాప్తానుగః - తనవద్దికిఁ జేరిన యనుచరులుగల, రాజా - దళ
రథుఁడు, సద్యః - తక్షణమే. అన్య - ఆ మునియొక్క, శాసనం - కావ్యము
లతో, చితిని పేర్చుచుని చెప్పిన యాజ్ఞను (మొదట నొక్కఁడే యున్నను ఇప్పు
డనుచరులందఱును జేరుటచేత), సంపాద్య - పూర్తిచేసి, పాతకవిలు వృద్ధుఁడై—
పాతక - పాపముచేత, విలుప్త - లోపించిన, ధృతిః - దైర్యము గలవాఁడగుచు,
అంతర్నివిష్టపదం - తనలో నుంచఁబడిన పాదముగలదియు, ఆత్మ వినాశ
హేతుం - తన వినాశమునకు కారణమైనదియు నగు, శాపం - శాపమును,
అంబురాః - సముద్రము, భౌర్వం, జ్వలనం ఇవ - బడబాగ్నివివలె, దధత్ -
ధరిండుచున్న వాఁడగుచు, నివృత్తః - వనమునుండి గృహమునకు మరలిన వాఁ
డయ్యెను. దళరథుఁడట్లు వృద్ధమునితో సంభాషించుచుండగా రాజ సేవకులందఱును
అచ్చటికి చేరుటచేత, ముని కోరిన చితిని సులభముగాఁ బేర్చి ఆ ముగ్గురికిని దహన
సంస్కారమును గావించి, ముని బాలక వధ రూపమైన పాతకముచేత దైర్యమును
గోలుపోయిన వాఁడగుచును, తనలో ప్రవేశించి తన వినాశమునకు కారణమైన
శాపమును సముద్రుఁడు తనలో బడబాగ్నిని దాచుకొన్నట్లు ధరించుచును, విరు
త్సాహవంతుఁడై యరణ్యమునుండి అయోధ్యానగరమునకు వెళ్లి పోయెనని భావము.
పాతకము (పాపము) మానసిక సంస్కార రూపము కనుక మనస్సు నందున్న
దైర్యమును ప్రక్కకుద్రోసి తా నచ్చట కాలానెనని యర్థము. శాపముగూడ
జీవమునకు, మనస్సునకును అంటుకొనునట్టి సంస్కారమే కనుక ఆ రెండింటిని
ధరించి, తన్మూలముగా నుత్సాహమును గోలుపోయి దళరథుఁడు వనమునుండి
యింటికి పోయెనని సమన్వయము.

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత రఘువంశ మహాకావ్యమున

నవమ సర్గకు తెలుఁగు లఘువ్యాఖ్య.

మొదటి భాగము

సంపూర్ణము

త ప్పొ ప్పు ల ప టి క

పుట	శ్లోకం/పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
1	3వ పంక్తి	పావన	పావన
95	శ్లో. 84	వప్పురా	వభృథా
,,	15 పంక్తి	అవభృథాత్	అవభృథాత్ అపి-
54	శ్లో. 29	కేసరిణాం	కేసరిణాం
60	5వ పంక్తి	అశక్యరక్షం-	అశక్యరక్షం-
74	శ్లో. 68	ప్రసన్నేందు మఖః	ప్రసన్నేందుముఖః
77	శ్లో. 74	మాసనంజ	మాసనంజ
89	,, 19	సద్మని	సద్మని
98	శ్లో. 96	అగచ్ఛదంశే	అగచ్ఛదంశేన
101	,, 41	జలేన	జలేన
104	,, 46	మహాక్రతో రముం	మహాక్రతోరముం
106	పంక్తి 20	బోలియున్న	బోలియున్న
111	,, 23	పత్రిణాం	పత్రిణా
113	శ్లో 62	శస్త్రవ్యవహార	శస్త్రవ్యవహార
,,	పంక్తి 20	అనంగతం	అనంగం
134	పంక్తి 5	నేతా	నేతా, సః
,,	శ్లో 38	స తీర్థా	స తీర్థా
140	,, 52	ప్రస్తాంకుక	ప్రస్తాంకుక
150	,, 75	అసన్నోష	అసన్నోష
151	,, 77	క్షేపణీయాశ్మ	క్షేపణీయాశ్మ
154	,, 84	రత్నపుష్పివ	రత్నపుష్పివ
167	,, 16	వృద్ధేః	వృద్ధేః
169	,, 20	పురస్థాత్	పురస్థాత్
179	,, 37	స్వాత్	స్వాత్
182	,, 42	శీకరాద్యైః	శీకరాద్యైః
193	,, 61	చంద్ర	చంద్రం

పుట	శ్లోకం/పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
199	శ్లో 70	విశాత	విర్ధాత
”	”	పరభాగతయ	పరభాగతయా
203	” 75	ముఱ్ఱం	ముఱ్ఱం
220	” 29	స్త్రీయా	స్త్రీయా
223	” 34	ప్రదోషన్	ప్రదోషన్
225	పంక్తి 11	యనూపరాజు	యనూపరాజు
234	శ్లో 55	బందీకృతానా	బందీకృతానా
236	” 58	దపావర్తత	దపావర్తత
237	” 61	సౌష్ణాతికో	సౌష్ణాతికో
248	” 81	కాలీతయా	కాలీనతయా
256	” 8	సన్నికర్షం	సన్నికర్షం
”	” 9	రన్య	రన్య
272	” 38	విభావ్య	విభావ్య
274	” 42	రుదిరప్రవాహః	రుదిరప్రవాహః
287	” 67	వశ్యానుమతా	వశ్యానుమతా
”	” 68	ప్రతిద్వంది	ప్రతిద్వంది
288	పంక్తి 1	”	”
297	శ్లో 14	సముపాన్యత	సముపాన్యత
299	” 17	యుయజే	యుయజే
300	” 19	పంచశరీ	పంచశరీర
309	” 36	విభూలి	విభూతి
328	” 72	సన్ధితః	సన్ధితః
329	” 74	పరివాహ	పరివాహ
333	” 83	ముపస్థితా	ముపస్థితా
334	” 84	మావిష్కృత	మావిష్కృత
356	” 24	మధురంజిత	మధురంజిత
379	” 64	క్షోభయామావ	క్షోభయామావ
383	” 72	తపస్విగాధాం	తపస్విగాధాం